

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE ELÇİ VE
ELÇİLİK MÜESSESESİ

Hazırlayan:

NURDAN VARDAN

2501090045

Tez Danışmanı:

PROF. DR. MUALLÂ UYDU YÜCEL

Bu tez İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir.

Proje Nu: 21812

İstanbul 2012

Y Ü K S E K L İ S A N S

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı :Nurdan VARDAN Numarası :2501090045
Anabilim/Bilim Dalı :Tarih Tez Savunma Tarihi :06.07.2012
Danışman :Prof.Dr.Mualla UYDU YÜCEL Saati :11.00
Tez Başlığı :”İslâm Öncesi Türk Kültüründe Elçi ve Elçilik Müessesesi”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL		Kabul
2-Prof.Dr.Mualla UYDU YÜCEL		Kabul
3-Doç.Dr.İsmail MANGALTEPE		Kabul
4-Doç.Dr.Birsel KÜÇÜKSİPEHİOĞLU		Kabul
5-Doç.Dr.Okan YEŞİLOT		Kabul

ÖZ

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE ELÇİ VE ELÇİLİK
MÜESSESESİ

Projemizi özgün kılan, Türk kültüründe elçi ve elçilik müessesesi konusunda daha önce bir çalışma yapılmamış olmasıdır. Çalışmamızdaki amacımız “elçi” kelimesinin etimolojisinden başlayarak, elçilerin ve heyetlerinin taşıması gereken tüm vasıflarını, Türk devletlerinin diğer devletlerle elçilik münasebetlerini ve elçiliğin müesseseleşme sürecini ele almak olmuştur.

Elçi, devletin dış ilişkilerinin olmazsa olmazıdır. Elçi gönderme ve kabulünün tarihin en eski çağlarından beri bâki olduğu kaynaklardan malûmumuzdur. “Ad hoc diplomasi” adı verilen bu ziyaret, geçici bir süre için elçilik görevinin yerine getirilmesi yani görevin yerine getirilmesinden sonra elçinin ülkesine geri dönmesi şeklinde ifade edilmiştir. M.S. XV- XVI. yüzyıla kadar da daimi elçilikler kurulmadığı görülmektedir. Bu durum Türklerde XVIII. yüzyılın sonlarını bulmaktadır. Ancak bu döneme kadar elçilerin kabul ve uğurlanmalarında teşrifat ve merasimlerden bahsedilmesi, bu konuya önem verildiği ve özen gösterildiğine işaret etmektedir. Öyle ki tüm protokol kuralları, belli bir sistem ve düzen içinde olmuştur.

Türkler, elçilerine pek çok isim vermişler ise de belgelerde en sık rastlanılan kelime “elçi”dir. “Barış, sulh” anlamındaki “il” kökünden türemiş, “ il idare eden kişi” manasındaki “ilci” kelimesinin bir versiyonudur. Elçi kelimesi “Devletini başka bir devlet katında temsil eden kimse”, “uzlaşma sağlamak veya iş bitirmek için birinin yanına gönderilen kişi” anlamındadır. “peygamber, resûl, yalvaç/ yalafar, sefir, dilmaç, haberci, savcı, sözcü” gibi eş anlamlıları da bulunmaktadır.

Türkler’de büyük memuriyetlerden biri addedilen elçilik görevi, genellikle “vezir”, “hâcib”, “tamgaçı/tamgacı/tuğrâî”, “ayguci”, “buyruk”, “yınanç/inanç”, “ata sagan”, “tegin/tigin”, “bitikçi” unvanını taşıyan memurlara verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Kültür, Elçi, Elçilik

ABSTRACT

THE AMBASSADOR AND THE EMBASSY INSTITUTION IN THE TURKISH CULTURE

What makes our project original, previously a study doesn't have been made about the ambassador and the embassy institution in the Turkish culture. Aim of our study is to consider starting with "ambassador" from the etymology of the word, which must bear all the qualities of envoys and delegations, diplomatic relations with the other states, the period of turning into an institution of the embassy.

The ambassador is sine qua non of external relations of the state. Sending and acceptance of an envoy is known from the resources since history's the most ancient ages. This visit that the "ad hoc diplomacy" is called to fulfilment of the task of the embassy for a temporary period of time that the task was expressed in the form of a return to his country after fulfillment of the mission. Until A.D. XV-XVI. century, were not established the permanent embassies. The 19th century, are seen without permanent embassies. This situation finds of the XVIII. century breaks for Turks. However, until this period, is mentioned from protocol rules and ceremonies about the envoys acceptance and to wish a safe journey. This issue is given attention and care has shown the signs. So much so that all of the protocol rules have been in a layout and a particular system.

Although Turks gave the envoys by many names, the word that is the most common name in the documents is "envoy". It's a variation of "the person who administrates the provincial" which means in Turkish "ilci" word, derived from the "Peace" which means in Turkish "il". The word, envoy or ambassador means "the person who is representing his state in the other state opinion", "the person who is sent to provide reconciliation or to finish the job ". "The prophet, apostle / yalafar, ambassador, messenger, prosecutor, advocate" are synonyms, such as.

The embassy is regarded as one of the largest among the Turks, often called "vizier", "hâcib", "tamgaçı / tamgacı / tuğra", "ayguci", "command", "yinanç / inanç", "ata sagun", "tegin / tigin", "bitikçi" bearing the title of the officers would be generated.

Keywords: Turk, Culture, Ambassador, Embassy

Nurdan VARDAN

İstanbul, 2012

ÖNSÖZ

Tezimize, İslâm öncesi devirlerden X. yüzyıla kadar olan Türk tarihinin tüm devletlerindeki elçi kelimesinin etimolojisinden başlayarak ifade ettiği anlamları, elçi ve elçilik müessesesinin gelişimini, Türkler'in diğer milletlerle münasebetlerini araştırmaya çalıştık. Ayrıca bugüne kadar araştırma konusu olarak ele alınmamış olan kültürel yönünü ortaya koymayı amaçladık.

Çalışmamızın odak noktasını oluşturan X. asra kadarki Türk devletlerinden, Türkistan sahasında kurulmuş olanlar (Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Türgişler, Karluklar, Oğuzlar, Karahanlılar, Selçuklular) ve bunların bırakmış oldukları Türk kültürünün izleri için, Orhun Abideleri (Göktürk Yazıtları) ve Çin yıllıkları, bilinen en eski ve en önemli yazılı ana kaynaklardır. Orhun Abideleri'nde, Göktürkler'in diğer devletlerle girdikleri siyasî münâsebetler ve bu münâsebetlerin diplomatik temsilcileri, isim ve unvanları ile şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde, hem taşta hem de tarihe kazanmışlardır. Bu nedenle, çalışmamızda Türkistan sahasında kurulmuş olan Türk devletleri için faydalandığımız kaynakların ilk sırada gelenini Orhun Abideleri teşkil etmiştir.

Orta ve Doğu Avrupa sahasında kurulmuş olan X. asra kadarki Türk devletleri (Avrupa Hun Devleti, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar) için de, ana kaynak olan Rus Yıllıkları ele alınmışlardır.

Rus Yıllıkları ile bunların yanı sıra Bizans kaynakları da, adı geçen sahada kurulmuş olan Türk devletleri ile Bizans Devleti arasındaki elçilik münasebetlerini ortaya koymuşlardır. Ayrıca Türkler'in Sâsânîler'le olan siyasî anlamdaki temaslarına da değinmişlerdir. Dolayısıyla çalışmamızdaki Fars kaynakları yönünden eksikliğimiz, Bizans kaynaklarıyla giderilmeye çalışılmıştır.

Türkistan'daki kültür merkezlerinden (Afanasyevo, Andronova, Karaçuk ...) elde edilen ana kaynak niteliğindeki arkeolojik bulgular ve bunlarla ilgili yorumlar da ana kaynakların en güçlü destekçileridirler.

Gerek Türkistan gerekse Doğu Avrupa'da hâkimiyet kurmuş olan Türk devletleri ile ilgili olarak, İslâmiyet'in kurulduğu ve yayılmaya başladığı dönemin bilgileri için de, Arap kaynaklarından istifade edilmiştir.

Çalışmamızda, kullandığımız ana kaynakların büyük bir çoğunluğu artık Türkçe'ye tercüme edilmiş bulunmaktadır. Tercüme eserlerden faydalandığımız gibi, çevirisi bulunmayan yabancı dillerdeki araştırma eserlerden de kendi imkân ve bilgilerimizle istifade etmeye çalıştık.

Hocalarım Prof. Dr. Abdülkadir DONUK'a, Doç. Dr. İsmail MANGALTEPE'ye, Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU'na ve çalışmalarımızda emeği geçen diğer tüm hocalarıma teşekkür ediyorum. Bu çalışmamızı tamamladığımızda, ilk mezunlarından biri olarak ayrı bir gururunu taşıyacağım, tezimizin her aşamasında bizlere elinden gelen tüm desteğini seferber eden danışman hocam Prof. Dr. Muallâ UYDU YÜCEL'e ayrıca şükranlarımı sunmayı bir görev sayıyorum.

Araştırmam esnasında maddi destek veren Türk Petrol Vakfını ve rahat bir çalışma ortamı sunan İSAM Kütüphanesinin tüm çalışanlarını minnetle anıyorum.

Son olarak üzerimden hayır duâlarını eksik etmeyen annem Havva ve babam Mehmet CANTÜRK'e, her zaman desteğini hissettiğim âileme teşekkür ediyorum.

Nurdan VARDAN

İstanbul, 2012

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xviii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ELÇİ KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ, MANASI ve TÜRK TARİHİNDE AYNI ANLAMDA KULLANILAN KELİMELER 30

I. ELÇİ KELİMESİNİN ANLAMI.....	30
II. ELÇİ KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ.....	33
III. ELÇİ KELİMESİNİN TERMİNOLOJİDE VE TARİHTE EŞ ANLAMLILARI.....	46
IV. ELÇİ VE ELÇİLİKLE İLGİLİ TERİMLER.....	53
V. ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE “EL” VE “ELÇİ”.....	56
VI. ELÇİLİK MÜESSESESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	57

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER'İN DİĞER MİLLETLERE GÖNDERDİKLERİ ELÇİLER

I. TÜRKLER'LE MÜNÂSEBET KURMUŞ DİĞER MİLLETLERE GÖNDERİLEN ELÇİ VE ELÇİLİK HEYETLERİ..... 60

A. TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDAN DİĞER MİLLETLERE GÖNDERİLEN ELÇİLER 60

1. HUNLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER..... 60

- a) Hunlar'dan Çin'e Gönderilen Elçiler..... 60
- b) Hunlar'dan Bizanslılar'a Gönderilen Elçiler... 68
- c) Hunlar'dan Sâsânîler'e Gönderilen Elçiler..... 71
- d) Hunlar'dan Albanlar'a Gönderilen Elçiler 72

2. GÖKTÜRKLER'DEN GÖNDERİLEN ELÇİLER

..... 73

- a) Göktürkler'den Çin'e Gönderilen Elçiler..... 73
- b) Göktürkler'den Bizans'a Gönderilen Elçiler... 85
- c) Göktürkler'den Sâsânîler'e Gönderilen Elçiler
..... 89
- d) Göktürkler'den Avarlar'a Gönderilen Elçiler . 90
- e) Göktürkler'den Moğollar'a Gönderilen Elçiler
..... 90

3.	UYGURLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER	91
a)	Uygurlar'dan Çin'e Gönderilen Elçiler	91
4.	KIRGIZLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER	94
a)	Kırgızlar'dan Çin'e Gönderilen Elçiler	94
5.	TÜRĞİŞLER'DEN GÖNDERİLEN ELÇİLER	95
a)	Türğişler'den Çin'e Gönderilen Elçiler	95
b)	Türğişler'den Abbasîler'e Gönderilen Elçiler.	97
6.	OĞUZLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER ...	98
a)	Oğuzlar'dan Tabgaçlar'a Gönderilen Elçiler ..	98
7.	SELÇUKLULAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER	99
a)	Selçuklular'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler ..	99

**B. DOĞU VE ORTA AVRUPA COĞRAFYASINDAKİ TÜRK
KAVİM VE DEVLETLERİNDEN DİĞER MİLLETLERE
GÖNDERİLEN ELÇİLER..... 102**

1.	AVARLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER	102
a)	Avarlar'dan Çin'e Gönderilen Elçiler	102
b)	Avarlar'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler.....	102
c)	Avarlar'dan Franklar'a Gönderilen Elçiler	106

2. HAZARLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER	107
.....	
a) Hazarlar'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler.....	107
b) Hazarlar'dan Abbasîler'e Gönderilen Elçiler	109
c) Hazarlar'dan Sâsânîler'e Gönderilen Elçiler.	111
d) Hazarlar'dan Albanlar'a Gönderilen Elçiler..	111
3. BULGARLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER	112
.....	
a) Bulgarlar'dan Abbasîler'e Gönderilen Elçiler	
.....	112
b) Bulgarlar'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler	113
c) Bulgarlar'dan Ruslar'a Gönderilen Elçiler.....	114
4. PEÇENEKLER'DEN GÖNDERİLEN ELÇİLER	115
.....	
a) Peçenekler'den Bizans'a Gönderilen Elçiler.	115

II. TÜRKLER İLE MÜNÂSEBET KURMUŞ OLAN MİLLETLERDEN GELEN ELÇİ VE ELÇİLİK HEYETLERİ .. 116

A. DİĞER MİLLETLERDEN TÜRKİSTAN COĞRAFYASINA GÖNDERİLEN ELÇİLER 116

1. HUNLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER.....	116
a) Çin'den Hunlar'a Gönderilen Elçiler.....	116

b)	Moğollar'dan Hunlar'a Gönderilen Elçiler	122
c)	Bizans'tan Hunlar'a Gönderilen Elçiler	122
d)	Sâsânîler'den Hunlar'a Gönderilen Elçiler	126
e)	Albanlar'dan Hunlar'a Gönderilen Elçiler	127
2.	GÖKTÜRKLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER	128
a)	Çin'den Göktürkler'e Gönderilen Elçiler	128
b)	Bizans'tan Göktürkler'e Gönderilen Elçiler ..	138
c)	Sâsânîler'den Göktürkler'e Gönderilen Elçiler	143
3.	UYGURLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER	144
a)	Çin'den Uygurlar'a Gönderilen Elçiler	144
b)	Abbasîler'den Uygurlar'a Gönderilen Elçiler	153
4.	TÜRGİŞLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER	154
a)	Çin'den Türgişler'e Gönderilen Elçiler	154
b)	Emevîler'den Türgişler'e Gönderilen Elçiler	156
5.	OĞUZLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER	157
a)	Abbasîler'den Oğuzlar'a Gönderilen Elçiler .	157
6.	GAZNELİLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER	158
a)	Abbasîler'den Gazneliler'e Gönderilen Elçiler	158
7.	SELÇUKLULAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER	159

- a) Bizans'tan Selçuklular'a Gönderilen Elçiler . 159
- b) Abbasîler'den Selçuklular'a Gönderilen Elçiler
..... 162

B. DİĞER MİLLETLERDEN DOĞU VE ORTA AVRUPA COĞRAFYASINDAKİ TÜRK KAVİM VE DEVLETLERİNE GÖNDERİLEN ELÇİLER..... 162

1. AVARLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER 162

- a) Bizans'tan Avarlar'a Gönderilen Elçiler..... 162

2. HAZARLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER..... 166

- a) Bizans'tan Hazarlar'a Gönderilen Elçiler 166
- b) Abbasîler'den Hazarlar'a Gönderilen Elçiler 169
- c) Sâsânîler'den Hazarlar'a Gönderilen Elçiler . 171
- d) Albanlar'dan Hazarlar'a Gönderilen Elçiler.. 171

3. KUMAN/KIPÇAKLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER..... 173

- a) Bizans'tan Kumanlar'a Gönderilen Elçiler 173

4. BULGARLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER 173

- a) Abbasîler'den Bulgarlar'a Gönderilen Elçiler
..... 173

5. PEÇENEKLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER.. 174

- a) Bizans'tan Peçenekler'e Gönderilen Elçiler .. 174

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK KAVİM VE DEVLETLERİ ARASINDAKİ ELÇİLİK MÜNÂSEBETLERİ

I. TÜRK DEVLETLERİNİN TÜRK KABİLELERİ İLE OLAN ELÇİLİK MÜNÂSEBETLERİ..... 178

- A. Hun-Akatir Elçilik Münâsebetleri 178
- B. Hunlar'ın Kendilerine Tâbi Devletlerle Elçilik
Münâsebetleri..... 178
- C. Göktürk-Avar Elçilik Münâsebetleri 179
- D. Göktürk –Ursul Vadisi Yerlileri Elçilik Münâsebetleri 179
- E. Göktürk –Türgiş Elçilik Münâsebetleri 179
- F. Göktürk –Kırgız Elçilik Münâsebetleri..... 180
- G. Uygur-Kırgız Elçilik Münâsebetleri..... 180
- H. Uygur-Yağma Elçilik Münâsebetleri 180
- I. Sacoğulları- Semerkand Hanlığı Elçilik Münâsebetleri . 181
- J. Gazneli-Oğuz Elçilik Münâsebetleri..... 182
- K. Selçuklu-Semerkand Hanlığı Elçilik Münâsebetleri..... 182
- L. Avar-Kutrigur Elçilik Münâsebetleri..... 183
- M. Bulgar-Soğd Elçilik Münâsebetleri..... 183
- N. Başkurt-Abbasî Elçilik Münâsebetleri..... 183

II. YABANCI DEVLETLERİN TÜRK KABİLELERİ İLE OLAN ELÇİLİK MÜNÂSEBETLERİ..... 184

- A. Çin-Hoten Prenslığı Elçilik Münâsebetleri..... 184

B. Çin-Sirtarduş Elçilik Münâsebetleri	184
C. Çin-Yüeh-chi Elçilik Münâsebetleri	186
D. Çin Wu-sun Elçilik Münâsebetleri.....	186
E. Çin-Fergana Elçilik Münâsebetleri.....	188
F. Çin-Uygur, Karluk, Basmlı Boyları Elçilik Münâsebetleri	189
G. Çin-Açe Devleti Elçilik Münasebetleri	189
H. Bizans-Akatir Elçilik Münâsebetleri	190
I. Bizans-Saragur, Ugor Ve Onogur Elçilik Münâsebetleri	191
J. Bizans-Utigur Elçilik Münâsebetleri	192
K. Abbasî-Soğd Elçilik Münâsebetleri	195
L. Abbasî-Çöl Türkleri Elçilik Münâsebetleri.....	195
M. Abbasî-Buhara Türkleri Elçilik Münâsebetleri	196
N. Tibet-Uygur Elçilik Münâsebetleri	196
O. Abbasî-Kırgız Elçilik Münâsebetleri	196
P. Rus-Kuman/Kıpçak Elçilik Münâsebetleri.....	197

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ELÇİLERİNİN VASIF, VAZİFE ve YETKİLERİ

I.TÜRK ELÇİLERİNİN ÖZELLİKLERİ	199
A. Fiziksel Özellikleri	199
B. Karakterleri	200
C. Eğitim Durumları	203

D. Meziyetleri.....	204
E. Unvanları.....	205
II. ELÇİLERİN VAZİFELERİ	219
III. ELÇİLERİN YETKİLERİ VE SINIRLARI.....	222

BEŞİNCİ BÖLÜM

ELÇİLERİN SOSYAL, HUKUKİ VE EKONOMİK HAKLARI

I. HUKUKİ DURUMLARI.....	224
A. Elçilerin Hukuku (Dokunulmazlığı)	224
B. Elçilerin Güvenliği	234
C. Protokol Kuralları ve Elçilerin Protokoldeki Yerleri ...	239
D. Elçilerin Maiyetleri	242
b) Tercüman.....	242
c) Ulak	242
d) Kapıcı.....	243
e) Kâtip.....	243
f) Kılavuz	245
g) Vezir.....	246
h) Kanar.....	250
II. EKONOMİK DURUMLARI	252
A. Elçilerin Gelirleri	252

B. Elçilerin Giderleri	252
III. SOSYAL DURUMLARI.....	255
A. Elçilerin Karşılama Merasimleri ve Türkler'in Yabancı Elçilere Muameleleri	255
B. Yabancı Elçilerle Gelen Hediyeler	264
C. Yabancı Elçilere Verilen Hediyeler.....	269

ALTINCI BÖLÜM

TÜRK ELÇİLERİNİN GÖNDERİLİŞ SEBEPLERİ VE GÜZERGÂHLARI 280

I. ELÇİLERİN GİDİŞ SEBEPLERİ VE TALEPLERİ 281

a) Türk Cihan Hâkimiyeti Anlayışı.....	281
b) Cülûs Bildirme	282
c) Barış ve Askeri Yardım Teklifi	283
d) Davetlere İştirak Etme.....	283
e) Ticarî İlişkiler	284
f) Vergi Talebi ya da Yıllık Vergilerin Toplanması	285
g) Taziye Dilekleri	285
h) Hediye Sunma	286
1. Evlilik.....	286

II. KULLANDIKLARI GÜZERGÂHLAR 287

a) Türkistan'daki İpek Yolları.....	287
-------------------------------------	-----

b) Karadeniz'in Kuzeyi ve Doğu Avrupa'daki İpek Yolları	298
---	-----

III. KONAKLAMA YERLERİ..... 302

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRK YURDLARINA GELEN YABANCI ELÇİLERLE TEMASLAR

I. ELÇİLERİN GELİŞ SEBEPLERİ VE TALEPLERİ.305

a) Savaş ve Barış Amaçlı.....	305
b) Cenaze Törenlerine İştirak ve Taziye Bildirme.....	305
c) Asil Soydan Elçi Gönderilmesi İsteği	308
d) Ülkenin Tanındığını Belirtmek Üzere Gönderilmesi....	308
e) Suikast	308
f) Ticarî.....	309
g) Kontrol Amaçlı.....	309

SONUÇ.....	311
-------------------	------------

KAYNAKÇA.....	313
----------------------	------------

EKLER.....	352
-------------------	------------

I. RESİM 1,ELÇİLİK HEYETİNİ TASVİR EDEN BİR DUVAR RESMİ	352
II. HARİTA 1, I. Ö. 4.yy. ile I.S.2.yy. Arasında Hiongnu (Hun) İmparatorluğu.....	353
III. HARİTA 2, 6-9.yy. Arası Batı ve Doğu Türkleri (Kök Türkler)	354

KISALTMALAR

A.e.	Aynı Eser
A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.y.	Yazara Ait Son Zikredilen Yer
Bkz./bkz.:	Bakınız
Bs.	Baskı
C.	Cilt
CTS	Chiou T'ang Shu (Eski T'ang Hanedan Yıllığı)
Çev./çev.	Çeviren
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DLT	Divanü Lûgat-it-Türk
Dnş.	Danışman
Dp./dip	Dipnot
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Dz.	Dizi
Ed.	Edit
Ed. Fak.	Edebiyat Fakültesi
Ens.	Enstitüsü
HTS	Hsin T'ang Shu (Yeni T'ang Hanedanı Yıllığı)
İA	İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
Karş.	Karşılaştırınız

KB	Kutadgu Bilig
Kocav	Kültür Ocağı Vakfı
MTAD	Modern Türklük Araştırmaları Dergisi
Mtb.	Matbaası
Nşr.	Neşreden/Neşri
Nu.	Numara
P.	page/ sayfa
Pub.	Publisher/ Yayınlayan
S.	Sayı
s.	Sayfa
Sos. Bil.	Sosyal Bilimler
SÜTAD	Selçuk Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TCTC	Tsu-chih-t'ung-chien (Çin tarihinin mühim bir kronoloji kaynağıdır.)
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
Trc.	Tercüme
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	Türk Dil Kurumu
TFYK	Ts'e-fu-yüan-kuei (Başka kaynaklarda parça parça bulunan imparator mektuplarının tamamını içermektedir.)
TİD	Tarih İncelemeleri Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TKİD	Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu

T.y.	Basım Tarihi yok
Üni.	Üniversite/Üniversitesi
Vd.	Ve devamı
Vol.	Volume (Cilt)
W. place	Basım Yeri Yok
W. date	Tarih Yok
Y.	Yıl
Yay.	Yayını/Yayınları
YLS	Yüksek Lisans
Y.y.	Yayım Yeri Yok

GİRİŞ

Gerek elçi gerekse elçilik görevi, insan topluluklarının ilk siyasî ilişkilerinin başlangıcıyla akrandırlar. Yeryüzünün en eski kavimlerinin bu görevlilere hangi isim ve unvanı verdiklerini tam olarak bilmesek de, bu görevi üstlenen birilerinin o çağlarda¹ da var olduğu itiraz kabul etmez bir gerçektir. Arkeolojik veriler de bunu destekler mahiyettedirler. Ancak işin bu kısmı çalışmamızın sınırları dışında kaldığından, biz Türk tarihinin en kadim devletlerinden başlayarak, bu devletlerin diğer milletlerle kurdukları siyasî münâsebetlerin yürütücüleri konumunda bulunan elçilerinin kültürel hayattaki rollerini, görevlerini kısacası eldeki kaynakların ışığı altında tüm yönlerini incelemeye çalışacağız. Ancak takdir edilir ki, çalıştığımız saha İslâm Öncesi Türk tarihi olması sebebi ile geç dönem Selçuklu ve bilhassa Osmanlı Devleti çalışmamızın sınırları dışında kalmış ve değerlendirmeye tâbi tutulmamıştır. Bununla birlikte eski Türk kültürünün bir devamı olması hasebiyle, Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasındaki elçilik münâsebetleri ve elçilikle görevlendirilen kişilerin devlet teşkilâtındaki konumları ve unvanları da ele alınarak değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Türkistan coğrafyası ile kuzeyde Sibiryâ, doğuda Kadırgan (Büyük Kingan) Dağları, güneyde Himalaya ve Hindukuş Sıradağları, batıda da Hazar Denizi ve Yayık (Ural) Nehri ile çevrili büyük bir alan kastedilmektedir. V. yüzyılın Arap, Pers, Çin, Yunan kaynakları, Türk ve İran kavimlerinin sınırını Ceyhun Nehri'nin teşkil ettiğinde ve bu bölgenin doğusunun bugünkü mânâda Türkistan olduğunda hemfikirdirler². Türkler'in ilk ana yurdunun Türkistan sahasında bulunduğu ve dünyanın dört bir tarafına buradan yayılmış oldukları kanaati yaygındır. Türkler'in ilk ana yurdu olarak, Altay ve Sayan (Kögmen) Dağları çevresi ile bu dağların

¹ Detaylı bilgi için bkz. Turgut Yiğit, "Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine", TAD, Ankara Üni. DTCE. Tarih Bölümü, XVIII, S:29, Ankara 1997, s.244; H.G. Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", JCS 10/2, 1956, s.94-98.

² Özkan İzgi, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", TED, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, S.12, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , 1982, s.637; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi**, 17. bs. , İstanbul, Ötüken Yay. , 2008, s.41.

güneybatı bölgelerinde (Minusinsk³-Tuva-Abakan bozkırları⁴) kabul edilmektedir. Buradan yayılma gösteren Türkler'in ikinci anayurdu ise, Cungarya ile Hazar Denizi arasındaki bozkırlar olmuştur⁵. İkinci anayurttan etrafa dağılışları ise, iki yönden -ya buradan İran Havzası'na doğru ya da İdil-Yayık yoluyla- gerçekleşmiştir. İran Havzası'nda daha güçlü kavimlerin olması nedeniyle, daha ziyade İdil-Yayık yolu tercih edilmiştir⁶.

Doğu ile Batı arasındaki yolların merkezi noktasını oluşturan Türkistan, tarihin her döneminde önemini korumuş; bu yüzden Türk ve diğer pek çok kavmin mücadelesine sahne olmuştur. Çeşitli sebeplerle gerçekleşen göçlerin sık yaşanması nedeniyle milattan önceki devirlerde Türkler'in Türkistan'ın hangi bölgesinde yaşadıklarını ancak kabaca söylemek mümkün olmaktadır. Bu bölgenin, Seyhun Nehri'nin orta kısımları yani bugünkü Kazakistan bölgesi olduğu söylenebilir. Miladi devirlere yaklaştıkça arkeolojik verilerin desteği ile daha net bilgilere ulaşılmaktadır. Harezmi bölgesindeki kazı çalışmalarında bulunan S.P.Tolstov'a göre, Türkler'in Türkistan'a gelişleri M.Ö.2500 civarında (Afanasyevo kültürü) olmalıdır⁷. Türklüğün kültürel vasıfları, aynı havalide daha sonraki Andronovo (M.Ö.1700-1200) kültüründe belirginleşmiştir⁸.

M.Ö. II. yüzyılda Hunlar'ın baskısıyla Çin'in kuzey bölgelerinden batıya doğru göçen Yüeciler, Tanrı Dağları'nın batısındaki Sakalar'ı güneybatı istikâmetinde hareket ettirmişlerdir. Hunlar da Gobi Çölü'nün iki tarafına yayılmaya başlamışlardır. Diğer taraftan ipek yolunun geçtiği Tarım Havzası Çinliler'in eline geçmiştir. Bir Moğol kavmi olan Hsien-pi'ler'in baskısıyla güneye doğru yer

³ Asya'da Baykal Gölü'nün kuzeybatısı. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk- İslâm Sentezi**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2008, s.13.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 25. bs. , İstanbul, Ötüken Yay. , 2005, s.49 ve 52.

⁵ Lajos Ligeti, "Bilinmeyen İç-Asya", **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.1030-1031; Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.992.

⁶ Ligeti, **a.g.m.** , s.1031.

⁷ Sergay Pavlovich Tolstov, **Scythians of the Aral Sea and Khorezm**, Moskova, Oriental Literature Pub. House, 1960, p.56; İzgi, **a.g.m.** , s.633-634.

⁸ Kafesoğlu, **Türk- İslâm**, s.14.

değiştiren Hunlar'ın, Ordos ve Alaşan bölgelerine yerleşmelerinden sonra Çinliler'le siyasi ve ticari temasları bařlamıřtır⁹.

Türkler'in ataları, Altay ve Tanrı Dağları çevresinde Hazar-Ural-Altay üçgeninde anayurtlarını kurmuşlardır. Türk ilinin merkezi, Mete'nin yirmi dört Hun boyunu tek bir çatı altında birleştirerek devlet kurduğu M.Ö 209 yılından, Uygurlar'ın Kırgız baskısına maruz kaldığı M.S 840¹⁰ yılına kadar -şimdiki Moğolistan sınırlarında bulunan- Ötüken olmuştur. Daha sonra asırlarla ifade edilebilecek uzun bir zaman sürecinde, ya değişen iklim ve coğrafya koşulları ya nüfus ve buna bağlı iktisadi gerekçeler ya da daha güçlü bir topluluğun baskı ve saldırıları gibi siyasi nedenlerle güneye ve batıya doğru yayılmalar, yer değiştirmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Kuraklığın ardından yaşanan Hun göçleri, meraların yetersizliğinden kaynaklı Oğuz göçleri ya da yukarıda da bahsi geçen Kırgız baskısının getirdiği Uygur göçleri gibi göçler, bu yer değiştirmelerin en güzel örneklerindendirler.

Selçuklular zamanında daha da batıya gidilerek Niřabur başkent sečilmiřtir. Anadolu Selçukluları Konya'yı, Osmanlılar Edirne ve İstanbul'u başkent yapmışlardır. Görüldüėü gibi Türkler'in ana kolu, binlerce kilometre yol kat ederek geniş bir alana hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Çok geniş olması hasebiyle de, Hunlar'dan başlayarak Büyük Selçuklular'ın başlangıcına kadar olan Türk tarihini tez konumuzun içine almış; diğerlerini kısmet olursa bundan sonraki çalışmamızda ele almak üzere ayırmış bulunmaktayız.

Türkler, anayurtları dışında Çin, Hindistan, İran, Orta Doğu, Doğu ve Orta Avrupa'da da yüzyıllar süren hâkimiyetler kurmuşlardır. Bunlardan da yine X. yüzyıla kadar olanlar konu alanımıza dahil edilmişlerdir.

Çalışmamızın esasını oluşturan X. asra kadarki bu Türk devletlerinin tarihlerini kısaca vermeye çalışalım:

⁹ İzgi, **a.g.m.** , s.634-636.

¹⁰ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.134.

Arkeolojik buluntulara bakarak M.Ö. ikinci bin yılda varlıklarından haber verilen Hunlar'ın, M.Ö. 1200 yılında devlet kurdukları fikrini, Y. Deguignes'in, - Sih-ma Ch'ien'in Shih-chi" (Tarih Notları) eserine dayanarak verdiği, H. Cordier'in de bu görüşü desteklediği bilinmektedir.¹¹ L.N. Gumilëv verdiği bu bilgiyi, S.V. Kiselev'den aktardıklarıyla güçlendirmiştir:

"...bu sıralarda [M.Ö. 1200'lerde] güneyli göçebelerin Gobi üzerinden ilk yürüyüşleri tamamlanmış olduğundan, çöl artık kullanılabilir bir güzergâh [güzergâh] haline gelmiş ve Hunlar, çölün iki tarafını da yurt edinmişlerdir."¹² " ...kayalar üzerine çizilen resimlerde, Hunların atalarının üzerinde "kum denizi" ni geçtikleri "gemi" ye benzer bir suret tasvir edilmiştir. Aslında bu, beygirler tarafından çekilen tekerlekli, kapalı bir araba resmidir. Beygir suretinin çizilmesi, böyle bir arabanın binek atları için oldukça ağır olduğunu gösterir"¹³ .

Çin kaynaklarında, Hiungnu adıyla zikredilen ve Çin'in kuzeybatısında yaşayan Hunlar'ın ataları kabul edilen topluluklar, asırlardır bazen toplanıp büyüyerek bazen parçalanıp dağılarak Ötüken' de yaşamakta iken, Mete önderliğinde M.Ö. 209 yılında bir bayrak altında toplanmışlar; böylece, ileride Kore'den Aral Gölü'ne, daha sonra Kırım'a kadar uzanacak olan bir devletin temelini atmışlardır. Hunlar altın çağlarını, M.Ö. 209-174 yılları arasında Mete Han zamanında yaşamışlar ve Türk devleti en geniş sınırlarına yine bu dönemde ulaşmıştır.

Türkler'le beraber yabancı kavimler de (Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar, Çinliler¹⁴) Türk hâkimiyetine alındığından Hun Devleti bir kabileler konfederasyonu şeklinde teşkilâtlanmıştır. Bu durum, bazı araştırmacıları yanıltmış, Hunlar'ı Moğol zannetmelerine sebep olmuştur.

¹¹ Lev Nikolayeviç Gumilëv, **Hunlar**, çev. D. Ahsen Batur, 4. bs. , İstanbul, Selenge Yay. , 2005, s. 46; Bkz.Y. Deguignes, **Histoire des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux avant et depuis**, J. C. Jusqu'a present. Vol. I. P. , 1758, s.216; H. Cordier, **Histoire générale de la Chine**, Vol I. P. 1920, s.205.

¹² Gumilëv, **a.g.e.** , s.46; S.V. Kiselev, **Drevnyaya istoriya yuzhnoi Sibiri**, Moskva 1951, s.147.

¹³ Gumilëv, **a.e.** , s.47; Kiselev, **a.e.** , s.161.

Mete Han'ın Doğu akını Moğollar üzerine olmuş ve neticesinde Türk Devleti'nin sınırları Büyük Okyanus'a ulaşmıştır. Hun yükselişi Mete Han'dan sonra da devam etmiştir. Mete'nin oğlu Ki-ok ya da Lao-shang (M.Ö. 177-160) Çinliler'le iktisadi ilişkileri dostane bir biçimde sürdürebilmek için Çinli bir prensesle evlenmiştir. Ancak, bu yolla Hunlar arasına kolayca sızan Çin diplomasisinin kötü niyetli propagandaları, Lao-shang'ın oğlu Chün-ch'en (Kün-çin) döneminde meyvelerini vermeye başlamıştır. İpek Yolu'nu hâkimiyetine almak isteyen İmparator Wu-ti, bu ünlü güzergâhtaki devletleri tanıyıp Hunlar'a karşı kendisine taraftar bulabilmek amacıyla elçisi Chang Ch'ien'i "Batı Bölgesi" devletlerine göndermiştir. Elçi amacına ulaşamamış fakat tuttuğu raporlar, Çin'in dünyaya bakış açısını değiştirmiştir. Bu arada Hun prenslerinin (Çi-çi ve Ho-han-yeh'in) birbirleriyle olan anlaşmazlıkları neticesinde Hun Devleti ikiye ayrılmış (M.Ö.55); Ho-han-yeh Çin'e tâbi olmuştur. Siyenpiller'in baskısı sonucu önce Kuzey Hunları, daha sonra da (M.S. 216) Güney Hunları yıkılmışlardır.

Türkistan'ın en eski halklarından biri olan Kırgızlar'ın varlıkları, Han zamanına (M.Ö. 206-M.S. 220) tarihlendirilmektedir¹⁵. Kırgızlar, Çin kaynaklarına göre Hunlar tarafından M.Ö. 201'de hâkimiyet altına alınmışlardır¹⁶. Kaynaklarda Türk asıllı gösterilmemekle beraber, V. –VI. asırlarda Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadırlar¹⁷.

Hunlar'ın zayıflaması neticesinde, Büyük Türk Hakanlığı tahtını, Çinliler'in Siyenpi diye zikrettikleri Türk asıllı Tabgaçlar/Tobalar (To-p'alar/ To-ballar) ele geçirmişlerdir. Tabgaçlar, Çin'in kuzey ve batı kesiminde hükümlük sürmüşlerdir. Hunlar'a bağlı bir boy olarak yaşıyorlarken, Çinliler ile yapılan mücadelelerde ve iç karışıklıklarda adlarını duyurmuşlar ve gittikçe kuvvetlenerek kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Zamanla Moğol ve Çinliler'in etkisi altında kalmışlar ve daha sonra tamamen Çinlileşerek, Çin'deki Wei sülalesinin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.

¹⁴ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.61.

¹⁵ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, 2. bs. , Ankara, TTK, 1996, s. 67; Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.139.

¹⁶ V.V.Bartold, **Orta Asya**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2010, s.184-185.

534 yılında Doğu ve Batı (Kuzey) Wei'leri olmak üzere ikiye bölünmüşler ve VI. asrın ortasında tamamen asimile olmuşlardır¹⁸. 550 yılında Doğu Wei yerine Kuzey Ch'i, 557 yılında Batı Wei yerine de Chou Hanedanlıkları kurulmuşlardır¹⁹.

Hunlar'ın büyük bölümü ülkeyi terk edip, Çin'e, Hindistan'a ve Avrupa'ya giderek oralarda yeni devletler kurmuşlardır. Hunlar'ın güneye inenleri, Batı kaynaklarında Heftalit²⁰, Hint kaynaklarında Turuşka, Arap kaynaklarında Haytal²¹ olarak geçen Akhunlar'ı/Eftalitler'i meydana getirmişlerdir. Altay Dağları'ndan Doğu Türkistan'a yerleşen Eftalitler, Karaşar'ın kuzeydoğusundan Isık-göl Havzası, Çu ve Talas bozkırlarından Aral'a kadar Sir-derya Bölgesi üzerinden Balkaş'a kadar İli Havzası boyunca hâkimiyet kurmuşlardır²². V.-VI. yüzyıllar arasında Aşağı Türkistan ve Doğu Türkistan'a hâkim olmuşlardır. Tabgaç Devleti'nin çağdaşı bir Türk devleti olan Akhunlar, hâkimiyetleri sırasında Asya'da büyük bir güç olmuşlardır.²³ Ancak, Anûşirvan ile İstemi Kağan'ın ortaklaşa hareketleri neticesinde, 557 yılında Göktürkler'le İranlılar arasında paylaşılmışlardır²⁴.

436 sene ayakta kalmayı başaran Hunlar'ın batı kolu da Avrupa'da Attila'nın hükümdarlığında bir devlet kurmuştur.

Tabgaçlar'dan sonra Türk ilinin idâresi, Avarlar'ın (394-552) eline geçmiştir. Bu dönemde de Türk Hakanlığı, Hunlar dönemindeki ihtişamına ulaşamamıştır. Avarlar zamanında yönetime biraz daha Moğol unsuru karışınca bunu hoş görmeyen

¹⁷ V.V. Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz. Kâzım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, Ankara, TTK, 2006, s.26; Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.139.

¹⁸ Kafesoğlu, **a.e.**, s.30.

¹⁹ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler II**, Ankara, TTK., 1999, s.6.

²⁰ Bizans tarihçilerince Hephtalites ya da Ak-Hun, Pers tarihçisi Mîrhond'da Hayâthelit, Çin tarihçilerinde Ye-tai /Ye-ta olarak da adlandırılmışlardır. Bkz. René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. M. Reşat Uzmen, 5.bs., İstanbul, Ötüken Yay., 2006, s.96.

²¹ Minorsky'e göre kelimenin "Habtal" okunması daha doğrudur. Bkz. Barthold, **Orta-Asya Türk**, s.23, dp.9.

²² İzgi, **a.g.m.**, s.636; Grousset, **a.g.e.**, s.96.

²³ Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları", **Türkler**, I, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.350.

²⁴ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.89.

Göktürkler, Avarlar'ı devletin başından indirmişlerdir. İdâreyi kaybeden Avarlar'ın önemli bir kısmı Doğu Avrupa'ya gitmiştir²⁵.

Bundan sonra Hunlar'ın gerçek vârisi Göktürkler (552 - 745) olmuşlardır. A. Taşağıl, Göktürkler'in tarihte varlıklarından ilk söz ettirmelerini 542 yılı olarak vermiştir²⁶. Bu tarihe kadar kış aylarında Çin'in Sui Eyaleti'ne baskında bulunan Göktürkler, 545 yılından itibaren Çinliler'le elçilik teatilerinde bulunmuşlardır. Töles boylarını kendi idaresine katarak güçlenen Bumın Kağan, Juan-juanlar'la sıhriyet yoluyla akrabalık kurmak isteyince Göktürkler, tarihte meşhur, "demirci köleler" aşığılamasıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum Batı Wei'leri, Juan-juanlar'la ittifak halindeki Doğu Wei'ler'e karşı, Göktürkler'e yakınlaştırmıştır. Juan-juanlar'ı bozguna uğratan Bumın, 552'de milletini bağımsızlığa tam olarak kavuşturmuştur. Ülkenin batı kanadını, kardeşi İstemi Yabgu'ya vermiştir²⁷.

Göktürkler ele geçirdikleri Türk ilinin sınırlarını, batıda Aral'ı aşarak, Hazar'a, Kafkasya'ya ve Kırım'a kadar genişletmişler; İrtiş, Çu, Talas bölgelerine hâkim olmuşlardır. Ülkenin doğu kanadındaki Büyük Kağan Bumın ve onun oğulları devletin sınırlarını genişletirken, İstemi Yabgu da Altay Dağları'ndan Hazar'a kadar dağınık halde yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaati altına almıştır. Ardından Soğdlar'la meskûn olan Batı Türkistan şehirlerinin çoğunu ele geçirmek suretiyle, Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'nun hâkimiyetinin Göktürk Devleti'nin eline geçmesini sağlayan ilk adımı atmıştır. Böylece, ipek yolu ticaretini ellerinde tutan Akhunlar'la komşu olmuşlardır. Bumın'ın oğullarından Mukan Kağan (553-572) komutasındaki kuvvetler ile İstemi Kağan'ın daha önce kızı Fâkim ile evlendirerek dostluk tesis ettiği Sâsânîler aynı anda hareket ederek (557) Akhun Devleti'ne son vermişlerdir. Semerkant, Buhara ve Keş gibi Batı Türkistan şehirlerini de Göktürk topraklarına katılmışlardır²⁸.

²⁵ Özey, **a.g.m.** , s.350.

²⁶ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I**, 2. bs. , Ankara, TTK. , 2003, s.15.

²⁷ **A.e.** , s. 14-31.

²⁸ **A.e.** , s.31-32.

Bundan sonra Göktürkler'in, hem Bizans hem de Sâsânîler'le diplomatik temasları başlamıştır. I. Göktürk Devleti, 560 yılında Kırgızlar'ı kendisine bağlı kılmışsa da II. Göktürk Devleti'nin kuruluşuna kadar Kırgızlar, müstakil bir kimlik kazanabilmişlerdir. I. Göktürk Devleti, taht mücadeleleri ve Çin entrikaları yüzünden 582 yılında ikiye ayrılmıştır. İşbara Kağan(582-587) liderliğindeki Doğu Göktürkleri, 585 yılında Çin'deki Sui Hanedanlığı'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmışlardır²⁹. Batı Göktürkleri ise, İstemi'nin oğlu Tardu (576-603) ve onun halefleri ile hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. 588-589 yıllarında Batı Göktürkleri, Sâsânîlerden Baktriya ve Toharistan'ı almışlardır³⁰.

630-681 yılları arasında her iki devleti de Çin'in hâkimiyetine girerek fetret devri yaşayan Göktürkler, 682'de Kutlug Kağan liderliğinde II. Göktürk Devleti'ni kurmuşlardır. Kutlug (İlteriş)'un en yakın yardımcısı, Doğu Göktürk Devleti'nin Çin hâkimiyetine girdiği zaman Çin'de kalan bir Türk ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ünlü vezir Tonyukuk olmuştur. Kutlug Kağan'ın ölümünden sonra tahta geçen Kapgan Kağan (692-716) döneminde ve sonrasında boy isyanları³¹ (Türgiş, Karluk, Dokuz Oğuz) ve yoğun olarak Göktürk-Çin diplomasisi yaşanmıştır. Bayırkular'ın saldırısı sonucu hayatını kaybeden Kapgan Kağan'ın yerini İnel almış fakat isyanların devam ettiği dönemde başarılı olamaması üzerine kardeşi Köl Tigin'in desteği ile Bilge Kağan tahta çıkmıştır. Bilge Kağan ülkede huzuru temin etmişse de 731'de kardeşi Köl Tigin'in 734'te de kendisinin ölümü ile Göktürkler güç kaybetmişlerdir. Sonunda Uygur, Karluk, Basmıl müttefiklerinin aralarının açılması, Uygurlar'ın tarihine yön vermiştir.

Göktürkler'den sonra Büyük Türk İli Uygurlar'ın eline geçmiştir. Uygurlar bir devlet olarak ortaya çıktıkları 744 senesinden önce Orhun ve Selenga Nehirleri kıyılarından Aral Gölü'nün çevresine uzanan sahada yaşamış ve Kao-ch'e (yüksek arabalılar), Yüan-ho, Wu-hu, Wei-ho, Wei-hu, Hui-hu, Hui-ho (şahin süratiyle dolaşan ve hücum eden) gibi isimlerle anılmışlardır. Önce Hunlar'ın, daha sonra da

²⁹ Taşağıl, **Gök-Türkler II**, s.8.

³⁰ İzgi, **a.g.m.**, 1982, s.637-638; Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.87.

³¹ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler III**, Ankara, TTK, 2004, s.32-35.

Avarlar'ın hâkimiyeti altına giren Uygurlar'ın bir kısmı 487 yılında İrtiş Nehri havzasına yerleşmiştir. Fakat bir süre sonra tekrar Avar hâkimiyetine girmişlerdir. Göktürkler döneminde ise, Selenga ve Orhun boylarında Töles ismiyle zikredilen Göktürkler'in hâkimiyeti altındaki kabileler topluluğu içinde Uygurlar da bulunmuşlardır. Uygur oymağı zamanla güçlenip Göktürkler'i yenerek Uygur Devleti'ni kurmuştur(744)³².

744 yılında Ötüken çevresinde kurulan Uygurlar, Kırgızlar'a yenilerek güneye doğru ilerlemiş Beşbalık, Karaşar, Kuça civarına yerleşmişlerdir³³. Uygurlar, daha önce Moyen-çor Kağan zamanında (758'de), kendilerine tabi kıldıkları kuzeyden gelen Kırgızlar, onları oradan çıkartıncaya kadar (840) Ötüken'de oturmuşlardır³⁴. Bundan sonra Doğu Türkistan'a inerek Beşbalık'ı başşehir yapmışlar ancak 940 yılında devletin idaresini Uygurlar'ın batı kolu durumundaki Karahanlılar'a kaptırınca, Cengiz Han'a tabi oldukları 1209 yılına kadar da küçük bir beylik olarak burada yaşamışlardır. 744-840 yılları arasında hüküm sürmüş olan *Uygurlar, Selenga, Orhun ve Tola ırmakları [Irmakları] havzalarından Baykal gölünün [Gölü'nün] güneyindeki bozkırlara kadar uzanan geniş sahada yaşamışlardır. 100 [Yüz] yıla yakın bir süre içinde, Asya kıtasında, bölgesel güç olmuşlardır. Daha sonra iki ayrı Uygur devleti [Uygur Devleti] daha kurulmuştur, bunlar Kansu Uygurları ve Turfan Uygurları'dır*³⁵.

Uygurlar'ın, Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturması ile de başkent, güneybatıya yani Orhun civarındaki Karabalsagun'a alınmıştır. 840 yılı Kırgız baskınından kurtulan Uygurlar'ın bir kısmı Tibet ve An-hsi bölgesine göç etmişlerdir. Bu bölgenin merkezi ise Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan Kan-chou (Kansu) şehri idi. Buraya yerleşen Uygurlar'a, Kansu Uygurları ya da Sarı Uygurlar denilmiştir³⁶.

³² Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. bs. , Ankara, TTK, 2000, s.13-16.

³³ İzgi, **a.g.m.** , s.639.

³⁴ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.139.

³⁵ Özey, **a.g.m.** , s.350.

Göktürk ve Uygurlar zamanında da tarih sahnesinde yer alan Sha-t'olar, X. asırda Çin'deki Beş Sülale'nin üçünü oluşturmuşlardır³⁷. Çin kaynaklarında Sha-t'olar'ın ataları olarak zikredilen Chu-ye kabilesi, önce Tanrı Dağları civarında oturmuşur³⁸. Daha sonra da Chin-sha Dağı'nın(bugünkü Urumçi'nin kuzeyinde) güneyinde ve P'u-lei (bugünkü Barköl) Gölü'nün doğusundaki kum yığınlarının bulunduğu bölgede yaşamış olduğundan dolayı bu isimle anılmıştır. Çince metinlerde “Sha-t'olar Türkleri” olarak zikredildikleri için Türk oldukları şüphesizdir³⁹. Bugünkü Türkçede “Şato” şeklinde okuduğumuz Sha-t'olar kelimesi, “Kum Yığınları” manasındadır⁴⁰.

Arap kaynaklarının “*“Tuguzlar” yani Tokuz-Oğuzlar hakkında verdikleri bilgiler, Çin kaynaklarındaki Şato Türkleriyle ilgili bilgilerle örtüşmektedir*”⁴¹. V. yüzyılda Tabgaç boyları arasında yer alan Sha-t'olar daha sonraları Batı Göktürk Devleti'ne bağlı olarak yaşamışlardır. Shato Türkleri, 712 yılında Beşbalık'a yerleşmişler fakat IX. asrın başlarında Tibetliler tarafından buradan kovularak Çin'e gitmeye mecbur bırakılmışlardır⁴². Yüzyıllar boyunca T'ang Hanedanlığı'nda mühim görevlerde bulunan Sha-t'olar, 907 yılında bu hanedanlığı yıkarak Sonraki T'ang (923-936), Sonraki Chin (937-946) ve Sonraki Han (947-950) adları altında üç devlet kurmuşlardır. Böylece Çin'in “Beş Hanedanlık Dönemi” ni başlatmışlardır⁴³.

Şatolar askerlikte, eski Türk geleneğinde bulunan çadırı da kullanmışlar ve hatta Çin imparatorlarına da çadır hediye etmişlerdir⁴⁴.

³⁶ İzgi, **a.g.e.**, s.25 ve 27.

³⁷ Cevdet Gökalp, **Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolstanda Kabileler**, Sevinç Mtb., Ankara, Atatürk Üni. Yay., 1973, s.19.

³⁸ Tilla Deniz Baykuzu, “Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl)”, **TİD.**, XXI, S.1, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay., Temmuz/ 2006, s.7, dp.17; Eberhard, **a.g.e.**, s. 154; Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, TTK, 2004, s.99-102.

³⁹ Gökalp, **a.g.e.**, s.20.

⁴⁰ **A.e.**, s.19-20; Reha Oğuz Türkkan, “Türk Tarih Tezleri”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.694.

⁴¹ Türkkan, **a.g.m.**, s.694.

⁴² Bartold, **Orta Asya**, s.269.

⁴³ Tilla Deniz Baykuzu, **a.g.m.**, s.7, dp.17; Eberhard, **a.g.e.**, s.154; Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre**, s.99-102.

⁴⁴ Türkkan, **a.g.m.**, s.697.

Çin kaynaklarına göre Türgişler, önceleri Töles boyları içinde “Turgit” (T’u-ju-ke) ismi ile Çöçek Yaylası (Bugünkü Doğu Türkistan’ın kuzeyinde)’nda göçebe hayvancılıkla uğraşmakta iken, M.S. V. yüzyıldan sonra “Türgiş” (T’u-ch’i-she) adıyla Göktürkler’in batısında, Çu ve İli Nehirleri kenarında yaşamışlardır. Fetret devrindeki Göktürk Hakanlığı’nın boşluğundan istifade ile Baga Tarkan unvanlı şefleri U-çe-le önderliğinde On-ok sahasını kendi idareleri altına almışlardır. Ancak Doğu Göktürkleri’ne karşı Kırgızlar ve Çin ile işbirliğine girmeleri, 698 yılındaki Bolçu Savaşı’nda mağlup edilmelerine ve Göktürkler’e bağlanmalarına sebep olmuştur. Ancak, bir süre sonra Su-lu liderliğinde bağımsızlıklarını ilân etmişler(717); sonra da başkentlerini Kuz-Uluş⁴⁵/Sa-ra-ordu/Kuz-ordu⁴⁶ (Balasagun)’a taşımışlardır⁴⁷. Türgişler 766 yılında son bulmuşlardır⁴⁸.

Türgişler’den sonra bölgede bir güç olarak Karluklar (760-840) ortaya çıkmıştır⁴⁹. Adları Çince transkripsiyonuyla “*Ko-lo-lu*”⁵⁰ (Kalaluk), Arapça ve Farsça kaynaklarda (Karlukh/Kharlukh/Halluk) şeklinde zikredilmiştir. Türkçe “*karlık*” (kar yığını) manasında⁵¹ olup Göktürkler’in bir boyudurlar. Altaylar’ın batısındaki Kara İrtiş ve Tarbagatay havalisinde, “Üç-Karluk⁵²” (üç boy birliği) halinde yaşamışlardır. Göktürkler’in sınırlarını Hazar’ın kuzeyine ve Maverâünnehir’e doğru genişletmelerinde büyük rol oynamışlardır⁵³. Göktürkler’in Çin’in hâkimiyeti altında buldukları devrede (630-681), zaman zaman Çin’e başkaldıran Türk boyları arasında yer almışlardır. Hatta kendilerini Göktürkler’den ayrı, bağımsız bir devlet olarak görmüşlerdir. 640 yılında Turfan’ın kuzeyinde görülen Karluklar’ın, Çinliler tarafından mağlup edilmelerinin (650-654) ve Tanrı Dağları’nın kuzeyine sürülmelerinin ardından, bundan bir on yıl kadar süre sonra tekrar toparlanarak Çin’in nüfuzu altındaki Göktürkler’in hiçbir kanadına tâbi

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, I, çev. Besim Atalay, Ankara, TDK, 2006, s.6.

⁴⁶ Kafesoğlu, **Türk- İslâm**, s. 148.

⁴⁷ Varis Abdurrahman, “Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, **Belleten**, LXVII, S.250, Ankara, TTK, Aralık/2003, s.774.

⁴⁸ Kafesoğlu, **Türk- İslâm**, s. 147.

⁴⁹ Abdurrahman, **a.g.m.**, s.775.

⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, “Asya Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, S.45, Ankara, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay. , 1976, s.733.

⁵¹ Kafesoğlu, **Türk- İslâm**, s. 146 ve 148.

⁵² Şine-usu Yazıtı, Güney, 1.

⁵³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.146.

olmaksızın yaşadıkları bildirilmektedir. Önceleri “kül-erkin” unvanını taşıyan beylerinin “yabgu” unvanını almaları ve bir ordu oluşturmaları, devlet olma yolundaki uğraşlarının göstergesidir. Kapgan Kağan tarafından II. Göktürk Devleti’ne bağlanmalarına rağmen yine ayaklanmışlardır. Uygur ve Basmıllar ile birlik olup Göktürkler’in yıkılmasında etkili olmuşlardır. Basmıllar’ı başa geçirdikleri zaman “Sağ Yabgu” mevkii, Karluk başbuğunun payına düşmüştür⁵⁴.

Karluklar’ın Beş-balık civarında oturanları Tun-Bilge adında bir yabguya sahiplerdi. Fakat Ötüken’de yeni kurulan Uygur Hakanlığı’na bağlı idiler. Ancak 747’de Uygurlar’la iktidar savaşına girmişler fakat Tarım Havzası’ndan çekilmek zorunda kalmışlardır⁵⁵.

Karluklar, Türgişler’in çöküntüye uğradığı dönemde, Emevîler’in Türkistan’a ilerlemelerini engelleme görevini üstlenmişlerdir. 751 Talas Muharebesi’nde de Araplar’a karşı Çinliler’in yanında yer almışlardır.

Türgişler’in tarih sahnesinden çekilmeleriyle Balasagun ve Talas’a hâkim olmuşlardır. Türgişler gibi Karluklar da Balasagun’u başkent yapmışlardır. Ancak, - ta ki, 840’ta Uygurlar’ın yerini Kırgızlar alıncaya dek- Ötüken’in üstünlüğünü tanımaya da devam etmişlerdir. Hükümdarları “Kara Han” unvanını almışlardır. 904-911 arasında, hükümdarları Satuk Buğra Han önderliğinde İslâmiyet’i seçen ilk Türk topluluğunu oluşturmuşlardır.

Karahanlılar’ın ilk hükümdarı olan Bilge Kül Kadır Han’ın Samanîlerle mücadelesi, oğulları Büyük Kağan sıfatıyla Balasagun’da hüküm süren Arslan Han ve Taraz’da devleti yöneten Buğra Hanlar zamanında da devam etmiştir. Onların yeğeni Satuk’un Karahanlılar’a sığınmış olan Samanî Prensi Ebû Nasr ile karşılaşması, İslâmiyet’i kabul etmesinde etken olmuştur. Amcasına karşı taht mücadelesini kazanarak devletini kurmasının hemen ardından İslâmiyet’i kabul etmiştir. 955 yılında ölümünden sonra, başa geçen oğlu Musa (Baytaş) Doğu Kanadı

⁵⁴ Kafesoğlu, **Türk- İslâm**, s. 146-147.

⁵⁵ Kafesoğlu, **a.g.m.** , s.733.

Kağanı Arslan Han'ı bertaraf ederek, İslâmiyet'in kabulünü devletin her alanında hissettirmiştir⁵⁶.

Karahanlı hükümdarı Ali Tegin zamanında, Karahanlı Devleti Doğu ve Batı Karahanlılar olmak üzere ikiye bölünmüştür (1041/1042)⁵⁷.

Türk tarihinin en önemli boylarından biri olan Oğuzlar, birleşik Göktürk hükümdarlığının ikinci devresinde (681–745) devletin ikinci unsuru olarak Ötüken'in doğusunda, Baykal Gölü'nün güneyinde, Tuğla Irmağı kıyılarında dokuz boy halinde yaşamışlardır. Oğuzlar'ın Uygurlar zamanında da durumları değişmemiş ancak, batıya doğru kayarak Seyhun-Aral-Hazar bölgesine yayılmışlardır. Oğuzlar, Seyhun bölgesinde Boz-Ok, Üç-Ok şeklinde iki kol halinde yaşamışlardır. Müşterek hükümdarları “yabgu” unvanını taşımış ve Seyhun'un Aral'a döküldüğü yere yakın olan Yenikent'te oturmuştur⁵⁸. X. asrın ortasından itibaren Müslüman olmaya ve yerleşik hayata geçmeye başlamış olan Oğuzlar'a “iman etmiş Türk” anlamında Türkmen denilmiştir. Bu dönemde, “Oğuz Yabgu Devleti” adında çok güçlü bir devlet kurmuşlardır. Oğuz Yabgu Devleti'nin son hükümdarı Ali Han dönemi dışında kaynaklarda bilgi verilmemiştir. Oğuz Yabgu Devleti'ni XI. yüzyıl başlarında Kıpçaklar yıkmışlardır. Yurtlarını kaybeden Oğuzlar daha batıya kayarak, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine gelmişlerdir. Bir kısmı da Cend Bölgesi'ne, Horasan'a ve oradan da Anadolu'ya yönelmişlerdir⁵⁹. Yine; Kıpçaklar'ın baskısı ile oradan Tuna boylarına, 1065'lerde de, birkaç kol halinde Balkanlar'a inmişlerdir. Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında yaşayan Oğuzlar'ın bir bölümü, İdil ve Yayık Irmaklarını geçerek Doğu Avrupa'ya gelmiş, Tuna'yı aşır Bizans topraklarına akınlar düzenlemişlerdir. Oğuzlar'ın, Bizans'ta paralı askerlik yapan önemli bir kısmı Peçenekler'le beraber (1071) Malazgirt Savaşı'nda daha sonra kardeşleri olan Selçuklu Oğuzları'nın safına geçmişlerdir.

⁵⁶ Erdoğan Merçil, “Karahanlılar”, **Türk Dünyası El Kitabı**, S.45, Ankara, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay. , 1976, s.794.

⁵⁷ **A.e.** , s.796.

⁵⁸ Kafesoğlu, **Türk- İslâm**, s.153.

⁵⁹ **A.e.** , s.155.

Anayurtlarında kalan Oğuzlar ise, dünyanın kaderini değiştirecek hadiselere imza atmışlardır. Oğuzlar'a Avrupa kaynaklarında Uz denilmiştir. Bugünkü Türkmenistan halkı, Oğuzlar'ın torunlarını oluşturmaktadır.

Karahanlılar, Türkler'in Yağma boyundandır. Satuk Buğra Han, kaynaklarda tam bir netlik olmamasına rağmen aşağı-yukarı 920'li yıllarda Samanoğlu şehzadesi Ebu Nasır'ın gayretleri ile İşlmiyet'i kabul etmiş ve o zaman büyük hakan olan amcasını İşlm'a davet etmiştir. Kabul etmeyince de aralarında çıkan savaşta amcasını yenmiştir. Satuk Buğra, büyük hakan olduktan sonra her tarafta İşlm dini anlatılmaya başlanmıştır. Oyle ki, ölümünün üzerinden daha beş yıl geçmiştir ki, oğlu Baytaş'ın da büyük gayreti ile 960 yılında iki yüz bin adırlık Türk topluluğu Müslüman olmuştur. 999'da Samanoğulları'nı yıkınca da Türkistan'ın tamamını ellerine geçirmişlerdir. Karahanlılar'ın İşlam'ı devletin resmî dini yapmış olmalarından başka en büyük hizmetleri, devleti iyice batıya çekmeleri olmuştur.

940 yılında Karahanlılar, Uygurlar'ın gerçek varisi olarak Göktürkler'in topraklarına tekrar hakim olmuřlardır⁶⁰. İşlmiyet'i resmî dini olarak 945 yılında kabul eden ilk Türk Devleti, Satuk Buğra Han (901-955) nderliğindeki Karahanlılar (940-1040) olmuştur.

Karahanlılar döneminde sırayla Balsagun, Kaşgar ve Semerkant Türklere başkentlik yapmışlardır. Böylece Türk sınırları daha batıya kaymıştır.

n Asya'da kurulan ilk ve en büyük Müslüman Türk devletlerinden biri olan Selçuklu Devleti'ni kuran, Selçuklu sülalesinden bilinen ilk isim, Demir Yaylı Dukak Bey'dir. Dukak Bey, Oğuz Yabgu Devleti'nde, yabgudan sonra gelen kişi idi. Aileden bildiğimiz ikinci isim Dukak'ın oğlu Selçuk Bey, babası öldüğünde 18 yaşında idi. Yabgu onu yanına alıp yetiştirmiş ve sbaşısı (*ordu komutanı*) yapmıştır. Selçuk'un yabgu ile arası açılmış ve ondan ayrılmıştır. 960'larda başta Kınık boyu olmak üzere, kalabalık bir toplulukla ve çok büyük miktarda hayvanla güneye, Cend

⁶⁰ İzgi, a.g.m. , s.640.

Şehri'ne göç etmiştir. Bu yıllar Türklerin kitleler halinde İslâm'ı kabul ettiği yıllardır. İleri görüşlü Selçuk Bey de, aşireti ile birlikte Müslüman olmuştur. Vergi için gelen Oğuz Yabgu Devleti'nin memurlarını, "Ben Müslüman'ım; artık size vergi vermem!" diyerek kovmuş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Komşu Samanoğulları bu kararı desteklemiştir. Selçuk Bey, Karahanlılar'a karşı Samanoğulları'na yardım ettiği için, Semerkant, Buhara arasında yeni topraklar elde etmiştir. 999'da Samanoğulları Devleti, Karahanlılar tarafından yıkılınca, Samanoğlu beyi, Selçuk Bey'e sığınmış ve birlikte Karahanlılar'la savaşmışlardır. Bu sırada Oğuzlar'ın başında Selçuk Bey'in oğlu İsrail Arslan bulunuyordu. Oğuzlar'ın yeni topraklar kazanmasından bu sırada Türkistan'ın en büyük devleti olan Gazneliler rahatsız olmuşlardır.

Selçuk Bey'in bir savaşta ölen büyük oğlu Mikail'in iki oğlu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, dedeleri Selçuk Bey'in yanında büyümüşlerdir. Selçuk Bey'den sonra Oğuzlar'ın başına ikinci oğlu Arslan Bey geçmiştir. Onun, 1025 yılında Gazneli Mahmut tarafından esir edilmesi üzerine Tuğrul Bey başa geçmiş ve kardeşi Çağrı Bey ile birlikte içteki ve dıştaki düşmanlarına karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Bu devletin kurulması, hem Oğuzlar hem Türk dünyası hem de İslâm âlemi için tam bir dönüm noktası olmuştur. İyice zayıflayan İslâm âlemine karşı Bizans'ın baskılarını Oğuz Türkleri durdurmuştur.

Oğuzlar'ın Horasan'da yurt tutmak için gayret gösterdikleri sırada Gazneliler'in başında Türk tarihinin en büyüklerinden Sultan Mahmut bulunuyordu. Sultan Mahmut ve oğlu Sultan Mesut zamanında Oğuzlar ile Gazneliler aralarında sert mücadeleler olmuştur. Son mücadele (23 Mayıs 1040) Dandanekan Savaşı'dır. Bu zaferden sonra Oğuzlar'a büyük devlet olma yolunda yeni ufuklar açılmış, Orta Doğu'ya inme imkânı doğmuştur.

Babası Çağrı Bey'in ölümünden sonra Horasan valisi olan Alp Arslan, amcası Tuğrul Bey'in ölümü üzerine, Türk beylerinin isteği ile Selçuklu hükümdarı olmuştur (1063). Alparslan, 1064'de Bizans üzerine yürümüş, Gürcistan'ı almıştır. 1070 yılında Alparslan Gazi, Horasan ve Irak ordularının başında Azerbaycan'a girmiş ve

sınırdaki kaleleri fethetmiştir. Van'ın kuzeyinden geçerek Malazgirt önüne varmıştır. Diyarbakır üzerinden Urfa'ya geçip şehri almıştır. 1071 yılında Selçuklu ordusu, Mısır'a gitmek üzere, Halep'te toplandığı sırada bunu öğrenen Bizans İmparatoru Diogenes, son bir hamle yapmayı düşünmüştür. Azerbaycan'a kadar giderek, Türkler'i Anadolu'dan atmak isteğiyle Rumeli'de yaşayan Peçenek ve Oğuz Türkleri'ni de ordusuna katmıştır. Diogenes, Erzurum üzerinden Malazgirt'e ulaşırken, Alp Arslan da Musul, Rakka, Urfa yoluyla Diyarbakır'a, oradan Bitlis'e varmıştır. Ordusundan on bin kişilik bir kuvvet ayırıp, Ahlat'a göndermiştir ki; Bizans kuvvetleri ile ilk çarpışma da Ahlat'ta olmuştur. Türkler'in anlaşma tekliflerinin reddedilmesi üzerine savaşa girilmiş ve Diogenes esir edilmiştir. Ancak daha sonra Sultan Alparslan tarafından affedilmiştir.

Bundan sonra Alparslan, beylerini Anadolu'yu fetihle görevlendirmiştir. Türkler, kısa zamanda Anadolu'ya hâkim olmuşlardır.

Babası Alparslan'ın ölümü üzerine 1072'de 18 yaşında tahta geçen Melikşah önce, amcasının isyanını bastırarak, Aşağı Türkistan ile Harzem'i ele geçirmiştir. Anadolu'nun dörtte üçü Melikşah zamanında elde edilmiş ve Suriye'de büyük başarılar kazanılmıştır. 1076'da Kudüs Fâtımiler'den, 1085'te Antakya, iki yıl sonra da Urfa Bizanslılar'dan alınmıştır. Halep ve Şam da onun döneminde Selçuklu idâresine geçmiştir. Devletin hudutları Kaşgar'dan Akdeniz, Kızıl Deniz ve Umman Denizi'ne kadar genişlemiştir.

Nil ile Fırat Nehirleri arasındaki bugünkü Mısır, Ürdün, İsrail, Lübnan, Filistin, Suriye, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Irak'ın da bulunduğu Orta Doğu topraklarında da Türk devletleri kurulmuştur. Tolunoğulları (868-905), bunlardan ilkidir. Mısır'da kurulup, Suriye'yi de içine alan Tolunoğulları, Orta Doğu'daki ilk Müslüman Türk devletidir. Mısır, Müslümanlar'ın eline geçtiği 639 yılından beri ilk defa Tolunoğulları eliyle bağımsız devlet olabilmiştir. Tolunoğulları'nın askerlerinin büyük kısmı Türk iken, halkının büyük bir kısmını oradaki dinlere mensûp yerli ahali oluşturmuştur.

Halife Hârûn Reşid zamanında (786-809), “Abbâsiler, Sugûr⁶¹ bölgesine İran, Horasan ve Türkistan’dan insanları getirtip yerleştiriyorlardı. Bu gelenlerin ekseriyeti İslâmiyet’i yeni kabul etmiş Türklerdi [Türkler’di]. Memlûk [Memlûk] adı verilen bu Türkler, Bizans’a karşı Sugûr bölgesini korudukları gibi aynı zamanda Anadolu içlerine seferler yaparak Üsküdar önlerine kadar akınlarda bulunuyorlardı. Bu dönemde Maraş ve Tarsus taraflarında çok sayıda Türk asıllı komutana rastlanır. Bunlardan biri halife tarafından Tarsus’un imarına ve valiliğine memur edilen Ferec b. Süleym el-Hadım et-Türkî’ydi. Bu şahıs Çukurova’da Ayn-ı Zarba’yı de [da] inşa etmişti. Bu komutan tarafından Horasan ve Türkistan tarafından getirilenler bu bölgeye yerleştirilmişti”⁶².

Halife Mu’tasım’ın annesinin Türk olması sebebiyle askerî ve idarî müesseselerin başına getirdiği Türkler’in sayısı özellikle halife Mütevekkil zamanında (847-861) iyice artmıştır. İşte bu dönemin Türk asıllı komutanlarından Tolun’un ölümüyle yerine geçen oğlu Ahmed, Tarsus’tan Maraş’a kadar olan bölgeyi idare etmekte iken 868’de Mısır’da müstakil bir devlet kurduğunda, Suriye yanında Sugûr’un idaresi de kendisine verilmiştir.

905’te Tolunoğulları’nın yıkılmasından bir süre sonra, Mısır, Suriye ve Sugûr bölgesi, ikinci bir Türk hanedanı İhşidîler tarafından yönetilmiştir⁶³. Tuğcoğlu Muhammed tarafından Mısır’da, ordu ve hanedan hâkimiyetine dayalı olarak kurulan İhşidîler (935-969) de, aynı Tolunoğulları gibi, kuruluşundan kısa zaman sonra Suriye’yi sınırlarına katmışlardır. Daha sonra hâkimiyetlerini, Bağdat’taki halifeye başkaldıran Fâtımiler’e kaptırmışlardır.

Azerbaycan’da kurulmuş olan Sacoğulları (890-929)’nı Orta Doğu’da kurulan Türk devletleri arasında anlatmamız, gerek devleti kuran Muhammed el-Afşin’in, gerekse babası Ebû Sac’ın Suriye, Arabistan ve Irak’taki başarılı valilik ve komutanlıkları dolayısı ile isimlerini bu bölgede duyurmuş olmalarındandır. İkinci

⁶¹ Abbasiler zamanında Bizans-İslâm sınırı sahil, sugûr ve avâsım olarak üçe ayrılmıştı. Şam’ın kuzey sınırından sonra Sugûr-ı Cezire adı verilen sınır şehirleri bulunurdu. Bunlar Maraş, Hades, Samsat, **Malatya** gibi şehirleri kapsardı. Bkz. İlyas Gökhan, “Arapların Fethinden Selçuklular Zamanına Kadar Maraş”, **Belleten**, LXXIII, S.266, y.y. , TTK, Nisan /2009, s.41.

⁶² **A.e.** , s.53.

⁶³ **A.e.** , s.58-60.

sebepler de, Tolunoğulları, İhşidîler ve Sacoğulları'nın, bölgenin ilk Müslüman Türk devletleri olarak birlikte anılmalarındandır. Sacoğulları'nın İslâm dünyasına tesirleri Tolunoğulları ve İhşidîler kadar kuvvetli olmamış ve bu hanedana Karmatiler son vermişlerdir.

Karadeniz'in kuzeyinde ve Doğu Avrupa'da hüküm sürmüş Türk devletlerinin tarihleri hakkında da kısaca bilgi vermeye çalışalım:

Sakalar'ın/İskitler'in M.Ö.713 yılında, Hazar Denizi'nin doğusundaki yurtlarından⁶⁴ çıkarak Azak Denizi çevresindeki Kimmerler'i önce Kafkaslar'ın güneyine sürdükleri, daha sonra da bunların bakiyelerini kovalayarak Kafkaslar'daki geçitleri aştıkları; M.Ö. 680'de de Urmiye Gölü civarında meskûn olan Asurlular'ı tehdit eder konuma geldikleri kayıtlıdır. M.Ö. 665'lerde Kür ve Aras Nehirleri boylarına yerleşmişlerdir. İskitler'in adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Öyle ki, Asur kaynakları (Ahemen Yazıtları'nın Akadca kısmı⁶⁵) Sakalar'dan "Aşkuzai", "Asguzai" ya da "İşkuza" isimleriyle bahsetmişlerdir. Asur-İskit münâsebetlerinin bir örneği olması açısından şu bilgi önem arz etmektedir: Asur hükümdarlarından Asarhaddon (M.Ö. 680-668) devrine ait bir vesikadan nakledilen bilgiye göre Asarhaddon, ülkesinin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarını bertaraf etmek maksadıyla İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşmayı tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitler'in, adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır⁶⁶. Herodot'a göre, daha eskiden Kimmerler'e bağlı olan İskitler, Don Nehri ağzına (denize döküldüğü yere) geldikten sonra

⁶⁴ "Sakalar'ın yaşamış oldukları coğrafya, genel olarak Doğu Türkistan ve Gobi bölgesi ile olan bağlantısı doğu tarafındaki birçok geçit ile sağlanan ve kuzeydoğu step bölgesi olarak adlandırılan Pamir, Tiyenşan, Altay dağ kolları ve Batı Türkistan üzerinden Tuna'ya kadar uzanan ve Güney Rusya'yı da içine alan sahadır". Bkz. Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, II, Ankara Yeni Türkiye Yay. , 2002, s. 575; Ahmet Altungök, **IV. ve VII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri**, Elazığ, Fırat Üni. Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anabilim Dalı YLS Tezi, 2007, s.2.

⁶⁵ Hans Wilhelm Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev. Müjdat Kayayerli, İstanbul, Ötüken Yay. , 2001, s.25.

⁶⁶ Çay-Durmuş, **a.g.m.** , s.880; D.D. Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, II, New York 1968, s.207; Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler", **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.917.

kıyasıyla Kimmer-İskit mücadelesinde galip gelmişler; Kimmerler de Kolçis'e⁶⁷ giden sahil yolundan güneye göç etmişlerdir⁶⁸.

“Saka” ismi onların Ön Asya’ya doğru yayılanları için İranlılar tarafından; “Scythe” ismi de Pers ve Helen imparatorluklarıyla yapmış oldukları mücadeleler sonucunda batıya doğru göç ederek Karadeniz çevresinde yerleşen Sakalar’a hitaben Yunanlılarca kullanılmıştır. Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki kola ise, Masaget/Massaget denilmiştir. Sakalar’ın doğuya ve güneye yayılan kollarına Suğdak yani Soğdlar karışmışlardır⁶⁹.

Hazar Denizi’ne dökülen Yayık (Ural) Nehri ile Ren (Rhein) Nehri arasındaki sahada (Doğu ve Orta Avrupa’da) da Türk devletleri kurulmuştur. Bunlardan ilki Avrupa Hun Devleti’dir. Türkistan hâkimiyetini Tabgaçlar’a kaptıran Hunlar’ın bir kolu, İdil boylarında yaşamaktaydı. Bunlar, başlarındaki Balamir ile 370’li yıllarda İtil’i aşmışlar⁷⁰ ve önlerine çıkan kavimleri çiğneyerek Macaristan Ovası’na inmişlerdir. Bu hadiseye “Kavimler Göçü” denmiştir. 433’de devletin başına geçen Attila, Avrupa Hun Devleti’ni, Türk, Germen, Frank, Slav, Pers, Fin olmak üzere çeşitli kavimlerin yer aldığı ve Ural Dağları, Hazar Denizi, Kafkasya, Kara Deniz, Balkan Dağları, Alpler, Ren Nehri, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi ile çevrili, büyük bir devlet haline getirmiştir. Önceleri Uldız’ın temelini attığı Hun dış politikası gereği Attila, Batı Roma İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kurmuş, Doğu Roma’yı hâkimiyetine aldıktan sonra politikasını değiştirmiştir⁷¹. Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları’nı yenerek vergiye bağlamıştır.

Attila’dan sonra üç oğlu sırası ile devletin başına geçmişler; fakat babalarının yerini tutamamışlardır. Küçük oğlu İrnek, kendisine bağlı Hunlar’la birlikte

⁶⁷ O dönemde Don Nehri’nin denize döküldüğü yere yakındı. Bugünkü Batum yakınlarında bulunmaktaydı. Bkz. Haussig, **a.g.e.**, s.32 ve 189.

⁶⁸ **A.e.**, s.24.

⁶⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğu’na Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kataloğu**, I, İstanbul, Işıl Mtb. ,1953, s.68-76; Saka/İskit etnonimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Fuzuli Bayat, “Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine”, **Karadeniz Araştırmaları**, Ed. Osman Karatay, C.1, S.1, Çorum, KaraM Yay. , 2004, s.1-9.

⁷⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, TTK, 2001, s.25.

⁷¹ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.78.

Karadeniz'in kuzeyine⁷² bugünkü Macaristan'a çekilerek bu devletin temellerini atmış ve 889-1301 yılları arasında Macaristan'a altın yıllarını yaşatacak olan Arpat Hanedanı'nın atası olmuştur. Devletin dağılması ile Hunlar'ın bir kısmı Hazarlar'a, bir kısmı Avarlar'a katılmış; bir kısmı da Slav, Lâtin, Germen kavimleri içinde eriyip gitmiştir.

Tabgaçlar'dan sonra, Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturan Avarlar, 552'de yerlerini Bumin Kağan'ın önderliğindeki Göktürkler'e bırakmak zorunda kalınca, batıya çekilmişler ve Avrupa Hunları'nın terk ettiği topraklar üzerinde bir devlet kurmuşlardır. Doğu Avrupa'da 505 yılında başlayan tarihi süreç, en geniş topraklara ulaştıkları 791 yılına kadar sürmüştür. Çöküşleri, 791 yılında Alman asıllı Frank Kralı Şarlman'a yenilmeleri üzerine, yine onun baskısı ile Hristiyanlığı kabullenmek zorunda kalmaları sebebiyle olmuştur. O tarihten sonra, Franklar'a bağlı basit bir devlet olarak biraz daha yaşayıp daha sonra tarihin derin sayfaları arasında yerlerini almışlardır.

Avarlar da, Kafkaslar'ın Türkleşmesinde Hunlar gibi pay sahibi olmuşlardır. Onların bir kolu Kuzey Kafkasya'ya yerleşip Müslüman olmuş ve bugünkü Dağıstan Türkleri'ni oluşturmuşlardır.

Doğuda Aral Gölü, batıda Ukrayna, güneyde Kafkasya'yı içine alan geniş bir sahada beş asır hâkimiyet kuran Türk boyu Hazarlar'ın, Türkistan'dan geldikleri kabul edilmiş ve orada buldukları dönemin kısa bir süresince Hunlar'a tâbi olduklarına ihtimal verilmiştir⁷³.

Hazar ülkesi önceleri Terek havalisinde iken, sonraları İdil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin suladığı ve o dönemin en önemli ticaret yollarının birleştiği havzada yer almıştır. Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar bu bölgeye milattan önceki devirlerde gelmişlerdir.

⁷² A.e. , s.122.

⁷³ Uydu Yücel, a.g.e. , s.20.

Hazarlar'ın tam bağımsız bir devlet haline gelmeleri ise 630 yılında olmuştur⁷⁴. Devlet kurduktan sonra ilk mücadeleleri (641) o sırada yeni devlet kuran (635) Bulgarlar'la olmuş, Güney Rusya'dan Tuna Nehri'ne kadar olan Bulgar topraklarını sınırlarına katmışlardır (665). Bu dönemde ayrıca, Arap-Hazar mücadeleleri görülmüştür. H. 31 (M. 651-652) yılında Halife Hz. Osman zamanında Selmân b. Rebîa komutasındaki İslam orduları Derbend'i aşarak Hazarlar'ın bu sıralardaki başkentleri olan Belencer'e kadar ilerlemişse de Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Belencer'in Arap istilasına uğraması üzerine Hazarlar başkentlerini Aşağı İdil havalisine nakletmişlerdir. Bundan sonraki Arap-Hazar mücadelesi 799'da Harun Reşid dönemine kadar devam etmiş ve genelde Hazarlar'ın başarılarıyla neticelenmiştir. Bu başarılar, Araplar'ı Kafkaslar'da durdurmaya yetmiştir.

Hazarlar, İdil, Yayık, Don ve Kuban gibi büyük nehir havzaları üzerinde yer alan ülkelerinin coğrafi nimetlerini, ticarî ve dolayısıyla siyasî avantaja dönüştürmeyi bilmişlerdir. Su taşımacılığı yanında, Harezm' den Karadeniz sahillerine giden büyük kervan yolu ile ticaretin idarî ve malî hâkimi olmuşlardır.

Gök Tanrı dinine mensûp iken, diğer milletlerle girdikleri bu sıkı münâsebetlerin bir sonucu olarak Müslümanlık, Hristiyanlık ve Musevilikle de tanışmışlardır. Halkı çeşitli dinlere mensup olan Hazar Türkleri'nin Araplar'la girdikleri mücadeleler sonunda barış istemek zorunda kalan Hazar Hakanı, İslâmiyet'i kabul etmiştir. Fakat Araplar'ın çekilmesinden sonra eski dinine geri dönmüştür. Daha sonra, ne zaman ve ne suretle olduğu bilinmemekle birlikte hakan, âilesi ve idareci zümresi Musevi olmuşlardır⁷⁵.

“Araplara [Araplar'a] boyun eğmek istemeyen Orta Asya halkları arasında Hristiyanlığın [Hristiyanlık'ın] yayılması konusunda sanırım en büyük faaliyet patrik Timothei (780-819) zamanında yapılmıştı. Onun tarafından Hazar sahili civarına gönderilen

⁷⁴ **A.g.m.** , s.783.

⁷⁵ Uydu Yücel, **a.g.e.** , s.25-28.

misyoner Subhalyeşu, oradan Orta Asya içlerine geçmiş ve Çin'e kadar gitmiştir. Bilindiği gibi, Çin'de henüz 636 yılında A-lo-ben tarafından teşkil edilmiş bir Nesturî topluluk vardı. Süryanilere [Süryaniler'e] inanılırsa, patrik Timothei'ye, Hristiyanlığa [Hristiyanlık'a] kazandırdığı Türk hakanından ve diğer hükümdarlardan bir mektup almıştır”⁷⁶. “İsaak Sangari, Hazar hakanı [Hakanı] Bulan'a Karay dinini kabul ettirmeğe muvaffak olmuştu”⁷⁷. Hakanını taklit eden bir kısım halk da bu dini kabul etmiştir⁷⁸.

“Karay” adını alan bu Musevi Türkler, Kırım'da yaşarken dünyanın her tarafına dağılmışlardır. Hazar Hakanı'nın hizmetinde, tamamı Müslüman olan Harezmi birlikleri yer almakta idi⁷⁹. 920'de, idâreleri altındaki İdil Bulgarları'nın İslâmîyet'e girmeleri ile Hazar ülkesi daha çok Müslümanlaşmıştır. İslâmîyet'in İdil Bulgarları arasında kabul görmesi, Harezmîliler'le yapılan ticaretin başarılı olmasıyla yakından ilgilidir. Hazarlar da diğer Türk boyları gibi savaşçı ve teşkilatçı idiler. Başta Bizanslılar olmak üzere, Macarlar, Ruslar, İskandinavyalılar ve diğer Avrupa kavimleri, Hazarlar'dan ordu ve devlet teşkilâtına dair çok şey öğrenmişlerdir. Bugünkü Ukrayna'nın başşehri Kiev'i Hazarlar kurmuştur. Kafkasya'da yaşayan Karaçay Türkleri de Hazarlar'ın torunudur. Hazar Denizi'nin adı onlardan kalmıştır. Karai Türkleri, Hazarlar'ın, içinde Karai misyonerlerinin de bulunduğu Kıpçaklar arasında erimeleri sonucu ortaya çıkan ve Karay Türkleri olarak da bildiğimiz gruplardır. Karai dinini benimsemelerine rağmen Türk karakterini muhafaza etmişlerdir. Dilleri Kıpçak Türkçesi'dir⁸⁰.

Hazar Devleti, iyice zayıfladığı bir sırada, Bizans ve Ruslar tarafından yıkılmıştır. Ülkenin büyük bölümü, doğudan gelen Oğuz, Peçenek ve Kıpçak Türkleri'nin eline geçmiştir. Dağıldıktan sonra, Hazarlar basit bir devlet olarak 1016'ya kadar Kırım'da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kırım Türkleri'nin ataları bu Hazarlar'la, onlardan daha önce oraya gelmiş olan Bulgar Türkleri'dir. Kırım

⁷⁶ Bartold, **Orta Asya**, s.57.

⁷⁷ Simon Şişman, “İstanbul Karayları”, **Türk Kültürü**, S.110, Y.X,2, İstanbul, TKAE, Aralık/1971, s.90; Bkz. D.M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, New Jersey, Princeton University Press, 1954, s.29.

⁷⁸ Şişman, **a.g.m.**, s.90.

⁷⁹ Bartold, **Orta Asya**, s.29.

Türkleri'ne "Tatar" denmesi ve Kazan Türkleri ile kardeş kabul edilmeleri bu Bulgar müşterekliğindedir. Sonradan, Altın Ordu vasıtasıyla başka Türk boyları da Kırım'a yerleştirilmişlerdir.

Bulgarlar, Batı Sibirya'da yaşamakta iken, Hunlar'la birlikte İdil boylarına gelen Onogurlar'dan inen bir Türk topluluğudurlar. Bulgarlar, iki kola ayrılmaktadır: Tuna Bulgarları ve İdil Bulgarları. Bulgarlar'ın Kafkasya'ya inen bir kolu daha vardır ki; Balkar Türkleri bunların torunudurlar. Yukarıda işaret edildiği gibi, bir kol da Kırım'a uzanmıştır.

Attila'nın ölümünden sonra oğullarıyla Hunlar'a tâbi kavimler arasında meydana gelen mücadeleler sonucunda, Attila'nın küçük oğlu İrnek idâresindeki halk, Orta Avrupa'dan Karadeniz kıyılarına ilerlemiştir. Burada karşılaştıkları başka bir Türk kavmi olan Ogurlar⁸¹ ile karışarak, "karışık" anlamındaki "bulgamak" fiilinden gelen⁸² Türkçe "Bulgar" ismiyle anılmaya başlamışlardır⁸³. İşte, Bulgarlar'ın en eski ataları, Ogur (Ugur) adıyla zikredilen Batı Türk boylarının bağlı olduğu bu kitlelerdir. Hunlar zamanında Urallar'ın doğusunda yaşayan bu kitleler, eski Çinliler tarafından Ting-ling adıyla anılmışlardır⁸⁴.

XIV. asra ait bir Bulgar vakayinamesinde verilen bilgiye göre Doğu Roma İmparatoru I. Anastasius (491-518) zamanında Bulgarlar'ın büyük bir kütlesi Tuna'yı geçerek Makedonya'ya yerleşmiştir⁸⁵.

⁸⁰ Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2000, s.338-339.

⁸¹ Ogurlar, Sarı-Ogur ya da Ak-Ogur(Saragur), Beş-Ogur (Bittigur), Altı-Ogur (Ultingur/ Altziagir), Dokuz-Ogur (Kutigur/Kutrigur/Kuturgur/Tukurgur), On-Ogur (Ungur/ Hunugur/Onugur) ve Otuz-Ogur (Utigur/Uturgur) şeklinde isimlendirilen boy birliklerinden oluşmakta idiler. Tarihleri, M.Ö. II. yüzyıla kadar götürülen Ogurlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.199-200.

⁸² Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri**, Ankara, Murat Kitabevi Yay. , 1992, s.109; Füsün Kara, "X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgar Devleti'nin İktisadi Vaziyeti", **Türk Kültürü**, S.517-518, Y.XLIV, İstanbul, TKAE, Mayıs- Haziran 2006, s.155.

⁸³ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.197; Kara, **a.g.m.** , s.155.

⁸⁴ Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", **DİA**, XXI, İstanbul, İSAM Yay. ,2000, s.472.

⁸⁵ Plamen S. Tzvetkov, "Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni", **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, II, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.603; Füsün Kara, **a.g.m.** , s.156.

VII. asrın ilk yarısına gelindiğinde, Bulgarlar'ın bir kısmı sınırları Karadeniz'e dayanan Göktürkler'e, bir kısmı da Kafkaslar'a hâkim olan Avarlar'a tâbi yaşamakta idiler. Avarlar'ın İstanbul kuşatmasındaki mağlubiyetiyle (626) güç kaybetmesi ve I. Göktürk Devleti'nde iç karışıklık (630-631) yaşanması, Bulgar boy beylerinin bağımsız hareket etmelerine yol açmıştır⁸⁶. Bu Ogur kabilelerinin beyleri daha sonra Kubrat⁸⁷ Han önderliğinde bağımsızlıklarını ilân ederek Büyük Bulgarya (Magna Bulgaria)'yı kurmuşlardır (630)⁸⁸. Heracleios devri Bizans'ı ile oldukça sıkı münâsebetler kuran Kubrat'ın 665 yılında ölümünden sonra Büyük Bulgarya, komşuları Hazarlar'ın baskısı sonucu parçalanmıştır⁸⁹. A. P. Smirnov Bizans yazarı Theophanes'in bu konuyla ilgili kaydını şöyle aktarmaktadır:

“...Bulgarların [Bulgarlar'ın] ve Kotragların [Kotraglar'ın] hükümdarı olduğu söylenen Krobot (Kubrat), Konstantin devrinde vefat etti ve beş erkek çocuğu kaldı. O (Kubrat), onlara (oğullarına) başka bir halkın köleleri olmamalarını ve her zaman kendileri hüküm sürsünler diye hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmamalarını ve vatanlarını terk etmemelerini vasiyet etti. Onun ölümü üzerinden biraz zaman geçtikten sonra beş oğlu aralarında anlaşmazlığa düştüler ve herkes kendi hâkimiyetindeki halkıyla dağıldı. Büyük oğul Batbayan⁹⁰ ata topraklarının doğu kısmını alarak vatanında⁹¹ kaldı. Kotrag⁹² adındaki

⁸⁶ M. İ. Artamanov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2.bs. , İstanbul, Selenge Yay. , 2004, s.217-218; Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.92-93; Uydu Yücel, **a.g.e.** , s.68; Dinçer Koç, “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”, **Karadeniz Araştırmaları**, Ed. Yahya Kemal Taştan, S.27, Ankara, KaraM Yay. , Güz/2010, s.38; A. Stratos, **Byzantine Empire in the Seventh Century**, IV, Amsterdam, y.y. , 1978, s.98; Zeki Velidî Togan, **Umumi Türk Tarihi Giriş**, 3.bs. , İstanbul, Enderun Yay. , 1981, s.155; L.N. Gumilëv, **Eski Türkler**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 1999, s.258-259; Osman Karatay, “Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, **Bilgi**, 18, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı, 2001, s.34-35; İsmail Mangaltepe, “Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası”, **Karadeniz Araştırmaları**, Ed. Osman Karatay, C.3, S.X, Çorum, KaraM Yay. , Yaz / 2006, s.1-24; Ali Ahmetbeyoğlu, “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Ed. Yahya Kemal Taştan, S.13, Ankara, KaraM Yay. , Bahar 2007, s.36; Koç, **a.g.m.** , s.38.

⁸⁷ Bulgar hakanları listesinde Kour't/ Kourt, Çince transkripsiyonuyla T'u-ko-d'o-klak> duo-klo>Doulo, Bizans kayıtlarında Kobratos, Kuvratos adıyla zikredilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Kafesoğlu, **a.g.m.** , s. 202-203; V. Beşevliyev, **Die Protobulgarischen Inschriften**, Berlin 1963, s.318; Beşevliyev, “Proto-Bulgarların Dini”, **Belleten**, S.34, Ankara, TTK, 1945, s. 247-250 ve 252.

⁸⁸ Andras Rona-Tas “Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, II, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.625; Kara, **a.g.m.** , s.156; Osman Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.3, Çorum, KaraM Yay. , Güz 2004, s.26; Koç, **a.g.m.** , s.38.

⁸⁹ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s. 203.

⁹⁰ Genellikle kısaca Bayan adıyla zikredilir.

ikinci kardeş Don Nehri'ni geçerek büyük kardeşinin karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinci kardeşler İster Nehri'ni ya da Tuna'yı geçtiler ve onlardan biri Pannonya'ya Avarlara [Avarlar'a] gitti ve Avar Hakanı'nın hâkimiyetine girdi ve kuvvetleriyle orada kaldı, diğeri ise Ravenna'da Pentapolis'e yerleşti ve Hıristiyan Kralı'nın hâkimiyetini tanıdı. Sonra, Asparuh adındaki beşinci kardeş Dnyeper [Dinyeper] ve Dnyesteri [Dinyester'i] geçerek Olga'yı (bu nehirler Tuna'dan daha kuzeydedirler) istila etti, Tuna ve bu nehirler arasında burayı tehlikesiz ve her taraftan aşılması güç olarak bilip yerleşti. Zira burası önden bataklık diğer taraflardan ise nehirlerle çevrili idi ve bundan dolayı ayrılarak zayıflayan halk için düşmanlara karşı büyük emniyet sağlıyordu.

Onların beş parçaya ayrılmaları ve bu zayıflamadan dolayı önceleri Sarmatya olan Berdziliya ülkesinin içerisinden çıkan büyük Hazar kabilesi Kaspiy Denizi'ne (Hazar Denizi) [Kaspiy Denizi (Hazar Denizi)'ne] kadar bütün ülkeye hâkim oldu ve ilk Bulgarya'nın hükümdarı büyük kardeş Batbayanı [Batbayan'ı] kendi tebaası yaptı ve o günden beri ondan haraç alıyor...⁹³.

Özetlersek, parçalanmış Bulgar Devleti'nin kurucusu Kubrat'ın büyük oğlu Bayan idaresindeki bir kısım halkı⁹⁴ eski topraklarında (Kuban Nehri ve Azak Denizi arasında) Hazarlar'a tâbi olurken, önemli miktardaki iki kısmı da farklı coğrafyalara gitmişlerdir⁹⁵. Bunlardan Otuz-Ogurlar, İdil ile Kama (Çolman) nehirlerinin birleştiği sahaya giderek buranın yerli halkı Fin-Ugorlar'ı (Çeremis, Mordva, Zuryen, Votyak kavimleri vb.)⁹⁶ ve öteki Türk topluluklarını idarelerine almışlardır⁹⁷. İkinci oğul Kotrag kuzeye çekilerek Gümüş (Kumis) Bulgar⁹⁸ da denilen Dış Bulgarları⁹⁹ (İdil

⁹¹ Vatanı olan Kuban Nehri ve Azak Denizi arasındaki topraklarda Hazarlar'a tâbi olmuştur. Bkz. Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK, 2000, s.13.

⁹² İdil/İtil Bulgar Devleti'nin temelini kurmuştur. Bkz. Emel Esin, "Türk Tarihi Işığında Bulgaristan", **Türk Kültürü**, S.187, Y.XVI, İstanbul, TKAE, Mayıs 1978, s.402.

⁹³ Theophanes'in bu kaydının neredeyse aynısı başka bir Bizans yazarı Nikephoros'un kısa tarihinde de bulunmaktadır; Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, SelengeYay. , 2006, s.56-57; A. P. Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova 1951, s.9-10; Koç, **a.g.m.** , s.39.

⁹⁴Merçil, **a.g.e.** , s.13.

⁹⁵ Nesimi Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığında İslamiyet", **Genel Türk Tarihi**, II, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.671; Kara, **a.g.m.** , s.156.

⁹⁶ Kara, **a.g.m.** , s.156.

⁹⁷ Merçil, **a.g.e.** , s.13-14.

⁹⁸ Karatay, "**Doğu Avrupa**", s.44.

⁹⁹ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.203.

Bulgarlarını)'nın, üçüncü oğul Asparukh (Asparuh) da Tuna Eski Bulgar Devleti'nin kurucusu (669-681) olmuşlardır¹⁰⁰.

Arkeolojik bulgulara göre Orta İdil'e ulaşan Hazar boyları (Hazarlar'a itaat eden Bulgar boyları) Kama ağzına kadar İdil'in her iki yakasına yerleşmişlerdir¹⁰¹. İdil Bulgar Devleti'ni meydana getiren etnik unsurlar Eski boy haricinde daha önce Hazar Kağanlığı bünyesinde yer alan Türkler'di. İşte Hazarlar'ın baskısı altındaki Bulgar göçebelerinin bir kısmı VII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden geç olmamak üzere Azak'ın yanındaki bozkırlardan Orta İdil Bölgesi'ne doğru hareket etmeye başlamışlardır¹⁰². Bu Türk boylarından Bulgarlar, Bersulalar, Eskiller, Suvarlar ve Barancarlar X. yüzyılın başında Orta İdil Bölgesi'nde Bulgar boylar konfederasyonunu meydana getirmişlerdir¹⁰³.

İlk Müslüman olan Türk devleti, İdil boyunda yaşayan Kama veya Çulman adı ile de anılan Türkler'in kurmuş oldukları Bulgar Devleti'dir. Bulgar Türkleri'nin, İdil boyuna yerleşen kolu 920'lerde İslâm dinini kabul etmişlerdir. Böylece onlar Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcileri olmuşlardır¹⁰⁴. Aynı zamanda, Müslüman olmayan komşu Türkler'le de savaşmışlardır. Mesela Başkurtlar o sırada Hıristiyan olacakken, Bulgarlar bunu engellemişlerdir. İdil Bulgarları'nın devletleri, Tuna Bulgarları gibi güçlü olmasa da Müslüman olmaları, milliyetlerini korumayı başarmalarını sağlamıştır. İslâm memleketleriyle ve Ruslar'la dostâne münâsebetler kurmuşlar; iyi ticaret ilişkileri sayesinde zengin olmuşlardır.

İdil Bulgarları, 965'e kadar Hazarlar'a tâbi olmuş, o tarihten 1237'ye kadar bağımsız yaşamış ve o tarihten sonra da Altın Ordu'ya bağlı kalmışlardır. Hanlığa 1400'lerde Timur son vererek, Bulgar topraklarını kendi devletinin sınırlarına

¹⁰⁰ Esin, **a.g.m.** , s.402.

¹⁰¹ Koç, **a.g.m.** , s.40; İstván Zimonyi, **The Origins Of The Volga Bulgars**, Szeged, y.y. , 1990, p.92-93.

¹⁰² Ş. F. Muhamedyarov, **Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etničeskoj İstorii Tatarskoj Narodnosti**, Moskova, y.y. , 1968, s.8; İ. R. Tagirov, **İdil Bulgarları**, çev. İlyas Kamalov, Avrasya Fatihi Tatarlar, Haz. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s.38-39; Koç, **a.g.m.** , s.40.

¹⁰³ Koç, **a.g.m.** , s.40; F. Ş. Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)**, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997, s.45; Koç, **a.g.m.** , s.40.

¹⁰⁴ Kurat, **a.g.e.** , s.115; Kafesoğlu, **Türk- İslâm**, s.208; Uydu Yücel, **a.g.e.** , s.73.

katmıştır. Bugünkü Kazan Türkleri, İdil Bulgarları ile Kıpçaklar'ın torunlarıdır; kendilerine “Tatar” denmektedir.

Hazarlar'ın baskısı ile yerlerinden ayrılan Tuna Bulgarları'nı, 584 yılında Attila'nın oğlu İrnek'in torunlarından Kurt Han, Macar Ovası'na getirmiştir. Daha sonra bugünkü Bulgaristan'a inip devletlerini kurmuşlardır. Avrupa'da, Bizans ve Endülüs'ten sonra kurulan üçüncü büyük devlet olmuşlardır. Balkanlar'a yayıldıkça Slavlar'la iç içe yaşamaya başlamışlar, Türk nüfusun azlığı ve Bizans baskısı neticesinde 864 yılında Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Böylece, zaman içerisinde Slavlaşarak Türklüklerini kaybetmişlerdir. Tuna Bulgarları'nın bağımsızlığına 1018'de Bizans Devleti tarafından son verilmiştir.

Sekiz boy ve kırk obadan oluşan Peçenekler, On Oklar'ın Tu-lu boyuna¹⁰⁵ mensûp idiler. Peçenekler, Issık Göl ve Balkaş Gölü civarında Hazar Hakanlığı'na bağlı olarak yaşarlarken, Karluklar tarafından yerlerinden çıkartılmış (766 yılı ve daha sonraları¹⁰⁶), sırasıyla Aral Gölü, Hazar Denizi ve İdil kıyılarında bulunmuşlar, sonra Don kıyılarına, daha sonra da Prut'u aşarak Karpatlar'a ulaşmışlardır. A.N. Kurat'a göre Peçenekler, Ural Nehri ile Karpat Dağları arasında, devlet kuramamakla birlikte Doğu Avrupa'nın en güçlü kabileler birliğini oluşturmuşlardır¹⁰⁷. N. Khoniates'in “Historia” sında “Peçenek kabileler birliği”nden bahsedilir: Bizans İmparatoru Ioannes'in, Trakya'yı istila eden Peçenekler'e gönderdiği dil bilen elçiler vasıtasıyla *her biri kendi başkanlarına bağlı, çok sayıda kableden oluşan Peçeneklerden* hiç değilse birkaçını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır¹⁰⁸. Aşağı Dinyester ve Tuna boylarına gelerek Doğu ve Balkan Slavları'nın sınır irtibatlarını kesmişlerdir. Slavlar'ın Karadeniz sahiline inme çabalarının önünde âdeta set oluşturmuşlardır¹⁰⁹. Defalarca Tuna'yı aşip, Bizans şehirlerini yağmalayarak, Marmara kıyılarına kadar gelmişlerdir. Kaynaklarda

¹⁰⁵ Faruk Sümer, **Oğuzlar**, 5.bs. , İstanbul, TDAV. , 1999, s.59.

¹⁰⁶ **A.e.**

¹⁰⁷ Akdes Nimet Kurat, “Doğu Avrupa Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, S.45, Ankara, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay. , 1976, s.746.

¹⁰⁸ Niketas Khoniates, **Historia**, çev. Fikret İşıltan, Ankara, TTK, 1995, s.9.

¹⁰⁹ Kurat, **a.g.m.** , s.746.

“Peçenekler ilk defa olarak 915 de [915’te] Rus sahasına girdiler¹¹⁰”denilmektedir. Peçenekler buraya, Grekler’in (Bizans’ın), Bulgar Kralı Simeon (Symeon)’a karşı yardım talebi üzerine gelmişlerdir. Rus yıllıklarında, aynı yıl, Grekler’in Peçenekler’den yardım istemek için elçi gönderdikleri, Peçenekler gelince de birlikte Bulgarlar’ın üzerine gittikleri, kendi aralarında kavga ettiklerini görünce de topraklarına geri döndükleri kaydedilmiştir. “Yalnızca Peçenekler IX. Yüzyıl sonu ile X. Yüzyıl başlarında şimdiki Güney Rusya bozkırlarına saf Türk unsurları getirmişlerdir”¹¹¹. Bulgar Devleti’nin dağılmaya yüz tutması ile Tuna civarına ilerlemişlerdir. XI. yüzyılın ortalarına kadar Ruslar’la mücadeleleri ve tazyik nedeniyle göç ederek Dinyeper havalisine yayılmışlardır¹¹². Peçenekler, daha sonra, ırkdaşları Kumanlar’ın da yardımı ile Bizans tarafından dağıtılmış ve zaman içerisinde erimişlerdir.

Türkler’in en doğuda, Mançurya’daki boyu olan Kuman/Kıpçaklar, Doğu Avrupa’da devlet kuran bir diğer Türk boyudur. Batı Göktürk topluluklarındanlardır. Kumanlar, Sibiryada ovasında yaşarken 1017’lerde Orta Asya’ya, 1030’larda Aral Gölü’nün kuzeyine, 1050’lerde de Yayık ve İdil Irmaklarını aşarak Doğu Avrupa’ya gelmişler ve kendilerinden önce gelen dağınık Türk kavimlerini de idâreleri altına alarak, Hazar’dan Balkanlar’a kadar uzanan bir devlet kurmuşlardır. Arap kaynaklarında, Karadeniz’in kuzeyindeki geniş düzlüğe, “Deşt-i Kıpçak” yani “Kıpçak Bozkırı” denmiştir. Kıpçaklar, başta Rus, Ukrayna, Bulgar, Macar, Romen milletleri olmak üzere, bütün Avrupa’daki milletlerin üzerine kültürlerinin derin izlerini bırakmışlardır. Batılı kaynaklar, Kıpçaklar’a Kuman demişlerdir. Bu nedenle Kuman/Kıpçak adları birlikte anılmıştır. X. yüzyılın ortalarında İrtiş boylarında yaşayan bazı Kıpçak boyları, batıya doğru yer değiştirmişlerdir. Kurat, bu değişimin 916’da Çin’in kuzeyinde ortaya çıkan Kıtaylar’ın faaliyetleriyle ilişkilendirilebileceği fikrindedir¹¹³.

¹¹⁰ Kossanyi Bela, “XI-XII. Nci Asırlarda Uz’lar ve Koman’ların Tarihine Dair”, Türkçe’ye çev. Hâmit Koşay, **Bellekten**, VIII, S.29, Ankara, TTK, II. Kânun /1944, s.120; Uydu Yücel, **a.g.e.**, s.99.

¹¹¹ Bartold, **Orta Asya**, s.267.

¹¹² Bela, **a.g.m.**, s.120.

¹¹³ Gülnisa Aynakulova, “Gregoryen Kıpçaklar’a Dair”, **Bellekten**, LXIX, S.256, Ankara, TTK, Aralık/ 2005, s.826; Kurat, **a.g.e.**, s.72.

Kumanlar/Kıpçaklar diğer Türk boylarından daha kalabalık olmalarına rağmen kendilerini koruyamamışlardır. Bunun iki sebebi vardır: Vaktinde Müslüman olamamaları ve halkın, itirazsız kabul edeceği, Oğuz (Mete) Han'dan inme bir hanedanlarının bulunmayışıdır. 1223'de Doğu Avrupa hâkimiyetini Altın Ordu'ya kaptıran Kıpçaklar, Çin, Hindistan, Orta Asya, Orta Avrupa, Balkanlar, Kafkasya, Anadolu, Mısır, Suriye gibi yerlere dağılmış, buralardaki devletlerin yönetiminde, ordusunda, kültür yapısında önemli hizmetler görmüşlerdir. Bunların en mühimi de Mısır Memlûkleri'dir. Bugün de Kıpçaklar'ın torunları Tataristan ve Başkurdistan'da yaşamaktadırlar.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELÇİ KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ, MANASI ve TÜRK TARİHİNDE AYNI ANLAMDA KULLANILAN KELİMELER

I. Elçi Kelimesinin Anlamı

Sözlük anlamı olarak elçi:

1. *Bir devlet tarafından diğerine gönderilen ve orada kendi devletini temsil eden kimse; sefir.*

2. *Herhangi bir konuda uzlaşma sağlamak üzere karşı tarafa gönderilen kimse, aracı.*

3. *Peygamber, resul¹¹⁴ . “Resul” Arapça edebî metinlerde Allah’ın elçisi anlamı dışında¹¹⁵ da kullanılmıştır.*

4. *Bir devleti başka bir devlet katında temsil eden görevli¹¹⁶.*

“Elçi” kelimesinin İngilizce karşılığı olarak kullanılan “envoy” un terim anlamı, “ikinci dereceden diplomatik ajan” şeklinde tanımlanmıştır. Genel anlamı ise, “bir görevle gönderilen kişi” demektir. Latince “ablegatus” un bir sürümü olarak “envoyé” kelimesi, XVII. yüzyılda genel kullanım kazanmıştır. Yine İngilizce “Ambassador” olarak da kullanılmaktadır¹¹⁷. Kısaca, bir ülkedeki elçilik binasına dâhil olan görevliler ile oradaki sistemin baş yöneticisi diyebileceğimiz “büyükelçi” yi de içine alan bir anlamı ifade etmektedir.

W. Radlov, “*Ālci = Elçi*” diye vermiştir ki eski Türkçede “*alci/alçi*” olarak da kullanılmıştır. W. Radlov, *Teleüt, Altay, Kırgız, Osmanlı, Tatar Türk lehçelerinde*

¹¹⁴ **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, I, Ankara, MEB, 1995, s.817.

¹¹⁵ A.J. Wensinck, “Resul”, **İA**, IX, İstanbul, MEB, 1964 s.692; Emine Uyumaz, **Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler (XI. yüzyılın sonu-XIV. yüzyılın başları)**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2011, s.11.

¹¹⁶ N. S. Aşukin, **Politika Sözlüğü**, çev. Mazlum Beyhan, İstanbul, Sosyal Yay. , 1979, s.72.

¹¹⁷ **A New Survey of Univercal Encyclopædia Britannica**, pub. William Benton, vol.8, Chicago, London, Toronto, y.y. , 1768, p.629-630.

de bu şekilde geçtiğini belirtmiştir. Genelde “gönderilen” manasındadır. *Kandan elçi geldi*: Handan /Hükümdardan elçi geldi¹¹⁸.

W. Chas ve Jr. Freeman’a göre büyükelçi: “*Kendi devletinin yerleşik bir temsilcisi olarak yabancı bir devlet veya uluslararası organizasyona aracılık eden, genellikle “Olağanüstü ve Tam Yetkili Temsilci” statüsünü taşıyan ve bir elçi tarafından kendisine yardım edilen, en yüksek makamdaki diplomatik görevli*”¹¹⁹’dır.

G. Evans & J. Newnham’ın büyükelçi tanımı: “Egemen bir devletin genellikle bir başka devlette ikamet eden diplomatik temsilcisi veya mümessili. Uluslararası ilişkiler nasıl devletlerarasındaki iletişim sisteminin ifadesi anlamına geliyorsa, büyükelçilik fikri de onun, bu sistemi mümkün kılan en temel araçtır”¹²⁰ şeklindedir.

A.E. Dağ’a göre ise, “*Görevli bulunduğu yabancı ülke nezdinde kendi devlet başkanını temsil eden en üst düzey diplomat*”tır. İki ülke arasındaki ilişkileri, emrindeki elçilik personeli ile yürütür¹²¹.

Özel anlamda elçi, sadece bir hükümete veya uluslararası organizasyona değil, sık sık sorun olan konulara da aracılık eden, belirli bir portföyü olmayan kişidir¹²². **Uluslararası İlişkiler Diplomasi Sözlüğü**’nde, kısaca “özel elçi” diye belirtilen kişiler, özel bir görevle görevlendirilip, görevi yerine getirmesiyle elçilik görevi sona eren elçilerdir. Özellikle kriz dönemlerinde ülkeler arasında önemli fonksiyonları olan özel elçiler, ülkelerin kendilerini veya uyguladıkları politikayı daha iyi anlatmak için sık başvurdukları yollardan biridir¹²³. M. Nowruzi’ye göre

¹¹⁸ Wilhelm Radlov, *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*, I, Gravenhage, Mouton & Co, s, 1960, s.828-829.

¹¹⁹ W. Chas-Jr. Freeman, *The Diplomat’s Dictionary*, Washington D.C. , United States Institute of Peace Press, 1997, p.13.

¹²⁰ Graham Evans & Jeffrey Newnham, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, çev. H. Ahsen Utku, İstanbul, Gökkuşbu, 2007, s.111.

¹²¹ Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler Diplomasi Sözlüğü*, İstanbul, Anka Yay. , 2004, s.28.

¹²² Chas-Freeman, *a.g.e.* , s.13.

¹²³ Dağ, *a.g.e.* , s.29.

özel elçi: “Hiçbir ülkeye atanmaz fakat herhangi bir zamanda ve herhangi bir yerde ülkesini temsil etmek üzere görevlendirilebilir”¹²⁴.

“Yetkili elçi” tabiri, temsil ettiği devlet adına anlaşma imzalamaya yetkisi olan elçiler için kullanılmaktadır¹²⁵.

“Tanınmış elçi” ise, güven mektubu verilmiş elçi¹²⁶ demektir.

Elçilik görevinin Türk tarihine yansımaları çeşitli Türk boylarında kendini göstermiştir. Mesela, “Türkler, devletlerarasında gidip gelen Kağan elçilerine bizimki gibi, “Elçi” derlerdi. Adı “Haberci” ve casuslara: Körüg, tıl, tıgrak. Aileler arasında haber götürüp getirenlere: Yazıgçı. Halka, hükümdarın habelerini [haberlerini] bildiren tellallara da, “Okçı” adını verirlerdi. Sarayda bir de, “Tartıgçı” denen, davetçi’ler [davetçiler] vardı”¹²⁷.

780 yılından sonraki Uygurlar’a işaret eden, “altı beyin halkı” veya “altı kabileden teşekkül eden halk”ın beyleri ve “alci”si El-tu-gan-tutuk idi. Uygurlar’da “alci” kelimesi “elçi” ve “temsilci” anlamı taşımaktaydı¹²⁸. “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde “äl”=il, “älçi” 1. ilçi¹²⁹ olarak gösterilmiş olup “il”in aynı zamanda “şehzadelere verilen bir unvan¹³⁰” olduğu belirtilmiştir. Eski Uygurlar’da “Elçi, sefir” anlamındaki “ilçi” kelimesi “ilçi bilgälär¹³¹” şekliyle “diplomatlar” manasını taşımıştır. “İl äbi” “hükümet konağı”; “ilig kan” “kral, padişah”; “ilig bæg” “şehade, kral”; “ilkün” “hal, millet, bodun”; “il örgin” “saray”; “iltäbär” “hükümdara bağlı yüksek devlet memuru rütbesi” şeklinde Uygur tabirlerinde de kullanılmıştır¹³².

¹²⁴ Mehdi Nowruzi, **A Dictionary of Political Terms**, Second Edition, Iran, Ney Publishing House, 1379, p.13.

¹²⁵ Dağ, **a.g.e.**, s.29.

¹²⁶ **A.e.**, s.28.

¹²⁷ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, II, İstanbul, MEB, 1971, s.107.

¹²⁸ L.N. Gumilëv, **Eski Türkler**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2007, s.513.

¹²⁹ Ahmet Caferoğlu, **Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK, 1968, s.70.

¹³⁰ **A.e.**, s.91.

¹³¹ **A.e.**, s.92.

¹³² **A.e.**, s.92-93.

R.G. Kuzeyev, Başkurtlar'ın boy-kabile teşkilatı hakkında bilgi verirken, kuzeydoğu Başkurtları'nın “boy” için “il” sözcüğünü kullanmayı tercih ettiklerini ancak bundan daha geniş bir anlamı olan “il” teriminin “kabile” ve “ülke” için de kullanılabileceğini belirtmiştir¹³³.

Aşağı Belı Başkurtları'ndan Gere boyunun yerleştiği Belı Nehri Bölgesi, “İl-Gere” yani “Gere yurdu” olarak adlandırılmıştır¹³⁴.

Peçenekler'le etnik akrabalığı birçok verilerle teyit edilen, Deşt-i Kıpçak'ta, Kıpçaklarla hem müttefik hem rakip boy olan Kanglılar/Kanlılar arasında önderlerine “il başı” tabiri kullanılmakta idi¹³⁵.

II. Elçi Kelimesinin Etimolojisi

Elçi kelimesinin etimolojisini oluşturan “*el ya da il*” kelimesinin ne anlamı ifade ettiği ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Kapalı bir “e” sesi ile söylenen “*el*” kelimesi, eski Türk lehçelerinden beri günümüze dek yaşayan en eski Türkçe kelimelerden biridir. Ancak bugün eski Türkçede kullanılan anlamı yanında “*yabancı, el, başkası*” manasına da gelmektedir.

L.N. Gumilëv'un verdiği bilgiye göre, S.Y. Malov, W. Radlov, Melioranski, V.V. Barthold, V. Thomsen ve Hirth “*el*” kelimesinin “*kabile birliği*” ve “*devlet, halk*” anlamlarını taşıdığı fikrinde olmuşlardır. Bernctam ise, “*aristokrat yapının ve geleneksel kabile teşkilâtının şekillendirdiği farklı kabilelerin aristokrat sınıfının birleşimi*” şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca “*devlet teşkilâtı, halk, millet*” anlamlarında da kullanılan bu kelimenin tarihte “*Türk*” tanımlaması için de kullanıldığını belirtmiştir¹³⁶.

¹³³ R.G.Kuzeyev, **İtil-Ural Türkleri**, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yay. , 2007, s.70.

¹³⁴ **A.e.** , s.363-364.

¹³⁵ **A.e.** , s.365.

L.N. Gumilëv, S.P.Tolstov'un “el “ kelimesine “devlet” manasını vermesini, politik anlamda doğru fakat mahalli anlamda yanlış kabul etmektedir ¹³⁷.

“Kutadgu Bilig”de “il” kelimesi “memleket, ülke, devlet” anlamında kullanılmıştır. Fakat aynı eserin bazı yerlerinde “devlet” kelimesinin kullanıldığı da görülür¹³⁸:

- “Bu saklık bile kör ilin başladı kutı künde arttı örü yokladı: Bak, böyle tedbir ile memleketini idare etti, saadeti günden güne arttı.”

- “Bu saklık odugluk bu il işinge tözü asgı boldı uzun yaşinga : Devlet işindeki bu tedbir ve uyanıklık, devletin uzun müddet devamı için, daima faydalı olmuştur.”

- “İlig saklık kıldı ilke asıg bu asgı bile boldı ilde tatıg: Hükümdarın ihtiyatlı olması memlekete fayda getirir; bu fayda ile memlekette huzur temin edilir.”

- “İlin itti tüzdi bayudı bodun: Memleketi tanzim etti, halkı zenginleşti.”

- “Dua arttı ilde kör edgü atı: Memlekette ona dua eden çoğaldı, nâm kazandı.”

- “Öküş il tutayın tise ay ilig üç iş kılgu ötrü yetilse elig: Ey hükümdar, birçok memleketi elde etmek istersen, şu üç işi yap.”

D. Karakurt, “El: Yurt, vatan demektir. İl: (El/İl). Şehir, vilayet demektir¹³⁹.” diyerek “el” ve “il” kelimelerini farklı anlamlardaymış gibi göstermiştir. “Yurt, vatan, devlet” anlamında kullanılan “el”, “il” kullanımıyla da bilinmektedir. Bugün “şehir, vilayet” anlamında kullanılan “il” kelimesi de bunun bir yansımasıdır. Keza, “Bir bölgenin yönetimini elde bulunduran” anlamındaki “el beyi¹⁴⁰” de böyledir.

¹³⁶ Gumilëv, a.g.e. , s.134.

¹³⁷ A.e. , s.136.

¹³⁸ Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig I Metin**, Reşit Rahmeti Arat, 5.bs. , Ankara, TDK, 2007, s.58, 58, 59, 59, 60, 223; Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig II Çeviri**, çev. Reşit Rahmeti Arat, 8.bs. , Ankara, TTK, 2003, s.42, 42, 42, 42, 43, 156, Beyitler 438, 440, 448, 449, 459, 2068.

¹³⁹ Deniz Karakurt, “Türk Söylence Sözlüğü Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü”, (Çevrimiçi) <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/tr/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>, 20 Nisan 2012

¹⁴⁰ Müjgân Üçer, “Folklorumuzda El (İl)” , **Millî Kültür**, C.2, S.9, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. , Şubat/1981, s.50.

“Yurt, *ülke*, vatan” anlamında kullanıldığında “*bizim eller*”, “*gurbet eller*”, “*yad eller*” şeklinde ifadesini bulmaktadır. Uzun zaman uzak diyarlarda kalanlar için kullanılan “*Yemen ellerinde Veysel Karanî*” deyimindeki “*el*” sözcüğü de bu anlamdadır¹⁴¹.

Yenisey /Uyuğ Tarlağ Yazıtı’nda “*el*” ve “*elçi*” kelimeleriyle ilgili şu cümleler yer almıştır: “*atım El Tugan tutuk ben tengri elimke elçisi ertim...*” (*adım El Tugan tutuk, ben ilâhi elimin elçisi idim...*)¹⁴².

Eski Türk yazıtlarında “*devlet*” anlamını ifade eden “*il/el*” terimi, asırlardır bu ilk manasını muhafaza etmiştir. Bunun yanında terimin anlamıyla ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ebulgazi Bahadır Han, “*il*”in uruklardan kurulduğunu dile getirmiştir¹⁴³. K. Brockelmann, “*egemenlik, devlet, halk*” anlamındaki “*hersschaft, reich, volk*” kelimeleriyle ifade etmiştir. A.v. Gabain de “*il*”i “*ülke, imparatorluk*” anlamındaki “*reich*” ve “*iktidar veya hükümet*” anlamındaki “*hersschaft*” kelimeleriyle açıklamıştır¹⁴⁴. Ancak bugün “*il*” , “*yabancı, yad*” anlamını ifade eden “*el*” kelimesi ile aynı anlamı taşımamaktadır¹⁴⁵.

“*İl*” terimi “*halk*” anlamındaki “*kün/gün*” ile birlikte kullanıldığında “*halk, memleket*” anlamını yüklenmiştir.

İlgünü var başına şah turur
*Benim dahi halimden agâh turur*¹⁴⁶.

Elçi kelimesi için Türkiye’deki halk ağızlarında tespit edilen kelimeler “*değme, kebiçi ve sayıl*”¹⁴⁷’dir. “*Kebiçi*” : Elçi kelimesinin (Karaçay /Tokat)¹⁴⁸

¹⁴¹ **Türkçe Sözlük**, I, İstanbul, TDK,1992, s.448.

¹⁴² Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, III, s.31; Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda “Ant””, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, TTK, 1968, s.634.

¹⁴³ İnan, **a.y.** , s.635.

¹⁴⁴ A.v. Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, çev. M. Akalın, Ankara 1988, s.78.

¹⁴⁵ İnan, **a.g.m.** , s.636.

¹⁴⁶ **Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü**, II, Ankara, TDK, 1965, s.528; İnan, **a.y.** , s.636.

¹⁴⁷ **Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi**, V, Ankara, TTK, 1957, s.125.

yöresinde kullanıldığı kaydedilmiştir. “Şefaatçi, yardımcı” anlamındaki “yalvaç” kelimesinin de Elbistan/Kahramanmaraş’ta kullanıldığı belirlenmiştir¹⁴⁹. “Haberci” manâsındaki “savcı” kelimesinin ise, Ordu’da kullanıldığı kayıtlıdır¹⁵⁰.

Mitolojide “savacı” kelimesi “peygamber, Tanrı’nın elçisi, habercisi, kitap getirmemiş peygamber, nebi” anlamına gelip, ahilikte hemen her peygamber bir mesleğin piri kabul edilmiştir¹⁵¹.

“Yalvaç”: Yalvamak fiilinden gelir. Yakarmak, haber vermek anlamlarını taşır¹⁵². Resul, peygamber, Tanrı’nın habercisi, kitap getirmiş olan elçi ile eş anlamlıdır¹⁵³.

“Yalvamak” fiili ise, “yalvarmak” fiili ile aynı kökten gelir. “Risalet etmek, peygamberlik etmek, Tanrı’dan haber getirmek” manâsındadır¹⁵⁴.

Yazıtlarda “il” sözünün “kağan”dan önce gelmesi, eski Türkler’in devlete verdiği önemin bir işaretidir. “il” kelimesi Türk tarihi sürecinde birçok farklı anlamda da kullanılmıştır. Çince’den Türkçe’ye pek çok kitap tercüme eden eski Türkler, Çince’deki “kuo/guo” şeklinde telaffuz edilen karakterin tam karşılığı olarak “il” kelimesini kullanmışlardır. Çince “guo” kelimesi, sınırları, milleti ve hükümdarı olan bir toprak parçasını tanımlıyordu. Eski Türkler’in “il” kelimesi de tam olarak bu anlamı vermekte idi. Arapça’daki “devlet” sözü de bugünkü bizim kullandığımız anlamı değil, eski Türkler’de olduğu gibi Tanrı tarafından verilen iyi talih ve şansa işaret ediyordu. Nitekim eski Türkler’de ilin Tanrı tarafından verildiği düşüncesi hâkimdi¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, II, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, TDK,1941, s.863.

¹⁴⁹ Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, III, Ankara, TTK, 1942, s.1468.

¹⁵⁰ Türkiye’de... , III, s.1994.

¹⁵¹ Karakurt, a.g.e. , s.110.

¹⁵² A.e. , s.231.

¹⁵³ A.e. , s.230.

¹⁵⁴ A.e. , s.231.

¹⁵⁵ Ögel, a.g.e. , s.48-50.

İlk kez 697 tarihli Çoyr Yazıtı'nda “*elteriş/ilteriş*” unvanında görülen “*el/il*” kelimesi, runik harfli diğer eski Türk yazıtlarında da elle-/ille-, elsire-/ ilsire-, elsiret-/ilsiret-, ellig/illig/elig/ilig şeklinde kullanılmıştır. “*il*” kelimesini, İngilizce “*krallık, ülke*” anlamındaki “*realm*” ile bağdaştıran S.G. Clauson'a göre anlamı, “*bağımsız bir yöneticinin oluşturup idare ettiği siyasî bir birim*”¹⁵⁶dir. “*Barış*” ve “*konfederasyon*” olmak üzere iki anlamı olduğu düşüncesindeki G. Doerfer ise, “*konfederatif siyasal teşekkül anlamını, barış ve uyum içinde yaşayan boyların bir araya gelmesiyle ilişkilendirir*”¹⁵⁷. Erdal'a göre eski Türkçe'de, biri İtil Bulgarcası'nda “*iel*” ve Çuvaşça'da “*yal*” “*köy*” olarak bulunan “*boy, kabile, bölge*” anlamındaki “*el*”, diğeri Karahanlı dilindeki “*iki bey arasındaki barış*” anlamında kullanılmış olan “*el*” olmak üzere iki homonim söz konusudur¹⁵⁸. I. Zimonyi, “*egemen devlet, büyük devlet, devlet, imparatorluk*” anlamını taşıdığı fikrindedir¹⁵⁹. T.Tekin, “*ülke, devlet*”e ek olarak “*halk*” anlamını da verirken diğer bilim adamları, bu anlamın XI. yüzyıldan sonra geliştiği görüşündedirler¹⁶⁰.

XI. yy. dil yadigârlarından “**Divanü Lugat-İt-Türk**” te ve eski Kıpçak sözlüklerinde iki ayrı “*el*” maddesi bulunduğu gibi, Başkurt dilinde de “*il*” olarak zikredilen ayrı ayrı maddeler bulunmaktadır. “**Başkurt Télénéñ Hüzlégé**” den verilen bilgiye göre, “*il*” kelimesinin anlamları: “1. Belli bir sınırı, halkı ve yönetimi olan devlet; 2. (veya tıvgan il) Bir kimsenin doğup büyüdüğü, yaşadığı yer, vatan; 3. Halk; 4. (ağızlarda) Köy; 5. Bal arıları topluluğu; bir araya gelmiş, organize olmuş halk; 6. Barış olarak sıralanabilir. Ayrıca kelime çeşitli deyim ve ibarelerde şöyledir: “*Sit il*” “*yabancı devlet, yabancı yer, yad el*”; “*il agâhi*” “*yüksek rütbeli, nüfuzlu kimse*”; “*il azamattari*” “*ülkede akıllı oluşu, iyi bir meslekte bulunuşu, cesareti ile ün*”

¹⁵⁶ Hatice Şirin User, “**Eski Türkçeden Başkurtçaya Kent, Konut, İkamet Nomenclaturası Üzerine Notlar**”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2008, s.301.

¹⁵⁷ User, **a.g.e.** , s.301; Gerhard Doerfer, **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, TMEN II: 653.

¹⁵⁸ User, **a.g.e.** , s.301-302; M. Erdal, “Die Türkisch-mongolischen titel Elxan und Elçi”, **Altaic Berolinensia**, The Concept of Sovereignty in the Altaic World, PIAC 34th Meeting, Wiesbaden, t.y. , p.81-99.

¹⁵⁹ User, **a.g.e.** , s.302; István Zimonyi, “Bodun und El im Frühmittelalter”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** , vol. 56 (1), 57-59.

¹⁶⁰ User, **a.g.e.** , s.302; Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara, TDK, 1988, s.133.

yapmış kimseler”; “il avızı” “halkın konuşma dili”; “il ayağı hil bulıv” “(karanlık çöküp insanlar uykuya daldıktan sonra) sessizlik hüküm sürmesi”; “il garibe” “memleketinden ayrılıp uzakta yaşayan kimse”; “il karttari” “görmüş geçirmiş, insanların hürmetini kazanmış akıllı ihtiyarlar, aksakallar”; “ilden sıkkan” “yoldan çıkmış”; “il östö” “halk içi, halk arası”¹⁶¹.

“...Türk bodun illedük ilin ıçını idmiş” cümlesiyle Kül Tigin ve Bilge Kagan Yazıtları’nda, Çin milletinin aldatıcılığını kullanarak bey ile halkın arasını açması nedeniyle Türk milletinin ülkesinin elinden çıktığı ifade edilmiştir¹⁶². Yine Kül Tigin Yazıtı’nda, Bumin ve İstemi’nin kağan olduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare ettikleri, düzenledikleri “...Türk bodunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş” sözleriyle yer almıştır¹⁶³.

Yazıtlarda “İlsiremiş, kagansıramış bodunıg...” yani “ilsizleşmiş, kağansızlaşmış halk...” ifadesiyle başlayan cümlede de “il” sözcüğünden türemiş bir kelime göze çarpmaktadır¹⁶⁴. “Elig, törüg yegedi, kazgantım.” cümlesinde ise, “ülke” manasında “elig” kelimesi kullanılmıştır¹⁶⁵.

Devlet, el/il denilen Türk boylar birliğinden oluşmaktaydı. R. Giraud, bu terimi [Fransızca] “état” anlamına gelmesine rağmen “imparatorluk” veya “imperium” olarak tercüme etmiştir¹⁶⁶. İ. Kafesoğlu da¹⁶⁷ “il (él)” kelimesinin, “müstakil topluluk, devlet” anlamı yanında “imparatorluk” anlamını da taşıdığını belirtmiştir.

H. Salman’a göre, kitabelerde “il”, “düzenli devlet” anlamına gelip, bu özellik Türkiş devletlerinde de mevcuttu. Türk “il” ini meydana getiren şartlar; siyasî

¹⁶¹ User, **a.g.e.** , s.302; Red. İ.M. Ağışev, E.F. Bişiyev, G.D. Zeynullina, **Başkurt Têlênêñ Hüzlêgé**, Meskev, y.y. , 1993.

¹⁶² Saadettin Gömeç, “Kagan ve Katun” , **TAD**, XVIII, S.29, Ankara, Ankara Üni. DTCF. Tarih Bölümü, 1997, s.82; Köl Tigin Yazıtı, Doğu 4-7, Bilge Kağan Yazıtı, Doğu 5.

¹⁶³ Gömeç, **a.y.** , s.82; Köl Tigin Yazıtı, Doğu 1-2.

¹⁶⁴ Gömeç, **a.g.m.** , s.86; Köl Tigin Yazıtı, Doğu 13-14.

¹⁶⁵ Gömeç, **a.y.** , s.86; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu 36.

¹⁶⁶ Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, İngilizceden çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, Selenge Yay. , 2006, s.51.

¹⁶⁷ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.227.

istiklâl, ülke (toprak), halk ve töre idi¹⁶⁸. Bu unsurlardan bir tanesi dahi eksik olamazdı. Boy beyleri ve bodun yabguları, yasama ve yürütme sorumluluklarını “*il*” in başındaki kağana intikâl ettirir; böylece “*il*” in bütün işleri kağan aracılığıyla meclislere devredilirdi.

“*İl*” kelimesi, “*barış*” ı da ifade ediyordu. Boyları birleştiren, toparlayan, barış ve huzur ortamını sağlayan kişiye de “*ilteriş*” unvanı verilmesi Göktürkler’den beri süregelen bir gelenektir¹⁶⁹.

Dede Korkut’ta “*Oğuzeli*” biçiminde kullanılan “*il*” kelimesi, siyasî teşekküle sahip Oğuz ülkesi manasında olup V. Thomsen da eski Türkçe’de “*el/il*” in “*siyasî bakımdan müstakil, muntazam ve teşkilâtli bir millet*” anlamında kullanıldığı görüşündedir. F. Sümer’e göre destanlarda geçen Oğuzeli, XI. yüzyılda Karaçuk Dağları’nda yaşayan Oğuzlar’ın yurdudur¹⁷⁰.

Z. Gökalp, “*il*” in asıl manasının “*sulh*”¹⁷¹ olduğu fikrini “Eski Türk dininde, Türk Tanrısı, barış ve barışıklık tanrısı idi. Türk dininin mahiyetini gösteren **il** kelimesi, barış manasına geliyordu.” diyerek açıklamıştır. “*Filan beğ, falan beğ’le İl oldu = sulh oldu demektir*”¹⁷² şeklinde bir örnek de vermiştir. Buna göre, “*İlci*” (barışçı) demek olduğu gibi, “*İlhan*” “*Barış Hakanı, sulh dinin yayıcısı*” demektir¹⁷³. Cengiz Han döneminde “*il*” sözü “*şube hanlığı*” anlamında kullanılmış; “*ilhan*”, “*İlhanlı*” isimleri de temellerini bu anlayıştan almışlardır¹⁷⁴. İlk Türk Kağanı Bumin, diğer kabileleri birleştirip Ju-janları mağlup ettikten sonra “*halkların hükümdarı*” demek olan “*il-han*” unvanını almıştır. Reşidüddin Fazlullah’ın yüklediği Farsça

¹⁶⁸ Hüseyin Salman, **Türgişler**, Başvuru Kitapları Dizisi/53, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay. , 1998, s.103.

¹⁶⁹ Salman, **a.g.e.** , s. 16; Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.246.

¹⁷⁰ Üçler Bulduk, “Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar”, **TAD**, XVIII, S.29, Ankara 1997, s.249; Sümer, **a.g.e.** , s.373.

¹⁷¹ Ziya Gökalp, **Türk Töresi**, İstanbul, Ankara Üni. DTCE. Tarih Bölümü, 1975, s.50.

¹⁷² Gökalp, **a.g.e.** , s.50.

¹⁷³ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Haz. Mehmet Kaplan, 5.bs. , İstanbul, MEB, 2004, s.40 ve 154.

¹⁷⁴ Ögel, **a.g.e.** , s.60.

karşılığı “*il fetheden*” anlamında “*il kerden*” (bir şeyin bir parçasını bir yerden koparıp almak manasındaki) “*kertmek*” fiilinden gelmektedir¹⁷⁵ .

“*İl-teber*” unvanı “*yabgu*”dan daha düşük derecede idi. Nitekim Göktürk Devleti’nin yıkılışından sonra Karluk il-teberi yabguluğa terfi etmiştir. V.V. Bartold da bunu, “*Elteber unvanı kağanın dúnunda idi ve bağımsız siyasi [siyasî] hayatı olmayan küçük halk öbeklerinin yöneticilerine verilirdi*”¹⁷⁶” diyerek doğrular. P. Golden’ın Gerdîzî’den verdiği bilgiye göre “...(*kağanlık tahtına*) *oturan ilk Karluk* □ *ylmâlmšn Cabğûye* (il-almış yabgu) *idi.*” Pritsak bu yabgunun Bilge Kür (Kül) Kadir Han olduğunu öne sürmüştür¹⁷⁷ . Ermenice’de Xat ‘irlit ‘ber = Qadır il/ el tábâr şeklinde okunan bu unvan, Türk halkları içinde oldukça geniş kullanım alanına sahip olup hükümdara bağlı vassallere de verilebilmekte idi¹⁷⁸ . Hazarlar’da, irsi olarak geçen bir Türk unvanı olan “*El-Tebir*” unvanlı haraç ödeyen (tâbi olan) yöneticiler bulunmaktaydı¹⁷⁹ . Alp’ilot’uer (Alp il teber/Alp il tıwar/ Alp il tewâr/ Oğurca “yiltavar” şeklinde telaffuz edilir),VII. yüzyılım sonlarında, Kuzey Kafkasya Hunları’nın yöneticisi ve Hazar melikinin vassali olarak zikredilmektedir. Etnik bakımdan bir Hazar olup olmadığı bilinmemekle birlikte, Batı Göktürkleri’nde otoriteye tabi boylara kağan ailesinden bir yönetici atanabilmekte idi. Fakat birçok boy kendi liderini seçme hakkına da sahipti. Bu nedenle eldeki bilgilerle bu hususta yorum yapmak yersiz olur¹⁸⁰ . “*Hun-Sabir hükümdarı “elteber” unvanına sahipti ve Hazar hakanının vassalı idi*”¹⁸¹ . Kapgan Kağan devrinde Göktürkler’e bağlı budunlardan Edizler’in, Karluklar’ın, Uygurlar’ın ve Azlar’ın başbuğları “*vatana hizmet eden*”¹⁸²” anlamındaki “*il-teber*” unvanını taşımaktaydılar¹⁸³ . Menşei itibariyle Türk boyları arasında sayılmayan fakat Türk kültürü içerisinde eriyerek Türkleşmiş

¹⁷⁵ Gumilëv, **a.g.e.** , s.135.

¹⁷⁶ Bartold, **Orta Asya**, s.192.

¹⁷⁷ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Osman Karatay, Ankara, KaraM Yay. , 2002, s.231, 233, 252; O. Pritsak, “Von den Karluk zu den Karachaniden” **ZDMG**, 101, 1951, s.273-275.

¹⁷⁸ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.146 ve 176.

¹⁷⁹ Omeljan Pritsak, “Hazar Hakanlığı’nın Museviliğe Geçişi”, çev. A. Tayfun Özcan, **Karadeniz Araştırmaları**, S.13, Bahar/2007, s.17.

¹⁸⁰ Golden, **Hazar Çalışmaları**, İstanbul 2006, s.171-174.

¹⁸¹ Gumilëv, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, I, Rusçadan çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2006, s.62; Féodorov, Ya. A. , Féodorov, G.S. **Ranniye turki na Severnom Kafkaze (İstoriko-etnoğrafiçeskiye oçerki)**. M, 1978, s. 142-14.

¹⁸² Salim Koca, “Uygur Devleti ve Tarihî Rolü”, **TDTD**, VIII, TDAV Yay. , Temmuz 1990, s.18.

¹⁸³ Faruk Sümer, “Bilge Kağan I”, **TDTD**, V, S.25, Ocak/1989, s.24.

olan Azlar¹⁸⁴ arasında “*il-teber*” unvanının kullanıldığına dair şu örnek verilebilir: 714 yılında isyan eden Azların ayaklanmasının bastırılması sırasında gerçekleşen olayların anlatıldığı Bayan-Kol Yazıtı’nda “...*Az İlteberig tutdı...*” ifadesi yer almıştır¹⁸⁵. Bulgar Han’ı Almış’ın unvanı da Yeltever (İlteber)¹⁸⁶ idi.

Kara Türkişler’in kağanı Kutluk Bilge’nin taşıdığı “*el/ il etmiş*” unvanı, “*halka şekil veren, toplayan, imparatorluk kuran kişi*” anlamına gelmektedir¹⁸⁷. Tarihte bu unvanlarla ilgili örnekler de bunu desteklemektedir. Alp el etmiş (VIII. Yüzyılda bir Uygur Hanı), İl Almış Sengün (bir Uygurca şahıs adı), İl tutmuş (bir Uygur Hanı), İl Katmış (bir Uygur şahıs adı) gibi.

Çin kaynaklarından Kutluğ Kağan, Göktürk Yazıtları’ndan İl-Teriş Kağan olarak tanıdığımız Göktürk Devleti’nin kurucusunun unvanı (İl-Teriş), “*devleti derleyen, toplayan*” manasında idi¹⁸⁸.

“Kutadgu Bilig”de “hükümdar” anlamında “**ilig**” ve “**ilçi başı**” tabirleri kullanılmıştır. Bunlardan “İlig”in kullanımı daha yaygındır.

-“*negü tir eşitgil ay ilçi başı sınaş edgü isiz keçürmiş yaşı: İyi ve kötüyü tecrübe ile hayatını geçirmiş olan büyük hükümdar ne der, dinle*”.

-“*iligke kirü hem çıka türçidi ilig edgü közün baka türçidi: Hükümdarın yanına girip çıkmakta ve hükümdar da ona karşı teveccüh göstermekte itimat etti*”.

-“*ayıttı ilig aşnu odgurmışığ: Hükümdar önce Odgurmış’ı sordu*”.

-“*bitig birdi ögdülmiş aşnu turup ilig aldı açtı okudu korıp: Ögdilmiş ilk önce mektubu verdi; hükümdar aldı açtı ve dikkatle okudu*”.

-“*yana aydı ilig ay ögdülmişe kadaşing tükel ök kişi ermişe: Hükümdar: - Ey Ögdilmiş –dedi- kardeşin gerçekten kâmil bir insan imiş*”¹⁸⁹.

¹⁸⁴ Bilge Kağan Yazıtı, Doğu 26; Sadettin Gömeç, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları Üzerine”, **TİD.**, S.X, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , 1995, s.220, dp.7.

¹⁸⁵ Köl Tigin Yazıtı, Kuzey 2-3; Gömeç, **a.g.m.**, s.221, dp.10.

¹⁸⁶ Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, **DİA**, XXI, İstanbul 2000, s.473.

¹⁸⁷ Salman, **a.g.e.**, s.79; Louis Bazin, **les Calenderies Turcs Ancients et Medievaux**, These Presentée Devant l’üniversite de Paris III, I December 1972.

-“...kimin emrine takım verilir ve o takım-başı olur; kimi at-aygır üzerinde il-başı olur¹⁹⁰”.

- “Kimi yavgu, kimi yugruş veya ilbeyi, kimi unvanının eşi olmayan er-öği olur¹⁹¹”.

Boy ve kabileler “il” olarak adlandırılan daha büyük birliğe dahillerdi. Oğuz ve Türkmen illerinin başlarında iligler, ilhanlar ve ilbaşları bulunuyordu¹⁹². Anadolu Oğuzları’nda hükümdarlık vasfına sahip idarecilere “ilbaş” denilmekteydi. Sultan Alp Arslan’ın, Nizamü’l-mülk’ü Melikşah’a atabey olarak atarken verdiği unvanlardan biri “ilig” idi¹⁹³.

Tuo-pi adlı Baga Çor Şad’ın Çince transkripsiyonu Me-huo-tuo Şad idi.¹⁹⁴ Kağan olduktan sonra aldığı unvan, Çince transkripsiyonuyla Hsieh-li Kağan (İl-Kağan ya da İllig Kağan)(618-630)’dır¹⁹⁵.

Türkler, devlet tarafından yazdırılan yazıtlara “*il bengüsü*¹⁹⁶” demişlerdir. Kül Tegin ve Bilge Kağan’ın veziri Tonyukuk, yazıtında: “*Ben, Bilge Tonyukuk, Türklerin Bilge Kağanı’nın iline bu yazıtı yazdırdım*”¹⁹⁷ demektedir.

Sosyal yapılarını ordu millet anlayışıyla düzenlemiş olan Türkler’in Açına hanedanı hakanlığı, “*bu birliği bizzat kurmuşlar ve efendileri Ju-jan ordası ve*

¹⁸⁸ Bahaeddin Ögel, “Bilge Tonyukuk (Büyük Göktürk Veziri)”, **Millî Kültür**, C.3, S.2, Ankara Temmuz/1981, s.11; Sümer, **a.g.m.**, s.22.

¹⁸⁹ Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig I Metin**, Reşit Rahmeti Arat, 5.bs. , Ankara, TDK, 2007, s.422, 77, 386, 387, 388; Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig II Çeviri**, çev. Reşit Rahmeti Arat, 8.bs. , Ankara, TTK, 2003, s.303, 54, 278, 278, 280, Beyitler 4197, 609, 3842, 3844, 3858.

¹⁹⁰ Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig**, çev. R. Rahmeti Arat, 8.bs. , Ankara, TTK, 2003, s.295, Beyit 4064.

¹⁹¹ **KB.** , s.295, Beyit 406.

¹⁹² Agacanov, **a.g.e.** , s. 158-159, Pritsak, **Die Karachaniden**, s.19.

¹⁹³ Agacanov, **a.e.** , s. 169; Gordlevskiy, **Gosudarstvo**, s.46.

¹⁹⁴ Hüseyin Salman , “Gök Türk Hsieh-li Kağan’ın (618-630) Oğlu A-shih-na P’o-luo-men’in Mezar Kitabesi Üzerine”, **MTAD**, C.4, S.4, Ankara, DTCF Yay. , Aralık/2007, s.13.

¹⁹⁵ Salman, **a.y.** , s.12.

¹⁹⁶ Ögel, **a.g.e.** , s.23.

¹⁹⁷ Tonyukuk Yazıtı, Kuzey, 8.

müttefikleri Töles kabilelerine kıyasla daha güçlü olduklarını göstermek için devletlerine “mengü el” adını vermişlerdir”¹⁹⁸.

Göktürk kağanı Bumin, I-li-k'o-han (İlig Kağan ‘İlli, devletli kağan’) unvanını almıştır. “*İllig, ellig/ilig, elig*” “*ili olan*” anlamında “*kral, yönetici*” yerine kullanılmıştır ¹⁹⁹.

Doğu Göktürkleri kağanı Kutluk, tahta çıkınca Türkçe el/il=devlet ve teriş= toplamak, derlemek kelimelerinden oluşan “*ilteriş*” unvanını almıştır²⁰⁰.

Kuman/Kıpçak bilmecelerinde elçi kelimesi kullanılmıştır: “Beş başlı elçi geliyor (?)” cevabı olarak da “*O etikten beş parmak*” verilmiştir ²⁰¹.

Agathias tarafından, 555 yılı civarında Kuzey Kafkasya’ya harekât düzenleyen iki Sabir ordu kumandanının adlarının İlig-er (prens kişi) ve Qut elçi olduğu bilgisi verilmiştir. Bunlardan başka Qurla Elçi, Elçi Çur, Elçi Tiri gibi şahıs adları da bilinmektedir²⁰². Doğu Göktürk Devleti’nin son kağanı İl Kağan adını taşımakta idi²⁰³. Göktürkler’e isyan eden Töles boylarından birine mensup olan Ch’i-pi-ho-li, babası Bagatur Tegin’ in ölümü üzerine başa geçerek “*ilteber*” unvanını almıştı (632)²⁰⁴. “*İlteber*” unvanının, menşei itibariyle Türk boyları arasında sayılmayan fakat Türk kültürü içerisinde eriyerek Türkleşmiş olan Azlar arasında da kullanıldığı görülmektedir. Göktürkler’in kendilerine tabi kıldıkları Kırgızlar (709) ile ittifak halinde olan Azlar’ın da itaat altına alındıkları bilinmektedir²⁰⁵. 714 yılında isyan eden Azlar’ın ayaklanmasının bastırılması sırasında gerçekleşen olayların anlatıldığı

¹⁹⁸ Gumilëv, **a.g.m.** , s.87.

¹⁹⁹ Golden, **Türk Halkları**, s.93; Ser Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford, y.y. , 1972, s. 141-142.

²⁰⁰ Golden, **Türk Halkları**, s.93; Clauson, **a.g.e.** , s. 554, 601; Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.95.

²⁰¹ Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/ Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, S. A.27, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 137,1993, s.87.

²⁰² Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.296-297; Caferoğlu, **Uygur Sözlüğü**, s.187.

²⁰³ Tilla Deniz Baykuzu, “Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl)”, **TİD.** , XXI, S.1, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Temmuz/ 2006, s.3-5.

²⁰⁴ Baykuzu, **a.g.m.** , s.5.

²⁰⁵ Bilge Kağan Yazıtı Doğu 26; Gömeç, **a.g.m.** , s.220, dp.7.

Bayan-Kol Yazıtı'nda "...Az *İlteberig tutdı...*" ifadesi, "*İlteber*" unvanının Azlar tarafından kullanıldığının bir delilidir²⁰⁶.

M.Ö. 2500'lerde yaşamış Gut kavminin Türkler'le yakın münasebeti olduğu ve hatta belki de ayniyet gösterdiği dile getirilmiştir. Bu döneme ait Akadçalaştırılmış kral adlarından "*El Ulumeş*" (Memleketi büyütmüş)²⁰⁷, Uygur Kağanı Moyun Çur'un unvanındaki "*el etmiş*" ile benzerliğiyle dikkat çekmektedir.

A.Temir, "*il, el*" kelimesi için "*Eski ve yeni bütün lehçelerde [Türk lehçelerinde] "memleket, devlet, hükümdarlık" anlamına gelen söz."* olarak tanımlamıştır²⁰⁸.

Nogay Türkçesi'nde "*el*" sözü, "*il, halk, toplum, ülke, devlet ve yel (rüzgar)*" anlamında kullanılmıştır. Elçi ve elçilik kelimeleri ise, "*elşi*" ve "*elşilik*" şeklinde ifade bulmuştur. Nogay atasözlerindeki örnekleri şöyledir:

- "*El almagan, elli yıl yatar: Halkın kaldırmadığı elli yıl kalır*".
- "*Elli yıldan el yingarar.*" Elli yılda toplum yenilenir.
- "*El bolmasa, suvık yok: Yel olmazsa soğuk yok*".
- "*Eldi sökpe: Ülkeni kötüleme*".
- "*Elşiding keşikkeni hayır: Elçinin gecikmesi hayırdır*".

Kırgız Türkçesi'nde "*el*" sözü, "*halk, millet*" anlamında kullanılmıştır. Kırgız atasözlerindeki örnekleri şöyledir:

- "*Elin sagınbas er bolbos, cerin sagınbas mal bosbos.*" Halkını özlemeyen yiğit olmaz, yerini özlemeyen hayvan olmaz.

- "*Er cigit el çetinde, coo betinde.*": Yiğit halkın kenarında, düşmanın karşısında.

- "*El emgegi eksirbeyt.*": Halkın emeği eskimez.

²⁰⁶ Köl Tigin Yazıtı, Kuzey 2-3; Gömeç, **a.g.m.**, s.221, dp.10.

²⁰⁷ Hâmit Zübeyr Koşay, "Türklerin Ana Yurdu, Göçleri ve Komşuları ile İlgili Meseleleri", **Türk Kültürü**, S.229, Y.XX, İstanbul, TKAE, Mayıs/1982, s.410-411.

²⁰⁸ Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", **Türk Kültürü**, S.118, Y.X,10, İstanbul, TKAE, Ağustos/1972, s.1119.

-“*Cerin tüybös el bolboyt, elin süybös er bolboyt.*”: Vatanına bağlanmayan halk olmaz, halkını sevmeyen yiğit olmaz.

-“*Atanın uulu boluu urmat, eldin uulu boluu kıymat.*”: Babanın oğlu olmak hürmet, halkın oğlu olmak kıymet²⁰⁹.

-“*Erdin barkın el bilet.*” Yiğidin kıymetini halk bilir.

-“*Cırtık üydü cel tabat, kalpıcı sözdü el tabat.*” Yırtık evi yel bulur, yalan sözü halk bulur²¹⁰.

-“*Cer bay bolso el da bay.*” Verimli yer zengin halktır²¹¹.

“...Ötüken eli...”²¹² (Ötüken ülkesi), “...Türk elin...”²¹³ (Türk ülkesi), “...il etmiş Bilge Kagan” “İl Bilge Katun...”²¹⁴ “...*elimin törümin etintim...*” (devlet ve yasa sahibi oldum)²¹⁵.

Göktürk Kağanı İşbara'nın 584 yılında Çin İmparatoru'na yazdığı mektubundaki unvanın Çince transkripsiyonunda (Yi-li-kiu lou-chö-mo-ho-che-po-lo-k'o-han) geçen “*yi-li*” “*il, ülke sahibi*” anlamındaki “*ellig/ illig*” kelimesini ifade etmektedir²¹⁶.

“*İl*” sözcüğü, Hazar dilinden kalma İlbars ve İlteber adlarında da kullanılmıştır²¹⁷.

Göktürkler'in menşe efsanelerinde kurttan doğan İ-Ci Ni-su-Tu yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evlenmiş ve dört çocuğu olmuştur. Bu dört çocuktan adı Türk

²⁰⁹ Levent Doğan, “Kırgız Atasözleri Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, **Türk Kültürü**, S.447, Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Temmuz/2000, s.409.

²¹⁰ Doğan, **a.y.**, s.410.

²¹¹ **A.y.**, s.411.

²¹² S. Gömeç, “Terhin Yazıtı'nın Tarihî Açısından Değerlendirilmesi”, **Türk Kültürü**, S.414, Y.XXXV, İstanbul, TKAE, Ekim/1997, s.578, 580 ve 584; Terhin Yazıtı Doğu Tarafı, 3. Satır ve Batı Tarafı 4. satır.

²¹³ Gömeç, **a.g.m.**, s.578; Terhin Yazıtı Doğu Tarafı, 5. satır.

²¹⁴ Gömeç, **a.y.**, s.580 ve 581; Terhin Yazıtı Doğu Tarafı, 6. Satır, Batı Tarafı 1. ve 6. Satırları.

²¹⁵ Gömeç, **a.y.**, s.580; Terhin Yazıtı Batı Tarafı 3. Satır.

²¹⁶ Osman Fikri Sertkaya, “Orta ve Eski Çağlarda Türklerin Takvimleri”, **Türk Kültürü**, S.194, Y.XVII, İstanbul, TKAE, Aralık/1978, s.78-79.

²¹⁷ Eşref Buharalı, “Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar”, **Türk Kültürü**, S.340, Y.XXIX, İstanbul, TKAE, Ağustos/1991, s.505; Şerif Baştaş, “**Hazar Hakanlığı Tarihi**”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., 1987, s.177.

olanın oğulları da Çiğil, Barshan, İlak boylarından türemiştir²¹⁸. Türk'ün kaynaklarda İlak (İlek)/Emlâk/ Emlâğ şeklinde zikredilen oğlunun adı, “*ilig/elig*” kelimesiyle ilgili olmalıdır. Attila'nın oğlunun adı *Ellak=elleg=elig=illig yani il-lik=İl-İl* olarak geçmektedir²¹⁹. Göktürk, Hazar, Uygur, Selçuklu unvanı olarak da kullanılan bu kelime, Karahanlılar'da doğrudan “*hükümdar*” manasında²²⁰ kullanılmıştır. İslam kaynaklarında, Karahanlı ailesinden İlig-Hanlar (İlek-Hanlar) diye bahsedilmiştir²²¹. Han-nâme'de Oğuz Kağan'ın akraba ve tâbilerinden birinin adı da İlak-Han'dır. Türkistan'da bir şehrin adı ve yine Türkistan'da Yağma adlı bir şehrin bilinen diğer adı İlek'tir. Barthold, bu şehrin Uşrusana'nın kuzeydoğusunda, Seyhun Nehri'nin sağ sahilinde bulunduğu bilgisini vermiştir²²².

Bugün, anlam değişikliğine uğramakla birlikte Türkçede kullanılmaya devam eden “il” kelimesinin yerini, “devlet” kelimesi almıştır. Bugünkü “il” kelimesi ise “vilayet” ile eş anlamlı olup, ülkemiz sınırları içindeki en büyük yerleşim birimlerinden birini ifade etmektedir. Eski Türklerde bunun karşılığı “*ulus*”²²³ idi.

III. Elçi Kelimesinin Terminolojide ve Tarihte Eş Anlamlıları

Bir devlet nezdinde başka bir devleti temsil etmek üzere görevlendirilen diplomat anlamındaki “*elçi*” kelimesi, özel isim olarak ilk Uygur metinlerinde “*haberci, peygamber*” manasında geçmiştir. Arapça resulün karşılığı olup, “*elçi göndermek, elçilik heyeti*” anlamlarını taşıyan “*vefd*” in de elçi yerine kullanıldığı olmuştur²²⁴.

²¹⁸ Eşref Buharalı, “İslam Kaynaklarındaki Türk'lerin Nesebi ile Alakalı Bilgilerin Göktürk Türeyiş Efsaneleri ile İrtibatlandırılması”, Türk Kültürü, S.357, Y.XXXI, İstanbul, TKAE, Ocak/1993, s.31-32.

²¹⁹ Buharalı, **a.g.m.**, s.35.

²²⁰ Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV, 1988, s.26-27.

²²¹ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul, TTK,1981, s.130-132.

²²² Bugün Feyzâbâd şehrinin kenarından geçen nehrin adı da İlak'tır. Bkz. V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990, s.74 ve 183.

²²³ Ögel, **a.g.e.**, s.54.

Sözlük anlamı olarak “göndermek, mektup, elçilik, mesaj” manasına gelen “risâlet” kelimesi, fıkıh terimi olarak bir kimsenin irade beyanını –tasarrufta dahil olmaksızın- diğer bir kimseye tebliğ etmesidir. Tebliğ eden kimseye “resul” (elçi), elçiyi gönderene “mürsil”, elçinin gönderildiği kişiye de “mürselün ileyh” denir. Risâlet kelimesi yerine “sifaret” ve resul için “sefir” kelimeleri kullanılabilir. Günümüz hukuk dilinde resulün karşılığı “muhibir” yani “haberci”dir²²⁵.

Uygurlar’da bir üzüm bağının satışıyla ilgili bir belgede elçi anlamında “yalavaç” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir:

“...apam birök ärklig bæg işi yat yalavaç küçin tutup çam çarım kalsarlar ulug süü-kä bir **altun yastuk** içgäri agılıkka bir **kümüş yastuk** bægätlärkä birär ädärkä yaraşu at kızgut birip sözläri yorımazun....” “Eğer nüfuzlu memur, yabancı elçiye güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altun yastuk, saray hazinesine bir kümüş yastuk, beylere birer eğere yaraşır at (vermekle) yükümlü tutup sözleri geçerli olmasın”²²⁶.

arkış: kervan, elçi, haberci²²⁷ “**Kutadgu Bilig**”de ise “arkış”, “kervan” yerine kullanılmıştır.

- “Yagız yir yaşıl torku yüzke badıhtay arkışı yadı tavgaç edi: Kara yeryüzüne yeşil ipek bağladı; Hitay kervanı da bunun üstüne Çin kumaşını yaydı.”

-“negü tir eşit emdi sartlar başı ajun tezginiqli hitay arkışı: Şimdi dinle, tüccarlar ve dünyayı dolaşan Hitay kervanları başı ne der”²²⁸.

Türkçe: kervan, kabile, haberci²²⁹ anlamında kullanılmıştır.

²²⁴ Mehmet İpşirli, “Elçi”, **DİA**, XI, İstanbul, TDV Yay. , 1995, s.3.

²²⁵ Nasi Aslan, “Risâlet”, **DİA**, XXXV, İstanbul 2008, s.125.

²²⁶ A. Melek Özyetgin , “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav’ın Kullanımı” , **MTAD**, C.1, S.1, Ankara, DTCF Yay. , Kasım/2004, s.95.

²²⁷ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 41.bs. , İstanbul, Boğaziçi Yay. , 2008, s.85.

²²⁸ **KB. Metin**, s.24, 571; **KB. Çeviri**, s.17, Beyitler 68, 5754.

²²⁹ Ergin, **a.g.e.** , s.115.

Kaşgarlı Mahmud, “iki ve ikiden fazla kimse arasındaki elçilik” anlamındaki “yumuş” kelimesinden hareketle “melek” kelimesine “yumuşçı” denebileceğini; çünkü “melek” kelimesinin, “elçilik” anlamına gelen Arapça “elûkat” kelimesinden alındığını belirtmiştir. Türkler’in “melek” ismini bilmediklerine de dikkat çekmiştir.²³⁰ Arapça “elûk”, “sefir, büyükelçi” manasına gelip, elçinin götürdüğü itimatnameye de “elûke” denilmiştir²³¹.

Arapça kökenli “risalet” ya da “resalet” kelimesi Türklerde “elçilik, sefaret” manasına kullanılmıştır²³².

Eski Türkçe’de sihre “Yalgi= Yalvi” denirdi ki; bu ulu yaratıcıya yalvarmak anlamındaydı. Gökalp, “Yalvaç= elçi, peygamber” kelimesinin buradan geldiği fikrindedir. Uygurlar’da elçiye “Yalafar” dendiğini, “Yalvaç” kelimesinin de, “yalnız dinden haber veren” manasına kullanıldığını belirtmiştir²³³.

“Yalavaç” ya da “yalawaç” peygamber anlamında olup, kâinatı yaratan Allah, kullarıyla arasına elçiler tayin etmiştir²³⁴. M. Safran’a göre, Türkler’de Peygamber’e yine “Peygamber”, elçiye de “yalavaç” denilmiştir²³⁵.

“yalafar: Uygur dilinde, Hakanın gönderdiği elçiye verilen bir addır²³⁶.

İnan, Yusuf Has Hacib’in peygamber yerine “yalavaç” kelimesini kullanmasına dikkat çekmektedir²³⁷. Ancak, “Kutadgu Bilig”de “yalavaç”, hem peygamber hem de elçi manasında kullanılmıştır. Bunu, pek çok örnek üzerinde görmemiz mümkündür:

²³⁰ DLT III, s.12.

²³¹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 22.bs. , Ankara, Aydın Kitabevi, 2005, s.216.

²³² Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2007, s.3957.

²³³ Gökalp, **Türk Töresi**, s.39.

²³⁴ DLT III, s.47.

²³⁵ Safran, **a.g.e.** , s.74.

²³⁶ DLT III, s.47.

²³⁷ Abdülkadir İnan, “Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar”, **Türk Kültürü**, S.98, İstanbul, TKAE, Aralık 1970, s. ; Muallâ Kavuncu, “Kutadgu Bilig’de Toplum Felsefesi”, **Türk Kültürü**, S.444,Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Nisan 2000, s. 230.

1. “*Peygamber*” manasına kullanılmıştır. M. Kaşgarlı, “*Yalavaç Aleyhi’s-Selam*” diyerek Peygamberimizi (a.s) zikretmiştir.

- “*Yalavaç sevinci tiledi köni: Dileği ancak Peygamberin rızası idi.*” “*Yalavaç angar birdi iki kızın: Peygamber de ona iki kızını verdi*”.

2. “*Elçi*” manasına kullanılmıştır.

- “*Kalı basguka bulmasa sen yarı yalavaç ıdıp sen bar illeş yori: Eğer sen galebe çalmak için imkân bulamazsan, elçi göndererek sulh yapmaya çalış*”.

- “*Kamuğ erde ödrüm yalavaç kerek: Elçi insanlar arasında mümtaz olmalı*”; “*bayat kullarında eng ödründüsi yalavaçlar erdi kişi edgüsi: Tanrı’nın kulları arasında en seçkinleri ve insanların en iyileri onun elçileri idi*”.

- “*Yalavaçtın itlür telim türlüğ iş yalavaçtın ötrü kelür körglüg iş: Pek çok işler elçiler ile görülür; iyi neticeler elçiler vasıtası ile elde edilir*” .

- “*Uğuşluğ kerek ked yalavaç örüg biliglik kerek sözke bilse yörüğ: Elçi çok akıllı, temkinli ve sözünü ifade edebilmesi için de bilgili olmalıdır*”.

- “*Bu suklar yalavaçka tengsiz bolur: Haris insanlar elçiliğe layık değildirler*”.

- “*Bu yanglığ yalavaç tilekke tegir: Böyle elçi işinde muvaffak olur*”.

- “*Yalavaç tetik bolsa bilge odug beg asgı bolur anda tutnur bodug: Elçi zeki, âlim ve uyanık olursa, her yerde hoş karşılanır ve beyine faydalı olur*”.

- “*Yalavaç yavuz bolsa kıvçak kovı siziksiz tüker anda begler suvı: elçi kötü, kof ve boş olursa, onun gittiği yerde, şüphesiz, beylerin itibarı kaybolur*”.

- “*Yalavaç barır er idi ked kerek kamuğ türlüğ işke bu tutsa yürek: Her işte emniyetle hareket edebilmesi için, elçi olarak gidecek kimsenin çok iyi bir insan olması lâzımdır*”.

- “*Yalavaç bilir bolsa erdem kamuğ bedüyür begi atı ilde ulug: Elçi her türlü fazilete sahip olursa, beyi büyür ve adı o memlekette yükselir*”.

- “*Yalavaç işi kör nece söz bolur*: Elçinin işi hep sözle olur.”; “birisi yalavaç bitigçi biri: Biri elçi biri kâtip.”

- “*Yalavaç bitigçi kıalı bolsa yig anıng yası ilke tokır ay tetig*: eğer elçi ile kâtip olgun kimseler olmazsa, ey zeki insan, bunun zararı memlekete dokunur”²³⁸.

S. G. Clausen, Yala: vaç/yala: waç/yala: var kelimelerinde bulunan –va:ç/-wa:ç eki için “Farsça bir ses” açıklamasını yaparak “sanduwa:ç” kelimesini örnek olarak vermiştir. “-var” ekinin Farsça bir son ek olduğunu fakat “-vaç” ekinin henüz açıklanamamış olduğunu ve hiçbir Farsça sözlükte bulunamadığını belirtmiştir. Harezmi Farsçası olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Bizce bu ek Farsça değil, Türkçedir. Misâl olarak verdiği “sanduwa:ç” kelimesi, Kutadgu Bilig’de geçen “bülbul” anlamındaki “sandvaç” kelimesi ile aynıdır. “*Çiçeklikte sandvaç öter ming ünün*: Çiçek bahçesinde bülbul binlerce sesle ötüyor.” ; “*Çiçeklikte sandvaç ünün sumlıdı*: Bahçede bülbul yabancı dilde bir şeyler söyledi”²³⁹. S.G.Clausen, “yalavaç” kelimesi ile ilgili açıklamasına şöyle devam etmiştir: “Orijinali, bir hükümdardan başka bir hükümdara giden diplomatik elçi, büyükelçi; Maniheizt ve Müslüman terminolojisinde “peygamber” için benimsenmiştir, Allah’ın insanoğluna gönderdiği elçi; Arapça “al-rasül” kelimesi iki anlama sahiptir, fakat Ortaçağ’da yalnız “peygamber” için kullanılmıştır”²⁴⁰.

-*Söki tenri yalavaçı burxanlarka*: Önceki peygamberlere karşı Allah’ın elçileri.

-*Erdem için Tüpü:t xanka: yalavaç bardım kelmetim* : Erkekçe erdemlerim yüzünden Tibet Kağanı’na elçi olarak gittim ve geri dönmedim.

-*Kara: xanka: barıpan yalavaç barıpan kelmediñiz* : Kara Kağan’a elçi gittiniz ve gelmediniz.

-*Erklig beg éşi élçi yalavaç*: Sorumlu bölge şefi ve eşi, hükümetin ve elçilerinin yerel temsilcisi.

²³⁸ **KB Metin**, s.22, 23, 250, 273, 273, 273, 273, 274, 277, 277, 277, 277, 279, 303, 303; **KB Çeviri**, s.15, 16, 176, 193, 193, 193, 193, 194, 195, 196, 196, 196, 197, 215, 215, 215, 215, 2362, 2597, 2598, 2599, 2600, 2611, 2637, 2638, 2639, 2640, 2666, 2928, 2930.

²³⁹ **KB Metin**, s.25 ve 592; **KB Çeviri**, s.17 ve 427, Beyitler 78 ve 5972.

²⁴⁰ Clauson, **a.g.e.** , s.921.

Yala: vaç: al-rasûl; yala:vaç alternatif biçimi yala:var: Uygur dilinde hükümdarın büyükelçileri için kullanılır (rusulu'l-mulûk). Çağatay lehçesinde yolawuç: Peygamber, kılavuz, manevi yönetici. Harezmi Türkçesi'nde yalawaç/yalavaç: elçi, peygamber. Kıpçaklar'da Allah'ın peygamberine “payğambar denir, mesaj taşıyıcı anlamındadır. Osmanlı'da yalavaçın birinci anlamı büyükelçi, ikincisi peygamberdir. Elçi: arkış: sa: vçı, uzak, alkış, l kırğa:ğ, boşu:-, ı:d-²⁴¹.

A. Temir, elçi anlamındaki “*yalavaç*”ın “*yalabaç*” şeklinde kullanıldığına da işaret etmiştir²⁴². *Yalabaç: elçi, resul*²⁴³ Farsça kökenli peygamber sözcüğü de *peygam-ber, haber-ci* şeklinde türemiştir²⁴⁴. İzmir Türk Beyi Çaka Bey'in Midilli'nin savunmasını bıraktığı kardeşinin ismi Galabatzes/Yalvaç olarak zikredilmiştir²⁴⁵.

Kıpçaklar'da “*tıgrak/tıgrag*” kelimesi elçi, haberci, postacı anlamında kullanılmıştır. DLT'de düşmandan bahsedilen bir dörtlükte şöyle geçmektedir:

Yandı erinç ograğı

Keldi berü tıgrağı

Özi kuyı ograğı

Alplar kamuğ tirkeşür.

“Belki niyetinden vazgeçti/ Elçisi geldi/ Kendi derenin dönemecinde/
Yiğitlerin hepsi (savaş için) toplaşır”²⁴⁶.

Oğuzlar, elçi manasında “*sawçı*” kelimesini de kullanmışlardır. Bu, akraba ve dünürler arasında yazı ile gidip gelen kişi için söylenmiştir²⁴⁷. “*Savçı*” kelimesi, “*sözcü, elçi, peygamber, dilmaç, dünürcü, haberci, geveze*” anlamlarına

²⁴¹ A.e.

²⁴² Temir, a.g.m. , s.1121.

²⁴³ Ergin, a.g.e. , s.120.

²⁴⁴ Anna Kommena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1996, s.190, dp.2.

²⁴⁵ A.e. , s.266.

²⁴⁶ DLT III, s.65 ve 614.

²⁴⁷ A.e. , s.441.

gelmektedir²⁴⁸. “**Kutadgu Bilig**”de “savcı” kelimesi “peygamber” manasında kullanılmıştır:

-“ *Sevüg savçı birle kopulğıl mini*: Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret.”

- “ *Sevüg savçı ıdtı bağırsağ idi*: İnsanların en iyisi olan sevgili Peygamber’i gönderdi.”

-*Sevüg savcı birle kıpır kıpıgımı*: Kıyamette beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret.”

- “*Öküş ming selamım sevüg savçık ol edgü kulavuz köni yolçık*: Sevgili resule, o doğru rehber ve iyi kılavuza binlerce selam”.

- “*Agır savçılarıg ilette ölüm*: Nice ulu peygamberleri ölüm götürdü”.

-“ *Tümen ming selamım tegür savçık*: Peygambere binlerce selamımı ulaştır”.

- “*İlahi [ilahî] ruzi kıl sevüg savcı yüzün*: Ey rabbim, sevgili Peygamberimizin didarını bana nasip et”.

- “*tegür savçımızka tümen ming selam tözü tört işinge takı ertüre*: Peygamberimize ve onun dört arkadaşına da binlerce selam ulaştır”²⁴⁹.

Üçkapılı aşiretinden Gülsüm Nene ismindeki bir kadının okuduğu bir ağıtta, “savcı” kelimesinin elçi anlamında kullanılmış olduğu görülür;

*“Fermanlı yaylamız illere yurdoldu,
Bin pınar savcısı köylere derdoldu.
Aşiret davarı acından öldü,
Açılın dağlar, biz de ölelim kalan”*²⁵⁰.

²⁴⁸ Çağbayır, **a.g.e.** , s.4092.

²⁴⁹ **KB**, I Metin, s.20, 20, 22, 271, 483, 643, 650, 654; **KB** II Çeviri, s.14,14, 15, 349, 375, 467, 477, Beyitler 30, 34, 47, 3730, 4838, 6519, 6604, 6645.

²⁵⁰ Ali Rıza Yalman (Yalkın), **Cenupta Türkmen Oymakları II**, Kültür Eserleri. 14, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay. , 1977, s.22.

Bizanslılar'ın kullandığı Grek dilinde “Gönderilmiş” manasına gelen “apostolos” kelimesi özellikle İsa'nın on iki yoldaşını kastetmekle birlikte yalnız onlara özgü biçimde kullanılmamıştır. Nitekim Bizans Prensesi Anna, babası Bizans İmparatoru (1081-1118²⁵¹) Alexios'tan “...o bir Tanrı Elçisi ...” diye söz etmiştir. Türkçe'de ise Arapça kökenli “irsal edilmiş, gönderilmiş” anlamındaki “resul” kelimesi ile ifade edilmiştir²⁵².

IV. Elçi ve Elçilikle İlgili Terimler

Belek: Konuğun hısımlarına getirdiği armağan. Bir yerden başka bir yere gönderilen armağana da böyle denir²⁵³. M. Tezcan'a göre “*Selçuklular zamanında akrabalarına konuk olan kimse mutlaka hediye getiriyordu. Bu hediyeye 'bellek' deniyordu*”²⁵⁴.

بُشُغ Boşuğ “*boşuğ, buşuğ, boş bitig, boşuğ, yarlık*” : Hanın, elçiye dönüp gitmesi için izin vermesi; elçiye verilen bahşiş de böyledir. Uzaktan gelen bir akrabanın dönüşünden önce, bütün akraba ve yakınların çağırılması suretiyle bir şölen yapılırdı. Ardından misafire bir takım armağanlar sunularak gitmesine izin verilirdi. Birlikte yenilen bu yemeğe, “*izin yemeği*” anlamında “*boşuğ aşu*” denirdi²⁵⁵.

Oğuzlar'da, akrabalar arasında mektup getirip götüreren elçiler için “*yazığçı*” adı kullanılmıştır²⁵⁶.

²⁵¹ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, 7.bs. (Tıpkıbasım), Ankara, TTK, 2011, s.536.

²⁵² Kommena, **a.g.e.**, s.170, dp.2.

²⁵³ **DLT I**, s.385.

²⁵⁴ Mahmut Tezcan, “Folklorik ve Antropolojik Yönleriyle Hediye Geleneği ve Türk Kültüründeki Yeri”, **Ankara Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1989, s.32.

²⁵⁵ **DLT I**, s.372; Donuk, **a.g.e.**, s.72.

²⁵⁶ **DLT I**, s.55.

Arapça kökenli “*Duât*” kelimesi, “*davet edenler*” anlamına gelip “temsilci” ya da “elçi” manasında kullanılmış olabilir. H.A.R. Gibb’in eserinin çevirisinde bahsi geçen Ebû Müslim’in Horasan’ın her yerine gönderdiği temsilcileri için bu tabire de parantez açılması, bu ihtimali desteklemektedir²⁵⁷.

“بُوتُ *but*: Bir büyük adam tarafından gönderilen armağanı getiren kişiye verilen bahşiş. Bu, bir adamın, birisine armağan olarak gönderdiği atı getiren kimseye verilen para, koyun gibi bir şeydir. Bu suretle verilen koyuna “بُوتُ *but*” denir²⁵⁸.

Oğuz dilinde “*üzerine mühür vurulan mektup*” anlamında “*tuğrag*” kelimesini, diğer Türkler’de “*yarlık*” kelimesi karşılamakta idi²⁵⁹.

Diplomat ve diplomasi terimleri XVIII. yüzyılın sonlarından sonra yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır²⁶⁰. “Diplomasi kelimesi günlük konuşmada, dış politika, dış politika ile ilgili görüşmeler, Hariciye vekâletinde çalışmak gibi çeşitli manalarda anlaşılmaktadır. Kelimenin aslı Yunanca Diplomeis’dir. Bu kelimeden Lâtince Diploma kelimesi kurulmuştur. Bu da çift demektir. Roma İmparatorluğunda [İmparatorluğu’nda] seyyahların pasaportları ve diğer resmî vesikaları madeni levhalar üzerine kazılıyor ve bu levhalar ikiye katlanıyordu. Bunlara diploma denilmekte idi. Sonraları bu tabir madenî olmıyan [olmayan] diğer vesikalara, hükümdarların mektuplarının suretlerine, tavsiyelere, itimatnâmelere, imtiyaznâmelere de teşmil edilmiştir”²⁶¹.

Diplomasi, dış politikayı yürütebilmek için aracı rolünü üstlenen bir devlet müessesesidir. G. Evans & J. Newnham diplomasiyi, “*uluslararası ilişkilerin bütün bir mantığının temel parçasıdır.*” şeklinde tanımlamaktadırlar. Onlara göre

²⁵⁷ H.A.R. Gibb, **Orta Asya’da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Ankara, Çağlar Yay. , 2005, s. 111.

²⁵⁸ **DLT III**, s.120.

²⁵⁹ Bartold, **Orta Asya**, s.289.

²⁶⁰ Seha L. Meray, “Diplomasi Temsilcilerinin Hukuki Statüsü”, **Ankara Üni. Siyasal Bilgiler F. Dergisi**, XI, S.3, Ankara, Ankara Üni. Siy. Bilg. F. Yay. , s. 81.

²⁶¹ Meray, **a.g.m.** , s. 81; R.Numelin, **Les Origines de la Diplomatie**, Paris, 1945, s.83-84; Oppenheim, **International Law**, I, ed. by Lauterpacht, London, 1955, s.598.

diplomasi, XV. yüzyılda Avrupa’da devlet sisteminin ortaya çıkmasıyla kurumsallaşmaya başlamıştır. Fakat hükümet temsilcisi veya büyükelçi, insan toplumunda oluşturulan ilk siyasi rollerdendir²⁶².

Diplomasi, “uluslararası ilişki ve görüşmeleri kendi çıkarlarına uygun biçimde yürütme sanatı”dır²⁶³. A.E. Dağ, bu yönüyle diplomasiyi, “uluslararası anlaşmazlıkları barış yoluyla çözmeyi ön gören bir dış politika aracı” olarak tanımlar. Ona göre “müzakere” ve “temsil” diplomasinin iki önemli niteliğidir.

Diplomasinin temsilcileri, çeşitli derecelerde ve çeşitli unvanlarla bir çatı altında toplanan diplomatlardan oluşmaktadırlar. Bunlar sırasıyla şöyledirler: Büyükelçi, orta elçi, elçi, maslahatgüzar, geçici maslahatgüzar, elçi müsteşar, müsteşar, askerî ataşeler, sivil ataşeler, birinci kâtip, ikinci kâtip, askerî ataşe yardımcıları, sivil ataşe yardımcıları, üçüncü kâtip ve diğer ataşe yardımcıları²⁶⁴.

Maslahatgüzar, en alt düzeyde diplomatik temsilci olup, büyükelçi olmadığı zaman yerine bakabilir ve iki ülke arasındaki ilişkilerin düşük olduğu dönemlerde, en üst seviyede misyon başkanı olarak görev yapabilir. Birbirleri nezdinde büyükelçi bulunduran ülkeler, çeşitli sebeplerle karşılıklı olarak temsil düzeylerini maslahatgüzarlık seviyesine düşürebilirler. Maslahatgüzarlar, elçilerden farklı olarak o ülkenin devlet başkanlığına, değil dış işleri bakanlığına atanırlar²⁶⁵.

Elçilik müsteşarı, elçiliğin siyasî ve iktisadî birimlerinin yöneticisi konumundadır. Başkonsolos seviyesinde olup, bakanın altında ve birinci sekreterin üzerindedir²⁶⁶.

Bugün “diplomatik valiz” şeklinde ifade edilen, bir ülkenin dış ülkelerde bulunan temsilcileriyle yaptığı her türlü idarî belge ve gizli mektuplarının

²⁶² Evans & Newnham, **a.g.e.** , s.167.

²⁶³ Dağ, **a.g.e.** , s.146.

²⁶⁴ **A.e.** , s.150.

²⁶⁵ **A.e.** , s.79.

²⁶⁶ **A.e.** , s.116.

iletilmesine imkân sağlayan beynelmilel ayrıcalıktır ki, üzerleri resmî bal mumlu ve mühürlü bu belgeler, haklarında kurye mektubu düzenlenerek gönderilirler²⁶⁷.

Diplomaside yabancı ülkelerdeki görevlere veya görev yerlerine verilen genel isme “post” denir. Bir diplomatın ilk dış görevine “ilk post”, son görev yaptığı veya halen görev yapmakta olduğu yere de “son post” adı verilir²⁶⁸.

V. Atasözleri ve Deyimlerde “El” ve “Elçi”

“El” ve “elçi” kelimesinin Nogay deyim ve atasözlerindeki örnekleri:

-“El almagan, elli yıl yatar: *Halkın kaldırmadığı elli yıl kalır.*”

-“Elli yıldan el yingarar.” *Elli yılda toplum yenilenir.*

-“El bolmasa, suvık yok: *Yel olmazsa soğuk yok*”.

-“Eldi sökpe: *Ülkeni kötöleme*”.

-“Elşiding keşikkeni hayır: *Elçinin gecikmesi hayırdır*”.

-“Epsizdi elşilikke yiberseng, soramay aytpas: *Aptalı elçiliğe göndersen, sormadan söylemez*”.

-“Eri bayding eli bay: *İnsanı zenginün ülkesi zengin*”²⁶⁹.

-“El agasız bolmas, ton yagasız bolmas: *El ağasız olmaz, kürk yakasız olmaz*”.

-“El bolgan erde betir de bolar: *İnsanların olduğu yerde yiğit de olur*”²⁷⁰.

-“El espese, şöp başı kıymıldamas: *Yel esmese çöp başı kıymıldamaz*”.

-“El kaznası-eski söz: *Halkın hazinesi-eski söz*”.

-“Elde amanşılık bolsa, elşi avırar: *Halk içinde hastalık yoksa iyileştirici hasta olur*”.

Kırgız atasözlerindeki örnekleri şöyledir:

²⁶⁷ A.e. , s.151.

²⁶⁸ A.e. , s.351.

²⁶⁹ Hasan Ülker, “Nogay Atasözlerinden Örnekler”, **Türk Kültürü**, S.413, Y.XXXV, İstanbul, TKAE, Eylül/1997, s.537-538.

²⁷⁰ Devletin veya ülkenin olduğu yerde yiğit de olur şeklinde açıklamak da yanlış olmaz düşüncesindeyiz.

-“Elin sağınbas er bolbos, cerin sağınbas mal bosbos: *Halkını özlemeyen yiğit olmaz, yerini özlemeyen hayvan olmaz*”.

-“Er cigit el çetinde, coo betinde: *Yiğit halkın kenarında, düşmanın karşısında*”.

-“El emgegi eksirbeyt: *Halkın emeği eskimez*”.

-“Cerin tüybös el bolboyt, elin süybös er bolboyt.” Vatanına bağlanmayan halk olmaz, halkını sevmeyen yiğit olmaz.

-“Atanın uulu boluu urmat, eldin uulu boluu kıymat: *Babanın oğlu olmak hürmet, halkın oğlu olmak kıymet*²⁷¹”.

-“Erdin barkın el bilet: *Yiğidin kıymetini halk bilir*”.

-“Cırtık üydü cel tabat, kalpıcı sözdü el tabat: *Yırtık evi yel bulur, yalan sözü halk bulur*²⁷²”.

-“Cer bay bolso el da bay: *Verimli yer zengin halktır*²⁷³”.

VI. Elçilik Müessesesinin Tarihi Gelişimi

Elçiliğin henüz uluslararası yazılı hukuk kurallarına bağlanmadığı dönemlerde, “ad hoc²⁷⁴” adı ile bilinen tek taraflı ve geçici bir diplomasi yöntemi uygulanmıştır. Daha sonraları, çeşitli konular için ara sıra gönderilen elçilerin yanı sıra daimi elçiler de bulundurulmuştur. Mesela, Sui İmparatoru Kao-tsu, Göktürk Kağanı She-t’u (Şa-po-lüe Kağan/İl Küllüg Şad İşbara Kağan)’ya gönderdiği bir yazısında daimi ve olağandışı elçilerinden söz etmiştir²⁷⁵. İşbara Kağan’a gönderdiği (584 sonu/585 başı) mektubunda “Şa-po-lüe’yü ziyaret etmesi için resmi bir elçiyi değil, bu kez, yüksek rütbeli **Yü K’ing-tse**’yi özel elçim olarak gönderiyorum²⁷⁶”

²⁷¹ Doğan, **a.g.m.** , s.409.

²⁷² **A.y.** , s.410.

²⁷³ **A.y.** , s.411.

²⁷⁴ Hüner Tuncer, **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler**, 3.bs. , İstanbul, Kaynak Yay. , 2010, s.13.

²⁷⁵ Liu Mau-tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul, Selenge Yay. , 2006, s.523.

²⁷⁶ **A.e.** , s.75.

demıştır. Ayrıca Çin Sarayı'nda vasal devletler ve yabancı elçilerle ilgili bir birim oluşturulmuştur.

Heyetlerin daha sık gönderilmesi ihtiyaç ve arzularına karşılık devlet bütçelerinin masrafları karşılamakta yetersiz kalması, daimi elçiliklerin kurulmasındaki etkenlerden biri olmalıdır. Medeniyetin ilerlemesiyle toplumların dünyaya bakış açıları değişmeye başlamış; tanıyıp benimsedikleri farklı kültürlerin nimetleri de vazgeçilmez olmuştur. Daimi hale gelen ihtiyaçların karşılanması için çalışan sistemin (elçilik müessesesinin) de daimileşmesi zarureti doğmuştur. Birbirleriyle münâsebetler geliştiren devletlerin menfaatleri ve vatandaşlarının himayesi için karşılıklı güven ortamının sağlanması ihtiyacı da başka bir etkidir.

M.C. Bilsel'in ifadesiyle; "Artık medeniyet ilerlemiştir ve bununla devletler arasında münâsebet çoğalmıştır. Nakil vasıtaları münâsebetleri kolaylaştırmıştır, dünya büyümüştür. Devletlerin birbirleriyle daimî işleri vardır. Bu daimî işleri görmek için birbirleri yanında daimî memurlar bulundurmaları lâzım olmuştur"²⁷⁷.

Elçilik, öncelikle elçinin yaptığı işi, bu görevi üstlenmeyi ifade etmektedir. Diğer anlamıyla elçilik, elçinin ikametgâhıdır. Büyükelçi ve üst düzey personelinin ofis binasıdır²⁷⁸. Buna "kançılarya"²⁷⁹ adı da verilir. Elçinin başkanlığında, bir devletin bir başka devlet katındaki diplomatik temsilcilerinden yine "elçilik" diye bahsedilir²⁸⁰. A.E. Dağ, elçiliği "Bir ülkenin yabancı devletteki temsilciliği" şeklinde açıklamıştır.

Ülkeler arasında diplomatik münasebetlerde üzerinde anlaşmaya varılmış fakat yazılı olmayan kurallar ve teamüller vardır. Bunlar "diplomatik gelenekler" olarak adlandırılırlar²⁸¹.

²⁷⁷ Mehmet Cemil Bilsel, **Devletlerarası Münasebat**, İstanbul, İstanbul Üni. Hukuk Fak. Yay. , 1936, s.63 vd. ; Meray, **a.g.m.** , s. 81.

²⁷⁸ Chas-Freeman, **a.g.e.** , s.98.

²⁷⁹ Dağ, **a.g.e.** , s.78.

²⁸⁰ Aşukin, **a.g.e.** , s.72.

640 senesinin Mart ayında, Göktürkler'i korumak için Çin'de Ning-shuo-ta-shih²⁸² adında bir büyükelçilik kurulmuştur²⁸³.

747'de tahta geçen Uygur Hanı Moyançur, Ch'ang-an'da tek taraflı elçilik açmış, pek çok hediyeyle karşılanmış ve imparatora bağlı kalmıştır²⁸⁴.

XIV. yüzyılda bağımsız İtalyan şehir devletlerinin özellikle de Venedik'in gelişmesiyle, elçilik müessesesi istikrarlı bir durum almıştır. İlk daimî elçilik 1455 senesinde Venedik tarafından Cenova nezdinde tesis edilmiştir²⁸⁵.

Bütün bağımsız devletlerin elçilik hakları eşittir²⁸⁶. Yani her bağımsız devlet, diğer devletlerle ilişki kurma ve bunu sürdürme amacıyla temsilci gönderme ve ülkesine gönderilen temsilcileri kabul etme hakkına sahiptir²⁸⁷.

²⁸¹ Dağ, **a.g.e.** , s.151.

²⁸² Shuo ile Shuo fang bölgesi kastedilmekte olup Ning-shuo-ta-shih, Shuo fang bölgesini koruyan büyükelçilik anlamındadır. Bilgi için bkz. Jên-t'ang Chang, "T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Belgeler (618-745)", Doktora Çalışması, Taipei, y.y. , 1968, s.132, dp.432.

²⁸³ Fakat bu vesikaların CTS ve HTS'da bulunmadığı da belirtilmiştir. Bkz. Chang, **a.g.e.** , s.111 ve s.132, dp.433.

²⁸⁴ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.450.

²⁸⁵ Meray, **a.g.m.** , s. 80; Numelin, **a.g.e.** , s.225.

²⁸⁶ Dağ, **a.g.e.** , s.268.

²⁸⁷ **A.e.** , s.383.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER'İN DİĞER MİLLETLERLE OLAN ELÇİLİK MÜNÂSEBETLERİ

I. TÜRKLER'LE MÜNÂSEBET KURMUŞ DİĞER MİLLETLERE GÖNDERİLEN ELÇİ VE ELÇİLİK HEYETLERİ

A. TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDAN DİĞER MİLLETLERE GÖNDERİLEN ELÇİLER

1.HUNLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Hunlar'dan Çin'e Gönderilen Elçiler

Çin'in ilk sülalesi Shang (M.Ö.1450-1050) zamanında Çin kültürü içinde Türk izlerine rastlanmakla birlikte, Hunlar'ın Çinliler'le resmi temasları hakkında, Hunlar'ın Han sülalesi devrinde devlet kurmalarından itibaren bilgi elde edebilmekteyiz. Göçebe hayat tarzına sahip olan Hunlar, kendilerinde olmayan ihtiyaç maddelerini (gıda ve kumaşları) Çin'e düzenledikleri yağmalarla sağlıyorlardı. Mete zamanında (M.Ö.209-174), Hunlar'ın gerçekleştirdiği ilk büyük saldırı (M.Ö.201-200) neticesinde mağlup olan Çinliler'le, Hunlar arasında bir dostluk (kardeşlik¹) anlaşması imzalanmıştır. Hunlar ile Çinliler arasında imzalanan bu ilk anlaşma ile Çin İmparatorluğu, Hunlar'a vergi veren bir ülke durumuna düşmüştür. Mao-tun/Mete'nin, M.Ö. 198 yılında Çin'in Han sülalesi ile imzaladığı

¹ Anlaşma maddelerinden biri "Her iki hükümdar kardeş sayılacak" şeklinde olduğu için bu adla da bilinmektedir. Anlaşma maddeleri için bkz. Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö.206-M.S.220)", **Bulleten**, LI, S.200, Ankara, TTK, Ağustos/1987, s.614, dp.8.

anlaşma tarihte Ho-ch'in Anlaşması² adıyla bilinmektedir. Bu, Türkler'le Çinliler arasında imzalanan ilk uluslararası mukavele, daha sonra her iki ülkede gerçekleşen her taht değişikliğinde yenilenecek geçerliliğini uzun süre korumuştur³.

M.Ö. 195 yılında Kao-ti'nin ölümü üzerine, çocuk yaştaki imparatorun naibeliğini üstlenen İmparatoriçe Lü Hou'ya, -imparatorluğun da çeyiz olarak geleceği ümidiyle- 192 yılında Mete tarafından evlenme teklifinde bulunulmuştur. Bu teklife çok öfkelenen imparatoriçe önce elçileri öldürtüp savaş ilan etmeyi düşünmüşse de, vezirlerinin uyarısı ile kendisinin yaşlandığı şeklinde nazik bir cevap göndermiştir. Bu dönemde kuvvetini dağıtmak istemeyen Mete ise, bu cevabı makul karşılamış ve Çin'i rahat bırakmıştır.

M.Ö.192-191 gibi, Hun hükümdarı Mete, elçi tayin ettiği **Hsi-yün-ch'ien**'i, Han İmparatoru Hsiao-wên-ti'ye "*Gökte kurulan Hsiung-nular'ın büyük Ch'an-yüsünü (Şanyüsünü) saygıyla selamlarım.*" diye başlayan mektubuyla göndermiştir. Mektubunda, daha önce evlilik yoluyla barış sağlanması kararı alınmışken; Han memurlarının saldırılarının aradaki iyi ilişkileri bozduğunu, Han hükümdarının azarlayan mektubuna karşılık, olayları teferruatlı bir biçimde anlatması için gönderdiği elçilerinin geri dönmediklerini, kendilerinin de elçi göndererek gerçeği öğrenmeye çalışmadıklarını dile getirmiştir. Bir deve, iki binek atı, sekiz yüklü at sunduğunu da belirtmiştir. Eğer istemezlerse, elçilerine sınırdan hemen uzaklaşmaları talimatını verdiğini de mektubuna eklemiştir.

M.Ö. 177 yılında, Hun sınır prenslerinden birinin Çin'e saldırısına, İmparator Wen-ti tarafından askeri güçle cevap verilmiş fakat Hunlar savaşa girmeyerek geri çekilmişlerdir. Wen-ti de sınır voyvodalarından birinin isyanı üzerine saldırıdan vazgeçmiştir. Bu arada Hunlar, bir elçi aracılığı ile saldırıyı gerçekleştiren prensin

² Mehmet Tezcan, "I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve "Beş Tuzak" (Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler)", **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.1116.

sınırdan alınarak batıya gönderildiğini bildirerek Çin'den özür dilemişlerdir. Çin İmparatorluğu özrü kabul etmiş ve aralarında kabul edilen bir anlaşma ile Hun Devleti, Çin'e denk sayılmıştır⁴.

Mete, M.Ö.176 tarihinde Çin Sarayı'na Tarım Havzası'nda, Yarkent, Hotan, Lolan ve Kuça (Yüeh-chih, Wu-sun, Lou-lan, Hu-chieh) gibi yay çekerek yaşayan tüm halkları bir çatı altında birleştirdiğini, "hepsi Hsiung-nu milletin bir parçası oldular" diyerek ifade ettiği bir mektup göndermiştir⁵. Hun hükümdarı Mete, Çin İmparatoru Hiao Wen'a yazdığı bu mektubunda daha önceden kabul edilen bir anlaşmadan bahsetmiştir. Mete'nin mektubu şöyledir:

"Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Büyük Tanrı Kut'u, Çin İmparatorunu selâmlıyor ve ona sağlık temenni ediyor. İmparator cenaplarından geçenlerde, aramızda sulh ve sıhriyet münasebetleri tesisine dair mektup alınmıştı. Bu mesele her iki tarafın arzusuna muvafık ve mektupların muhteviyatına uygun bir surette hallolunmuştu.

Son zamanlarda sizin huduttaki memurlarınızın (bizim) garbi Toki Prensi tahkir etmesi neticesinde, Toki prensi benim müsademi almadan Hü-heu Nancju ve sairelerin teşviki ile iki hükümdar arasında aktolunmuş muahedelerin hilafına hareket etmiş ve Han Sülâlesini komşu bir devlete karşı düşman vaziyete koymuştur. Çin İmparatorunun igbîrarını gösteren iki mektubu alınmıştır. Cevap mektubunu hâmil ola sefirimiz daha geri dönmemiştir. Keza Çin elçisi de avdet etmemiştir. Bu ahval iki komşu ülke arasındaki bu suitefehhüm bazı arzu edilmeyen hareketleri mûcib olmuştur. Muhadeye mugayır hareket bir takım küçük memurların hatası neticesi olduğundan, ceza olarak Toki Prensi Yüeçiler üzerine yürüme emrettim...

Şimal ülkelerinde emniyet ve asayişî temin ettikten sonra harplere nihayet vermek, askeri istirahat ettirmek, atları otlatmak niyetindeydim. (Sizinle) aramızda olup biten

³ Özkan İzgi, "Moğollar'ın Ortaya Çıkışına Kadar Türkler'in Çinliler'e Tesirleri", **Türk Kültürü**, S.160, Y.XIV, İstanbul, TKAE, 1976, s.224-226; Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, 4.bs. , Ankara, TTK, 2007, s.89.

⁴ L. N. Gumilëv, **Avrasya'dan Makaleler-1**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2006, s.398-399.

⁵ Haussig, **a.g.e.** , s.73; Golden, **Türk Halkları**, s.49.

vakaları unutarak eski muahedeyi tecdit etmek istiyorum. Tâ ki, eskiden olduğu gibi hudutlardaki ahali sulh içinde rahat yaşasın, ufak çocuklar büyüsün, ihtiyarlar ömürlerini sonuna kadar rahat yaşayabilsinler. (Milletler) batından batına sulh ve asayıştan istifade etsinler.

Şimdiye kadar Çin İmparatorundan cevap alınmamış olduğundan bu mektubu Saray Nazırı He u Tsien vasıtasıyla gönderiyorum...”⁶.

At sırtından devletin yönetilemeyeceğini anlayan Mete, hükümdarlığının sonlarına doğru kendisine sığınan birçok Çinliyi hizmetine alarak, Çin ile diplomatik ilişkilerinde onlardan faydalanmıştır.

Hsüen-ti zamanında Hunlar’da iç karışıklık başlayınca beş Şanyü birbirine karşı savaşa girmiştir. Kardeşlerden Hu-han-yeh/ Hou Han Yeh/ Hu Han Hsieh Çin’e sığınmış ve imparatorun yardımıyla tahta oturmuştur (M.Ö.53⁷) Buna kızan Chih-chih de Han İmparatorluğu’nun elçisini öldürmüştür⁸.

Çinliler’in “Kung” sisteminin önemli bir şartı olan Çin’in başkentine gidilerek İmparator’a hürmet gösterilmesi ve rehine gönderilmesi isteği, Hun hükümdarını çok kızdırmış ve gelen heyeti tutuklatmıştır. Fakat daha sonra Çin’in para ve eşyasına ihtiyaçları olduğunu düşünerek heyeti serbest bırakmış ve kendi veliahdı Hu Hou-yeh’i de kendi ülkesinin ürünlerinden oluşan haraçla birlikte rehin olarak göndermiştir. Buna memnun olan İmparator Hsüan, başkent Ch’ang-an’da özel bir ev inşa ettirerek Hunlar’a vermiştir⁹. Bu ev Hunlar’dan Çin Sarayı’na gidip gelen devlet ileri gelenleri ve temsilcileri tarafından bir nevi elçilik binası gibi kullanılmış olmalıdır.

⁶ Necdet Sevinç, “İslâm Öncesi Türk Hukuku”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, I, Yıl.1, S.6, İstanbul 1980, s.179-180; Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, Akgün Mtb. , 1947, s.214-216.

⁷ J.M de Groot, G. Ahmetcan Asena, **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, Pan Yay. , İstanbul 2010, s.166.

⁸ Li-Ching Li, “Chang-ch’ienin Elçiliği Zamanında Çin ile Kuzeybatı Komşularının Münasebetleri”, **YLS Tezi**, İstanbul, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens. , 1987, s.58.

⁹ Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin’le Yaptığı Ticarî Münasebetler”, **TED**, S.9, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. , 1978, s.93; Yü Ying-shih, **Trade and Expansion in Han China**, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1967, s.44.

M.Ö. 47 yılında, Hun hükümdarı Hou Han Yeh ile Çin sefirleri **Han-Çangr** ve **Çang-Mung** arasında **Barış ve Saldırmazlık Anlaşması** akdedilmiştir. Bu anlaşmanın metni şöyledir:

“Bugünden başlayarak bütün gelecek zamanlar için Çinli’lerle Hunlar bir soy teşkil etmek (kardeş olmak), batından batına, nesilden nesile biri diğerini aldatmamak ve biri diğerine hücum ve taarruz etmemek üzere ittifak aktediyorlar. (Ve [ve] şu esasları kabul ediyorlar): 1-Akit taraflardan birinin tebaası tarafından sırkak, haydutluk yapılırsa, mutazarrur olan taraf derhal [derhâl] bu vakayı diğer tarafa bildirecek, suçlu cezalandırılacak ve (mutazarrıra) tazminat verilecektir.

2-İki ülkeden biri üçüncü bir devletin taarruzuna uğrarsa diğeri asker göndermek suretiyle yardım edecektir. Kim antlaşmayı bozmaya cüret ederse ona semânın lânetleri olsun. Her iki milletin ahvadı dahi bu muahedeye riayet etsin”¹⁰.

Sonra da anlaşmasının ardından gerçekleştirilen and içme merasimi şöyle olmuştur: “ Han ve Hunlar bir sülâle teşkil ederler: nesiller boyunca birbirini aldatmaz, birbirine saldırmaz, hırsızlık vukuunda birbirine bildirirler. Hırsızları cezalandırırlar, zararları öderler, iki taraftan birine düşman saldırırsa askerleriyle yardım ederler. Bu andı kim bozarsa Tanrı’nın cezasına çarpılsın, nesiller boyunca bu andın cezası altında inlesin. Çin elçileri Çan ve Mın, Hun hakanı Huhanye [Hu Han Yeh] ve boy başbuğları, No-şuy ırmağının doğusundaki hun dağı’na [Hun Dağı’na] çıktılar ve bir beyaz at kurban kestiler. Hakan seferlerde kullandığı (en değerli) kılıcını eline alarak ucunu şaraba batırdı ve bu antlı şarabı Yüeci hanı’nın [Hanı’nın] kafatasından yapılmış kapla içti. Çan ve Mın, Çin’e döndükten sonra saraydaki devlet adamları böyle bir ağır ant yükü altına girdikleri için elçileri tekdir ettiler ve bu anttan kurtulmak için Tanrı’ya kurban sunmayı teklif ettiler ¹¹”.

B. Okay’ın bir Çin kaynağı olan “Han Shu”dan verdiği bilgiye göre, M.Ö.33 yılında, Hu Han Yeh’in Çin imparatoruna bağlılığını göstermek için gittiği

¹⁰ Necdet Sevinç, “İslâm Öncesi Türk Hukuku”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, I, Yıl.1, S.6, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. , 1980, s.180-181.

¹¹ İnan, **a.g.m.** , s.317-318.

ziyaretinde, kendisine verilen hediyelerden memnun olup bir Çinli prensesle evlenmek istediği; ancak saraydaki Wang Chao Chün isimli bir cariyenin prensesmiş gibi Hun liderine eş olarak gönderildiği kaydedilmiştir. Hatta teşekkür mektubu gönderen Hu Han Yeh'in artık Çin Seddi'nin yıkılıp imparatorun tahtında korkusuzca oturabileceğini belirttiği ifade edilmiştir.

Türkler, uluslararası ilişkilerini öncelikle barış esasına dayandırmışlardır. Hunlar dönemine ait bu anlaşma metni gibi Türkler'in bu konudaki görüşünü ortaya koyan pek çok örnek mevcuttur.

I. Han dönemi Hun-Çin münâsebetleri zarfında, elçilerin resmî birer temsilci olarak değil de, sadece bir haberci gibi görevlendirildikleri dikkat çekmektedir. Çin sarayına ziyaretleri bizzat kendileri gerçekleştiren Hun hükümdarları, önceden imparatoru ziyaret etmek istediklerini bildiriyorlardı. M.Ö.3 yılında Hun hükümdarı Wu Chu-liu'nun böyle bir isteği, kalabalık bir mahiyetle gelen Hun hükümdarının ziyaretlerinin çok külfetli olduğu gerekçesiyle Çin sarayında tartışmalara neden olmuştur.

M.S.25 yılında tek bir güç halinde birleşen Hunlar, M.S.47/48'de ikinci kez bölünmüşlerdir. Güney Hunları Hu han-yeh unvanlı Pi'nin başkanlığında Çin'e tâbi olmuşlardır.

M.S.27'de, Han İmparatoru Kuang-wu zamanında General Chung, dostluk ittifakı akdetmek için Hsiung-nular'a elçiler göndermiş, Shan-yü de yardım için hücum kotasını yollamıştır¹².

Hunlar'ın M.S.47 tarihinde ikiye ayrılmalarından sonra da Çinliler'le münasebetleri devam etmiştir. M.S.49'da Güney Hunları Şanyüsü Çinliler'e elçi göndererek tâbi olmak istediğini bildirmiştir. Kendisini himaye etmeleri için de elçi rica ederek sarayda hizmet etmek üzere oğlunu göndermiş ve eski ittifakları

¹² W. Eberhard, "Muahhar Han Devrinde (M.S.25-M.S.220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Bellekten**, IV, S.16, Ankara, TTK, I. Teşrin/1940, s.339.

yenilemiştir¹³. Ertesi yıl Çinliler, Orta saray generali **Tuan Ch'en**'i ve Entandan Muavini **Wang Yo**'yu mühür ve mühür bağlarını vermek ve Yün-chung'da oturmasını söylemek üzere göndermişlerdir. Bu General, Hunlar'da Shan-yü'yü korumak üzere maaşlı olarak ilk ikamet eden kişi olarak zikredilmektedir. Aynı yıl Çinliler'in Güney Hunları Kağanı'na ödünç olarak çok miktarda araba, saray elbiseleri ve altın eşya verdikleri kaydedilmiştir. Bundan başka yardım için pirinç, erzak, sığır ve koyun vermişlerdir. Bundan sonra her yıl kağanın oğlunu saraya gönderdiği, Çinliler'in sonra rehin durumundaki oğlunu iade ettikleri ve sene başında yapılan resmî kabulden sonra Çin'in, Hun kağanı ve maiyetine altın ipekli kumaşlarla başka envai eşyalar gönderdiği belirtilmiştir ki, *bu ciddi surette tatbik edilen bir âdeti*¹⁴. M.S.50 yılında Güney Hunları'nın Çin sarayına gönderdikleri rehine dönüşünde on bin parça ipekli mamul, yirmi beş bin hu pirinç ve otuz altı bin baş sığır getirmiştir. Bu tarihten sonra her yıl rehine gönderildiği gibi, asilzadelere verilen hediyeler de bir düzene konmuştur. Elçilere özel hediyelerden başka hükümdara ve asilzadelerine de hediyeler verilmiştir. M.S.51 yılında Kuzey Hunları ile Çin arasında heyetler gidip gelmeye başlamıştır. Kuzey Hunları Wu-wei'e dostluk temin etmek üzere elçi göndermişler fakat henüz tâbiyetlerine yeni girmiş olan Güney Hunları'nın güvenlerini sarsmamak için Kuzey Hunları'nın elçisi kabul edilmemiştir. Getirdiği hediyeler kıymetinde hediyeler takdim edilerek uğurlanmıştır¹⁵. M.S. 52 senesinde, Kuzey Hunları'nın haraç ismi altında imparatora at ve kürk sundukları; heyetin dönüşünde hükümdar ile asilzadeler için ipekli ürünler verildiği kayıtlıdır. Ayrıca Çinliler ertesi yıl Kuzey Hunları'na on binlerce koyun hediye etmişlerdir. M.S.55'te Kuzey Hunların'dan hediyeler ve mektupla yine elçi gönderilmiş fakat Çinliler sadece mektuba cevap verip ipekli kumaş göndermişler; elçi göndermemişlerdir¹⁶.

M.S.64 yılında mübadele usûlü ticaret yapmak için dostluk antlaşması yapmak istediklerini bildirmek üzere bir elçi gönderen Kuzey Hunları'na Çin İmparatorluğu yağmaları önleyeceği ümidiyle olumlu yanıt vermiştir. M.S.65 yılında

¹³ Onat, "**Han Döneminde**", s.617-618.

¹⁴ Eberhard, **a.g.m.** , s.347-348.

¹⁵ **A.y.** , s.349.

¹⁶ **A.y.**

tasdik için gönderilen Çin elçisi **Chang Chung** önce tutuklanmış¹⁷ sonra serbest bırakılarak bir Hun elçisi ile birlikte Çin sarayına gönderilmiştir¹⁸.

M.S. 65 yılında Kuzey ve Güney Hunları'nın aralarında elçi gönderdiklerini duyan Çinliler, gizlice Kuzey Hunları'na Güney Hunları'nın ağzından haber vererek asker göndermelerini istemişlerdir. Bu oyuna gelen Kuzey Hunları, Çinliler tarafından bozguna uğratılmışlardır¹⁹.

M.S.73 yılında, Çinliler üzerine hücum eden Kuzey Hunları takibe üç vilayetin orduları ile birlikte elçi **Kao Hung** gönderilmiş fakat başarılı olamamıştır. **Kao Hung**, "Muahhar Han Dönemi" nin görevi ya da unvanı "elçi" olarak zikredilen tek kişisidir²⁰.

Kuzey Hunları ile Çin'in elçilik münasebetleri, ticarî amaçlarla gerçekleşmiştir. M.S.84 yılında, Wu-wei valisi Meng Yün, Kuzey Hunları'nın mübadele ile ticaret isteğini bir emirname ile kabul etmiş, heyetin karşılanıp getirilmeleri için posta memurlarını göndermiştir. Böylece içlerinde prenslerin de bulunduğu kabile, ticaret yapmak için on bin koyun ve sığırla Çin'e gelmiştir²¹. Durumu öğrenen Güney Hunları, Kuzey Hunları'nın hayvanlarını yağma etmişlerdir²². Burada Çinliler'in, kardeşi kardeşe kırdırma politikasının devreye girdiği görülmektedir. Kuzey Hunları ile Çin arasında ticaret yapıldığına dair son bilgi, M.S.84 yılına aittir²³.

M.S.104 yılında Kuzey Hunları, elçileri aracılığıyla, tâbi olup Hou-han-yeh ile olan eski anlaşmayı yenilemek istediklerini bildirmişlerdir. Merasimin icap ettiği gibi yapılmadığı bahanesiyle Çinliler teklife cevap vermemişler sadece mukabil hediyeler göndermişlerdir.105 yılında tekrar elçi ve hediyeler gönderen Hunlar,

¹⁷ Güya Chung kılıcını çekerek tehdit ettiği için Shan-yü bundan korkmuştur. Bkz. Eberhard, **a.g.m.** , s.350.

¹⁸ **A.y.**

¹⁹ **A.y.** , s.351-352.

²⁰ **A.y.** , s.354 ve 383.

²¹ Onat, **a.g.m.** , s.622.

²² Eberhard, **a.g.m.** , s.357.

²³ İzgi, **a.g.m.** , s.96-97.

memleketleri fakir olduğu için bütün merasimleri yapamadıklarını ifade ederek prenslerini saraya göndermek istediklerini bildirmişlerdir. Çinliler yine cevap vermemişler ancak daha çok hediye göndermişlerdir²⁴.

b. Hunlar'dan Bizanslılar'a Gönderilen Elçiler

Hun hükümdarı Rugila, 430 yılında Ren Nehri'ne ulaştıklarında hemen Roma ile diplomatik münâsebetlerini düzeltmeye girişmiştir. Bu uğurda, Gallia'daki Bagauda isyanını bastırması için imparatorluğa kendi ordusunu vermiştir²⁵.

Hun hükümdarı Rua, Romalılar'la Hunlar arasındaki anlaşmazlıklarla meşgul olmakla görevli elçisi **Esla**'yı, Bizans'ın ülkesindeki Hun mültecileri (İskitleri) teslim etmemesi ve Hunlar'a itaat eden kavimleri isyana teşvik etmekten vazgeçmemesi halinde yeni bir anlaşma yapamayacaklarını bildirmek için İstanbul'a göndermiştir²⁶.

Romalılar da karşı elçilik gönderme hususunda aralarında istişare ederlerken, biri Trakya'da diğeri de İskitya'da konsüllük yapmış ve ordu komutanı olan **Plinthas** ve **Dionysus** bu elçilik görevini üstlenmek istemişlerdir. Hun elçisinin geri dönmek üzere hemen yola çıkmadığı görülünce, **Plinthas**, Hun hakanı Rua'yı, kendisinden başka hiçbir Romalı ile görüşmemesi için ikna etmek üzere kendi arkadaşlarından **Singilachus**'u **Esla** ile birlikte göndermiştir²⁷.

“Barış yapılıncaya, Attila, kaçacakları [kaçakları] geri almak için Doğu Romalılar'a geri elçiler gönderdi. Ama onlar hiçbir kaçağın aralarında bulunmadığında ısrar edince, elçileri, bir çok [birçok] hediyelerle donatıp yolladılar. Attila, diğelerinden az olmayan, oldukça çok ilave vazifelerle zenginleştirilmiş bir elçi daha gönderdi. Onlardan sonra üçüncü, daha sonra yine benzer şekilde dördüncü elçi Romalılar'a geldi. Romalılar, antlaşmanın barbarlar tarafından bozulmasından korkarak nezaket gösteriyorlardı. Çünkü,

²⁴ Eberhard, **a.g.m.** , s.363-364.

²⁵ Gumilëv, **Avrasya'dan**, s.218-219.

²⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, İstanbul, TDAV Yay. , 1995, s.11.

²⁷ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.23.

[Çünkü...] O [o], Romalılar'ın gösterdikleri bu nezaketi hafife alarak, yeni bahaneler uyduruyordu ve elçiler göndermek için gereksiz vesileler düşünüyordu. Şerefliendirmek istediği yakınlarına da bu elçilik görevlerini veriyordu.”²⁸.

Harplerde başarı göstermiş olan **Edecon**, Attila'nın mektubunu vermek üzere, Hunlar'a itaat etmiş olan Roma asıllı **Orestes** ile birlikte Roma İmparatoru'nun sarayına gitmiştir. Attila mektubunda kaçaklar kendisine geri verilmediği takdirde savaş ilân edeceğini bildirmiştir. Ayrıca aralarında sınır olan Naisso'da (Niş'te) pazar kurulmasını istediği gibi, kendisine gönderilen kişilerin alelâde adamlardan değil, en az konsül rütbesindeki kişilerden olmasını belirtmiştir²⁹. Eğer bunlar elçi olarak kendisine gelmeye korkarlarsa, bunları karşılamak için kendisinin Sardica (Sofya) şehrine kadar gideceğini eklemiştir³⁰.

İmparatora mektubun çevirisini yapan kişi **Bigila** idi. Mektubun okunmasından sonra Edecon, Bigila ve imparatorun yanında oldukça nüfuzu olan Chrysaphius³¹ ile diğer sarayları da gezmek istemiş ve bu gezi esnasındaki sohbetlerinde, hadım, Edecon'a Attila'ya karşı kendilerinin yanında yer almasını teklif etmiştir. Bunun detaylarını konuşmak üzere de akşam yemeğine davet edilen Edecon'a yemekte, Attila'yı öldürüp Romalılar'a geri dönerse ihtişamlı bir hayat süreceği vaadinde bulunulmuştur. Edecon bunu yapmaya rıza göstermiş, hadıma bir miktar altına ihtiyacı olduğunu söyleyerek bunun karşılanması talep etmiştir. Sözüm ona, Attila'ya kaçaklar hakkındaki cevabı bildirmek üzere gidecek, bu altınlardan

²⁸ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.28-29.

²⁹Roma İmparatoru Theodosius'un, magisteri Martialius (imparatorun bütün kararlarında en yakında olan ve bütün işlerini konuştuğu bir rütbe olup haberciler, tercümanlar ve imparatorun bekçileri onun emri altındadır. Attila'ya gönderilecek elçilik heyeti hakkında müşaverede bulunurken, eskilerde ne Türklerin atalarında ne de Romalılarda rütbeli birini elçi gönderme geleneği yoktu diye serzenişte bulunduğu kaydedilmiştir. Ancak bunun gerçek mi, yoksa hayali düşüncelerinin bir nüvesi mi olduğu net değildir. Fakat diğer taraftan cümlesinin devamında, bundan sonraki meselelerin halledilmesi için Romalılar'a elçi olarak Onegesios'un (Attila zamanında Hun ordularının başkumandanıdır) gönderilmesinin en iyi olacağını eklemesi, hayali ve uydurma bir düşünceden ibaret olduğunu kuvvetlendirmektedir. Bkz. Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.31.

³⁰Theodosius'un, Attila'nın Roma elçilerini Sardica'da beklemek istemesinin bir alaydan ibaret olduğunu; çünkü bu şehir harap edenin Attila olduğunu dile getirdiği kayıtlıdır. Bkz. Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.31.

³¹ Roma sarayında “ hadım” olarak görevli idi. Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.30; Çinliler'de ise “hadımağa”ları, buyrukları iletmekle görevli kişilerdi ve kimi zaman elçilik görevini de ifa ederlerdi. Bkz. İzgi, **a.g.e.** , s. 36.

dolayı kendisinden Attila'nın şüphelenmemesi için de Bigila'yı yanında götürecektir. Hadım, bu isteği doğru bularak imparatora da bildirmiştir. İmparator, sadece Bigila'nın değil ondan daha üst rütbede **Maximinus**'un da elçi olarak gönderilmesi kararını almıştır.

Edecon ile birlikte Attila'nın otağına doğru yola çıkan Roma heyeti, Sofya'ya vardıklarında halktan aldıkları öküz ve koyunla Edecon ve refakatindekilere öğle yemeği ziyafeti vermişlerdir. Bu esnada çıkan bir tartışmanın ardından Roma elçisi Maximinus, Hun elçileri Edecon ve Orestes'e ipek elbiseler ve kıymetli taşlar hediye ederek gönüllerini almıştır³². Heyet Attila'nın otağına vardığında, Edecon geldiklerini Attila'ya bildirirken bir yerde beklemeleri emredilmiştir. Akşam yemeği yenirken Attila'nın huzuruna çıkmaları emri gelmiştir. Ertesi gün, gelen habercilerin kılavuzluğunda yola çıkılmış ve öğleye doğru Attila'nın çadırına ulaşılmıştır. Orada bir tepe üzerinde elçilik heyeti de çadır kurmak istemiş fakat Attila'nın çadırından daha yüksekte bir yere çadır kuramayacakları konusunda uyarılmışlardır. Bundan sonra Edecon, Orestes, **Scottas** ve birkaç ileri gelen gelip elçiliklerinin maksadını sorunca şaşırılmışlar, daha önce böyle bir şeyin ananede yer olmadığını; elçilerin elçilik için geldikleri şahısla görüştiklerini söylemişlerdir. Attila'ya dönen Edecon ve refakatindekiler bir süre sonra geri geldiklerinde “yüzümüze söyleyecek bir sözünüz yoksa bir an önce geri dönün” deyince Roma elçileri daha çok şaşırılmışlardır. Hazırlanıp yola koyulacakları vakit Attila'dan gece olduğu için kalabilecekleri emri gelmiştir. Sabah yola çıkacaklarken de **Priskos**, çare olarak heyetlerinde tercüman olarak bulunan **Rusticius**'u yanına alarak Scottas'a gitmiştir. Çeşitli vaatlerle onu Attila ile konuşmaya ikna etmiştir. Bir süre sonra Attila elçisi Scottas vasıtasıyla onları çağırılmıştır. Attila'nın huzuruna varıp çadırından içeri girdiklerinde O'nu ahşap bir taht üzerinde otururken bulmuşlardır. Tahttan biraz uzakta durmuşlar, sonra Maximinus tahta yaklaşarak Attila'yı selamlamış ve imparatorun mektubu ile iyi dileklerini iletmiştir. Attila da aynı dileklerde bulunduğunu belirtmiştir. Bu sırada gözü Anatolius'u ile barış şartlarını konuşurken tanıdığı Bigila'ya ilişkin sinirlenmiştir. Çünkü Attila, bütün kaçakları teslim

³² Tartışmanın konusu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s. 32.

etmedikçe elçi göndermemelerini bildirmiş fakat Bigila, tüm mültecilerin teslim edildiği yalanını söylemiştir. Attila; “Eğer elçilik hakkına riayet etmemiş olsa idim, seni bu terbiyesiz sözlerinden dolayı kazığa oturtur ve kuşlara yedirirdim.”³³ diye cevap vermiştir. Bundan sonra Hunlar’a ödenecek parayı temin edebilmek için Bizans İmparatorluğu’nun hazinesi boşaltılmış ve bu sırada İstanbul’a bu iş için gelmiş olan Hun elçisi Scotta vasıtasıyla Hunlar’a gönderilmiştir. Aynı zamanda para ile birlikte kaçaklar da iade edilmiştir³⁴.

Attila’nın ölümünden sonra Hun bayrağı altındaki kavimler isyan etmiş; oğulları Attila’nın yerini dolduramamışlardır. Oğullarından Dengizik ve İrnek, kendilerine bağlı kavimlerle Karadeniz’in kuzeyine çekilmişler, Tuna ve Karadeniz bozkırını arasındaki sahada tutunmaya çalışmışlardır. 466-467 yıllarında Bizans İmparatoru Leon’a, Hun tüccarlarının tekrar Tuna sahillerinde ticaret yapmalarına izin verilmesini istemek için elçiler göndermişlerse de elçiler hor görülmüş ve elleri boş dönmüşlerdir³⁵.

Attila’nın oğulları **İrnek**/Ernek/Erngäk³⁶ <eren <er “adam, kahraman” ve kardeşi **Dengizik** (Deniz)/Denzicis/Dintzic³⁷ 466 yılında Romalılar üzerinde baskı kurmak ve şartları görüşmek amacıyla elçi olarak gönderilmişlerdir. Ancak bu teşebbüsleri hakaretle geri çevrilmiştir³⁸.

c. Hunlar’dan Sâsânîler’e Gönderilen Elçiler

Hunlar’ın İran’la elçilik ilişkilerine dair bilgiler, İran Şahı II. Şapur dönemine kadar dayanmaktadır. “Alban Tarihi” nde, “İran şahlığını talan eden Hunlar ülkesinden **Honogur** adlı birisi geliyor.” diye bahsedilmiştir. Şah Şapur’un yanına

³³ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.35.

³⁴ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.4.

³⁵ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** , s.17.

³⁶ (Yunanca’da) Hernach/ Ηρνάχ ve (Bulgarca’da) Ирникъ şeklinde zikredilir. Golden, **Türk Halkları**, s.74.

³⁷ Eski Grek alfabesiyle Δεγίτζιχ/ Διτζιραχοζ/ Διτζιριχοζ/ Διτυριτζιχ. Golden, **a.e.** , s.74.

³⁸ **A.e.** , s.74.

gelen bu temsilci, “*Bu kırgın kime lazımdır? Çık karşıma teke tek dövüşelim.*” mesajıyla gelmiştir³⁹.

d. Hunlar’dan Albanlar’a Gönderilen Elçiler

Hun hükümdarı, Albanya hükümdarı Cavaşir’in yanına öz kardeşlerini göndererek onların vasıtasıyla görüşmek istemiştir. Aralarında yaptıkları dostluk anlaşmasından sonra Cavaşir, Hun hükümdarının kızını alarak dostluklarını akrabalık yoluyla güçlendirmiştir⁴⁰.

Piskopos İsrail’in kendisine gönderilmesinden bir süre sonra Hun Prensi Alp-İlteber, kendilerine Hristiyanlığı öğretmesi için piskopos İsrail’in yanına “tarhan” unvanlı **Ovçu** adlı bir ayanı ve **Çatkasar** adlı haremağasını göndermiştir. Ancak piskopos, bunu Patrik Yeliazar’ın izni olmadan yerine getiremeyeceğini belirterek ülkesine dönmüştür. Bunun üzerine İlteber, iki zadedânı Hursan’ın il-tiginini ve Çat-Hazar’ı piskoposun ardından göndermiştir. Niyeti, İsrail’i Hunlar’ın ülkesine dini başkan olarak tayin ettirmektir. Fakat buna ne katolikos Yeliazar ne de Prens Varaz-Tridat izin vermemişlerdir. Elçilerin ısrarı üzerine İsrail’in her iki ülkeye de hizmet etmesi karara bağlanmıştır⁴¹.

Hun prensi, Albanya’ya gönderdiği elçilerini -zadedânları Hursan’ın il-tiginini ve **Çat-Hazar/Çatkasar’ı-** , piskoposun kendilerine gönderilmesi konusunda yardımlarını istediği bir mektupla, Ermeni piskoposu Sahak ve Ermeni başkumandanı Prens Grigor’a da göndermiştir. Ermeniler elçileri sevinçle kabul etmişler ve piskoposun sadece Albanya katolikosluğunun buyruğunda olduğunu; kendi idarelerinde olmadığını belirten bir cevap göndermişlerdir⁴².

³⁹ Şahsın ismi bu olmayıp, Onogur kavminden gelmiş olmalıdır. Bkz. Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, Azeri Türkçesine çev. Prof. Dr. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine çev. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yay. , 2006, s.53.

⁴⁰ **A.e.** , s.203-204.

⁴¹ **A.e.** , s.251-256.

⁴² Kalankatlı, **a.g.e.** , s.254-255.

2. GÖKTÜRKLER'DEN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Göktürkler'den Çin'e Gönderilen Elçiler

Göktürkler, ihtiyaç fazlası atlarını Çinliler'e haraç olarak vermişler ve karşılığında ipek almışlardır. Göktürk-Çin elçilik münâsebetleri oldukça yoğun olmuştur. 545 yılında Bumin Kağan, mübadele usûlüyle ipek almak ve kendileriyle ticarî münâsebet kurmak istediklerini bildirmek üzere Çin'in başkentine gitmiştir. Ertesi yıl da kendi ülkesinin ürünlerini sunduğu bir heyet göndermiştir⁴³.

Göktürk-Çin elçilik münasebetleri sadece ticari anlamda olmamıştır. 551 yılında imparatorun ölümü üzerine Bumin Kağan'ın taziyelerini bildirmek için, iki yüz atın hediye olarak götürüldüğü bir heyet gönderdiği bilinmektedir. Heyetin dönüşünde Bumin Kağan'a bir Çinli prenses gönderilmiştir⁴⁴.

K'o-lo Qara Kağan'ın (552-553) kısa süren hâkimiyeti sırasında (553 yılında) Çin'e elli bin at gönderilmiştir. Aynı yıl kağanın küçük kardeşi de Çin'e hediyeler göndermiş ve elçileri saraydan kendilerine verilen hediyelerle geri gelmişlerdir.⁴⁵ 553 yılında tahta çıkan Mo-kan/Mu-kan Kağan, 554'te Çin'deki Ch'i topraklarına sığınmış olan eski düşmanları Juan-juanlar'ı ortadan kaldırabilmek maksadıyla Batı Wei'ler'e⁴⁶ elçi göndermiştir. Onlara yardım etmek suretiyle dolaylı olarak istediğini elde etmiştir. Çünkü kaynaklarda üç bin Juan-juan'ın eli-kolu bağlı biçimde Türk elçisine teslim edildikleri kayıtlıdır⁴⁷.

⁴³ İzgi, **a.g.m.** , s.97-98.

⁴⁴ **A.y.** , s.98.

⁴⁵ **A.y.**

⁴⁶ Çin kültürü içinde âdeta eriyerek Wei ismini alan Türk asıllı Tabgaçlar'ın Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldığı kollarından biridir. Detaylı bilgi için bkz.Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Düzeltilmiş 2.bs. , Ankara, Akçağ Yay. , 1999, s.4-5.

⁴⁷ **A.e.** , s.15; Saadettin Gömeç, “İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi” Adlı Kitapta Kök Türklerle İlgili Yanlış Değerlendirmeler”, **Türk Kültürü**, S.456, Y.XXXIX, İstanbul, TKAE, Nisan/ 2001, s.217-218.

Ö. İzgi'ye göre, 554, 555 ve 558 yıllarında Göktürkler, Ch'i sarayına hediyelerini verirlerken haraç olarak bizzat kendi ürünlerini sunmuşlardır⁴⁸.

Bagatur Şad'ın **Chang Ch'ang-hsün**'ü elçi olarak Çin sarayına göndermesi ve Wu-yüan Bölgesi'ni Çin'e iade etmesinin ardından Chang Ch'ang-hsün, T'ang İmparatoru tarafından Wu-yüan bölgesi valiliğine tayin edilmiştir. Bundan sonra Chang Ch'ang-hsün, imparatorun ağzından sahte bir ferman hazırlayarak Bagatur Şad'a göndermiş; böylece Hsieh Chü ve Liang Shih-tu ile aralarının açılmasını sağlamıştır⁴⁹. Bu sebeple Şad, onların gönderdikleri elçileri kabul etmemiştir⁵⁰.

Che-koei Kağan (611-618) henüz kağan değilken (609), Türkler'le anlaşmazlığa düşen Taşkent Krallığı'nı yıkmış ve buranın naibliğine Tegin Tien-tche'yi atamıştır. Tien-tche, vergisini vermek ve saygısını sunmak için Çin'e bir elçi göndermiştir⁵¹.

618 senesinin Mayıs ayında, Shih-pi Kağan, Çin'e **Kutluğ Tegin**'i elçi olarak göndermiştir. İmparator Kao-tsu, T'ai-chi-tien adlı sarayda Türk elçisi için bir ziyafet vermiştir. Ziyafet sırasında dokuz bölümden ibaret bir müzik parçası çalınmıştır. Çin kaynağından (TCTC) aktarılan bu bilgilerden sonra, son zamanlarda başkent Ch'ang-an'a giden Göktürk elçilerinin Çinli yöneticilere kaba davranmalarına rağmen imparatorun onları cezalandırmayıp, kaba hareketlerini bağışladığı da kaydedilmiştir. Ancak Chang'a göre CTS ve HTS'da bu olayla ilgili bilgi yoktur⁵².

618 senesinin Temmuz'unda Ch'üeh (Kül) Kağan, Çin'in hâkimiyetini kabul ettiğini bildirmek üzere bir elçi göndermiştir⁵³.

⁴⁸ İzgi, **a.g.m.** , s.98-99.

⁴⁹ Çünkü daha önce aralarında Çin'in başkenti Ch'ang-an'ı zapt etme planı yapmışlardır. Bagatur, sahte fermandaki 'planın imparator tarafından bilindiği' ibaresine inanarak, onların ikiyüzlülük ettiklerini düşünmüştür. Bkz. Jên-t'ang Chang, "T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Belgeler (618-745)", **Doktora Çalışması**, Taipei, 1968, s.2.

⁵⁰ **A.e.**

⁵¹ Hüseyin Salman , "Che-koei Kağan Devrinde (611-618) Batı Göktürk Hakanlığı" , **MTAD**, C.2, S.4, Ankara, DTCF Yay. , Aralık/2005, s.202.

⁵² Chang, **a.g.e.** , s.75, dp.20.

⁵³ **A.e.** , s.3.

618 senesinin Ekim ayında, Kutluğ Tegin, üçüncü kez Çin'de elçi olarak bulunmuştur. Kutluğ Tegin kendisine verilen ziyafetten sonra, devrin önemli şahıslarına yapıldığı gibi, imparatorun tahtına kadar götürülmek suretiyle iltifat görmüştür⁵⁴.

619 yılı Haziran'ında Göktürkler Çin'e elçi göndererek Shih-pi Kağan'ın ölüm haberini bildirmişlerdir. İmparator Kao-tsu Ch'ang-lo-mên adlı bir kapıda matem tutturmuş ve yas alâmeti olarak üç gün saraya gitmemiştir. Bütün Çinli erkân Göktürk elçisinin ikametgâhına giderek başsağlığı dilemişlerdir.

TCTC'de ise, 620 yılı Mayıs'ında Göktürkler'in, Çinli derebeyi Wang Shih ts'ung'a elçi olarak **A-shih-na Chieh-to**'yu bin kadar atla gönderdikleri, karşılıklı sihriyet yoluyla akrabalık ve ticari mübadele anlaşması sağlandığı bilgimiz dahilindedir. Ancak bu bilginin de CTS ve HTS'da bulunmadığı kaydedilmiştir⁵⁵. Aynı yılın Temmuz ayında ise, Wang Shih ts'ung'a gizlice bir elçi gönderdikleri bilgisi mevcuttur⁵⁶.

620 Kasım'ında, Yün-chou Bölgesi Tsung-kuan'ı Kuo Tzū-ho, Göktürkler'in iç anlaşmazlığını saraya bildirmek için elçi göndermiş fakat elçi, Göktürk devriye süvarileri tarafından yakalanmıştır⁵⁷.

Ch'u-lo Kağan'ın ölümünden sonra tahta geçen kardeşi Hsieh-li (İl) Kağan, Çin'e elçisi aracılığıyla Ch'u-lo Kağan'ın ölümünü bildirmiştir. İmparator Kao-tsu, daha önce Shih-pi Kağan'ın ölümünden sonra olduğu gibi, yine yas merasimi düzenlemiştir⁵⁸.

⁵⁴ **A.e.** , s.4.

⁵⁵ **A.e.** , s.9 ve s.78, dp. 59.

⁵⁶ **A.e.** , s.10.

⁵⁷ Chang, **a.g.e.** , s.10.

⁵⁸ **A.e.** , s.12.

623 yılının Eylül ayında, Çinliler'in üzerine saldıran Göktürkler, kendileri için engel teşkil eden Hung-nung-Kung (Garnizon komutanı) şeref unvanlı Liu Shih-jang'ı ortadan kaldırmak amacıyla İmparator Kao-tsu'ya Göktürk liderlerinden biri olan **Ts'ao-pani**'yi elçi olarak göndermişlerdir. Elçi, imparatoru, T'ang İmparatorluğu'na isyan etmek niyetiyle Liu'nun İl-Kağan'la işbirliği içinde olduğu yalanına inandırmıştır. Böylece Liu, Ekim ayında idam edilmiş⁵⁹ ve Göktürkler için engel ortadan kalkmıştır⁶⁰.

623 senesinin Ekim ayındaki Göktürk-Çin mücadeleleri sırasında İl-Kağan, Çin'e elçi göndererek bir Çinli prensesle evlenme isteğini dile getirmiştir. İmparator, Ma-i şehrini kuşatmaktan vazgeçerlerse isteğinin yerine getirilebileceğini bildirmiştir. İl-Kağan, kuşatmadan vazgeçmek istemişse de karısı İ-ch'eng Konçuy'un etkisinde kalarak baskınlara devam etmiştir⁶¹.

Çinli bir prenses ile evlenmek isteyen İl-Kağan, 624 yılı Ağustos ayında, Ch'in Prensi'ne T'u-li Kağan ile üvey amcası Chia-pi Tegin⁶² unvanlı **A-shih-na Ssü-mo**'yu⁶³ yollamıştır. Prensine buna razı olduğu belirtilse de, bu konuya yönelik başka herhangi bir bilgi yoktur⁶⁴.

Göktürk Hükümdarı İl-Kağan, 625 yılı Ağustos ayında, Çin'e barış teklifiyle bir elçi göndermiş ve yaptığı baskınlardan vazgeçmiştir⁶⁵. Bundan tam bir yıl sonra Çin tahtına çıkan İmparator T'ai-tsung döneminde de İl-Kağan, Çin'e bir barış elçisi

⁵⁹ Ekim ayında, İmparator Kao-tsu'nun, Göktürkler'in saldırısına uğrayan Ma-i şehrini kurtarması için Liu Shih-jang'ı görevlendirdiği fakat Liu'nun korkudan geri çekildiği kayıtlıdır. İdam edilmesi de bu olaydan sonra olmalıdır. Bkz. Chang, **a.e.** , s.27.

⁶⁰ **A.e.** , s.26 Ayrıca bu belgelerin CTS ve HTS'da olmadığına dair bilgi için bkz. **a.e.** , s.86, dp.191.

⁶¹ **A.e.** , s.26-27.

⁶² A-shih-na Ssü-mo, Göktürkler'den çok Hu'lara benzediği için Ch'u-lo Kağan, onun A-shih-na soyundan geldiğine şüphe duymuştur. Bu nedenle A-shih-na Ssü-mo, Ch'u-lo Kağan döneminden İl-Kağan dönemine kadar bu unvanla kalmıştır. Hiç bir zaman bir orduya kumanda eden şad rütbesine yükseltilmemiştir. Ancak Çin sarayına gittikten sonra kendisine Ho-sun-wang unvanı verilmiştir. Bkz. **a.e.** , s.34.

⁶³ Li Ssü-mo ya da Shih-li-pi isimleriyle de karşımıza çıkabilir. Bkz. **a.e.** , s.88, dp.221.

⁶⁴ **A.e.** , s.34.

⁶⁵ **A.e.** , s.39.

göndermiştir. Ayrıca yine bu ayda, Çin'in gücünü tespit etmek amacıyla kendisinin candan adamı **Chih-shih Ssü-li**'yi de gönderdiği kayıtlıdır⁶⁶.

626 yılı Eylül'ünde ise, İmparator T'ai-tsung'a üç bin at ile on bin koyun hediye etmiştir. İmparator hediyeleri kabul etmemiştir⁶⁷. Bu durumun, - vezirlerine verdiği bir nasihatten- imparatorun siyasi bir taktiği olduğu açıkça anlaşılmaktadır: "*Bir kimseden bir şey almak isterseniz, önce kendisine birşeyler vermek [vermeniz] gerektir*"⁶⁸.

628 senesi Nisan ayında, Kitan lideri ve kabilesinin Çin'e teslim olmasının ardından İl-Kağan, bir elçisi ile Kitanlar'a karşılık asi Çinli derebeyi Liang Shih-tu'yu iade etmeyi teklif etmiştir. Fakat imparator, Kitanlar'ın Göktürkler'le aynı kavimden olmadıklarını ve ülkesine hainlik eden bu Çinli derebeyine karşılık kendisine teslim olan kabileleri değiştirmeyeceğini ifade etmiştir⁶⁹.

630 yılında Çin saldırılarıyla artık iyice güçten düşen Göktürk Kağanı İl-Kağan, Şubat ayında, Göktürkler'in hepsinin Çin'e tabi olacakları sözünü vermek üzere **Chih-shih Ssü-li**'yi elçi olarak yollamıştır. İmparator da onu oyalamak amacıyla bir taraftan dışişleri veziri **T'ang Chien** ile diğer vezirlerini görevlendirirken, diğer taraftan da General Li Ching'i Göktürkler'e baskına göndermiştir⁷⁰. Bu baskın, Göktürkler'e bağlı kabilelerin saflar halinde Çin'e tabi olmalarına neden olmuştur; dolayısıyla bu durum, Doğu Göktürkleri'nin Çin hâkimiyeti altına girişinin son aşamasını oluşturmuştur.

641 senesinin Kasım ayında, Sir-Tarduşlar'ın istilâsına karşı koyamayan Göktürkler, bu durumdan Çin İmparatoru'nu haberdar etmek için bir elçi

⁶⁶ **A.e.** , s.42.

⁶⁷ **A.e.** , s.46.

⁶⁸ **A.e.** , s.45.

⁶⁹ **A.e.** , s.52-53.

⁷⁰ **A.e.** , s.60-62.

göndermişlerdir. Yine aynı yılın Aralık ayında ise, Sir-Tarduşlar'ın Kağanı Chên-chu, bir Göktürk prensesiyle evlenmek için Çin İmparatoru'na ricada bulunmuştur⁷¹.

Seyantolar'ın mağlup edilmesi üzerine T'ang İmparatorluğu'na bütün Töles kabileleri hatta uzakta kalan Bayırku ve Kurıkanlar dahi 647 yılında hediyeler göndererek itaatlerini bildirmişlerdir. Aynı yılın sonunda Türk Hanı Çebi (Che-pi)'nin de elçi gönderdiği kayıtlıdır⁷². 647 senesi Kasım'ında Göktürk Hakanı Ch'ê-pi Kağan, imparatora elçisi aracılığıyla birçok hediye göndermiştir⁷³.

Çin'e teslim olmayan dağılık haldeki Göktürkler, öncüleri A-shih-na Ku-tu-lı (Kutluğ) ve A-shih-tê Yüan-chên tarafından bir araya getirilerek Karakurum Şehri'nde karargâh kurup Çin'e isyan etmişlerdir (682). Yani Göktürk Kağanlığı'nı yeniden kurmuşlardır⁷⁴.

694 yılının ilk ayında Göktürk Kağanı Kutluğ'un ölümü üzerine tahta geçen II. Göktürk Devleti'nin ikinci hükümdarı Mo-ch'o (Kapgan Kağan) döneminde, pek çok kabile, Göktürkler'in hâkimiyeti altına girmiştir. Göktürkler, Kutluğ idaresinde yeniden kuruldukları tarihten 695 senesine kadar Çinliler'le pek çok mücadelede bulunmuşlardır. Ancak 695 yılı Ekim ayında Kapgan Kağan, Çin ile dostluk ilişkileri kurmak amacıyla⁷⁵ Çin'e elçi göndermiştir⁷⁶. Bundan memnun olan İmparatoriçe Wu, Kapgan Kağan'a beş bin top ipek yanında Tso-wei ta-chiang-chün "Sol Muhafızları Büyük Generalliği" rütbesi ve Kuei-kuo-kung "Ülkeye dönen dük" gibi unvanlar vermiştir⁷⁷.

⁷¹ Bu vesikalar CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. **a.e.** , s.113 ve s.132, dp. 441ve 442.

⁷² Gumilëv, **Eski Türkler**, s.288.

⁷³ Adı Hu-po olan Kağan, ailesi asırlarca küçük kağanlık mevkiini elinde tutmuş olan Göktürk asilzâdelerindendi. İl-Kağan'ın mağlubiyetinde Çin'e teslim olmayan Göktürkler, Ch'ê-pi'yi kağan ilan etmek istemişlerse de O, bu sırada Sir-Tarduşlar'ın gücünden çekindiğinden kendisini kağan ilan etmekten çekinmiş ve Sirtarduşlar'a bağlanmıştır. Chang, **a.g.e.** , s.116-117.

⁷⁴ **A.e.** , s.138.

⁷⁵ Chang Jen-t'ang, bu olayı Göktürklerin Çin'e teslim oldukları şeklinde tercüme etmiştir. Taşaağıl, "teslim olmak" anlamındaki Çince kelimenin aynı zamanda "müttefik olmak" anlamına da geldiğini belirterek Chang Jen-t'ang'e atıfta bulunmuştur. Bkz. Ahmet Taşaağıl, "Kapgan Kagan (692-716)", **Bellekten**, LVII, S.218, Ankara, TTK, Nisan/1993, s.55, dp.18.

⁷⁶ Chang, **a.g.e.** , s.155.

⁷⁷ Bu vesika CTS'da var, HTS'da yoktur. Bkz. **a.e.** , s.191, dp.625; Taşaağıl, **a.g.m.** , s.54-55.

Kapgan Kagan, 696 yılı Eylül'ünde, Moğol asıllı Ch'i-tanlar'ın/Kitanlar'ın reisi olup Çin adına askerî valilik yapan Li Chin-chung'un isyanını bastırmakta aciz kalan Çin İmparatoriçesi'ne yardım teklifinde bulunmuştur. Karşılığında Çin hâkimiyetine düşmüş olan Sarı Nehir'in batı kıyılarında yaşayan Türk boylarının serbest bırakılmasını ve kızının bir Çin Prensi ile evlendirmesini⁷⁸ istemiştir.

Kızını Çinli bir prensle evlendirerek akrabalık kurmayı düşünen Kapgan Kagan, 698 yılında Çin sarayına bir elçi göndermiştir. Bundan başka, daha önce Göktürkler'e ait olup, fetret devrinden sonra Çin'in eline geçen toprakları, Göktürklerin sınırları içinde bir buçuk asırdan fazla yaşamış olan Soğdları, Çin'in altı eyaletinde yaşayan Türk boylarını geri istemiştir. Tohumluk yüz bin ölçek darı, üç bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir ihtiyacını da belirtmiştir⁷⁹. Burada Kapgan Kağan'ın evlilik isteğini yinelemesinden, yukarıda J. Chang'ın bildirdiği, 696 yılında Kapgan Kağan'ın kızının bir Çin Prensi ile evlendirilmesi isteğinin, geçen bu iki yıllık süre zarfında gerçekleştirilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu ikinci kez dile getirilen isteğe, Çin İmparatorluğu tarafından olumsuz cevap verilmesi de bunu doğrulamaktadır. İsteği reddedilen Kağan, elçiye hakarete bulunup onu öldürtmek üzere tutuklattığında, devlet adamı Tonyukuk'un telkinleriyle öldürülmesi fikrinden vazgeçmiştir. Bu sırada Çin Sarayı'nın, Göktürkler'in isteklerini yerine getirmesi üzerine elçi serbest bırakılmıştır⁸⁰.

Kapgan Kagan'ın kızını gelin almak için Göktürk merkezi Karakurum'a gelen elçilik heyeti huzura çıktığında, Kağan yine hiddetlenmiştir. Çünkü eskiden beri müttefikleri olan Li sülalesi yerine Wu ailesinden bir prens gönderilmiştir. Kağan, Prensi ve yanında gelenleri tutuklatmıştır⁸¹.

703 yılının Haziran ayında Göktürkler'in, evlilik ittifakı teklifi ile Mo-ho-takan (Baga Tarkan)'ı Çin'e gönderdikleri kayıtlıdır. Bu sefer prensin sadece T'ang

⁷⁸ Chang, **a.g.e.** , s.155-156.

⁷⁹ Taşaağıl **a.g.m.** , s.57.

⁸⁰ **A.y.** , s.57-58.

⁸¹ Taşaağıl, **a.g.m.** , s.58.

hanedanı mensubu değil, veliahtın oğlu olması şartı da koyulmuştur⁸². Böylece üç yıl sürecek olan müzakereler başlamıştır⁸³. İmparatoriçe buna sonradan razı olmuştur⁸⁴. Kapgan Kağan, 703 Kasım'ında imparatoriçeye, tam istediği gibi, kızının asil bir prensle evlenmesine müsaade ettiği için teşekkür mahiyetinde devlet adamlarından **İ-li-t'an-kan**'ı bin baş at ile⁸⁵ Çin Sarayı'na elçi olarak göndermiştir. Türk elçisine Su-yü-t'ai/Su-yü-t'ing⁸⁶ kulesinde bir ziyafet verilmiştir. Bu ziyafette Çin veliahtı, baş vezir ve tüm saray erkânı üç sıra halinde yerlerini almışlardır⁸⁷. Ziyafetten sonra elçiyi hediyelerle uğurlamışlardır. Kapgan Kağan da karşılığında, kızı ile evlendirilmesine engel olmak için alıkoyduğu Prens Wu Yen-hsiu'yu 704 Ağustos'unda serbest bırakmıştır⁸⁸.

Ancak Çin'deki taht değişikliği Göktürk-Çin ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Yeni imparator, daha önce kabul edilmiş evlilik teklifini reddetmiş ve Kağan'ı öldüreni prens yapıp, "Muhafız Alayının Büyük Generali" yapmaya söz vermiştir. Bunun üzerine Kapgan Kagan, Göktürk Devleti içinde yakaladığı "vasal devletler ve devlet konukları dairesi memuru" Ts'ang Ssu-yen'i öldürtmüştür⁸⁹. Liu Mau-Tsai, eserinin bir yerinde bu kişinin Türkler'e elçi olarak gittiğini yazmış fakat böyle bir görevlendirmenin geçtiği olaydan ya da hangi amaçla gönderildiğinden bahsetmemiştir⁹⁰. Ayrıca verdiği bilgiler tutarsızdır. Aynı tarihli, aynı olay için, bir sayfada "vasal devletler ve devlet konukları dairesi başkanı" nı temsilen gittiğini, diğer bir sayfada hem "vasal devletler ve devlet konukları dairesi başkanı" nın hem de yardımcısı konumundaki bu memurun birlikte öldürüldüklerini kaydetmiştir.

⁸² Chang, **a.g.e.** , s.162.

⁸³ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.358.

⁸⁴ Chang, **a.g.e.** , s.162.

⁸⁵ Taşaağıl, **a.g.m.** , s.63-64.

⁸⁶ 679 yılında inşa edilen bu kule, T'ang sülalesinin doğu başkenti olan Lo-yang şehrindeki Su-yü-kung Sarayı'nın bahçesinde bulunmakta idi. Bkz. Chang, **a.g.e.** , s.193, dp.658.

⁸⁷ **A.e.** , s.162.

⁸⁸ Taşaağıl, **a.g.m.** , s.63-64.

⁸⁹ **A.y.** , s.65.

⁹⁰ Taşaağıl, **a.y.** ; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul, Selenge Yay. , 2006, s.234, 305 ve 349.

711 senesinin Ocak ayında Kapgan Kağan, Çin İmparatoru Jui-tsung'a elçi göndererek evlilik yoluyla barış istemiş ve bu isteği kabul edilmiştir⁹¹. Mart ayında da Kapgan Kağan'ın Prenses Li Ch'êng-ch'i'nin kızı Chin-shan Konçuy ile evlenmesine izin verilmiştir.

Kapgan Kağan, oğlu Yang-wo-chih'ye, baş vezirine ve Göktürk elçilerine Çin veziri **Ho Fêng-jao** ile birlikte Çin Sarayı'na gitmeleri emrini vermiştir. Bu elçilik heyeti, 711 yılı Kasım'ında Çin'e varmıştır. 712 yılı Ocak ayında İmparator Jui-tsung'un Kapgan Kağan'ın oğlu Yang-wo-chih'ye bir ziyafet vermesinden, bu Göktürk elçilik heyetinin orada bir kaç ay kaldığını söyleyebiliriz⁹². 713 senesi Ağustos'una gelindiğinde ise, Göktürk Kağanı, oğlu Yang-wo-chih'yi bir Çin prensesi ile evlendirilmesi ricasıyla İmparator Hsüan-tsung'a göndermiştir. Kağan'ın ricası geri çevrilmemiş; oğlunun Prenses Nan-ho ile evlendirilmesi kararı alınmıştır⁹³.

714 yılı Nisan ayında, Kapgan Kağan, bu sefer kendisinin bir Çin prensesi ile evlendirilmesini rica etmesi için elçisini göndermiştir. Elçisi vasıtasıyla de itimatname sunmuştur ki, *kendisini Chien-ho-yung-ch'ing ta-fu-ma t'ien-shang-té-kuo-pao t'ien-nan T'u-chüeh shêng-t'ien Ku-to-lu Kagan (Dünyayı sulha ve ebedi düzene kavuşturan, (Çin İmparatorunun) [Çin İmparatoru'nun] büyük damadı, Tanrı'dan mükâfat [mükâfat] almaya lâyık, tanrısal, Göktürklerin [Göktürkler'in] kutsal (hükümdarı), (Kutluğ Kağan) ilân etmiştir*⁹⁴. Kağan'ın, Ekim ayında yine evlenmek ricasıyla elçi göndermesi üzerine imparator, bir yıl sonra Çin prensesinin Göktürkler'e götürülmesine izin vermiştir⁹⁵.

Bundan sonra Göktürk tahtına Bilge Kağan oturmuştur. Kapgan Kağan zamanında saray nazırı olan Tun-yü-ku (Tonyukuk), Bilge Kağan zamanında daha etkin bir rol almıştır. 718 yılının ilk ayında, barış teklifiyle imparatora elçi gönderen

⁹¹ Chang, **a.g.e.** , s.163.

⁹² **A.e.** , s.163-164.

⁹³ **A.e.** , s.164-165.

⁹⁴ Bu vesika CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. **a.e.** , s.165; s.194, dp.679.

⁹⁵ Bu vesika CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. **a.e.** , s.165; s.194, dp.682.

Bilge Kağan'ın isteği Hsüan-tsung tarafından olumlu karşılanmıştır⁹⁶. Ancak bu sözde itaat, siyasetin bir parçası idi. Her iki tarafın da bir süreliğine huzurunu temin etmeye yönelikti⁹⁷. Dolayısıyla Bilge Kağan, zaferlerinden sonra 721 yılı Şubat ayında Çin'e yine elçi göndererek "oğulun atasını saydığı gibi göğün oğluna saygı göstereceği" vaadinde bulunmuştur. İmparator da, Bilge Kağan'a yazdığı mektubunda, ya düşmanlığı ya barışı seçmesini; eğer düşmanlığı seçerse elçi gönderme zahmetine girmemesini ifade etmiştir⁹⁸.

Bilge Kağan, sıhriyet yoluyla akrabalık kurabilmek için Çin'e elçisi **Ko-chieh hsieh-i-fa**'yı göndermiştir. İmparator, 724 senesinin Temmuz ayında dile getirilen bu talebi, Ağustos ayında, elçinin rütbesinin düşük olduğu ve nişan hediyesinin de tam olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir⁹⁹.

727 yılı Eylül ayında Bilge Kağan, Tibetliler'in Çin'e karşı birlikte hareket etme tekliflerini reddettiği gibi, bu teklifin yapıldığı mektubu da imparatora sunmak üzere Çin'e bir elçi göndermiştir. Çin İmparatoru, Göktürkler'in bu hareketini takdir ettiğini göstermek amacıyla ata karşı ipek ya da ipeğe karşı at takası şeklindeki ticaret imkânını sunmuştur¹⁰⁰.

Bilge Kağan, kardeşinin ölümünden sonra, onun resmini çizdirmek için Çin'den mahir ressamlar istemiştir. İmparator da altı ressamını göndermiştir. Kağan, ressamlar tarafından çizilen resmi o kadar gerçekçi bulmuştur ki, İmparator'a teşekkürlerini iletmesi ve resamlara refakat etmesi için **Ko-a-mo-ch'a-chih**'yi elçi olarak yollamıştır. Bu olay TFYK'da 731 yılı Kasım ayına tarihlendirilmiştir¹⁰¹.

⁹⁶ A.e. , s.174.

⁹⁷ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.393.

⁹⁸ Chang, **a.g.e.** , s.175.

⁹⁹ Bu vesikalar CTS ve HTS'da yoktur. Bkz.Chang, **a.e.** , s.198, dp.744 ve 745.

¹⁰⁰ A.e. , s.176.

¹⁰¹ A.e. , s.183.

733 senesinin Nisan'ında Göktürk liderlerinden başta **Ch'u-mu-jih-k'un-mo ta-kan** olmak üzere kırk iki kişilik bir heyet Çin sarayına gitmiştir. Kendilerine mor cübbe ve gümüş kuşaklar hediye edilmiştir¹⁰².

734 senesinin Mart ayında Göktürkler, **Ssü-pi-yü-ssü-hsien-chüeh** unvanlı elçilerini Çin'e göndermişlerdir. İmparatorluk, bu kişiye Tao-chin-wu-wei ta-chiang-chün unvanı yanında mor elbise, yenleri yarıya kadar nakışlı saten rop, altın telkâri kemer ve balık şeklinde keseden ibaret olan yedi adet süs ile iki yüz parça ipek kumaş, altı tane altın ve gümüş takım hediye etmiştir¹⁰³. "...*Bilge-han, 734'de, Çin'de elçi olarak bulunduğu sırada imparator Hsüan-Tsung tarafından satın alınan hain bir Türk beyi (veziri Mei-lı-ch'o¹⁰⁴) tarafından zehirlenerek öldürüldü...*"¹⁰⁵. "*Han ölürken hainin ve bütün sülalesinin katledilmesini emretti. İmparator izleri yok etmek için taziyelerini sunmak maksadıyla bir elçilik heyeti gönderdi.*" Bilge Kağan'ın yerine geçen oğlu Yollıg-tegin (İ-Jan Kağan) de babasının politikasını takip etmek amacıyla, tahtta kaldığı sekiz yıl içinde Çin'e üç kez elçi göndermiştir. Onun ardından gelen kardeşi Bilge Kutlug Kağan (Têng-li /Tengri Kağan) Çin'e gönderdiği elçi aracılığıyla seleflerinin ölümlerini bildirmiştir¹⁰⁶. 740 yılında kendisine elçi gönderen Çin İmparatoru'na, ertesi yıl **İ-nan-ju** (İnançu)'yu elçi olarak gönderip kendi ülkesinin mallarından sunmuştur¹⁰⁷.

Göktürkler'in 734 yılından itibaren girdikleri yıkılma sürecinin 741 yılı Nisan'ında, Tengri Kağan da ölmüştür. Bir Göktürk kabile reisi olan **Hsia-tieh-mo-ssü chieh-chin**, kağanın ölümünü bildirmek üzere Çin'e elçi olarak gönderilmiştir¹⁰⁸. İmparator, elçiye Kuo-i (korkusuz milislerin ikinci başkanı) unvanı ile mor elbise ve altın kemer hediye edip ülkesine geri göndermiştir¹⁰⁹.

¹⁰² Bu vesika CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. Chang, **a.e.**, s.177; s.197, dp.729.

¹⁰³ **A.e.**, s.177.

¹⁰⁴ **A.e.**, s.184.

¹⁰⁵ L. N. Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, 4.bs. , çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2003, s.228.

¹⁰⁶ Chang, **a.g.e.**, s.184.

¹⁰⁷ Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", **Belleten**, LXIII, S.236, Ankara, TTK, Nisan/1999, s.34(Belgeler, HTS 215B,s.6054); Gumilëv, **Eski Türkler**, s.398.

¹⁰⁸ TCTC'da bu olay Temmuz ayında gerçekleşmiş olarak zikredilmiştir. Bkz. Chang, **a.g.e.**, s.200.

¹⁰⁹ Bu vesikalar CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. Chang, **a.e.**, s.200; s.205, dp.762.

741 yılının Temmuz’unda meydana gelen iç çekişmeler sonunda kendisini kağan ilan eden Ku-to Yabgu, Göktürk kabileleri olan Basmıl, Uygur ve Karluklar tarafından 742 yılı Ağustos ayında öldürülmüştür. Yerine Basmıllar’ın lideri Hsieh-tieh-i-shih Kağan getirilmiştir. Uygurlar’ın ve Karluklar’ın liderleri de sağ ve sol yabguları olurken geriye kalan Göktürk kabileleri de birleşerek Tengri Kağan döneminde Sol Şad olan P’an-kül Tegin’ in oğlunu Wu-su-mi-shih Kagan (Ozamiş Kağan)’ı Doğu Şadı, Basmıllar’dan seçilen kağanın oğlu Ko-la-to’yu da Batı Şadı ilan etmişlerdir.

Uygur Devleti’nin kurulması ile tamamen dağılan Göktürkler’in, uzun bir süre daha Çin kaynaklarında yer aldıkları görülmektedir. T’ang Hanedanlığı’nın yıkılıp yerine küçük devletlerin kurulduğu Beş Hanedan döneminde (925 yılının bahar başlangıcında) Çin’e, elçi olarak **Hun-chie-lou**’nun gönderildiği ve onun aracılığıyla kendi ülkelerinin mallarından sundukları kayıtlıdır¹¹⁰. Bu elçi için “*aynı zamanda Gök-Türklerin reisi olabilirdi*” şeklinde bir ibare kullanılmıştır. Aynı yılın kışında ise, Hsi ve T’u-hun gibi Moğol boylarıyla birlikte elçi gönderdikleri belirtilmiştir¹¹¹.

Göktürkler’in yeni reisleri Chang Mu-chin de Çin Sarayı’na vergi sunmuştur(928)¹¹².

931 yılında **Tu-a-shu** adlı bir Göktürk elçisinin Çin Sarayı’na gittiği kaydedilmiştir¹¹³.

Chin Hanedanı (936-944) döneminde, 941 yılında Göktürkler’in son elçisi olarak **Hsüe T’ung-hai**’nin Çin’in başkentini ziyaret ettiği tespit edilmiştir¹¹⁴.

¹¹⁰ Taşağıl’ın HWTS 5 (Hsin Wu-tai Shih),s.48’den naklettiğine göre bu tarih 926’dır ve Hun-chie-lou’nun kendisi elçi olarak zikredilmeyip elçi gönderdiği kayıtlıdır. Bkz.Taşağıl, **a.g.m.** , s.39.

¹¹¹ **A.y.** , s.31 ve 39.

¹¹² **A.y.** , s.32 ve 39.

¹¹³ **A.y.** , s.39.

b. Göktürkler'den Bizans'a Gönderilen Elçiler

Maniakh'ın ölümünden sonra onun pek idarecilik yeteneği olmayan oğlu, İstemi Kağan tarafından “Yağma Tarhan”lığa getirilmiştir. Yağma, İslâm coğrafyacıları tarafından X. asırda Yedisu'da oturan bir Türk boyu olarak zikredilmiştir. “Türkşad” rütbesiyle eşit olan bu unvan, Bizans kaynaklarında imlâ hatasıyla “Tagma tarhan” şeklinde verilmiştir. Adı Arslan olan Yağma Tarhan ölünce de İstemi Kağan'ın oğlu bu göreve getirilmiştir ki; Bizans kaynaklarının Turkshantos adıyla bahsettikleri kişi de budur¹¹⁵. S. Gömeç'e göre ise, “Tarkanlık veya Tarhanlık” unvanı devlet teşkilatında son derece önemli olup bu unvanı sadece Türk asıllı olanlar alabilmekte idi. Bu nedenle Maniakh'ın ölümünden sonra onun oğlunun, Yağma Tarhanlığa getirilmesi mümkün görünmemektedir¹¹⁶.

Türkler'in Bizans ile elçilik münâsebeti kurma denemeleri, en eski 558 yılına tarihlendirilmektedir¹¹⁷. Menandros'tan alınan bilgiye göre Türk elçisi, Konstantinopolis'e Avar elçisinden hemen sonra gelmiştir. Bu elçi iki görevle gönderilmiştir. Birincisi; Bizans ile kurulmak istenilen münâsebetlerin imkân ve hedefini açıklığa kavuşturmak, ikincisi de imparatorluğun Göktürkler'in düşmanı Avarlar'a yardımını engellemek niyetiyle, Bizans'a Avarlar hakkında olumsuz bilgi vermektir¹¹⁸.

Türkler'in Bizans'a giden ikinci elçisi, 563 yılında, Türkler'in Eftalitler'e karşı İran'ı yanlarına alarak başlattıkları savaşın arefesinde, “Ermichionlar'ın efendisi Askel” tarafından gönderilmiştir¹¹⁹. Artamonov, buradaki amacın, Bizans'ın

¹¹⁴ Taşağıl, **a.g.m.**, s.32 ve 39.

¹¹⁵ Haussig, **a.g.e.**, s.191.

¹¹⁶ Gömeç, “**İpek Yolu**”, s.219.

¹¹⁷ Artamonov, ilk Türk-Bizans elçilik münâsebetinin tarihi konusunda kendi içinde çelişkiye düşmüştür. Aynı eserinin bir başka sayfasında, 463 yılında Romalılar'a Saragur, Ugor ve Onogurlar'dan bir elçinin gittiğinden bahsetmektedir. Krş. M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2004, s.86 ve 182. Bu durumda elimizdeki bu bilgiye göre ilk Türk-Bizans elçilik münasebetlerine dair en eski tarih 463 yılı olarak verilmelidir.

¹¹⁸ Artamonov, **a.g.e.**, s.182; İsmail Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2009, s.52.

¹¹⁹ Artamonov, **a.g.e.**, s.182.

Türk-Pers ittifakına tepkisini ölçmek olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. Bizce de bu güçlü bir olasılıktır.

Göktürkler kervan yollarının kontrolünü ellerinde tutmuşlar ve ticaret işlerini yine kendi kontrollerinde Soğdlular'a (Semerkand Devleti'nin yerlilerine¹²⁰) yaptırmışlardır. Soğdlular, Türkler adına ticareti ve İpek Yolu'nu ellerinde tutmak amacıyla Sâsânîler (İranlılar)'le ilişki kurmaya çalışmışlar fakat kötü karşılanmışlardır. Göktürkler adına Soğd kervanlarının yapmakta oldukları ipek ticaretinin güzergâhı olan Güney İpek Yolu, 568 yılında Sâsânîler tarafından geçişe kapatılmıştır. Çünkü Yemen'i işgal ederek Bab'el Mendep Boğazı'na hâkim olmuşlar ve bu gücü kullanarak kendi ipeklerini Çin ipeğinin rekabetinden korumayı amaçlamışlardır. Bu durumdan, hem Çin'den vergi olarak ipek alan Göktürkler hem de bu ipeğin fazlasının sevk edildiği Bizans zarar görmüştür. Sâsânîler tarafından kontrol altında tutulmaktan kurtulmak isteyen Soğdiyanalı ipek tacirleri, Bizans'la doğrudan ticaret yapmak amacıyla Göktürk Kağanı İstemi'den Konstantinopolis'e bir elçi gönderilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine (568 sonu-569 başlarında)¹²¹ ipekli kumaşlar ve İskit yazısıyla¹²² yazılmış bir mektupla İstanbul'a gönderilen o zamanın sekiz Soğd şehir devletlerinden birinin prensi¹²³ olan Soğdlu Maniakh¹²⁴ önderliğindeki Türk elçileri, Bizans'ın başkentine Kuzey İpek Yolu'nu kullanarak Kafkaslar üzerinden ulaşmak zorunda kalmışlardır. Bizans'a ulaşan Türk elçilik heyeti¹²⁵, iyi karşılanmışır¹²⁶. İmparator II. Justin'in söz konusu mektubu çeşitli

¹²⁰ Bahaeddin Ögel, "İstemi Kağan (Batı Türklüğünün Atası)", **Millî Kültür**, C.3, S.1, Ankara, Haziran/1981, s.7.

¹²¹ Mangaltepe, **a.g.e.**, s.48.

¹²² Bartold, "Türkler, alfabeyi Orta Asyalı İranlılardan [İranlılar'dan] almışlardı; 567'de Konstantinopolis'e giden Türk elçileri yanlarında "İskit alfabesiyle" yazılı bir ferman götürmüşlerdir" bilgisini verdikten sonra, bu alfabenin Soğd kökenli olduğunun anlaşıldığını hatta Uygur alfabesinin de Soğd kökenli olduğunun ispatlandığını belirtmiştir: "Tung-huan yakınlarında Çin sınır duvarı üzerindeki bir hisarda bulunan eski ticari belgelerde kullanılan Orta Asyalı İranlıların [İranlılar'ın] yazılarından bu alfabenin "Soğd" kökenli olduğu anlaşılmaktadır." Bkz. Bartold, **Orta Asya**, s. 25.

¹²³ Hans-Wilhelm Haussig "Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında", çev. Ergin Ayan, **TKİD**, S.13, İstanbul, Kocav Yay. , 2005, s.230, dp.23.

¹²⁴ Haussig, Maniakh'ı Soğd mahalli hükümdarı olarak zikretmiştir. Bu ismin Farsça olduğunu belirtmiştir. Bkz. Haussig, **a.g.e.**, s.186 ve 191 Golden da, Maniakh'ın ticarî ve askerî bütün anlaşmaları yapma yetkisine sahip bir tüccar olduğu bilgisini vermiştir. Bkz. Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.48.

¹²⁵ Golden'ın bu heyetle ilgili olarak "...İlk Türk elçilik heyeti, 568'de II. Justin döneminde, Constantinople'a geldi."ifadesindeki bilgi tamamen yanlıştır. Ne Batı Göktürkleri'nin ne de genel

kişilerin yardımıyla okuyabildiği kayıtlıdır. Mektupta artık otoritenin Türk Hakanı'nın elinde olduğu, Eftalitler'in Göktürkler'e bağlandığı belirtilmiştir¹²⁷. Bizans ile bu Türk heyeti arasında varılan anlaşmaya göre, Türk tüccarlarının İstanbul'da bir ticaret merkezi kurmaları¹²⁸ ve Sâsânîler'e karşı ittifak oluşturup ticaret kervanlarının İran'dan serbestçe geçmesi için Bizans'ın baskı yapması kararı alınmıştır¹²⁹. Anlaşmayı Göktürk hükümdarının onayına sunmak üzere geri dönen Türk elçileriyle birlikte doğu şehirleri valisi **Zemarque de Cilicie** (Kilikyalı Zemarkhos) başkanlığında bir Bizans heyeti de gönderilmiştir¹³⁰. Semerkand Bölgesi'ne geldiklerinde Zemarkhos'a Türkler demirden ürettikleri ürünleri göstermişlerdir¹³¹.

İstemi Kağan, elçiyi güler yüzle karşılayarak bir süre sonra Sâsânîler üzerine doğru hareket eden ordusuna refakat etme teklifinde bulunmuştur¹³². Bizans heyeti Göktürkler ülkesinde iken gelen İran elçilik heyetinin huzura kabul edilmesi esnasında Zemarkos'un da bulunmasına izin verilmiştir. İstemi Han, İranlılar'ın Türk elçilerine yaptıkları kötü muamelenin uluslararası kaidelere aykırı olduğunu söyleyerek onları azarlamıştır¹³³.

Zemarkhos başkanlığındaki Bizans elçilik heyeti, ülkesine Yağma Tarkan yönetimindeki yeni bir Türk elçilik heyeti eşliğinde dönmüştür¹³⁴. Göktürkler'in Sâsânîler'e karşı girdikleri mücadelede yanlarında yer almasını teklif etmek için gönderilmiş olan bu heyet, Bizans'a 571 yılının sonbaharında ulaşmıştır. Bu, Türk-Bizans dostluğunun pekiştirilmesi açısından her iki taraf için de iyi bir fırsat olmuştur. Bizans İmparatorluğu, gerçekten dost olduğunu ispatlayacak, Türkler de

olarak Türkler'in Bizans'a gönderdikleri ilk heyettir. Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.48; Menander (Bonn), s.294; Chavannes, Documents, s.233.

¹²⁶ Artamonov, **a.g.e.**, s.370-375.

¹²⁷ Ögel, **a.g.m.**, s.7-8; Golden, **Türk Halkları**, s.104.

¹²⁸ Soğdu tüccarlara Türkler tarafından "Mitaton" denmekteydi. 569'da Türkler'in İstanbul'da kurmuş oldukları müessese bu idi. Bkz. Haussig, **a.g.e.**, s.187 ve 189.

¹²⁹ Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947, s.299; Necdet Sevinç, "İslâm Öncesi Türk Hukuku", **Türk Dünyası Araştırmaları**, I, Yıl.1, S.6, İstanbul, TDAV Yay. , 1980, s.182.

¹³⁰ Haussig, **a.g.e.**, s.186-187.

¹³¹ Ögel, **a.g.m.**, s.7-8.

¹³² Gumilëv, **Eski Türkler**, s.63-66.

¹³³ Arsal, **a.g.e.**, s.301; Sevinç, **a.g.m.**, s.183-184.

dostluğundan emin olacaktı. Justinos, bu dostluğu güçlendirmek için gereken çabayı göstermiştir ¹³⁵.

Bizans elçisi Valentinus, Göktürk prenslerinden, önce sınıra daha yakın olan Türk-Şad'ı, daha sonra da daha içeride olan Tardu'yu ziyaret etmiştir. Tardu da 600 senesinde Türk elçileri vasıtasıyla Bizans İmparatoru'na bir mektup göndermiş ve elçiler imparatorun soruları karşısında bu mektubu açıklamışlardır. Bu mektup, Tardu'nun kardeşi Türk-Şad'ın beyanatları üzerine Bizans elçileri tarafından zapta geçirilmiştir ¹³⁶.

Zemarkos'un Türkler'i ziyaretinden birkaç yıl sonra Bizans'a Anakastes başkanlığında bir Türk elçilik heyeti daha gitmiştir. Bu heyet, Bizans'ı İran'a karşı birlikte karşı savaşmak üzere ikna etmeyi başarmıştır ¹³⁷.

Daha sonra 576 yılında, Roma İmparatoru Tiberius da Göktürkler'e elçi göndermiştir. Valentinios'un başında bulunduğu heyet, İstemi'nin oğlu Türgeş Şad tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu seferki karşılama Bizans'ın yaptığı oyunlar nedeniyle sınırlı ifadelerle olmuştur ¹³⁸.

Türkler, 598 yılında, daha önce İran'a karşı Bizans'la oluşturdukları ittifakı yeniden canlandırmak için İmparator Mavrikios'a elçi göndermişlerdir. Bu elçiler kendilerine isyan eden Ugorları kılıçtan geçirdiklerini de bildirmişlerdir ¹³⁹. Bundan maksat, bir nevi gözdağı vermek; Bizans'ın cevabının olumlu yönde olmasına neden teşkil etmek olmalıdır.

¹³⁴ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.48-49.

¹³⁵ Mangaltepe, **a.g.e.** , s.73.

¹³⁶ Haussig, **a.g.m.** , s.230, dp.25.

¹³⁷ Babaoğlu, **a.g.e.** , s.94-95.

¹³⁸ Arsal, **a.g.e.** , s.303; Sevinç, **a.g.m.** , s.182.

¹³⁹ Artamonov, **a.g.e.** , s.189.

c. Göktürkler'den Sâsânîler'e Gönderilen Elçiler

Ak Hun (Eftalit) ve Juan-Juan Devletleri'nin elinde olan Türkistan ipek ticareti, Göktürkler'in tarih sahnesine çıkmasından sonra Göktürk-Sâsânî müttefikliğinin idâresine geçmiştir. Eftalit toprakları aralarında paylaşılmıştır. Ancak arslan payına sahip olmasına rağmen kervan yolunun Maverâünnehir güzergâhını da ele geçirmek isteyen Sâsânî hükümdarı Anûşîrvân (531-579), Akdeniz limanları ve Bizans'a yapılan ipek nakliyatını durdurmuştur. İstemi'nin durumu düzeltmek için yolladığı elçileri de hile ile öldürtmüştür ¹⁴⁰.

Eftalitler'in mağlubiyetinden sonra Türkler'in tebaası olan Soğdlar, hem tacir hem aracı olarak doğu ve batıya gidip gelmeye başlamışlardır. Türkler'in Çin'den ellerine geçen ipeğin fazlasını Bizans'a ulaştırarak değerlendirebilmeleri için İran Şahı ile anlaşmaları gerekiyordu. İstemi Kağan, Soğdlu Maniakh'ı tam yetkili büyükelçi sıfatıyla, ipeğin İran üzerinden sevkini yapılması meselesini konuşmak üzere Hüsrev Anûşîrvân'a göndermiştir. Maniakh, Pers hükümdarına ipeği satın alıp, batıya ihraç etmesini teklif etmiştir. Ancak Persler bir süre sonra Bizans'ın güçleneceğini hesaba katarak, bu zor durumdan kurtulmak için Eftalitli olup sonradan Sâsânîler'e sığınmış olan Katulf'un etkisiyle, önce getirilen ipeği parasını ödeyerek almışlar, sonra da malı elçinin gözü önünde yakmışlardır. Bu olay, Soğdlar tarafından İran'ın mevcut durumunda değişikliği kaldıramayacağı şeklinde yorumlanmış ve İstemi Kağan'a bildirilmiştir. Kağan, tamamen Türkler'den oluşturulmuş bir heyet göndermiş fakat bu da sonuç vermediği gibi, üç dört kişi dışında heyet mensuplarının zehirlenerek kendi ülkelerinde alışkın olmadıkları İran'ın boğucu sıcağına dayanamayarak öldükleri haberi yayılmıştır. Olup bitenin farkında olan Göktürkler için bu olay, İran'la husumetin başlangıcı olmuş ¹⁴¹, İstemi, silahlı mücadeleye girişmiştir ¹⁴².

¹⁴⁰ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.99-100; Abdülkadir Donuk, “ “On Dilli” Bizans”, **Türk Kültürü**, S.259, Y.XXII, İstanbul, TKAE, Eylül/1984, s.538-539.

¹⁴¹ Buradaki “İskit” tabiri “bozkırda yaşayan tüm Türk toplulukları” nı ifade ediyor olmalıdır. Bkz. Mangaltepe, **a.g.e.** , s.48-49.

d. Göktürkler'den Avarlar'a Gönderilen Elçiler

Bumın Kağan güçlenince hamlesini, Juan-juan hükümdarı Anagay (Anahuan/A-na-kui)'a yolladığı elçisi aracılığıyla, kızıyla evlenme isteğinde bulunarak yapmıştır. Bu hareket, tâbinin metbûsuna denk olmak istediği anlamına geldiğinden, Anagay çok sinirlenmiş; “Sen benim dökümcünsün. Bana karşı böyle bir isteğe nasıl cüret edersin?” diyerek cevap vermiştir. Bumın Kağan da Juan-juan elçisini öldürmüştür. Bundan sonra Çin'deki Batı Topalar'a elçi göndererek kız istemiştir. Çin İmparatoru bu isteği yerine getirmiştir ¹⁴³.

Aralarında gerçekleşen savaş sonunda mağlup olan Juan-janlardan geriye kalan üç bin kişilik tebaa, Batı Wei İmparatorluğu'na iltica etmek istemiş fakat onlar Türkler'le müttefik olduklarından Juan-juan tutuklularını Türk elçisine teslim etmişlerdir. Elçi, çocukların gelecekte prenslerin hizmetinde bulundurmak üzere alıkonulmasını, yetişkinlerin öldürülmesini istemiştir ¹⁴⁴.

e. Göktürkler'den Moğollar'a Gönderilen Elçiler

Oğuzlar'ın ayaklanmasını fırsat bilen Yabgu Tuman (Teoman, 552'de Bumın Kağan), bağlı olduğu Moğol Apar hükümdarına ayaklanmayı bastırma teklifinde bulunmuştur. O, yaptığı hizmetin karşılığında Moğol güveyi olmayı, dolayısıyla iktidarın varisi olmayı hedeflemişken, Apar hükümdarı kızını vermediği gibi başbuğ Tuman'ı aşağılamış ve elçisini öldürmüştür. Bunun üzerine Tuman, 534-556 yılları arasında iktidarda olan Batı Tabgaçlar'a elçi yollayarak kız istemiş ve Aparlar'a karşı ittifak teklifinde bulunmuştur. Bu dönemde Batı Tabgaçlar da dış desteğe ihtiyaç duyduklarından bu teklifi geri çevirmemişlerdir ¹⁴⁵.

¹⁴² Gumilëv, **Eski Türkler**, s.63-66; Golden, **Türk Halkları**, s.103-104.

¹⁴³ Bahaeddin Ögel, “Bumın Kağan” , **Millî Kültür**, C.2, S.12, Ankara, Mayıs/1981, s.7.

¹⁴⁴ Gumilëv, **a.g.e.** , s.44-46.

¹⁴⁵ Türükoğlu Gök-Alp, “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: V Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Tabgaç Budunu III”, **Türk Kültürü**, S.209-210, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Mart-Nisan/1980, s.173-174.

3. UYGURLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Uygurlar'dan Çin'e Gönderilen Elçiler

Tölesler'in Uygur boyu lideri Tê-chien Hsi-chin (irkin)'in oğlu P'u-sa, Uygur Devleti'nin temelini atmıştır. Döneminde Çin'e elçiler göndermiş, haraçlar sunmuştur¹⁴⁶. 744 yılı Ağustos ayında, Uygurlar ve Karluklar'ın¹⁴⁷ birleşerek Ozamış Kağan'ı öldürmelerinden sonra Uygur Ku-li-p'ei-lo, kendi kendini Kutluğ Bilge Kül Kağan ilan etmiş ve Çin'e gönderdiği bir elçiyle memleketinde olup imparatoru bitenlerden haberdar etmiştir. İmparator da Huai-jên Kağan unvanını vermiştir¹⁴⁸.

747'de tahta geçen Uygur Hanı Moyançur, Ch'ang-an'da tek taraflı elçilik açmış, bu durum pek çok hediyeyle karşılanmış ve imparatora bağlı kalmıştır¹⁴⁹.

Çin'de bulunan ve hor görülmüş olan Uygurlar, Çinliler tarafından, hakanlıkla sürdürdükleri ittifakın ağır sonuçlarından kurtulmak için kullanılmışlardır. 806'da Ch'ang-an'a gelen Uygur elçilik heyetinin üyeleri Mani dini ruhban sınıfına mensûptular. Uygurlar'la münâsebetlerin bozulmaması adına Çin'in katlanmak zorunda olduğu bu sınıf, Uygur tacirlerle işbirliği yapmak ve ticarete suiistimal etmekle suçlanarak 817'de sınır dışı edilmiştir. Bunun sonucunda Çin-Uygur ittifakı bozulmuştur¹⁵⁰.

Çin kaynaklarında Holie-han Moyanço (745-759) adıyla zikredilen Uygur kağanının 758 yılında Çin'de bulunan elçisi, protokolde öncelik sırası konusunda Arap elçisiyle tartışmıştır¹⁵¹.

¹⁴⁶ Çin kaynakları, hediyelerden haraç adı altında bahsetmişlerdir. Ögel, bu bilgiyi CTS'dan vermiştir. Bkz. Bahaeddin Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", **Bellekten**, XIX, S.75, Ankara, TTK, Temmuz/1955, s.338.

¹⁴⁷ Ozamış Kağan'ı öldürenler, önce Basmıllar olarak zikredilmiş ve belgenin devamında Uygurlar'la Karluklar tarafından beraberce öldürüldüğünden bahsedilmiştir. Ozamış Kağan'ın Basmıllar'dan olması nedeniyle bizce ikincisi daha doğrudur. Chang, **a.g.e.**, s. 203-204.

¹⁴⁸ Bu olaydan CTS ve HTS'da bahsedilmemiştir. Bkz. **a.e.**, s.207, dp.281.

¹⁴⁹ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.450.

¹⁵⁰ **A.e.**, s.502-503.

¹⁵¹ Bartold, **Orta Asya**, s.197.

Uygurlar, Çin ile münâsebetlerinin iyi olmasından istifade ederek 760 tarihinden sonra at karşılığında ipek temin etmek üzere sık sık heyetler yollamışlardır. Bir at karşılığında kırk ipekli parça alabiliyorlardı. Her heyetin on binlerce at getirdiği düşünülürken ticaretin büyüklüğü ortaya çıkmaktadır. Ancak bir süre sonra Uygurlar'dan gelen atların sayısındaki artış ve işe yaramaz atların da sürülere dahil edilmeleri Çin için zararlı hâle gelmeye başlamıştır. Ayrıca Çin, bu kadar çok ipeği sağlayabilmek için kendi halkına vergi yüklemek zorunda kalmıştır. Bu sebeple imparator, senelik altı bin at alacağını bildirmiştir ¹⁵².

787 yılının Ağustos ayında, Çin sarayına bir elçilik heyeti yollayan Uygur Kağanı Mo-ch'o Tarkan, kendi ülkesinin ürünlerini haraç olarak sunmuş ve sihriyet yoluyla anlaşmanın mümkün olup olmadığını sormuştur ¹⁵³.

790 yılı Haziran'ında, bir Uygur elçisi Çin'e gitmiş ve dönüşünde, giderken götürdüğü atların değeri olarak üç yüz bin top ipek getirmiştir ¹⁵⁴.

806 senesinde Uygurlar, Çin sarayına haraç sunmuşlardır. Yine aynı sene içinde Uygurlar'dan Maniheiztlerin de içinde bulunduğu bir heyet Çin sarayına gitmiştir. Ö. İzgi'nin Mackerras'tan verdiği bilgiye göre, her yıl Çin'e giden bu Maniheiztler pazar yerlerindeki tüccarlarla kanuna aykırı ticaret yapmışlardır ¹⁵⁵.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan, 813 yılında, büyük memurlarından **İ-nan-ch'u**'yu bir konçuy (Çinli prenses) ile evlenmek isteğini bildirmek üzere elçi tayin etmiştir. İmparator buna cevapsız kalınca, kağan ordusuyla Çin sınırına yürümüş, Çin ileri gelenleri İmparator'a tehlike karşısında hazırlanmaya vakit bulabilmek için prensesin gönderilmesini teklif etmişlerse de imparatoru ikna edememişlerdir. İmparator, Çin'i gezmekte olan sekiz Mani rahibine, karışıklık içinde olan imparatorluğun bu düğün masraflarını karşılayacak durumda olmadığını

¹⁵² İzgi, **a.g.m.** , s.102-103.

¹⁵³ **A.y.** , s.103.

¹⁵⁴ **A.y.**

söyleyerek onlardan kağanı bu isteğinden caydırmalarını istemiştir. Ancak anlaşılan o ki, rahiplerin çabaları da yetersiz kalmıştır. Uygurlar bu sefer **Alp Tarkan** başkanlığında bir heyet göndermişler; konçuyun gönderilmesini kesin bir dille bildirmişlerdir. Sonunda imparator, razı olmak zorunda kalmıştır ¹⁵⁶.

821 yılında Uygurlar'dan Çin'e en kalabalık heyet gitmiştir. Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te (Küçlük Bilge Kağan) tahta çıktıktan sonra iki bin kabile reisi ile Çin sarayına yirmi bin at ve bin deve göndermiştir ¹⁵⁷.

822 yılı Şubat'ında, Çin İmparatoru Uygurlar'a atların karşılığı olarak elli bin parça ipek ve bir prenses göndermiştir. Aynı senenin Mart ayında da yine atların bedeli olarak yetmiş bin parça ipek verilmiştir ¹⁵⁸.

Çinliler'in sınır bölgelerini koruyan valilikleri vardı. 830 senesinde Ho-tung Bölgesi'nde kurulan valiliğe Uygurlar, **Li-ch'ang** isminde bir şahsı göndererek on bin at satmışlardır ¹⁵⁹.

Sung hanedanı zamanında, Kao-ch'ang Uygurları'ndan Çin'e ilk ticaret heyeti 962 yılının Mart ayında gitmiştir. **A Tutuq** başkanlığındaki kırk iki kişilik bu heyet, kendi ürünlerini sunmuşlardır. 965 Kasım'ında giden ve rahip **Fa-yuan** başkanlığındaki ikinci heyet, kendi ülkelerinin ürünleri kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişini sunmuşlardır ¹⁶⁰.

981 senesi Mart ayında ise, **Mai-sun** başkanlığında giden heyet Çin'e kendi ülkelerinin ürünlerini sunmuşlardır ¹⁶¹.

¹⁵⁵ **A.y.** , s.94.

¹⁵⁶ Ögel, “**Uygur**, s.367-368.

¹⁵⁷ İzgi, “ **XI**, s.103-104; C. Mackerras, **The Uighur Empire**, Canberra 1968, s.94.

¹⁵⁸ İzgi, **a.y.** , s.104.

¹⁵⁹ **A.y.**

¹⁶⁰ **A.y.** , s.105-106; İzgi, “**Kao'ch'ang'dan**, s.106-108.

¹⁶¹ İzgi, “ **XI**, s.106; İzgi, “**Kao'ch'ang'dan**, s.108.

Çin kaynaklarından “Yü hai”den 983 senesinde Çin’e yine bir elçilik heyetinin gittiği aktarılırken, “Sung Hui-yao”dan 984’te Uygur ve Tatar elçisinin birlikte giderek hediyelerini sundukları bilgisi verilmektedir. 985 yılında da Uygurlar’dan Çin’e bir elçilik heyetinin gittiğinden bahsedilirken ve sonuncu heyetin Çin’de İmparator Chen Tsung zamanında, Ching-te saltanat devrinin birinci senesinin Mayıs ayında (1004 yılında) bulunduğu kayıtlıdır. Kao-ch’ang’dan giden heyet, son ticaret heyetidir ¹⁶².

4. KIRGIZLAR’DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Kırgızlar’dan Çin’e Gönderilen Elçiler

Çin kaynağı T’ang-shu’ya göre, Kırgızlar’ın Çin’e ilk elçilerini göndermeleri, 648 yılında, Batı Türkleri Kağanı Dulu’nun gücünü kaybetmesinin ardından gerçekleşmiştir. Çin hâkimiyetine giren Türk toprakları içinde Kırgız toprakları da yer almakta idi. Kırgızlar Çin’in valilik görevlerini üstlenmişler ve Çin memur unvanlarını almışlardır. Kırgızlar’ın Çin ile münâsebetleri, ülkeleri 758 yılında Uygurlar tarafından ele geçirilinceye dek sürmüştür. Kırgızlar’dan Çin sarayına 650-683 yılları arasında iki, 705-711 tarihleri arasında bir, 713-755 tarihleri arasında da dört defa elçi gönderilmiştir ¹⁶³.

Çin İmparatoru İ-tsung zamanında ise (860-873) üç Kırgız elçisinin Çin sarayına geldikleri bilgisi mevcuttur ¹⁶⁴.

¹⁶² İzgi, “ XI, s.106; İzgi, “Kao’ch’ang’dan, s.110.

¹⁶³ Bartold, *Orta Asya*, s.193-194.

5. TÜRGİŞLER'DEN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Türgişler'den Çin'e Gönderilen Elçiler

Türgiş Kağanı U-çe-le'nin yerine geçen oğlu Souo-ko, Çin ile münâsebetleri devam ettirebilmek niyetiyle elçisi **Souo-la**'yı, ülkesinin ürünlerinden bazı şeyler ve elli at ile göndermiştir (707-709 arasında). Çin İmparatoru, Türgiş elçisini sarayın girişinde merasimle karşılatmıştır; süvari birliğinden iki muhafız refakatinde onu huzuruna kabul etmiştir. Fakat diğer taraftan Türgiş Kağanı'nın taht iddiası nedeniyle aralarında sürtüşme olan kumandanı Külçur Tchong-tsie'nin Tibet ve Çin'i karıştırarak olayı büyötmeye çalışması, Çin'in Souo-ko'nun aleyhinde planlar yapmasına neden olmuştur. Elli atı hediye olarak götürdüğü sırada elçi, Çin sarayının Türgiş kağanının aleyhine planlarını öğrenmiş ve bunu bildirmek üzere acele geri dönmüştür. Kendisine düzenlenen bu tezgâhtan haberdar olan Türgiş Kağanı, Külçur'u yakalatmış ve ardından Çin sarayına planda parmağı olan devlet ileri gelenlerinden Tsong Tch'ou-k'o'unun başını istettiği bir elçi göndermiştir. Çin sarayı da, meselenin gerçek yüzünü öğrenince Souo-ko'ya “Değişikliğe Uyan Kağan” anlamına gelen “Koei-hoa” fahri unvanını vermeye bir elçi göndermiştir¹⁶⁵.

Türgiş Kağanı Su-lu henüz kağan olmadan önce Taraz' da otururken on boyu (Kara Türgiş kabilelerini) liderliğinde toplamayı başarmış¹⁶⁶ ve büyük bir güç haline gelmiştir. 715 yılında da Çin sarayına bir elçi göndermiştir. İmparatorluk da ona “*orman ve tüyler gibi kalabalık ordu kumandanı*” anlamında “*Sol Yu-linlerin büyük kumandanı*” unvanını vermiştir. 716 yılında kendisini Batı Göktürkleri kağanı ilan ettikten sonra da Çin'e elçi göndermiş ve İmparator Hsüen-tzung da kendisine “*Ta-shih*” unvanını vermiştir. Ayrıca saf ipekten yapılmış özel bir elbise, kemer ve buna benzer yedi çeşit hediye göndermiştir. Su-lu'nun da karşılığında armağanlar

¹⁶⁴ A.e. , s.200.

¹⁶⁵ Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Salman, Türgişler, Başvuru Kitapları Dizisi/53, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay. , 1998, s. 24-32.

¹⁶⁶ Tilla Deniz Baykuzu, “Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl)”, **TİD.** , XXI, S.1, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Temmuz/ 2006, s.7.

gönderdiği kayıtlıdır ¹⁶⁷. Çin İmparatoru Hiuen-tsong/Hsüen-tzung, bu yöntemle Türgiş Kağanı'nı kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Çinliler bu politikayı her fırsatta uygulamışlardır. 719 senesinin onuncu ayında da bir fermanla Türgiş Kağanı'na "itaatkâr ve sadık kağan" unvanını vermişlerdir ¹⁶⁸.

Çin kaynaklarından "**Tzi-chih T'ung-chien**" a göre, Su-lu'nun karısı Chiaoh-he Hatun bir elçiyi, 1000 kadar atı satmak için bir mektupla Anhsi Genel Valisi Tuhsien'e göndermiştir. *Mektubun üslubu emreder bir tarzda olduğu için, Tu-hsien elçiyi dövdürüp tutuklatmıştır. Bu arada kış mevsimi olduğu için atların hepsi donarak ölmüştür.* Bunu duyan Su-lu Dört Garnizon'u yağmalamış ve Anhsi'yi kuşatmıştır ¹⁶⁹.

Türgiş Kağanı Sou-lou, 729 yılının altıncı ayında Çin'e eski dostluklarının devamı mahiyetinde nezaket ziyareti için reis **Ye-çi-a-pu-sse** ¹⁷⁰ adlı bir elçisini göndermiştir. Türgişler'le dostluğa önem veren İmparator Hiuen-tsong/Hüan-tsung (712-755), elçiyi sarayın Tan-Feng Köşkü'nde karşılamıştır. Fakat aynı anda II. Göktürk Devleti'nin elçisi de saraya geldiği için, Çin İmparatoru'nun verdiği ziyafet sırasında bir protokol krizi yaşanmıştır.

Göktürk elçisi Çin protokol yetkililerine: "Türgiş Devleti küçüktür. Menşe bakımından da Türk soyundandır. Bu sebeple birinci sırayı alma hakkına sahip değildir." diyerek devletinin büyüklüğünü ve itibarını dile getirmek istemiştir ¹⁷¹.

Bunun üzerine Türgiş elçisi: "*Bugün için bu ziyafet benim şerefime hazırlandı. İkinci sıraya geçemem.*" cevabını vermiştir.

¹⁶⁷ Eyüp Sarıtaş, "Çin Kaynaklarına Göre Türgişler Boyu ve Hâkimiyeti", **YLS Tezi**, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, Ankara Üni. , Sosyal Bilimler Ens. , 1996, s.37-38.

¹⁶⁸ Salman, **a.g.e.** , s.45.

¹⁶⁹ Sarıtaş, **a.g.e.** , s.43.

¹⁷⁰ Salman, elçinin ismini Che-tche-a-pou-se (Şe-çe-apuse) olarak vermiştir. Bkz. Salman, **a.g.e.** , s.57.

¹⁷¹ **A.e.**

Çin saray görevleri kısa bir müşaverenin ardından Göktürk elçisini, ziyafette doğuda kurdukları çadıra, Türgiş elçisini de batıda kurdukları çadıra alarak çözüm bulmuşlardır. Ziyafetten sonra Çin İmparatoru Türgiş elçisine “sivil albay” anlamında “Lang-tsiang” fahri unvanı yanında balık şeklinde bir kese, altın bir kayış ve mor renkli bir kumaş hediye etmiştir¹⁷².

Devletler arasında kimi zaman barışın ardından da elçilerin gönderildiği bâkidir. Nitekim Türgişler’le Çin İmparatorluğu arasında 735 yılında vuku bulan kısa süre bir mücadelenin ardından, 736 yılının sekizinci ayında Çinliler’in saldırılarına karşı koyacak güçlerini kaybettiklerini anlayan Türgiş Kağanı, yüksek dereceli memurlarından **Hou-lou-ta-kan (Hu-lu Tarkan)**’ı Çin’e göndermiş ve yeniden bağlılıklarını bildirmiştir¹⁷³. İmparator tarafından büyük ilgiyle karşılanan elçinin şerefine ziyafet verilmiştir. Ayrıca saray büyüklerine mensup bir askerî birim olan “Sağ kin-ou Muhafızları Kumandanı” unvanı ile ipek bir elbise, yüz top nakışlı ipek kumaş hediye edilmiştir¹⁷⁴.

744 yılına gelindiğinde, Tu Huo-hsien (İl İtmiş Kutluk Bilge Kağan) zamanında T’ang sülalesi ile Türgişler arasındaki elçilik teatileri yoğunlaşmıştır¹⁷⁵. Arap hükümdarı Nasr döneminde, Semerkant’ın geri alınışından kısa bir süre sonra Çin’e gönderilen elçilik heyetinin ardından 744 yılında daha kapsamlı bir heyet gönderilmiştir. Ticarî ilişkileri düzenlemekle görevli bu heyette, Arap, Soğd, Toharistan elçileri yanında Zâbulistan, Şaş ve Türgiş elçileri de bulunmakta idi¹⁷⁶.

b) Türgişler’den Araplar’a Gönderilen Elçiler

Türgiş Kağanı Sou-lou, Maveraünnehir şehir devletlerinin Araplar’la mücadelelerinde onlara yardımda bulunmuştur. Müslüman bir topluluğun yaşadığı,

¹⁷² A.e. , s. 57-58.

¹⁷³ A.e. , s.48.

¹⁷⁴ A.e. , s.63.

¹⁷⁵ Sarıtaş, a.g.e. , s.54.

¹⁷⁶ H.A.R. Gibb, **Orta Asya’da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Ankara, Çağlar Yay. , 2005, s. 110.

Maveraünnehir' in büyük şehirlerinden olan Kemerce'yi 728 yılında kuşattıklarında teslim olmayan şehir halkına ilk olarak Sâsânî hanedanının son varisi Yezdigerd'in oğlu Hüsrev teslim çağrısında bulunmuştur. Ret cevabı üzerine hakan, ikinci bir elçi olarak mahallin bilginlerinden **Bazgri**'yi göndermiştir. Elçi kaleye yaklaşarak *"Sizinle konuşmak için hakan beni memur etti. Benimle görüşmek üzere bir adam buraya gelsin"* demiş, Müslümanlar da *Bahile'den Yezid bin Said*'i indirmişlerdir. Bazgri'nin *"Hakan beni size elçi olarak gönderdi. Hakan sizden maaşı 600 dirhem olanların maaşlarını 1.000'e, 300 olanların maaşlarını 600'e çıkaracak, size ihsanlarda bulunacak"* teklifine Yezid, hakaret dolu sözlerle cevap vermiştir. Soulou, bir süre sonra bir elçi daha göndererek, *"Bir şehir üzerine yürüdüğümüz zaman o şehri fethetmeden veyahut ahalisini oradan çıkartmadan geri dönmek bizim âdetimiz değildir."* mesajını ilettirmiştir. Bunun üzerine Kemerce halkı, **Galip** isimli bir temsilcisini göndererek hakan kendilerine aman verdiği taktirde nasıl davranmaları gerektiğini sormuşlardır. Semerkant'a yakın Debusiye'ye gelmeleri tavsiyesini alan Kemerceliler, şehri Türgişler'e teslim etmeye karar verirken kendi emniyetleri için Türkler'den beş rehin almışlardır. Yolda herhangi bir grubun saldırısına maruz kalmamak için de bir kumandan ve koruyucu talep etmişlerdir. Hakan isteklerini memnuniyetle kabul etmiş, Külçur (Kursul) refakatinde şehri teslim etmişlerdir ¹⁷⁷.

6. OĞUZLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Oğuzlar'dan Tabgaçlar'a (Çin'e) Gönderilen Elçiler

İlteriş Kağan başa geçince, Tabgaçlar, Kıtaylar ve Oğuzlar üzerine yürümüş pek çok kişiyi öldürmüştür. Bunun üzerine Oğuzlar, Göktürkler'e karşı birlikte hareket etmek üzere Tabgaç'a **Kunı Paşa**'yı, Kıtay'a da **Tongra**¹⁷⁸ **Esım**'i elçi olarak yollamışlardır ¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Salman, **a.g.e.**, s.53-56.

¹⁷⁸ 603 yılında Ç'u-lo Kagan, kendisine isyan etmelerinden çekindiği birkaç yüz kabile reisini öldürünce Tölös boyları ayaklanmışlardır. İsyan eden Tölös boylarından biri Çin kaynaklarında T'ung-lo olarak geçen Tongra'dır. Çin kaynaklarında bu boyların Göktürkler'e karşı birleştikleri

7. SELÇUKLULAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Selçuklular'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler

Selçuklular'la Bizans arasındaki resmî ilişkiler, Tuğrul Bey'in 1054 Malazgirt Seferi öncesine dayanmaktadır. Karşılıklı elçiler ve armağanlarla dostluklarını yenilemişlerse de Selçuklu akınları durmamıştır¹⁸⁰.

Malazgirt Savaşı öncesinde Sultan Alp Arslan¹⁸¹, barış teklifi ile Bizans'a elçilerini göndermiştir. Abû'l- Farac, Diogenes'in nezdine gönderilen elçi olarak **Savtekin**'in adını zikretmiştir. Ayrıca Roma kralına elçilerle birlikte sık sık gittiğinden bahsedilen **Şadi** adlı bir genç vardır ki; Sultan, Diogenes'in yakalandığını tahkik ettirmek için bu genci göndermiştir¹⁸². Bu konuda E. Merçil ise, bu heyette Halife Kâim'in Sultan nezdindeki elçisi **İbn el-Muhallebân** ile Alp Arslan'ın güvenilir kumandanı **Savtegin**'in bulunduğu bilgisini vermiştir. Farklı bir görüş olarak Mîrhond'un "**Mukaddem el-Ceyş**"inde Savtegin'in Sultan'ın emri ile imparator'a elçi göndermiş olduğunu kayd ettiğini¹⁸³ de belirtmiştir. İmparator onları, elçiler konusunda geçerli olan kuralların gerektirdiği üzere, ama özel bir kibarlık göstermeksizin, kabul etmiştir. Elçilere, sultanla barış görüşmelerine başlamadan önce ordusunun güvenliğini sağlayabilmek için bir şart koşmuş ve bunu Alp Arslan'a iletikten sonra sonucu kendisine bildirmek üzere gelmelerini söylemiştir. Diogenes, tüm Selçuklu ülkesini ele geçirme hayali nedeniyle¹⁸⁴ olmayacak koşulların gerçekleştirilmesini istemiştir. Hatta zafer elde edeceğinden öyle emindir ki Romanos'un, Selçuklu elçisine kışığı geçirmek için havanın İsfahan'da

belirtilmekle beraber, kitabelerde "altı bag bodun" olarak bahsedilen boylar olabileceklerine dair bir belirti yoktur. Detaylı bilgi için bkz. Saadettin Gömeç, "Altı Bag Bodun", **Türk Kültürü**, S.358, XXXI, İstanbul, Şubat/1993, s.85.

¹⁷⁹ Gök-Alp, "**V Bengü**", s.170; Tonyukuk Yazıtı I, Batı Yüzü 7. satır ve Güney Yüzü 2-6.

¹⁸⁰ Mikhael Attaleiates, **Tarih**, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay. , İstanbul Tarihsiz, s.57.

¹⁸¹ Bizans kaynaklarında Sultan'ın adı Aksan olarak da zikredilir. Bkz. Ioannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay. ,t.y. , s.137.

¹⁸² Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, I, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, 3.bs. , Ankara, TTK, 1999, s.321-322.

¹⁸³ Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", **TED**, S.6, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. , 1975, s.69-70.

mı yoksa Hemedan'da mı yumuşak olduğunu sorduğu kayıtlıdır¹⁸⁵. Şartında Türkler'in yayıldıkları alanı tahliye etmelerini; orada kendisinin ordugâh kuracağını¹⁸⁶ ve barış anlaşması için Sultan'ın ayağına gelmesini¹⁸⁷ istediğini belirtmiştir. Türk elçilerin Bizans askerleri arasından sağsalim kendisine geri gelebilmeleri için de ellerine Meryem Ana ikonasını vermiştir¹⁸⁸. Aslında bu, Diogenes'in farkında olmadan zaferi (kendilerine ait bir simgeyi) Türkler'in eline teslim etmesi demektir. Ancak, daha elçilerin henüz birkaçı Diogenes'in yanından ayrılmadan¹⁸⁹, bazı danışmanları bu barış teklifinin aldatmaca olduğunu söyleyerek imparatoru çatışmaya sevk etmişlerdir¹⁹⁰.

İmparator Alexios, İznik'i merkez edinen Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın kendileri için tehlike arz ettiğini düşünerek Türkler üzerine baskında bulunmuştur. Bu sırada Robert'ın saldırıya geçeceğinden haberdar olduğu için Süleyman Şah'ın barış teklifini kabul etmiş ve armağanlar sunmuştur¹⁹¹.

Sultan Melikşah, Tutuş'un fazla güçlenmesinden endişe duyarak, **Siyavuş**'u İmparator Alexios'a elçi olarak yollamıştır. Eğer sıhriyet yoluyla anlaşmayı kabul ederse, Türkleri kıyı bölgelerinden çekeceğini, tüm hisarları geri vereceğini ve tüm gücüyle kendisinin destekçisi olacağını belirtmiştir. İmparator, elçiyi huzuruna alıp mektubu okuduktan sonra onu konuşturmaya çalışarak Türk bir baba ve Gürcü bir anadan doğduğunu öğrenmiştir. Önce Siyavuş'un elindeki sultanın buyruğu ile kıyı kentlerini ve hisarları boşalttırmıştır. Ardından vaftiz edilmesine ikna etmek için elinden geleni yapmış ve sonunda Siyavuş'u buna razı etmiştir. Böylece vaftizden bir

¹⁸⁴ Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2008, s. 54.

¹⁸⁵ Semira Kortantamer, "Arap Kaynaklarında Selçuklular", **TİD.**, S.VIII, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay., 1993, s.246 (16-17 Mart 1992 tarihinde İzmir'de gerçekleşen Selçuklular Semineri bildirisidir); İbn el-Kalânîsî, **Zeyl**, s.99.

¹⁸⁶ Alp Arslan'ın ordusunun kendilerine üstünlük sağlayacak bir konumda yerleştiklerini, kendisinin elverişsiz bir yerde bulunduğunu düşünmüştür. Bkz. Attaleiates, **a.g.e.**, s.135.

¹⁸⁷ Attaleiates'te olup Zonaras'ta yer almayan bir bilgidir. Bkz. **a.e.**, s.135-136.

¹⁸⁸ Attaleiates' in verdiği bu bilgi, Zonaras'ta yer almamaktadır. Karş. Attaleiates, **a.e.**, s.163-164; Zonaras, **a.g.e.**, s.135-136.

¹⁸⁹ Attaleiates, **a.g.e.**, s.163-164; Zonaras, **a.g.e.**, s.135-136.

¹⁹⁰ Zonaras, "giden elçilerin geri dönmesini beklemeden" der, fakat elçilerin bir kısmının yanında kaldığından bahsetmez. Bkz. **a.e.**, s.136.

¹⁹¹ Anna Kommena, **Alexiad**, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1996, s.124-126.

kez geçince bir daha Sultan'ın yanına dönmeyeceğine dair söz almıştır. Onu hediyelere boğarak Ankhialos¹⁹² Dukalığı'na atamıştır¹⁹³.

Nizâmü'l-mülk, İsfahan'da bulunduğu sırada cizye takdim etmek için gelen Bizans elçisini kabul etmiş ve Sultan, Kaşgar Kapısı'na ininceye kadar elçiyi nezdinde alıkoymuştur¹⁹⁴.

Bizans kumandanı Liparites, Hasankale Savaşı (1048)'nda esir düşmüştür. İmparator IX. Konstantinos, elçisini Tuğrul Bey'e gönderip, kumandanını serbest bırakması karşılığında fidye verme teklifinde bulunmuştur. Tuğrul Bey, Liparites'i fidye almadan serbest bırakmış fakat mukabilinde yolladığı elçisi **Şerîf Ebü'l-Fazl Nasr** aracılığıyla İstanbul'da Emeviler devrinde yapılmış camide halife ve kendi adına hutbe okunmasını ve daha önce Abbasî halifelerine ödenen yıllık verginin kendisine verilmesini istemiştir¹⁹⁵.

Bundan bir süre sonra (1051-1052) Tuğrul Bey, çıkacağı Mısır Seferi sırasında topraklarından geçiş izni alabilmek niyetiyle Bizans'a tekrar bir elçi yollamıştır¹⁹⁶.

¹⁹² Bugün Bulgaristan sınırlarında, Burgaz yakınında tarihsel bir kenttir. Kommena, **a.e.** , s.196, dp.4.

¹⁹³ **A.e.** , s.195-196.

¹⁹⁴ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik" , **TAD**, V, S.8-9, Ankara, DTCF Yay. , 1967, s.159.

¹⁹⁵ Mehmet İpşirli, "Elçi, **DİA**, XI, İstanbul, TDV Yay. ,1995, s.6.

¹⁹⁶ **A.y.**

B. ORTA VE DOĞU AVRUPA COĞRAFYASINDAKİ TÜRK KAVİM VE DEVLETLERİNDEN DİĞER MİLLETLERE GÖNDERİLEN ELÇİLER

1. AVARLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Avarlar'dan Çin'e Gönderilen Elçiler

Avar elçilik heyeti, 513 yılında Çin'e gittiklerinde imparatora inciyle bezenmiş çerçeve içinde bir heykel sunmuşlardır. Burada asıl dikkat çeken durum, hediye takdim eden kişinin şaman **Hung-hsüan** olmasıdır. Çünkü bu bir ruhaniye siyasi görev verilmesi konusunda bize ulaşan en eski tarihlidir.

b) Avarlar'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler

Avar Devleti'nin 552 yılında dağılmasıyla onun yerini alan Göktürkler'e tâbi olmak istemeyen kavimlerin Batı'ya doğru göç edenleri arasında Avarlar da yer almakta idiler. "Kavimler Kapısı" denilen Hazar Denizi ile Ural Dağları arasından geçerek Kafkaslar'a ilerleyen Avarlar, o sırada Terek Havzası'nda bulunan İranî kavimlerden Alanlar ile temas kurarak Alan reisi Zaros'un, Avarlar'ın Bizans ile kurmak istedikleri dostâne münâsebetlerde aracılık etmesini sağlamışlardır. Zaros, Laz ilinde asker toplamakla memur Bizans kumandanı Justin'e elçi göndererek Avarlar'ın bu isteğini bildirmiştir. Justin de bunu İstanbul'a, İmparator Justinian'e iletmiştir. İmparator'un müzâkerelerde bulunmayı kabul etmesi üzerine **Kandikh** (**Kandik**) adlı bir Avar elçisi 558 yılında İstanbul'a kalabalık bir elçilik heyetinin başında gönderilmiştir. Bu ziyaretleri sırasında Avarlar, uzun saçları ve farklı giyimleri ile oldukça dikkat çekmişlerdir. Kendilerine kılık kıyafetleriyle ilginç gelen bu insanları görmek için Bizans halkı sokaklara dökülmüştür¹⁹⁷. İmparator birçok defa huzuruna kabul ettiği elçiden Avarlar'ın gücü hakkında bilgi elde edince,

¹⁹⁷ Karatay, "Doğu Avrupa, s.28; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, yay. Cyril Mango-Roger Scott, New York 1997, s.339-340.

Avarlar'ı İmparatorluğun Kafkas sınırındaki Sabirler'e ve Tuna'nın doğusundaki Kutrigurlar'a karşı kazanması gerektiğini düşünmüştür. Elçiye altın kalkanlar, yataklar, kilimler ve ipekli elbiseler hediye ederek, mukabil elçi olarak görevlendirdiği silahtarı **Valentin**'in refakatinde memleketine göndermiştir. Avarlar'ın Dobruca'da bulunmalarına göz yumularak Bizans'ın başa çıkamadığı Slav ve Bulgar akınlarını durdurmaları karşılığında, Bizans hükümetinin her yıl Avarlar'a bir miktar vergi ödemesi kararlaştırılmıştır¹⁹⁸.

Avarlar İstanbul'u kuşattıkları sırada, kuşatmanın kaldırılması yolunda Bizans ile müzakerelerde bulunmuşlardır. Avar hakanı, Bizans'tan kendisine, şartlarını bildirecek elçi gönderilmesini istemiştir. Bizans'ta yapılan toplantı ile beş kişilik bir heyetin gönderilmesi kararı alınmıştır. Bu heyette, Patrik **Georgios, Athanaios, Theodosos, Theodoros Synkellos**¹⁹⁹ ve **Commerkiarosu Theodoras** yer almışlardır²⁰⁰. Elçilik heyeti hakanın huzuruna çıkarak veliaht İmparator Constantin adına hediyeleri takdim etmişler, ancak o sırada orada bulunan Pers elçilerinden de rahatsızlık duymuşlardır. Ayrıca hakan, Bizans elçilerine oturmayı dahi teklif etmediği gibi isteklerini reddetmiş ve Persler'in kendisine ordularıyla destek olacağını, şehri hemen teslim ederlerse halkın serbestçe şehirden ayrılabileceğini söylemiştir. Heyetin lideri Patrik **Georgios**'un Bizans ordularının yakında olduğunu söylemesi üzerine hakan, "*Balık gibi yüzseniz, kuş gibi uçsanız da sizi yakalayacağım*" cevabını vermiştir. Elçiler sadece para verebileceklerini söyleyerek çadırdan ayrılmışlardır. Bizanslılar, Pers birliklerinin Boğaz'dan geçişi sırasında Pers generallerini (Avar Hakanı'nın huzurunda gördükleri üç elçiyi) yakalayarak Bebek yakınında hapsedmişlerdir. Elçilerden birinin kafasını, diğerinin kollarını keserek birbirine bağlanmış vaziyette Avar Hakanı'na göndermişlerdir.

¹⁹⁸ Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", Yay. Haz. Serkan Acar, **TİD**, XXVI, S.1, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Temmuz/2011, s.82-84.

¹⁹⁹ İlâhi yazarıdır. Bkz. İsmail Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muharasası", **Karadeniz Araştırmaları**, S.10, Ankara, KaraM Yay. , Yaz/2006, s.17.

²⁰⁰ Mangaltepe, **a.g.m.** , s.15; H.H. Howorth, "The Avars", **Journal of The Royal Asiatic Society**, vol. XXI, part IV, London, 1889, s.783.

Üçüncü elçiyi de Kadıköy'e götürerek Persler'e göstermişler ve boynunu vurarak Pers ordugâhına yollamışlardır²⁰¹.

562 yılında Avar Hakanı Bayan, Justinianos'tan bir elçisi aracılığıyla, Bizans'tan, birinci seferdeki gibi para değil Avar halkının Bizans topraklarına yerleştirilmesi isteğinde bulunmuştur. A.N. Kurat ve A. Taşağıl'a göre, **Okunim** isimli Avar elçisinden, Avarlar'ın asıl niyetinin, Bizans topraklarına yerleşmelerine izin verilmesinin ardından Bizans'a saldırmak olduğu öğrenilmiş olduğundan imparator bu isteği reddetmiştir²⁰². O. Karatay ise, imparatorun, düşmanı Gepidler'in meskûn olduğu Sava ve Drava nehirleri arasındaki bölgeyi Avarlar'a verdiğini belirtmiştir. Avarlar'ın bir taraftan savunma önlemlerini alıp, diğer taraftan Ant Slavları'nı kışkırmalarını, Avar hakanı o sırada Franklar'la mücadele içinde olması nedeniyle geçici bir süre sineye çekmiştir²⁰³. 574 yılına kadar diplomasi eşliğinde süren Avar-Bizans çekişmesi nihayet barışa dönüşmüş fakat bu sefer de Bizans, Avarlar'ın düşmanı olan Göktürkler'in tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır²⁰⁴.

565 yılında Bizans'taki taht değişikliğini fırsat bilen Bayan Kağan, elçisi vasıtasıyla Justinian zamanında ödenen verginin artırılarak ödenmesi talebinde bulunmuştur. Aksi taktirde Trakya'ya hücum edileceği bildirilmiştir. İmparator II. Justin, bu talebi reddedince, Tuna'yı zorlayacak durumda olmayan Avarlar, bu isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. *Talep edilen vergi arasında: kaçaklara vurulan zincir, kilimler (yataklar), ve diğer makbul eşya da vardı*²⁰⁵.

Kıtalarıyla birlikte Tuna boyundaki Novas Şehri'ne giden ve avlanmak amacıyla buraya geldiklerini bildiren Priskos'a Bayan Kağan, kendilerine ait bu sahada avlanamayacaklarını belirten bir haber yollamıştır. Priskos buranın Bizans'a

²⁰¹ Mangaltepe, **a.g.m.** , s.16; İbrahim Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", **İstanbul Enstitüsü Mecmuası**, III, İstanbul 1957, s.9; Barišić, üçüncü elçinin kafasının sahile atıldığı bilgisini verir. Bkz. F.Barišić, "Le Siége De Constantinople Par Les Avars et Les Slaves En 626", **Byzantios**, Tome XXIV, 1954, Reprinted in Nendeln-Leichtenstein 1966, s.384.

²⁰² Kurat, **a.g.m.** , s.84-85; Ahmet Taşağıl, "Avarların Göçünün Türk ve Avrupa Tarihine Etkisi", **TDTD**, VIII, Ağustos, TDAV Yay. , 1990, s.48.

²⁰³ Karatay, **a.g.m.** , s.30.

²⁰⁴ **A.y.** , s.31.

²⁰⁵ Kurat, **a.g.m.** , s.85.

ait olduğunu savununca, Avarlar Singidunum Şehri'nin surlarını yıkmışlardır. Bundan sonra Bayan Kağan ve Priskos, Konstantinopol'de görüşmüşlerdir. Bu görüşmede geçen konuşmalar şöyle nakledilmiştir:

Bayan Kağan- Azizim Priskos, burası benim saham değil mi? Sen bunu yalanla benden almak mı istiyorsun? Tanrı, benimle ve İmparator Maurikios arasında hakem olsun. Benim elimde Bizans ve Avar askerlerinin kanını yeniden akıtmak mı istiyorsun?

Priskos-Bizden ancak bir tek şehir koparıp almadınız ki.

Bayan Kağan- Elli Bizans şehrinin barbarların eline geçtiğini görmekte gecikmeyeceksiniz²⁰⁶.

Bu görüşmenin bir sonuç getirmediği hem kağanın sözlerinden hem de bundan sonra da devam eden mücadelelerden anlaşılmaktadır. Avarlar'ın Tomosia'yı kuşatmaları, Paskalya yortusuna denk geldiğinden kıtlıkla baş etmeye çalışan şehir halkının rahat bir yortu geçirmesi için Bayan Kağan, şehre erzak göndermek üzere kendisine arabalar gönderilmesini istemiştir. Priskos'un gönderdiği dört yüz araba erzakla doldurularak şehre yollanmıştır. Priskos da kağana Hindistan'dan gelen çeşitli baharatlar hediye etmiştir. Yortu günleri sona erince de savaşa son verilmiştir²⁰⁷.

Simokattes'dan verilen bilgiye göre 583 yılında Bizans'a giden Avar elçisinin adı **Targitiy (Targitay)**²⁰⁸ idi ²⁰⁹.

626 yılı yazı başlarında kendisine bağlı kitlelerle birlikte (Bulgar, Gepid, Slav) İstanbul etrafındaki tepeleri işgal eden Avar Kağanı, **Athanasias** adlı bir Rum'u, şehirdeki durumu ve geri çekilirse kazancının ne olacağını öğrenmesi için elçi tayin etmiştir. Şehrin boşaltılması ve tüm servetin bırakılması isteği reddedilen Kağan,

²⁰⁶ Kurat, **a.g.m.** , s.94.

²⁰⁷ **A.y.** , s.94-95.

²⁰⁸ Bunun bir Türk adı olduğu konusunda detaylı bilgi için bkz. Fuzuli Bayat, "Bazı İskit/Saka Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine", **Karadeniz Araştırmaları**, Ed. Osman Karatay, S.7, Çorum, KaraM Yay. , Güz/2005, s.6.

hücumu geçmiştir. Her yıl ödenen verginin verilmesi ve Avarlar'ın geri çekilmesi teklifiyle İstanbul'dan bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Kağan razı olmayınca, kendilerine uygun şartları kabul ettirebileceklerine inandıkları kişilerden ikinci bir elçilik heyeti yollanmıştır. Bayan Kağan'ın ordugâhında Pers elçileriyle karşılaşınca çok şaşırın Bizans heyetine Kağan'ın şu sözleri söylediği bildirilmektedir:

“İşte Persler bana 3 bin asker göndermek teklifinde bulunuyorlar. Şu halde eğer arzu ederseniz herkes giyimini ve gömleğini alsın ve Servezar'a gitsin. O benim dostumdur. Ve size kötülük etmez. Fakat şehrinin [şehriniz] ve mal mülkünüz bana aittir, size ise (başka türlü) kurtuluş yoktur; meğerki balık olup denizden veya kuş olup havadan kurtulabilesiniz. Size ne imparatorunuzdan ne de ordusundan hiçbir yardım gelmez”²¹⁰.

c) Avarlar'dan Franklar'a Gönderilen Elçiler

Orta Avrupa'ya yerleştikten sonra 572 yılında Frank Devleti sınırlarına dayanan Avarlar'ın ilk hücumu başarısız olsa da onlar, 578'deki²¹¹ ikinci hücumlarında istediklerini elde etmişlerdir. Niyeti Galya'yı işgal etmek olmayan Bayan Kağan, Frank Kralı Siegebert²¹² ile bir dostluk anlaşması imzalamıştır. Buna göre Franklar, Avarlar'ın buğday, sebze, koyun, öküz ihtiyaçlarını göndereceklerdir²¹³.

²⁰⁹ Bayat, **a.g.m.** , s.6.

²¹⁰ Kurat, **a.g.m.** , s. 104-105.

²¹¹ Kurat'ın makalesinde bu tarih 568 olarak verilmiştir. Ancak bundan önce ilk Avar-Frank temasını 572 yılında zikrettiğine göre kastedilen 578 yılı olmalıdır. Bkz. Kurat, **a.y.** , s. 85.

²¹² Siegebert, V. yüzyılda kurulan Frank Devleti'nin kurucusu Klovis'in torunu, Klotar'ın oğludur.

2. HAZARLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Hazarlar'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler

Bizans İmparatoru Heracleios zamanında başlayan Hazar-Bizans temasları, karşılıklı gidip gelen heyetlerle sıklaşmıştır. Bizans heyeti içindeki bazı kişilerin Hristiyanlık propagandası yapmaları sonucu Hazarlar'dan da Hristiyan olanlar çıkmıştır²¹⁴.

“...Türkler ve Türgişler'den ve hatta sabık putperestlerden kopmuş olan Hazarlar, VII-VIII. yüzyıllarda diplomatik münasebetlerin endikatörü [indikatörü] dinî inançlar olduğu için, Bizans'la sıkı ilişkiler kuramamışlardı”²¹⁵.

“Hazarlar 833 yılı dolaylarında, aşağı [Aşağı] Don havzasında [Havzası'nda], daha sonraları Sarkel adıyla anılacak olan bölgeye inşa etmek istedikleri kale için, Bizanslı mühendislerin yardımını talep etmek amacıyla, İmparator Theophilus'un İstanbul'daki sarayına elçiler gönderdiler²¹⁶. İmparator, projeye yardımcı olmayı kabul etti. Don Nehri'nin sol kıyısına, bugünkü Tsimlyanskaya kasabası yakınlarına, tuğladan inşa edilen kalenin yapımına 833 ya da 834 yılında başlandı ve 835 ile 838 yılları arasında tamamlandı. Kaleye, Türkçede “Beyaz kale” ya da “Beyaz Ev” anlamına gelen Sarkel adı verildi²¹⁷”.

IX. asrın ortalarına gelindiğinde pek çok farklı dini inancı taşıyan insanlardan oluşan bir topluluk haline gelen Hazarlar'ın, dinî inançları konusundaki düşüncelerinin bulanık kaldığını görüyoruz. 860 yılında Hristiyan din adamlarının yardımını istemek amacıyla İstanbul'a gelen Hazar elçilerinin -Aziz Methodius tarafından yazılan “The Life of Constantine”de- şu sözleri ifade ettikleri kayıtlıdır: “Tanrının [Tengri, Altay cennet Tanrısı], kainattaki her şeyin efendisi olduğunu çok eski zamanlardan beri biliyoruz...ve şimdi, Yahudiler bizi kendi dinlerini ve

²¹³ Kurat, **a.g.m.** , s.303.

²¹⁴ Gökbel, **a.g.e.** , s.331; Ananiasz Zajaczkoski, **Karaims in Poland**, Warsaw 1961, s.18.

²¹⁵ Gumilëv, **Eski Ruslar**, s.72.

²¹⁶ Kevin Alan Brook, **Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri**, çev. İsmail Tulçalı, İstanbul, Nokta Kitap, 2005, s.83.

²¹⁷ Brook, **a.g.e.** , s.83.

*adetlerini [âdetlerini] kabul etmeye teşvik ediyorlar. Diğer tarafta Araplar da barış ve birçok değerli hediye vaat ederek, bizi kendi dinlerine çekmeye çalışıyorlar*²¹⁸”.

Hazarlar’ın Araplar’la diyalogları VII. yüzyılda başlamış; İslâmiyet de Hazarlar arasında taraf bulmuştur. X. asra gelindiğinde İslâm’ın Hazarlar’da oldukça yayıldığı anlaşılmaktadır²¹⁹. Hazar hakanı ve çevresinin Yahudiliği tercih etmesinin nedeni siyasî olmalıdır. Böylece ne Bizans’ın ne de Araplar’ın vesayeti altına girmeyeceğinden kimseye bağlı olmayacaktır. Halka din serbestisi tanınmasının sebebi de bütün bu dinlerden, dolayısıyla devletlerden çok da uzak kalmamak olmalıdır. Yani sebep politiktir²²⁰.

Karatay’ın, Theophanes’ün Vakayinamesi’nin ve VII. Konstantinos Porphyrogenitus’un zeylinden aktardığına göre, Hazar Kağanı, İmparator Theophilos (829-842)’a elçiler göndererek Sarkel şehrinin yapılmasını istemiştir. İmparator da “Spatharocandidate/ spatharocandidatus”²²¹ unvanlı, **Camaterus (Kamateros)** soyadlı²²² **Petronas**’ı imparatorluk donanmasıyla ve Paplagonia amiralini savaş gemileriyle onlara göndermiştir. Petronas, şehrin inşası için uygun taş olmamasından dolayı şehirde birkaç fırın yapmış ve burada pişirdiği tuğlalarla, nehirden elde ettiği kumla harç kararak şehri inşa etmiştir²²³. Ancak, Karatay, Artamonov’un düşüncelerine katılmaktadır; Sarkel Kalesi’ni Hazarlar’ın kendilerinin inşa ettiklerini, Bizans’ın sadece buradaki kilisenin süslenmesi için çalıştığını ve Petronas’ın da gözlemci ve elçi olarak orada bulunduğunu savunmaktadır. O bölgede yapılan kazı çalışmalarına, mimari tarz ve malzemeye dayanarak savunduğu tezinde

²¹⁸ **A.e.** , s.205.

²¹⁹ Gökbel, **a.g.e.** , s.332.

²²⁰ **A.e.** , s.334.

²²¹ Bizans’ta IX. ve X. yüzyıllarda oldukça önemli ve itibarlı, onuncu dereceden bir unvan iken, XI. yüzyılda kullanımdan kalkmıştır. Bkz. Osman Karatay, “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, **Bellekten**, LXXIV, S.269, Ankara, TTK, Nisan/2010, s.71 ve 72.

²²² Kamaterus, Theophanes’in zeylinde lakabı iken, Porphyrogenitus’un zeylinde soyadı olarak belirtilmiştir. Krş. Karatay, **a.g.m.** , s.81,71-73; Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, Greek text edited by Gyula Moravcsik, English Translation by Romilly J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia 2008, p.183,185; Artamonov, **a.g.e.** , s.391.

²²³ Porphyrogenitus, **a.g.e.** , s.183,185; Mevlüt Akdere, Konstantinos Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio (Açıklama ve Değerlendirme)**, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı YLS Tezi, Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üni. Sos. Bil. Ens. , 2008, s. 81.

haklı görünmektedir. Ayrıca, Theophanes ve Konstantinos'un zeyillerinin devamında yöre halkı hakkında tecrübe sahibi olan Petronas'ın daha sonra bölgeye yönetici olarak atanmasından, onun, Bizans'ın kuzey siyasetinin bir parçası olarak Sarkel'de bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır.

b) Hazarlar'dan Abbasîler'e Gönderilen Elçiler

Hazar Hakanı'nın Hatun isimli kızı ile Abbasiler'in valisi Yezid b. Usayd'ın evlilikleri münâsebetiyle, Hatun'un çeyizi olarak baba ocağından dört bin adet at ve kısrak, bin adet dişi ve erkek katır, bin yardımcı; on bin küçük tipli Hazar devesi, bin adet Türk devesi, yirmi bin adet koyun, on adet kapıları altın ve gümüş kaplama levhalı içleri samur kürkleriyle döşenmiş, kubbeleri altılı ipeklerle örtülmüş arabalı kubbeli çadır ve yirmi adet içinde altın, gümüş tabak ve çeşitli eşyaların bulunduğu eşya arabası gönderilmiştir²²⁴.

Hatun maiyetiyle Berdaa (Arran) şehrinin kapısı yakınında (قباب) "kubâb"²²⁵ denilen yerde konaklamıştır. Buradan Yezid b. Üsayd'a haber göndererek kendisine İslâmın esaslarını öğretecek Müslüman kadınlar ve Kur'an-ı Kerim göndermesini istemiştir. Hatun'un talebi karşılanmış, Kur'an-ı Kerim ve İslâmiyet'in kuralları öğretilmiştir. Yezid b. Üsayd'ın maiyetindekiler güçlerine göre Hatun'a hediyeler sunmuşlardır. Hatun bundan sonra itaat sembolü olarak hançer ve kılıcını çıkarmıştır²²⁶.

737 yılında Hazarya'yı ele geçirmek için harekete geçen Mervan, Hazarlar'ı yanıltmak için özel bir temsilci göndererek, onlarla barış yapmak istediğini belirtmiş ve yapılan askerî hazırlıkların da Alanlar'a karşı olduğuna inandırmaya çalışmıştır. Fakat Hazar hakanının anlaşmayı teyit etmek üzere gönderdiği elçisi, Araplar sefer hazırlıklarını tamamlayıncaya kadar alıkonulmuştur. Elçi ancak Arap ordusu

²²⁴ Eşref Buharalı, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", **Türk Kültürü**, S.340, Y.XXIX, İstanbul, TKAE, Ağustos/1991, s.506-508.

²²⁵ Bu kelime Arapça "kubbe" kelimesinin çoğulu olup "kübâb" okunmalıdır. Bkz. Çağbayır, **a.g.e.**, s.2589.

²²⁶ Buharalı, **a.g.m.**, s.506-508.

Semender'e vardktan sonra Mervan'ın huzuruna çıkarılmıştır. Mervan, Hazar elçisine hakarete bulunduğu gibi, serbest bıraktığı elçiyi, Hazarlar Araplar'ın niyetinden geç haberdar olsunlar diye bozuk yollar üzerinden geri göndermiştir. Nitekim elçi hakanının huzuruna vardığında Araplar çoktan Hazarya'nın içlerine kadar ilerlemişlerdir ²²⁷. Araplar'la girdiği savaşı kaybedeceğini anlayan Hazar hakanının, barış teklifinde bulunduğu ve İslâm dinine geçmeyi kabul ettiği kayıtlıdır (739 yılı veya daha önce) ²²⁸. Araplar'a itaat etmekten başka çaresi olmayan hakan, kendisine İslam dinini öğretecek birilerinin gönderilmesini istemiş olmalı ki, Mervan tarafından iki fakih gönderilmiştir ²²⁹.

Türk Kral Aaron'un oğlu Kral Yosef, Emevi halifesinin veziri Hasdai İbn Shaprut²³⁰, un kendisine gönderdiği mektuba cevabında, 740 yılı civarında hüküm sürmüş olan Hazar Krallığı'nın ilk Yahudi hükümdarı Bulan hakkında verdiği şu bilgi bizi, Hazar-Arap ve Hazar-Bizans elçilik münasebetleri konusunda da bir nebze de olsa aydınlatmaktadır: "...namı hızla geniş alanlara yayıldı. Bizans kralı ve Arap kralı, ününü duydukları bu hükümdarı kendi dinlerine çekebilmek için ona büyükelçileri ve hükümet görevlileri aracılığıyla eşsiz mücevherler ve sayısız hediyeler gönderdiler"²³¹. Ki, Kral Yosef'in mektubunun başında, bir zamanlar babalarının kurmuş olduğu Hazar-Arap diplomatik ilişkilerini yeniden canlandırarak çocuklarına miras bırakma teklifinde bulunması, Hazar-Arap münâsebetlerinin çok daha eskilere dayandığını düşündürmektedir ²³².

Ancak 760-770'lerden sonra Hazarlar ile Araplar arasındaki etkileşim şekil değiştirmiş; savaşçıların yerini tacirler almıştır. Bu tacirler, Hazar ve Volga'yı Biarmia (Büyük Pers Ülkesi)'ya giden kervan yolunun güzergâhı haline

²²⁷ Artamonov, **a.g.e.** , s.289-290.

²²⁸ Gumilëv, **Eski Ruslar**, s.74.

²²⁹ Artamonov, **a.g.e.** , s.294.

²³⁰ Emevi halifesi Abdurrahman III (912-961) ve oğlu Hakem /Hakem II (961-976)'in vezirliğini yapan Hasdai İbn Shaprut (915-970), fizikçi, gümrük vergileri baş sorumlusu ve halifelik dışişleri sorumlusu idi. Bkz. Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.303.

²³¹ **A.e.** , s.312.

²³² **A.e.** , s.311.

getirmişlerdir. Başkent İtil’de, transit ticaretin yolcularının iâşesini sağlayan pazarlar kurulmuştur²³³.

c) Hazarlar’dan Sâsânîler’e Gönderilen Elçiler

Sâsânî hükümdarı Anûşîrvân, sarayında Hazarlar için bir tercümanı daima hazır bulundurmuştur²³⁴. Anûşîrvân’ın buna gerek duyması, bu dönemde Hazar-Sâsânî elçilik münâsebetlerinin yoğun olmasından kaynaklanmalıdır.

d) Hazarlar’dan Albanlar’a (Ermeniler’e) Gönderilen Elçiler

Hazar Şadı, Albanya katolikosu Viro’ya kendilerine tâbi olmaları için elçi göndermiştir. Viro, ülkesini felaket ve talandan koruyabilmek için elçilere tabi olmayı kabul eder görünüp, diğer taraftan da bu durum hakkında İran Şahı’na gönderdiği gizli mektubun cevabı gelene kadar onları oyalamaya çalışmıştır. Ancak Hazarlar baskınlarına başlayıp elçilerini Viro’ya tekrar göndermişlerdir. Katolikos, ülkenin bütün zadedgânları, vilayet valileri, keşişleri ve memurlarını çağırmış ve onların da fikirlerini almak istemiştir. Katolikos Viro’nun, yaptığı konuşmasında, *“Elçi beni acele ettiriyor. O alelâde bir adam değil, düşman ordusu içerisinde büyük bir adamdır ve şad adlı şehzâdenin lalası ve mürebbisidir.”* dediği kayıtlıdır. Kubad’ın mürebbisi, onun tahta oturmasında etkin olduktan sonra da söz sahibi olmaya devam etmiş görünmektedir²³⁵.

Hazar Şadı (Cebu Hakan)²³⁶, Hüsrev Şah’a elçiyle mektup gönderip onu, İmparator Heracleios ile yaptıkları ittifaktan ve bu anlaşmanın gereği Bizans’ın

²³³ Gumilëv, **Eski Ruslar**, s.75.

²³⁴ Uydu Yücel, **a.g.m.** , s.782.

²³⁵ Kalankatlı, **a.g.e.** ,s.163-166.

²³⁶ **A.e.** , s.143-144.

yanında olacağından haberdar etmiştir. Hüsrev Şah'ı hiddetlendiren bu mektup şöyledir:

“Eğer sen Bizanslıların [Bizanslılar'ın] imparatorunun yakasını bırakıp ondan zorla aldığı toprak ve şehirleri iade [iâde] etmezsen, eğer onun ülkesinden esirlerle birlikte götürdüğün ve bütün haçperest halklarının ihtiram gösterdiği ve taptığı İsa haçını geri vermezsen ve eğer ordularını onun topraklarından geriye çağırmasan, o zaman kulak ver: Bak, kuzeyin hakani ne diyor? ‘Ey Suriye'nin valisi, ben yüzümü sana doğru çevirip imparatora verdiğin bir zarar yerine iki kat zarar veririm. Sen onun topraklarında kılıcımınla gezdiğin gibi, ben de senin topraklarında kılıcımınla gezerim. Sana hiç acımam da ve bütün bunların hepsini ben tehir etmeden yerine getireceğim!’”

3. BULGARLAR'DAN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Bulgarlar'dan Abbasîler'e Gönderilen Elçiler

Topraklarında Maniheistler'in yaşadığını öğrenen Horasan emiri, onları öldürmek isteyince, Tokuz-Oğuzlar'dan gelen bir elçi şu mesajı iletmiştir: “*Benim tebaam arasında, senin tebaanda bulunan zındıklardan üç misli daha fazla Müslüman var. Eğer bir tek zındığın kılına dokunursan, bütün Müslümanları keserim*”²³⁷.

Bulgar hükümdarı Şelkey (Şilki)'nin oğlu İlteber Almush (Almuş) da İslâm dinini benimsemiş ve İslâmiyet, İtil Bulgarları'nda devlet dini haline gelmiştir. Almuş Han, İslâmiyet'i aslından öğrenmek amacıyla *Abdullah ibn Bashtu al-KHazari / Abd Allah b. Baştuva al-Hazari* (Abdullah Başto al-Hazarî) adlı bir elçiyi (920) bir mektupla *Halife Ja'far al-Muktadir*²³⁸ (el-Muktedir Billah)'a

²³⁷ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.506-507.

²³⁸ Brook, *a.g.e.*, s.341-342.

göndermiştir ²³⁹. Mektubunda İslâm dini öğretecek fâkihler, ibadet yerlerini inşa edecek ustalar ve bunların masrafı için maddi destek talep etmiştir. Bunu kabul eden halife de **Sausan al-Rasi** isimli bir elçinin başında bulunduğu ve **İbn Fadlan**'ın da dâhil olduğu bir heyet oluşturmuştur. İbn Fadlan'ın heyetteki görevi, mektubu okumak ve hediyeleri sunmaktır. 921 yılının Nisan ayında Bağdat'tan yola çıkan heyet, Horasan, Harezm şehirleri ile Yayık ve Kinkel Nehirlerini geçerek 922 yılı Mayıs'ında Bulgar iline varmıştır. İbn Fadlan'ın verdiği bilgiye göre, Bulgar-Arap yakınlaşmasının asıl sebebi, bütün ihtişamlı yaşantılarına rağmen Bulgar hükümdarının kendi oğul ve kızlarını Hazar hükümdarına verilmek üzere istemeyerek İdil'e gönderen bir tâbi durumunda olmasıdır ²⁴⁰.

İbn Fadlan'ın kaydına göre, Bulgar hükümdarı Hasan İbn Baltazar'ın halife el-Muktedir'e yazdığı mektupta, İslâm dinini öğretmeleri için müridler; mescid, minber ve kalelerin inşası için ustalar istemiştir ²⁴¹. Fakat İbn Fadlan buraya geldiğinde zaten burada İslâmın varlığını görmüştür. Hatta buradaki Barancar isimli kabilenin mensûplarının Müslüman olduğunu kayd etmiştir ²⁴². Ayrıca, halife Muktedir'in Almuş'a kale inşası için hediye ettiği dört bin altın dinarı elçilik heyeti getirmemiştir ²⁴³.

b) Bulgarlar'dan Bizans'a Gönderilen Elçiler

Attila'nın oğlu İrnik'in liderliğindeki erken bir Oğur ve Hun boy birliği olması ihtimali kuvvetli görülen Bulgarlar'la ilgili ilk kayıt, V.yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir: "*İrnik adının Tuna Bulgarları prens şeceresinde bulunması bu durumu teyit eder niteliktedir*"²⁴⁴. VII. yüzyıla kadar Bizans kaynaklarında bahsi geçmeyen Bulgarlar'ın, önderleri Kobrat (Organas'ın yeğeni) hakkında Nikephoros'un "**Kısa Tarih**"inde 635 yılı olayları ile ilgili bilgi şöyledir:

²³⁹ Uydu Yücel, **a.g.m.** , s.800.

²⁴⁰ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.104-105.

²⁴¹ A.J. Yakubovskiy, "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", **Bellekten**, çev. Abdülkadir İnan, LXVI, S.62, Ankara, TTK, Nisan/1952, s.288-289.

²⁴² Detaylı bilgi için bkz. **a.y.** , s.296-297.

²⁴³ **A.y.** , s.292-293.

²⁴⁴ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.55; Halasi-Kun, "a magyarság kaukázusi története", **MÖT**, s.71

“Organas’ın yeğeni Bulgar önderi (Hunno-Hundurlar’ın hükümdarı²⁴⁵) Kobrat, kendisini tehdit eden ve halkını boyunduruk altına alan Avar Kağanı’na baş kaldırdı [başkaldırdı], onları topraklarından kovdu. Daha sonra Heraclius’a elçi gönderdi ve yaşamlarının sonuna kadar bağlı kalacakları bir barış anlaşması [anlaşması] yaptılar. [Heraclius] ona hediyeler gönderdi ve Kobrat’ı Asilzade {Patrician} unvanıyla onurlandırdı”²⁴⁶.

Kubrat Han, devleti kurduktan sonra bir elçi göndererek Heracleios ile anlaşma yapmıştır. İmparator, Avar-Sâsânî ittifakına karşı bir müttefik bulma açısından Büyük Bulgar Devleti’ni tanımış; Bulgar Hanı’na hediyelerle birlikte “patrik” unvanını vermiştir ²⁴⁷. Kubrat Han’ın mezarından çıkarılan ve hükümdarlık mührü olabileceği düşünülen üzerinde “Patrik Kubrat” yazılı iki yüzük ²⁴⁸, bizce Bizans İmparatoru Heracleios’un hediyeleri arasında yer almış olabilir.

c) Bulgarlar’dan Ruslar’a Gönderilen Elçiler

985 yılında İdil Bulgarları ile Ruslar arasında kabul edilen anlaşmadan sonra Vladimir, Bulgar Hanı’nın kızıyla evlenmiştir. Ertesi yıl Ruslar’ı İslâm’a davet eden bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Vladimir, İslâm’ı yüce bir din kabul etmesine rağmen yasaklarına uygulamanın zorluğunu görmüştür ²⁴⁹.

²⁴⁵ Koç, **a.g.m.** , s.38-39; V. F. Geninig - A. H. Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)**, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964, s.110.

²⁴⁶ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.55-56; Koç, **a.g.m.** , s.38-39; V. F. Geninig - A. H. Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)**, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964, s.110.

²⁴⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Ed. Yahya Kemal Taştan, S.13, Ankara, KaraM Yay. , Bahar 2007, s.40.

²⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, **a.y.** , s.42.

²⁴⁹ Karatay, “**Doğu Avrupa**, s.44-45.

4. PEÇENEKLER'DEN GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Peçenekler'den Bizans'a Gönderilen Elçiler

Roma İmparatoru Constantine VII.'in tahtın varisi Romanus'a tecrübelerini aktardığı eseri “De Administrando Imperia” da, Peçenekler’le barış içinde olmanın imparatorluğa avantaj sağladığından bahsetmektedir. Bunun için her yıl Peçenekler’e uygun hediyelerle elçi göndermenin ve onlardan Bizans’a gelen rehinler ²⁵⁰ ve elçilerin ağırılanmasının önemini dile getirmiştir ²⁵¹.

Peçenekler, Bizans ile sınır durumunda olan Tuna Nehri’ni geçmek istemiş ve bunu savaşız halledebilmek için Bizans’a yüz elli kişilik bir elçilik heyeti göndermişlerdir. Bu elçiler, imparator isteklerine razı olursa, imparatora gönderilmek üzere otuz bin atlı sağlamaya da söz vermek üzere hazırlıklı gitmişlerdi. Fakat imparator bu kalabalık elçilik grubundan şüphe duymuş ve kurulu reddetmiştir. Sadece kendi huzuruna aldığı birkaç Peçenek ile görüşmelerine devam ederken, yazmanı Nikolaos, imparatorun kulağına birazdan gerçekleşecek Güneş tutulmasının olmasını beklemesini fısıldamıştır. İmparator önce şaşırılmışsa da keskin zekâsıyla durumu toparlayarak elçilere:

“Ben kararı Tanrıya [Tanrı’ya] bıraktım; eğer kısa süre içinde bir gök olayı ile işaret verilirse kesinlikle bilesiniz ki, güvenmediğim kurulunuzu, başınızda gelenlerin önerileri içtenlikli değil diye geri çevirmem, yerinde olmuştur; aksi taktirde, ben kuşklarımın yersizliğine inanacağım.” demiştir.

İki saat sonra Güneş tutulması gerçekleşince, Peçenekler dehşete düşmüşlerdir. İmparator onları **Leon Nikerites**’e teslim ederek İstanbul’a

²⁵⁰ Elçiler, can güvenlikleri için yanlarında gittikleri ülkeden rehinler bulundurlardı. Seyahatleri güvenli bir şekilde sona erdikten sonra rehinler serbest bırakılırdı.

²⁵¹ Porphyrogenitus, **a.g.e.** , s.49; Akdere, **a.g.e.** , s.10-11.

göndermiştir. İznik’te fırsatını bulunca görevlileri kılıçtan geçiren Peçenekler, kendilerini göndermiş olanlarla buluşmuşlardır²⁵².

Anna, babası Alexios’un Peçenekler üzerine saldırıya giderken uğradığı “İskitlerin [Peçenekler] Kurul Toplantısı Yeri” diye de anılan Slymeon Tepesi, diye bir yerden bahsetmektedir²⁵³.

II. TÜRKLER’LE MÜNÂSEBET KURMUŞ OLAN MİLLETLERDEN GELEN ELÇİ VE ELÇİLİK HEYETLERİ

A. DİĞER MİLLETLERDEN TÜRKİSTAN COĞRAFYASINA GÖNDERİLEN ELÇİLER

1. HUNLAR’A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Çin’den Hunlar’a Gönderilen Elçiler

Han Sülalesi zamanında Çin’in kuzeyi ve batısında bulunan Hsiung-nular (Hunlar), Çin’e sürekli akınlar yapıyorlardı. Bu sebeple İmparator Wu-ti zamanında, Hsiung-nular’a karşı ittifak oluşturmak amacıyla Yüeçiler²⁵⁴ (Jou-chih/Yüeh-ch’i)’e gönderilmek²⁵⁵ üzere bir elçi seçileceği ilânı verilmiştir. Hassa ve idarî kurumda yedek memur olan, narin yapılı subay **Chang-ch’ien**, müracaat etmiştir. Hunlar’ı iyi

²⁵² Kommena, **a.g.e.** , s.217.

²⁵³ Kommena, **a.g.e.** , s.218.

²⁵⁴ Hunlar’ın Türkistan’da en büyük rakiplerinden biri sayılan Yüeh Chi’ler, Mete ve oğlu tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, büyük bir kısmı batıya göç ederek yerleşmişlerdir. Bundan sonraki dönemlerde faaliyetlerini bu bölgede yoğunlaştırmışlardır. Bu kavim ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I(Yüeh Chi’ler)”, **DTCFD**, XV, S.1-3, Ankara, DTCF Yay. , 1957, s. 247-278.

²⁵⁵ Bu eski Çin politikası Ligeti tarafından “*Barbar düşmana karşı barbar müttefik*” şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, Ankara, Ankara Üni. Basımevi, 1998, s.51; Li, **a.g.e.** , s.2; Ayşe Onat, “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö.206-

tanıyor olması hasebiyle elçiliğe seçilen Chang-ch'ien, ilk elçilik seyahatine M.Ö. 139²⁵⁶ yılında çıkmış ve yolculuğunu M.Ö. 126'da sona erdirmek suretiyle gerçekleştirmiştir. Onun elçilik maiyetinin yüz kişiden fazla olduğu kayıtlıdır ²⁵⁷. En büyük yardımcısı ve kılavuzu "Hu" asıllı Kan-fu adlı biridir ²⁵⁸. "Lang" unvanını taşıyan Chang-ch'ien, Çin'in batıya gönderdiği ilk elçidir ²⁵⁹. Görevi istenilen netice ile sonuçlanmamasına rağmen; imparatora kuzeybatı memleketleri hakkında orijinal ve önemli bilgiler veren bu Çin elçisi, M.Ö. 119'da, bu sefer Wu-sunlar'a gitmek üzere Türkistan'a ikinci elçilik seyahatine çıkmıştır. Maiyetine bu defa ilkinden daha yüksek derecede unvan ve daha kalabalık bir heyet verilmiştir ²⁶⁰. Bu heyetin üç yüzden fazla kişiden oluştuğu, her birine ikişer at verildiği, on binlerce büyük ve küçükbaş hayvan ve çok miktarda altın paranın da götürüldüğü, ayrıca yardımcı elçiler de verildiği kayıtlıdır ²⁶¹. M.Ö. 115'te ülkesine geri dönmüştür ²⁶².

Wang Mang başa geçtikten sonra Hun hükümdarına ²⁶³ kendi sülalesinin adını taşıyan bir mühür göndererek, eskiden Han sülalesi imparatorlarının vermiş oldukları mührü geri istemiştir. Damga niteliğini taşıyan bu türden mühürler, aslında Çin İmparatorluğu'na tâbi bir devletin hükümdarına değil, doğrudan doğruya imparatorun tebaası olan kimselere verilebilirdi. Yani, Wang Mang bir kurnazlık

M.S.220)", **Bellekten**, LI, S.200, Ankara, TTK, Ağustos/1987, s.613; Han Shu, 96B, 10 b, Le-tien Baskısı, Taiwan 1974.

²⁵⁶ Ligeti bu tarihi M.Ö. 138 olarak vermiştir. Ligeti, **a.g.e.**, s.51.

²⁵⁷ Ligeti'nin, Chang-ch'ien'in yanına yüz atlı ve bir Hun asıllı kılavuz verildiği bilgisi de bunu doğrulamaktadır. Bkz. Ligeti, **a.e.**, s.51; Li, **a.g.e.**, s.2; S.C. Ta-yüan, s.3159.

²⁵⁸ Li, **a.e.**, s.2; S.C. Ta-yüan, s.3157; Li'nin S.C. Ta-yüan, s.158'deki Hsuo-yin'in notlarından aktardığına göre Kan-fu, T'ang-i ilçesindeki bir ailenin hizmetçisi iken, Chi-chieh'ye göre ise T'ang-i soyadı olup Hu-nu-kan-fu adını taşımaktadır.

²⁵⁹ **A.e.**, s.2 ve 4. Bizce, bundan önce kayıtlı bir elçi ismi bulunmamakla birlikte Chang-ch'ien, Çin'in batıya gönderdiği ilk elçi değildir. Fakat kendisinden önceki elçilerin belki ilgisizlikleri, belki de elçiliklerinin kısa süreli olması gibi kesin bilinmeyen bir nedenle bu memleketler hakkında bilgi derleyip kaydetmemiş olmamaları ve ayrıca onun elçiliğinin sonucunda gerçekleşen gelişmeler Chang-ch'ien'in elçiliğini kıymetli kılmaktadır. Örneğin, M.Ö. 177 yılında Çin İmparatoru'nun, dostluğunu kazanmak istediği Hun hükümdarına çeşitli hediyeler gönderdiği kayıtlıdır: "*Bunların arasında işlemeli, nakışlı, pamuk konmamış bir ipek elbise vardır ki bunu imparator kendisi giyermiş. Galiba bu fevkalade bir dostluk nişanesi sayılıyordu. Ötekiler daha ziyade, gönderilen eşyanın sadece sıralanışından ibaret: işlemeli, pamuksuz bir uzun tunik entari; karışık renkli, nakışlı, pamuksuz bir ipek biniş; bir tarak; bir altın kakmalı kemer; bir altın kemer tokası; 10 parça işlemeli ipek; 30 parça çeşitli renkte nakışlı ipek; 40 parça al renkte ağır ipek kumaş; 40 parça yeşil ipekli.*" Bkz.Ligeti, **a.e.**, s.45.

²⁶⁰ Li **a.g.e.**, s.12.

²⁶¹ **A.e.**, s.137.

²⁶² Ligeti, heyetin M.Ö. 115'te yola çıktığını belirtir. Bkz. Ligeti, **a.e.**, s.56.

yaparak Hunlar'ı Çin'in egemenliğinde gibi göstermeye çalışmıştır. Wang Mang'ın bu davranışı Hunlar'ı kızdırmış ve Hun-Çin ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur²⁶⁴.

Çin elçileri, Çin'e tâbi olan fakat Hun memleketinde esir edildiklerini gördükleri Wu huan kabilesinin, geri gönderilmelerini istemişlerdi. Bu davranışı, içişlerine karışma sayan Hun hükümdarı hoşnutsuzluk göstermiş ve istekleri cevapsız bırakmıştır²⁶⁵.

Kuzeyde yavaş yavaş kuvvetlenen Hun hükümdarı²⁶⁶, Çin'deki karışık ortamdan faydalanmanın bir fırsatını aramakta idi. Bunun yanında Wang Mang'ın ölümüne yol açan karışıklık sırasında isyan eden Çin generalleri de durumlarını kuvvetlendirmek çabası içindeydiler. Generallerden Lu Fang, taraftar toplamak ve Kuzey Çin'e hakim olmak amacıyla kendisinin eski Han İmparatorluk ailesine mensup bulunduğunu, ana tarafından ise bir Hun prensesinden geldiğini iddia etmişti. Bu girişimlerinde başarılı olabilmesi için gittikçe kuvvetlenen Hun Devleti'nin ve hükümdarının yardımına ihtiyacı olacağını bilincindeydi. Bu yüzden Hunlar'la anlaşmak istediğini bildiren bir elçi yollamıştır. Aradığı fırsat ayağına gelen Hun hükümdarı da, Hunlar'ı iyi tanıdığı anlaşılan bu Çinli generalin teklifini kabul etmiştir²⁶⁷.

M.S. 29 yılında Çin'e askerî harekâta bulunan Hunlar'a karşı İmparatorluk orduları başarılı olamamıştır. Ülkesinin durumunu çok iyi değerlendiren Çin İmparatoru'nun, Hunlar'a elçi göndererek eski dostluk anlaşmalarını yenilenme

²⁶³ Bu Hun hükümdarı MÖ. 8-MS. 13 yılları arasında yaşamış Wu CniuJiu Shanyü'dür.

²⁶⁴ Eskiden Çin tarafından Hunlara armağan edilen mühür bir hakanlık mührü idi. Yani Çin, Hunların hakanlık veya devletlerini tanıyordu. Yeni Sülale'nin Hunlara gönderdiği bu mühür ise, bir vezir veya Çin büyük memuru mührü idi. Böylece Çin kendi protokolünde Hun hükümdarının rütbesini indirmiş olduğundan ilişkileri bozan, bu mühür değiştirme işi olmuştur. Bkz. Groot, **a.g.e.**, s.200; Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, II, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. , 1981, s.210. **Han Shu** (HS), Le-ti'en Ch'u-pan shih Taiwan, 1974, 94 B, s. 3820-3821; **Tze-chih-t'ung-chien** (TCTC), Shih-chieh shu-chü, Taiwan 1972, 37, s. 1183-1184.

²⁶⁵ Ayşe Onat, "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi (M.S.25-46)", **DTCFD**, XXXI, S.1-2, Ankara, 1987, s.386; *HS* 94 B, s. 3820.

²⁶⁶ Bu Hun hükümdarı Yü (MS.18-16) Shanyü'dür.

²⁶⁷ Onat, **a.g.m.**, s.389;21 *HHS* 12, s. 505-506.

isteğini belirtmiştir ²⁶⁸. Kendisini Mete gibi büyük ve ünlü gören Hun hükümdarının, imparatorun elçisine karşı mağrur bir şekilde davranması, Çin İmparatoru'nun anlaşma ümidini de kırmıştır. Artık iyice kuvvetlenmiş olduklarına inanan Hunlar, Çin sınırlarından içeri akınlarını devam ettirmişlerdir.

Mete zamanında, iktidarı ele geçirmek için fırsat bekleyen birçok râkibi olduğunu bildiğinden savaşı sürdürmenin manasız olduğunu anlayan Çin İmparatoru Kao-ti, Hunlar'a bir elçi göndererek "dostluk ve kardeşlik" anlaşması imzalamayı kabul etmiştir. Bu anlaşmaya göre bir Çinli prenses gelin olarak gönderilecek ve her yıl anlaşmada belirlenen miktarda hediye adı altında vergi verilecekti. Kao-ti'nin bu girişimine rağmen Hunlar'a sığınan Çinli asiler yüzünden imparatorluk istenilen başarıyı elde edememiştir.

Mete ile savaş halinde olan Kao-tsu (M.Ö. 206-195), yenileceğini anlayınca kuşatmadan vazgeçmeye ikna etmesi için kıymetli hediyelerle bir elçisini Mete'nin hanımına göndermiştir. Hanımı, "elde edeceği Han topraklarında zaten yaşayamayacaklarını, barışın kendileri için daha iyi olacağını" söylemiştir. Mete, bu sırada beklediği desteğin gelmemesinden şüphelenmiş ve hanımının sözüne de kulak vererek kuşatmadan vazgeçmiştir ²⁶⁹.

Mete'nin yerine geçen oğlu Lao-shang Yabgu da babasının izinden gitmiştir. Çin'den kendisine gönderilen elçi **Chung Hang Yüeh**'nün Hun tarafına geçme isteğini sevinç ve iltifatlarla karşılamıştır. "*Yüeh, yabgunun çevresinde bulunanlara, tebaa ve hayvan sayısı ile mal varlıklarının bir deftere kaydedilmesini öğretti.*"²⁷⁰. Hunlar'ın iç işlerinde büyük bir devrim yaratan bu durum, yabgu boyunu, diğer küçük boylar arasından çıkarmış ve yabguya "Göğün ve yerin oğlu, Güneş ve Ay'dan olmuş büyük Hun yabgusu" unvanı verilmiştir. Yabgu büyük yetkilerle donatılırken, Hun halkı da kendi âdetlerinin yerine Çin âdetlerini kullanmaya

²⁶⁸ Onat, a.y. , s.390; TCTC 42, s. 1352'de verilen belgede Hunlar'a M.S. 30 yılında **Li Feng** adında bir elçi gönderildiği yazmaktadır. HS 89, s. 2940'daki bir diğer belgede ise, **Han T'ong** adlı bir başka Çinli elçi daha değerli hediyelerle Hun hükümdarıyla anlaşmak üzere gönderilmiştir. Bu şekilde Hunlar'a iki elçilik yollanmıştır. Ancak bu ikinci elçilik ile ilgili belge iyice tarihlenmemiştir.

²⁶⁹ Li, a.g.e. , s.100.

başlamıştır. Kendini Lao-shang Yabgu'nun hizmetine adayan Yüeh, bu değişimin getireceği tehlikelere, “Hunlar'ın nüfusu, bir Çin şehrinin nüfusuna bile denk değildir. Fakat onlar, farklı giyim-kuşam ve yeme-içme konusunda Çinliler'e bağımlı olmadıkları için güçlüdürler. Şimdi ise, ey yabgu, siz âdetlerinizi değiştiriyor, Çin eşyalarından hoşlanıyorsunuz. Eğer Çin, elindeki eşyaların onda birini gözden çıkarırsa, bütün Hunlar tek tek Han hanedanı tarafına geçerler. Siz Çin'den ipekli kumaşlar alarak, halkın üzerindeki elbiseyi çıkarıp onları giydirin. Sonra da dikenli bitkiler arasına salıp, böylece bunların kürk ve deri elbiselerin yerini tutamayacağını gösterin. Çin'den gıda maddesi alın, ama onu kullanmayarak, kaşar ve sütün onlardan daha üstün olduğunu gösterin.” diyerek işaret etmiştir. Ancak Yüeh'nün uyarılarına itibar edilmemiştir.

M.Ö. 107 yılında Çin İmparatoru, **Yang Hsin** adlı elçisini, hükümdarın oğlunu Çin sarayına rehin olarak yollaması isteğinde bulunmak üzere göndermiştir. Teklifi reddeden Hun hükümdarı, dostluk anlaşmasının hâlâ yürürlükte olduğunu:

“Bu isteğiniz, eski anlaşma hükümlerine aykırıdır. Yapmış olduğumuz anlaşmaya göre Çin, barışı sağlamak için her yıl muntazam olarak Çinli prensesler, yiyecek ve giyecek maddeleri göndermeyi taahhüt etmişti. Biz de buna karşılık olarak Çin sınırlarına saldırmamaya çalışıyorduk. Şimdi, Siz [siz] bütün bunlara karşı çıkarak benden oğlumu rehin göndermemi istiyorsunuz. Ancak, teklifinizi kabul etmiyorum”²⁷¹ diyerek hatırlatmıştır.

Han hanedanının, ordu ve devlet erkânının ihtiyaçlarını gidermek amacıyla halktan mümkün olduğunca çok ürün toplamaya yönelik bir vergi sistemi getirmesi, iki üç nesildir (50-75 yıl) Çin kumaşı ve ekmeğine alışmış olan Hunlar'ın aracısız alışverişlerine ket vurmuştur. Uzlaşmaya varılamayan bu mesele yeni bir savaş sebebini oluşturmuştur²⁷².

²⁷⁰ Gumilëv, *Avrasya'dan*, s.400; Biçurin, *Sobraniye*, I/58.

²⁷¹ Onat, “*Han Döneminde*”, s.615-616, dp.13.

²⁷² Gumilëv, *a.g.e.*, s.402.

Savaşın nihayetinde, 162 yılında İmparator Wen-ti, barış talebinde bulunmuştur. Lao-shang Yabgu, önemsiz havası vermek amacıyla bir tang-hu (düşük dereceli bir memur)'yu, Çinli vakanüvislerin zikretmeye değer bile görmedikleri iki atı hediye olarak göndermiştir. Yapılan anlaşma ile Çinliler her yıl “*hatırı sayılır ölçüde darı, beyaz pirinç, simli kumaş, ipek, pamuklu kumaş ve değişik eşyalar*” göndereceklerdi. Ancak serbest sınır ticareti meselesi henüz çözülememişti ²⁷³.

161’de Lao-shang Yabgu’nun ölümü ile tahta geçen oğlu Kün-çin zamanında, Han hanedanlığı tahtındaki değişiklik, imparatorluk içinde şiddetli çatışmaları getirmiş ve isyancıların yardım isteklerine Hunlar’ın cevap vermemesi iki ülke arasındaki iyi ilişkileri tekrar başlatmıştır. 152 yılında sınır pazarları açılarak takas ticaretinin canlandırılması yanında Hun yabgusuna büyük hediyeler ve bir Çinli prenses gönderilmiştir ²⁷⁴.

Hunlar’a gelen bir Çin elçisi, konuşması esnasında vezire, Hunlar’da yaşlılara değer verilmediğini söylemesi üzerine vezir şu cevabı vererek onu susturmuştur: “Çin geleneklerinde, savaşa giden genç askerleri sıcak tutsun diye giysilerini, aç kalmasınlar diye yiyeceklerini veren bir yaşlı hiç görülmüş müdür?”. Gençler ve yaşlıların bu yolla birbirlerini koruduklarını ifade etmiştir ²⁷⁵.

Yine Hunlar’a gelen Çin elçisi, Hunlar’da rütbe ve sınıf farkını gösteren şapka ve uniformalar bulunmadığını dile getirerek Hunlar’ı küçümsemeye çalışmıştır. Vezir de elçiye aşağılayıcı bir şekilde: “...Sen ey, topraktan yapılmış kulübelerde yaşayan kişi. Süslü Çin elbisesi ve yüksek Çin memuru şapkasını taşıyorsun ama konuşmayı bilmiyorsun .”diyerek hakaretler etmiş ve vermekte oldukları ipek, pirinç, maya vb. şeylerin kalite ve miktarını artırmazlarsa, harmanlarını atlı birlikleriyle çiğneyeceklerini söylemiştir ²⁷⁶.

²⁷³ A.e. , s.403.

²⁷⁴ A.e.

²⁷⁵ Bahaeddin Ögel, “Mete’nin Oğlunun Büyük Veziri” , **Millî Kültür**, C.2, S.9, Ankara, Şubat/1981, s.47.

²⁷⁶ Ögel, **a.g.m.** , s.48.

Meng-sün öldüğünde cenaze törenine katılan Tabgaç elçisi, kendi memleketine yazdığı mektupta, Meng-sün'ün oğullarıyla görüştüğünü; onların orta zekâlı insanlar olup yerine geçen oğlu Mao-k'ien'in ise babası gibi olağanüstü bir kabiliyete sahip olmadığını bildirmiştir ²⁷⁷.

b. Moğollar'dan Hunlar'a Gönderilen Elçiler

Mete'nin uzun yollar katedebilen oldukça kıymetli atı Tung-hular'ın ²⁷⁸ dikkatini çekmiş; elçi göndererek bu atı istemişlerdir. Devlet büyüklerinin atın verilmemesi yönündeki kararına rağmen Mete, bu sebeple komşuları ile bozuşmak istememiştir. Bu barışçı yaklaşımı, korku olarak yorumlayan Tung-hular, daha ileri giderek Mete'nin eşlerinden birini istemişlerdir. Yine devlet büyüklerinin isteksizliğine rağmen Hun hükümdarı bu isteklerini de yerine getirmiştir. Bundan sonra her iki devletin de kullandığı metruk bir araziye istemişlerdir. Devlet büyükleri bu sefer verilmesi yönünde hemfikir olmuşlar fakat Mete bu konuda da onlardan farklı düşünmüştür. Ülkesinin toprağını kendi mülkü gibi telakki edemeyeceğinden bu mesele Tung-hular'ın hezimete uğraması ile sonuçlanmıştır ²⁷⁹.

c. Bizans'tan Hunlar'a Gönderilen Elçiler

441 yılında Hunlar'a giden Doğu Roma elçisi, Odessus (Varna)'a kadar gemi ile gitmiş, oradan da Tuna üzerinden Attila'nın sarayına ulaşmıştır ²⁸⁰.

²⁷⁷ Emel Esin, "Gök-Türklerin Ecdâdından Tsü-K'ü Meng-Sün (M.367-433) Devrinde San'at", **Türk Kültürü**, S.100, Y.IX, İstanbul, TKAE, Şubat/1971, s.325.

²⁷⁸ Tung-hular ya da Dung-hular, W. Eberhard tarafından eski Moğol kavmi olarak kabul edilmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz.W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK, 1996, s.45, 50-51.

²⁷⁹ A. Rıza Bekin, "Han Sülalesi Devrinde Çin'in Durumu", **Doğu Dilleri Dergisi**, II, S:3, Ankara, D.T.C.F. , 1977, s.51-52.

Çin kaynağından verilen bilgiye göre, M.S.166 yılında, Yen-hsi devrinin dokuncu yılının dokuzuncu ayında bazı Hun boylarının sınır vilayetlerini yağmalamasından sonra, Ta-ch'in Devleti'nin ²⁸¹ kralı elçilerle [Hunlar'a] haraç göndermiştir. Bu bilgi, Türkler'le Bizanslılar'ın atalarının elçilik münasebetlerinin çok daha eskilere dayandığının bir ispatıdır. M.Ö.36 yılında, Talas Nehri boyunda Çinliler'in taarruzuna uğrayan Hun shan-yü'sü Chih-chih, mağlup olmuştur. Çin generalinin imparatora sunmak için resimlerle hazırladığı galibiyet raporunda, köşeli kalkanları olan yüz piyadenin balık pulu şeklinde dizildiği bildirilmektedir. Bu kalkanlar ve askeri tertibin ise, dünyada sadece Romalı askerlerde görüldüğü kaydedilmiştir. Ayrıca Türkler'in piyade olarak savaşmaya elverişli olmadıkları hatırlatılmaktadır ²⁸². M.Ö. 54 yılında, Carrhae civarında on bin Romalı askerin Partlar tarafından esir edilerek sınırı korumaları için Merv civarına gönderildikleri bilgisi de bunu desteklemektedir ²⁸³. H.H.Dubs'a göre, bu esir edilen Romalılar, Li-ch'ien'de, Batı Kansu'da bir yere yerleştirilmişlerdir. Li-ch'ien, Han devrinde ve daha sonra Çinliler tarafından Roma İmparatorluğu'na verilen ad olmuştur ²⁸⁴.

“V. yüzyılın başlarında Hunlar'ın askerî karargâhı Karadeniz sahilleri boyunca uzanan bozkırlarda kurulmuş ve 412'ye kadar Bizans elçileri oraya gidip gelmişlerdir” ²⁸⁵. Bu tarih, araştırmamızda Türk-Bizans elçilik münasebetleriyle ilgili şimdiye kadar elde edebildiğimiz en eski tarihtir. Hun hükümdarı Rugıla'nın, 430 yılında, Ren Nehri'ne ulaştıklarından hemen Roma ile *“diplomatik münasebetlerini düzeltmeye girişmesi”* de bu tarihten önce Hun-Bizans elçilik münasebetlerinin

²⁸⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, “Büyük Hun Hükümdarı Attila”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, İstanbul, s.3; O.J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, 1978 Köln, s.70.

²⁸¹ Avrupalıların “Loma” dedikleri, Romalıların atalarının kurduğu bir devlettir. Bkz. W. Eberhard, “Muahhar Han Devrinde (M.s.25-M.s.220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış”, **Bellekten**, IV, S.16, Ankara, TTK, I. Teşrin/1940, s.375.

²⁸² H.H. Dubs, “An Ancient Military Contact Between Romans and Chinese”, **American Journal of Philology**, Vol.63, Nu.3, 1941, p.322-330; Wolfram Eberhard, “Hsiung-Nu'ların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri”, Türkçeye çev. İkbâl Berk, **Bellekten**, VIII, S.29, Ankara, TTK, II. Kânun/1944, s.143.

²⁸³ Dubs, **a.g.m.**, s.322-330; Eberhard, **a.g.m.**, s.143-144.

²⁸⁴ Dubs, **a.y.**, s.322-330; Eberhard, **a.y.**, s.144.

²⁸⁵ Gumilëv, **Avrasya'dan**, s.218; L. N. Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**,4.bs., çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2003, s.177.

varlığını göstermektedir. Rugila bu uğurda, Gallia'daki Bagauda isyanını bastırmak için imparatorluğa kendi ordusunu vermekte bir sakınca görmemiştir ²⁸⁶.

“...448'de Priskus [Priskos] Pannius Attila'nın otağında büyükelçi olarak bulunduğu sırada çok pahalı “İskit” tarzı elbiseler giymiş bulunan bir Yunanlı'ya rastlar...” ²⁸⁷. Buradaki “İskit” sözü “Hun” yerine kullanılmış olup, buradaki ifadeden, Hun kıyafetlerinin pahalı olduğu ve Bizans elçisinin bunu dile getirmeye değer bulduğu anlaşılmaktadır ki, kendisi de pahalı elbiseler giyiyor olsaydı bu ayrıntıya takılamazdı diye düşünüyoruz.

Bizans İmparatoru Justinianos'un İran'la (552 yılında) yaptığı savaşta asker toplamak amacıyla patrik **Prov**'u elçi olarak Hunlar'a gönderdiği ve elçinin eli boş döndüğü kayıtlıdır ²⁸⁸. Ancak bu sırada Prov'un, Hunlar'ın arasına sızmış olan Hristiyan misyonerlerin faaliyetlerine destek vermek amacıyla erzak ve ibadetlerini yerine getirebilmeleri için gerekli kilise eşyaları temin etme görevini de üstlendiği bilinmektedir.

“Hristiyan misyonerler Hunlar'ın göçebe alanlarına da sızmışlardı. Suriyeli kronist Zakhariya Rhetor'un eserinde geçen bir kayda göre, başlarında Ermeni Kardost'un bulunduğu yedi kişilik bir misyoner grubu, dağları aşarak Hunlar'ın ülkesine gelmiş ve orada Hristiyan esirlerin dertleriyle ilgilenmekle kalmayıp, aynı zamanda birçok Hun'u Hristiyanlaştırarak, kendi dinlerini öğretmişlerdir ²⁸⁹.

Aynı yazar bundan başka onların “*oraya [Oraya] Hun dilinde kitaplar getirdiklerini*” yani bir Hun alfabesi geliştirerek, muhtemelen dinî kitapları Huncaya

²⁸⁶ Gumilëv, **Avrasya'dan**, s.218-219.

²⁸⁷ **A.e.**, s.219; Gumilëv, **Hazar Çevresinde**, s.178.

²⁸⁸ Artamonov, **a.g.e.**, s.119; Prokopius, **İstoriya voyn s persami**, s.143-145.

²⁸⁹ “Barbarların Hristiyanlığı kabul etmeleri, onların imparatorlukla ilişki kurma şekillerinden sadece biriydi ve dinî olmaktan çok siyasî amaçlı bir hareketti. Bizans kumandanları parayla satın almak, onları zengin hediyeler ve mutantan ünvanlarla doyurmak, episkoplar ve azizler göndermek suretiyle; sadece dolaysız etki ve hâkimiyet alanını genişletmişti.” Bkz. Artamonov, **a.g.e.**, s.124.

tercüme ettiklerini de kaydetmektedir. Yukarıda adı zikredilen “Prov 522’de Bosphorus’a geldiğinde, bu misyonerlerin faaliyetlerinden haberdar olmuş, onlarla görüşmüş ve daha sonra da imparatora onlar hakkında bilgi vermiştir. Prov’un emri üzerine o civarda bulunan Bizans şehirlerinden (muhtemelen Kep ve Thanagorya) Kardost ve yol arkadaşlarına 30 katır yükü buğday, şarap, ya, keten ve başka erzakların yanı sıra Hristiyan ibadetlerinin icra edilebilmesi için gerekli kilise eşyaları gönderildi...”²⁹⁰.

Hun Hükümdarı Uldız’ın Tuna’yı geçerek Trakya üzerine yaptığı seferler (405,409 yılları) nedeniyle Bizans ile ilişkileri bozulunca, Uldız, yanına gelen Bizans elçilerini güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafa hâkim olmakla tehdit etmiştir.

Kaynaklarda, Hun Hükümdarı Karaton zamanında -412 yılında- tarihçi **Olympiodoros**’un elçi sıfatıyla, barışı sağlamak amacıyla Hun Devleti’nin topraklarında bulunduğu kayıtlıdır²⁹¹.

434 yılında Rua’nın ölümünden sonra başa geçen Attila, kendi istediklerini, Bizans elçilik heyetine²⁹² tarihte Margus veya Constantia Anlaşması olarak bilinen anlaşmanın şartları olarak kabul ettirmiştir. Buna göre Bizans, Hun kaçaklarını sınırlarına almayacak, mülteci ve esirler için fidye ödeyeceği gibi yıllık altın vergisi iki katına çıkarılacak, ticaret eşit şartlarda yapılacak ve Bizans Hunlar’a tabi kavimlerle münâsebette bulunmayacaktı.

Bu anlaşmanın dikkati çeken bir noktası da anlaşmanın at üzerinde yapılmış olmasıdır. “Constantia surları karşısında kurulmuş olan Margus şehri’nde İskitler toplanmışlardı. Görüşme yapmaya gelen elçilik heyeti ve şehrin vatandaşları at üzerindeki muhteşem İskit kralı ile karşılaştılar. Romalı elçiler kendi şereflerini

²⁹⁰ A.e. , s.125.

²⁹¹ Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV, 1995, s.10.

²⁹² Hun İmparatorluğu tahtına Attila geçince, Roma senatosu, Plinhas’ın elçi olarak Attila’ya gönderilmesi kararını almıştır. Plinhas’ın elçiliği imparator tarafından da onaylanınca, Plinhas’ın tavsiyesiyle hazineden sorumlu Epigenes de elçiliğe dahil edilmiştir. Bkz. Ahmetbeyoğlu, a.e. , s.23.

hatırlayarak, bizzat yayaların atlılarla tartışması gerekmesin diye, aynı teçhizatla İskitler’le görüşmeye karar verdiler”²⁹³.

İmparator Theodosius’un anlaşmanın şartlarını çiğnemesi ve Margus şehri (bugünkü Dubravica) piskoposunun Hun mezarlarını açtırıp içindeki kıymetli eşyaları çalması üzerine Attila, Bizans’a elçi göndermiştir. Anlaşma şartlarına uyulmasını ve piskoposun teslim edilmesini istemiştir. Attila’nın bu isteklerinin reddedilmesi Hunlar ile Bizans arasında gerçekleşmiş olan I. Balkan Seferi (441-442)’ne neden olmuştur²⁹⁴.

II. Balkan Seferi (447) sonunda mağlup olan Bizans İmparatoru Theodosius, elçisi Anatolius’u Attila’ya göndererek barış teklifinde bulunmuştur. Bizans açısından özellikle malî olarak ağır şartlar taşıyan bir anlaşmanın ardından, malî kriz yaşayan Bizans İmparatorluğu çareyi bir suikast ile Attila’yı ortadan kaldırmakta bulmuştur. Planı uygulamak üzere içerisinde Priskos’ un da yer aldığı bir sözde elçilik heyeti oluşturulmuştur. Ancak Attila Bizans’ı hâkimiyeti altına alıp suikasttan haberdar olduğu vakit, Theodosius’u haysiyetsiz bir kölesi olarak aşağılamıştır²⁹⁵.

Attila 451 yılında Roma İmparatorluğu’nun üzerine gittiğinde, çaresizlik ve endişe içinde kalan Romalılar, barış ortamını sağlayabilmek için, hitabetiyle meşhur Papa Leon başkanlığındaki bir heyeti Attila’ya göndermişlerdir. Papa’nın bütün Hristiyanlar ve imparator adına af dilemesi, Papa’nın kendi ağzından Roma’nın teslimiyeti demekti; Böylece Attila, Batı Roma İmparatorluğu’nu kesin olarak kendisine bağlamış oluyordu²⁹⁶.

²⁹³ A.e. , s.12.

²⁹⁴ A.e. , s.23-24.

²⁹⁵ A.e. , s.13-14, 26.

d. Sâsânîler'den Hunlar'a Gönderilen Elçiler

İran Şahı Firuz (459-484), 444-463 yılları arasında hüküm sürmüş olan Albanya (Ermeni) hükümdarı II. Vaçe'ye birkaç kez kendisine tâbi olması teklifinde bulunmuştur. Vaçe'yi ne güç ne de ikna ile kendi taraflarına çekemeyeceklerini anlayan İranlılar, “*Haylantürk ülkesine*²⁹⁷ *pek çok hediye gönderdiler, Alan kapısını (Daryal Geçidi) açıp Hunların [Hunlar'ın] büyük ordusunu davet ettiler...*”²⁹⁸. Bu bilgi, Fars-Onogur elçilik münâsebetlerinin varlığını haber vermektedir. İran Şahı, Onogurlar'ı hediyelerle kendisine yaklaştırıp onları Albanlar üzerine gitmeye ikna etmiştir.

e)Albanlar'dan Hunlar'a Gönderilen Elçiler

Hunlar'ın başbuğu ve büyük prensi Alp İlituer [Alp İlteber], kızını vererek akrabalık yoluyla dostluk kurduğu Cavaşır'ın öldürülmesi üzerine onun intikamını almak isteyince Albanya hükümdarı Varaz-Tiridat, katalikosu **Yeliazar**'ı, Cavaşır'ın ölümüyle kendilerinin ilgisi olmadığını izah etmeye Hun prensinin yanına göndermiştir. Katolikos Yeliazar, Alp İlteber'i ikna etmeye muvaffak olmuştur²⁹⁹.

Hunlar'ın her yıl ülkelerine yaptığı baskını önlemek amacıyla Albanya prensi Varaz-Tridat, ayanları ve katalikos Yeliazar ile istişare ederek piskopos **İsrail**'i Hunlar'ın ülkesine elçi olarak göndermeye karar vermişlerdir. Hunlar'a gönderilecek hediyelerin ve heyetin erzakının temin edilmesinden sonra Firuz-Kubad Şehri'nden yola çıkan piskopos ve beraberindekiler Kür Nehri'ni geçip seferlerinin on ikinci gününde Lpink Şehri'ne varmışlardır. Buradan Çilbler ülkesine, Kafkas Dağları

²⁹⁶ **A.e.** , s.16.

²⁹⁷ Haylantürk veya Onogurlar hakkında Y. Caferov, Hunlar ve Azerbaycan; Kalankatlı, **a.g.e.** , s.71

²⁹⁸ **A.e.**

²⁹⁹ **A.e.** , s.231.

eteklerinden Çola Kapısı'na[Derbend] ve oradan da Varaçan Şehri'ne ulaşmışlardır. Elçilik heyeti Hun prensi tarafından sevinç ve hürmetle karşılanmıştır³⁰⁰.

Hazarlar'ın bünyesinde yer alan ve sonradan onlarla aynı şehirde kaynaşan Dağıstanlı Hunno-Bolgarlar'ın prensi Alp-İlitver (Alp-Elteber) 'e, Albanya prensi Varaz-Trad tarafından 682 yılında (H.62) piskopos İsrail başkanlığında bir heyet gönderilmiştir. "Alban Tarihi"neki kayda göre elçi İsrail, Alp-İlitver'i hem barışa hem de Hristiyan olmaya ikna etmiştir. Bu durum, Hun prensinin komşu ülkelerle ilişkilerini güçlendirip, onlar arasında eşit seviyede yer almaya çalıştığı ihtimali ile açıklanabilir³⁰¹.

"Alban Tarihi" nde, kuzey kavimleri olarak zikredilen Hunlar'a, Alban hükümdarları neslinden olan Ermeni kumandan Vardan³⁰² elçi olarak gönderilmiştir. Elçinin görevi Hunlar'la görüşmek ve ittifak anlaşması yapmaktı. *"Hunlar, her şeyi bizzat gözleriyle görmek için oraya temsilci gönderdiler ve olan biteni gördükten sonra semalardan indirilmiş kanunlara esaslanarak ant içtiler. Haçperestlerin muhkem ittifak hakkındaki antlarını kabul ettiler. Böylece bütün arzularına nail oldular."* Bu olayların İran Şahı Yezdegird II. zamanında meydana geldiği kayıtlıdır³⁰³.

2. GÖKTÜRKLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Çin'den Göktürkler'e Gönderilen Elçiler

545 yılında Bumin'e gönderilen ilk Çin elçisi bir Soğdlu idi. Liviç ve Klyaştorniy gibi Ögel de bunun bir tesadüf olmadığı düşüncesindedir. Çünkü *"Soğd tüccarları, Jou-Jan'lara karşı bir denge kurmaya çalışan Kuzey T'ieh-lê'ler*

³⁰⁰ A.e. ,s.235-237.

³⁰¹ Artamonov, a.g.e. , s.248-249 ve 362.

³⁰² Kumandan Vardan, "Hun Kapısı" yani Derbend ya da diğer adıyla Çola'nın muhafazasından sorumlu idi.

³⁰³ Kalankatlı, a.g.e. , s.69.

arasında da etkindiler³⁰⁴”. Diğer taraftan “Soğdlular Doğu ve Batı kağanlık [Kağanlık] saraylarında bulunmuşlar ve önemli siyasi [siyasî] , kültürel ve ekonomik roller oynamışlardır³⁰⁵”. “Göktürk kağanlığının [Kağanlığı’nın] en erken resmi yazıtı olan ve Türk etnik türeyiş destanına açık şekilde resimli işaretleri bulunan Bugut yazıtının [Yazıtı’nın]Soğd dilinde olduğu da kaydedilmelidir³⁰⁶”. Yani Soğdça Göktürk Kağanlığı’ndaki resmi dillerden biri olarak kullanılmıştır.

Batı Wei İmparatoru Wen-ti, Doğu Wei İmparatoru Kao Huan’ın Ju-Jan Hanı Anahuan (A-na-kui) ve Togon hükümdarı K’ua-lü ile ittifak yaparak ülkesine saldırması üzerine, taraftar bulmak maksadıyla **An Nuo-p’an-t’o**’yu³⁰⁷ elçi olarak Bumin Kağan’a göndermiştir. Elçi, Türkler tarafından büyük coşku ve hürmetle karşılanmıştır. Bunun nedenini şu cümleler net olarak açıklamaktadır: “...Ordada herkes ‘şimdi bize büyük devletten elçi geldi; yakında bizim de devletimiz yükselecek’ diyerek birbirini tebrik etmeye başladı...³⁰⁸”. Halkının moralinin yüksek olduğunu gören Bumin Kağan, elçiyi hediyelerle gönderdikten sonra Ju-janların hükümrانlığını tanımadığını açıklamıştır. Ancak henüz Ju-janlarla savaşacak güce sahip olmadıklarını bildiği için aralarındaki diplomatik ilişkileri bir süre daha –Ju-janlar’a düşman olan Tölesler’in kendiliğinden Bumin’in tebâsı olmayı kabul etmelerine kadar- sürdürmüştür.

P’ei-Ch’i İmparatorluğu’nun rakibi P’ei-Chou İmparatorluğu, Batı Asya hükümdarlarıyla bağlarını kuvvetlendirmek niyetiyle 553 yılında Eftalitler’den, 555 yılında İran’dan gelen, 559’da Kao-ch’ang (Turfan)’dan, 561’de Kuça’dan ve 564’te de Karaşar’dan gelen heyetleri kabul etmiştir³⁰⁹. 561 yılında her iki imparatorluk da Mukan-han’a elçileri aracılığıyla kızlarını vermek istediklerini bildirmişlerdir.

³⁰⁴ Golden, **Türk Halkları**, s.99; Ögel, “**Doğu Göktürkleri**”, s. 113.

³⁰⁵ Golden, **a.g.e.** , s.99, 118 ve 123; E. G. Pulleyblank, “A Soghdian Colony in Inner Asia”, **TP**, 41, 1952, s.317.

³⁰⁶ Golden, **a.g.e.** , s.99; S.G.Klyastorniy, V.A. Livic, “The Soghdian Inscription of Bugut Revised”, **AOH**, 26/1, 1972, s.90-91.

³⁰⁷ Bu isim, yüz yıl önce Açına ordasının doğduğu Ho-hsi bölgesinden bir göçebenin adı olduğundan, tercihin tesadüfi olmadığı ve gönderilen elçinin Türk dilini biliyor olduğu ihtimali bizce de kuvvetlidir. Gumilëv, **Eski Türkler**, s.41.

³⁰⁸ **A.e.** , s.42.

³⁰⁹ **A.e.** , s.47.

Mukan-han, zengin P'ei-ch'i'nin hediyelerine rağmen, P'ei-Ch'ou İmparatorluğu'nun elçisinin başarılı diplomasisi (Mukan-han'ı yaptıkları ittifak anlaşmasına sadık kalmaya mecbur ederek) sayesinde Ch'ou'ların yanında yer almıştır³¹⁰.

Çin İmparatoru Yang Chien, Türkler'e karşı bozkırda üstünlük sağlayamayacağından korktuğu için Çin'in klasik entrikalarından birini uygulamıştır. Pek göze batmayan fakat kabiliyetli casusu Ch'ang Sun-sheng'i³¹¹ 582 yılında Türkler'e göndererek içlerinde anlaşmazlığa düşmelerini sağlamıştır.

Çin imparatoru, Göktürkler'e, birlikte Türgişler'e saldırma teklifinde bulunduğu bir mektup göndermiş fakat herhangi bir cevap alamamıştır³¹².

“Batı Türklerinin [Türkleri'nin] kağanının otağı genellikle Suyab civarında bulunuyordu ki, Hsüan Tsang (Çinli seyyah)'ın bu hakanlardan biriyle karşılaştığı yer de burasıydı³¹³. Kağanın üzerinde yeşil ipekten mamul bir kaftan vardı, saçları dağınıktı ve alınına yerli ahaliye olduğu gibi, başı birkaç kez saracak şekilde 10 fut uzunluğunda ipek bir şerit bağlamıştı. Yanındaki mevkebinin saçları ise, hakandan farklı olarak, örülüydü. Hakan, büyük bir otağda yaşıyordu ve otağdaki eşyaların çoğu altındı. Otağda devlet erkânı iki sıra halinde dikiliyordu. “Bu insan, keçe çadırda yaşayan barbar bir hükümdar olsa da, ona hayranlık ve saygıyla bakmamak mümkün değildi. Ziyarete gelenler otağa 30 adım yaklaştıklarında, hakan onu [onları] karşılamaya çıkar, tâzimde bulunur ve çevirmen aracılığı ile birkaç soru sorar, sonra da onu [ona] demir bir koltuk getirmelerini emrederdi. Türkler ağaç oturak kullanmazlardı... Otağda Çin'den ve Kao-ç'ang (yani Uyguristan'ın şimdiki Urumçi, Turfan ve Hami'nin bulunduğu bölgesi)'[dan] gelen elçiler de vardı. Ziyafet müzik eşliğinde başlamıştı. Bunlar vahşi sesler olmasına rağmen “kulağa hoş geliyor, ruha ve kalbe sükun [sükûn] veriyordu.” Misafirler et yiyip şarap içtiler. Misafire sebze yiyecekleri ve süt ikram edildi. Ziyafetten sonra misafir kağanın teklifiyle Buddist üstadın duasına [duâsına] iştirak etti. Dua [Duâ] bitene kadar hakan elini kaldırarak diz çöktü ve nasihate derun-i

³¹⁰ A.e. , s.48.

³¹¹ 578 yılında Sha-po-lıo'nun henüz prens olduğu dönemde, Sha-po-lıo'nun nezdinde elçi olarak bulunmuş ve kurduğu sıkı dostluk ile onu avcunun içine almıştır. Gumilëv, a.e. , s.145.

³¹² Sarıtaş, a.g.e. , s.47.

³¹³ Bartold, Orta Asya, s.100.

dilden uyacağını bildirdi. Üstat birkaç gün sonra gitmeye hazırlanınca, iki-üç yıl Ç'ang-an (Hsian-fu) şehrinde yaşayan ve Çinceyi mükemmel konuşan genç birisi refakatçi olarak verildi”³¹⁴.

610 yılında Çin İmparatoru Yang-ti (605-616), kendi emrine girmelerini istemek üzere Batı Göktürk Kağanı Ho-sa-na/Tch'ou-lo (Çu-lo)³¹⁵, “umumi işlerde saray denetçisi” anlamına gelen che-yu-che unvanlı **Wei tsie**'yi göndermiştir. Devlet ileri gelenleri bunu reddetmiş, Tch'ou-lo Kağan da başka sebepler ileri sürerek olumsuz cevabını vermiştir. Çok sinirlenen imparator, tam da bu sırada Batı Göktürkleri'nin bir tâbi lideri durumunda olan Che-koei'nun evlilik anlaşması isteğiyle gönderdiği elçisini devlet adamlarından P'ei-kiu'nun tavsiyesiyle yakın ilgiye almıştır. Che-koei, Tou-leou (Tu-lu)'nun oğlu, Ta't'eou (Tardu)'nun torunu ve Tong Yabgu Kağan'ın ağabeyidir. Fakat nesilden gelen kağan unvanını Tch'ou-lo'ya kaptırmış, ona boyun eğmiştir. Bu nedenle İmparator, elçiyi ikna etmesi için P'ei-kiu'yu sürekli misafirhaneye gitmekle görevlendirmiş ve sarayın Jen-fong salonuna davet etmiştir. Elçiye, Tch'ou-lo'yu öldürmek için asker yardımı karşılığında evliliğin gerçekleşeceğini ve Che-koei'ya büyük kağan olmayı teklif ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Che-koei'a yollamak üzere eline aldığı beyaz ve sapı tao³¹⁶ cinsi bambudan yapılmış bir ok ile işaret ederek “*Bu iş, bu ok kadar çabuk bitirilmiş olmalı*” diye de eklemiştir³¹⁷. II. Batı Göktürk Devleti (582-659) tarihinde kısa bir dönem için rol alan fakat önemli yeri olan Che-koei Kağan (611-618)'in tahta çıkışı bu şekilde gerçekleşmiş görünmektedir.

Asi bir derebeyi olan Hsieh Chü, Göktürkler'i birlikte Çin sınırına saldırmaya ikna etmek amacıyla, M.S. 618 senesinin Nisan ayında, Ch'i-min K'o-han (Kimin Kağan)'ın Bagadur Şad unvanını taşıyan oğlu To-pi'ye elçi göndermiştir. Şad teklife razı olmuştur³¹⁸.

³¹⁴ **A.e.** , s. 100-101.

³¹⁵ Che-koei'un yeğenidir. Bkz. Hüseyin Salman , “Che-koei Kağan Devrinde (611-618) Batı Göktürk Hakanlığı” , **MTAD**, C.2, S.4, Ankara, DTCF Yay. , Aralık/2005, s.201.

³¹⁶ Boğumlarının birbirine uzaklığı dört karış olan bir bambu çeşididir.

³¹⁷ Salman, **a.g.m.** , s.199-200.

“Fakat aynı sırada, T’ang İmparatoru Li Yüan (İmparator Kao-tsu), Bagatur Şad’ı bu hareketten vazgeçirmek amacıyla [amacıyla], Tu-shui-chien³¹⁹ ünvanlı [unvanlı] mülki bir memur olan Yü-wên Hsin’i Şad’a gönderdi. Yü-wên Hsin, Bagatur Şad’a rüşvet verdi ve ona Çin’le savaşmak hususunda kendisi için faydalı ve zararlı olan tarafları izah etti. Yü-wên Hsin ayrıca Şad’a, Chang Ch’ang-hsün’ü³²⁰ elçi olarak Çin sarayına yollamasını ve Wu-yüan bölgesini Çin’e iade etmesini tavsiye etti. Bagatur Şad her iki teklifi de kabul etti”³²¹.

618 Eylül ayında da Çin İmparatoru Kao-tsu, Hsiang-wu-kung şeref unvanını taşıyan üvey oğlu **Li Ch’ên** ile T’ai-ch’ang-ch’ing (protokol ve mabet işlerine bakan en yüksek memur) unvanına sahip görevlisi **Chêng Yüan-shou**’yu Göktürkler’e göndermiştir. Chang, elçilerin yanlarında Çinli bir kadın şarkıcı da götürdükleri bilgisinin ise, CTS ve HTS’de bulunmadığını, CTS’de bulunan Li Ch’ên’in biyografisine göre bu olayın bu tarihten önce meydana geldiğini belirtmektedir³²². Bu ayda Shih-pi Kağan’ın **Kutluğ Tegin**’i tekrar (ikinci kez) Çin’e elçi olarak gönderdiği belirtilmiştir³²³.

619 yılı Şubat ayında Çin imparatoru Kao-tsu, Yu-wu-hou Chiang-chün³²⁴ ünvanlı **Kao Chang**’i elçi olarak büyük miktarda para ile Göktürkler’e göndermiştir. Ancak elçi, Feng-chou Bölgesi’ne geldiğinde Shih-pi Kağan’ın ölüm haberini imparatora iletmiştir. İmparatorun emriyle Göktürkler’e götürülmekte olan bu para, Feng-chou’nun hazinesine bırakılmıştır. Bunu duyan Göktürkler’in savaşa hazırlanması üzerine, bölgenin idarecisi Chang Ch’ang-hsün tarafından General **Kao**, söz konusu para ile Göktürkler’e gönderilmiştir³²⁵.

³¹⁸ Chang, **a.g.e.**, s.1.

³¹⁹ “Tu-shui-chien, devlet su işlerine (mesela nehir, bataklık, ırmak geçidi, köprü, baraj, hendek vs.) bakan en yüksek memurdur. Rütbesi evvela beşinci, sonradan dördüncü olmuştur.” Bkz. Chang, **a.e.**, s.73, dp.10.

³²⁰ Chang Ch’ang hsün, Wu-yüan t’ung-shou (Wu-yüan vali muavini) türbesini taşıyan Çinli yüksek memurdur. 618 yılı Nisan ayında, Çin’in iç karışıklığı sebebiyle, bölgesiyle birlikte Göktürkler’in himayesine girmiştir. Chang, **a.e.**, s.1.

³²¹ **A.e.**, s.1-2.

³²² **A.e.**, s.4 ve s.75, dp.30.

³²³ **A.e.**

³²⁴ Chiang-chün’ün, Türkçesi “sengün”olup “general” anlamına gelir. Chang, **a.e.**, s.5 ve s.76, dp.37.

³²⁵ **A.e.**, s.5.

Bumin Kağan, Çin'in kuzeyindeki devletlerden birine ³²⁶ elçi gönderince, Çin de Göktürkler'e bir elçi ile karşılık vermiştir. Ancak Çin'in Göktürkler'e gönderdiği bu elçi bir Soğdu idi. Çin elçisi gelince Türkler ülkelerinin gelişeceğini söyleyerek sevinmişlerdir ³²⁷.

Çinli rahip **Hüen-Çang**'ın kalabalık maiyetiyle birlikte M.S.629 senesinde yani Hz. Peygamberimiz hayatta iken çıktığı ve 645 yılında tamamladığı seyahati esnasında Göktürkler'in idaresindeki Türkistan topraklarını da görmüştür ³²⁸. Ordugâhı Isıkgöl civarında bulunan Batı Göktürk Hakanı Tung Yabgu'nun da misafiri ve iltifatlarına mazhar olmuştur ³²⁹.

Göktürk Kağanı Shih-pi'nin ölümü üzerine İmparator Kao-tsu, Nei-shih-shê-jên (imparatorluk sekreteri) unvanına sahip **Chêng Tê-t'ing**'ı elçi olarak Shih-pi Kağan'ın kardeşi Ch'u-lo Kağan'a taziyede bulunması için göndermiştir. Ayrıca, içinde ipekli kumaş da bulunan otuz bin parça kumaş hediye etmiştir ³³⁰.

TFYK'dan aktarılan bilgiye göre, 620 yılının ilk ayında, Göktürkler'e verilen ziyafette yine dokuz kısımdan oluşan müzik parçası çalınmış ve rütbelere göre değişik renkli ipek kumaşlar hediye edilmiştir. Ancak bu bilginin CTS ve HTS'da bulunmadığı kaydedilmiştir ³³¹.

Yine aynı kaynakta 620 yılı Mayıs ayında da, 620 Ocak ayında olduğu gibi bir ziyafet ve hediyeler verildiği ve bunların CTS ile HTS'da kayıtlı bulunmadığı bilgisi verilmiştir ³³². Ayrıca 620 yılı Kasım ayında, Liang Shih-tu'nun Shang-shu (bugünkü bakan) görevindeki veziri **Lu Chi-lan**'ı T'ang hanedanının bütün Çin'e

³²⁶ Bahaeddin Ögel, "Bumin Kağan", **Millî Kültür**, C.2, S.12, Ankara Mayıs/1981, s.7.

³²⁷ **A.y.**

³²⁸ Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, IV, Cüz 1-2, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , 1964, s.21.

³²⁹ **A.y.** , s.22.

³³⁰ Chang, **a.g.e.** , s.6 ve 7.

³³¹ **A.e.** , s.7 ve s.77, dp.50.

³³² **A.e.** , s.8 ve s.78, dp. 57.

hâkim olmasını engellemek amacıyla elçi olarak Ch'u-lo Kağan'a gönderdiği ve Orta Çin bölgesine Ch'u-lo Kağan'ın sahip olmasını istediği kayıtlıdır ³³³.

621 senesi Mart ayında, daha önce Göktürkler'e prenses olarak gönderilmiş olan İ-ch'êng Konçuy'un üvey kardeşi (Yang) Shan-ching ile asi Çinli derebeyi Wang Shih-ts'ung'un elçisi Wang Wên-su, İl-Kağan'ı T'ang sülalesine karşı Sui sülalesinin yanında yer almaya şu sözlerle ikna etmişlerdir:

“Eskiden Kimin Kagan, kardeşleri tarafından sıkıştırıldığı zaman, yakasını kurtaracak Sui sülâlesine sığınmış ve İmparator Wên-ti'nin desteği sayesinde bu topraklara sahip olabildiği. Göktürkler şimdi nesillerce bu toprakların üzerinde rahatça yaşamaktadırlar. Fakat bugünkü T'ang imparatoru, [İmparatoru] İmparator Wên-ti'nin halefi değildir. Bunun için siz, Yang Chêg-tao'nun Çin'in meşru imparator olduğunu ilân etmelisiniz. T'ang sülâlesine saldırmak suretiyle de, merhum İmparator Wên-ti'nin lütufkârlığına mukabele etmelisiniz ³³⁴”.

621 yılı Nisan'ında İl Kağan, Çin İmparatoru Kao-tsu tarafından altın ve ipekli kumaşlarla gönderilen elçi Han-yang-kung unvanlı **Li Kuei**'nin yere kapanarak kendisine itaatini istemiş fakat elçi Li buna karşı çıkınca Göktürk topraklarında alıkoyulmuştur ³³⁵. Daha sonra da Tso-hsiao-wei ta-chiang-chün (T'ang sülalesi dönemi saray muhafızları başkumandanı) ³³⁶ **Chang-sun Sun-tê**'nin alıkoyulması karşısında Çin İmparatoru da **Jê-han Tegin** ve **A-shih-na tê** adlı ³³⁷ Göktürk elçilerini alıkoyuştur ³³⁸. Bu Çinli elçilerin 622 senesi Şubat ayında, İl-Kağan'ın Çinli bir prenses ile evlendirilmesinden sonra ülkelerine geri dönmelerine izin verilmiştir. Bununla birlikte Çin'e bir de barış elçisi gönderilmiştir. Çin

³³³ **A.e.** , s.11.

³³⁴ **A.e.** , s.13.

³³⁵ Diğer Çin kaynakları CTS ve HTS'da niçin elçilerin alıkoyulduğu konusunda bilgi verilmediği belirtilmiştir. Bkz. **a.e.** , s.81, dp.106.

³³⁶ **A.e.** , s.81, dp.104.

³³⁷ **A.e.** , s.17.

³³⁸ **A.e.** , s.14-15.

İmparatoru da adı geçenlerle birlikte diğer Göktürk elçilerini de serbest bırakmıştır³³⁹.

622 Ağustos'unda Çin İmparatoru, Göktürkler'le aralarındaki mücadeleyi durdurmak amacıyla protokol veziri ³⁴⁰ **Chêng Yüan-shou**'yu ³⁴¹ İl-kağan'a elçi olarak yollamıştır. Elçi, İl-Kağan'ı Çin topraklarına girip anlaşmayı bozmakla suçlamıştır ³⁴². Sonra da T'ang İmparatorluğu ile barış içinde olmalarının, menfaatleri gereği olduğunu belirtmiştir ³⁴³.

TCTC'da geçen 625 yılı Temmuz ayına tarihli bir belgede, daha önceleri Çin İmparatoru Göktürkler'e mektup yazarken, bu ayda erkânına ferman yazılmasını emrettiği kayıtlıdır: *“-Göktürkler açgözlüdürler ve bizden daima şunu bunu istiyorlar. Ben onlara savaş açacağım. Bunun için bugünden itibaren kendilerine mektup değil, ferman yazın”* ³⁴⁴.

Doğu Göktürkleri'nin yıkılış sürecine girdikleri 627 yılından itibaren kendilerine bağlı Uygur, Bayırku ve diğer kavimlerin isyanları, şiddetli kış ve onun getirdiği açlık ile sarsılmıştır. Bu dönemde Göktürk ülkesine giden Hung-lu-ch'ing (bugünkü Dışişleri Bakanı) görevinde bulunan Çin elçisi **Chêng Yüan-shou**, Çin'e döndüğünde Göktürkler'in yıkılacağıının emârelerinin belirdiğini bildirmiştir ³⁴⁵.

TCTC'dan verilen bilgiye göre, Göktürkler Çin'e tâbi olmalarına rağmen İmparator, 631 yılı Nisan'ında, Sui sülalesinin son zamanlarında Göktürkler'e sığınmış olan Çinliler'i geri almak için nazik bir jestle Göktürkler'e elçi göndermiştir. Elçiyle birlikte bol miktarda altın ve ipekli kumaş da yollamıştır ³⁴⁶.

³³⁹ **A.e.** , s.17.

³⁴⁰ **A.e.** , s.20.

³⁴¹ Bu elçinin Sui sülalesinin İ-ning (M.S.617-618) saltanat devresinden itibaren söz konusu olan 622 yılına kadar beş defa Göktürlere elçi olarak gittiği kayıtlıdır. Bkz. **a.e.** , s.21.

³⁴² Diğer Çin kaynakları CTS ve HTS'da Çin elçisi Chêng Yüan-shou'nun İl-Kağan ile görüştüğü ve onu anlaşmayı bozmakla suçladığı bilgisinin bulunmadığı kaydedilmiştir. Bkz. **a.e.** , s.81, dp.160.

³⁴³ **A.e.** , s.21.

³⁴⁴ **A.e.** , s.37.

³⁴⁵ **A.e.** , s.49-50.

Kapgan Kagan, 696 yılı Eylül'ünde, Moğol asıllı Ch'i-tanlar'ın/Kitanlar'ın reisi olup Çin adına askeri valilik yapan Li Chin-chung'un isyanını bastırmakta aciz kalan Çin imparatoriçesine yardım teklifinde bulunmuştur. Karşılığında Çin hâkimiyetine düşmüş olan Sarı Nehir'in batı kıyılarında yaşayan Türk boylarının serbest bırakılmasını ve kızının bir Çin Prensi ile evlendirmesini ³⁴⁷ istemiştir. Bu konuyu müzakere eden İmparatoriçe ve baş veziri Li Ch'iao, olumsuz kararlarını bildirmek üzere “Harem Ziyaretleri Müdürü” unvanlı **T'ien Kuei-tao**'yu ve **Yen Chih-wei** adlı generali elçi olarak görevlendirmişlerdir. Fakat elçilerin Göktürkler tarafından tutuklanması üzerine Kağan'ın isteklerini kabul etmek zorunda kalmışlardır ³⁴⁸. İmparatoriçe, Kapgan Kagan'a Ch'ien-shan “iyilik seven kağan ³⁴⁹”, “iyi reform yapan kağan ³⁵⁰” unvanını verdiğini bildirmiştir ³⁵¹. İsyanın bastırılması ve Türk boylarının özgür kalmasından sonra (697 yılının üçüncü ayında) İmparatoriçe Wu, “İlteriş Büyük Ch'an-yü” ve “Milli Davasında Başarılı Kağan” unvanlarını takdim ettiğini bildirmesi için elçileri Yen Chih-wei ile T'ien Kuei-tao'yu tekrar hükümdara göndermiştir ³⁵². Elçiler, yolculukları esnasında karşılaştıkları, Kapgan Kağan'ın Çin'e yolladığı Türk elçilerine mor elbiseler ile gümüş kemerler ³⁵³ hediye etmişlerdir.

Kapgan Kagan'ın kızını gelin almak için Göktürk merkezi Karakurum'a gelen Çin elçilik heyeti huzura çıktığında, Kağan yine hiddetlenmiştir. Çünkü eskiden beri müttefikleri olan Li sülalesi yerine Wu ailesinden bir prens gönderilmiştir. Kağan, Prensi ve yanında gelenleri tutuklatmıştır³⁵⁴.

³⁴⁶ Bu vesikaların CTS ve HTS'da bulunmadığı belirtilmiştir. Bkz. **a.e.** , s.102.

³⁴⁷ **A.e.** , s.155-156.

³⁴⁸ Taşaağıl, **a.g.m.** , s.57-58.

³⁴⁹ Chang, **a.g.e.** , s.155-156.

³⁵⁰ Ahmet Taşaağıl, “Kapgan Kagan (692-716)”, **Belleten**, LVII, S.218, Ankara, TTK, Nisan/1993, s.55.

³⁵¹ **A.y.** , s.55.

³⁵² **A.y.** , s.56.

³⁵³ Çin İmparatorluğu'nda dördüncü, altıncı ve yedinci rütbelere sahip olan memurların resmi kıyafetidir. Bkz. Chang, **a.g.e.** , s. 191, dp.636. Ayrıca elçi T'ien Kuei-tao'nun bahsine göre bu elbise ve kemerler imparatoriçenin izni dışında verilmiştir. Bkz. **a.e.** , s.157.

³⁵⁴ Taşaağıl, **a.g.m.** , s.58.

711 yılında Kapgan Kağan'ın evlilik isteğiyle Chin-shan (Altay Dağı) Prensesi'ni Göktürkler'e götüren heyete Ho Feng-yao refakat etmiştir. Göktürk topraklarına girdiklerinde, Kağan da bir karşılama heyeti göndermiştir. Kapgan Kagan bu sefer hediyelerin çokluğu ve elçilerin iyi referansları sayesinde prensesin T'ang sülalesinden olmamasına aldırış etmemiştir ³⁵⁵.

Çin devlet hiyerarşisinde Yü-shih-chung-ch'êng (Denetleme mahkemesi başkan muavini) unvanına sahip vezir **Ho Fêng-jao**, vekil Hung-lu-ch'ing derecesinde Çin elçisi olarak Göktürkler'de bulunduğu sırada verdiği tavsiyeler Kapagan Kağan üzerinde etkili olmuştur. Öyle ki Kapagan Kağan üçüncü ila birinci derecedeki Çinli memurlar gibi sarık ve mor elbise giyerek güneye doğru diz çöküp selamda bulunmuştur. Bu suretle Çin hükümdarına saygı göstermiştir.

725 senesi Nisan'ında imparator, Çinliler'in atalarını anmak üzere her yıl düzenledikleri Fêng-shan töreni için çıkılacak doğu gezisine davet etmek için Chung-shu-chih-shêng dereceli veziri **Yüan Chên**'e, vekil Hung-lu-ch'ing unvanını vererek Göktürkler'e elçi olarak yollamıştır. Bilge Kağan, hatunu, Kül Tegin, Tonyukuk ve diğer erkânıyla çember şeklinde oturup Çin elçisine içkili ziyafet vermişlerdir. Ziyafet esnasında Bilge Kağan elçiye, imparatorun neden vasal devletlere izin verirken, kendilerinin Çinli bir prensesle evlenmelerine müsaade etmediğini sormuştur. Elçi, bunu imparatora iletceği sözünü vermiştir. Bilge Kağan da, veziri **A-shih-tê hsieh-li-fa**'yı hediyeleri de yanına katarak Çin elçisi ile birlikte göndermiştir. Göktürk veziri, İmparator Hsüan-tsung'ın maiyetinde olarak doğu gezisine iştirak etmiştir. Aralık ayında da vezir, hediyelerle geri gönderilmiş fakat Bilge Kağan'ın evlenme isteği yine reddedilmiştir ³⁵⁶.

Çin kaynaklarına göre 731 yılının Mart ayında ³⁵⁷ Göktürkler'in Sol Şad'ı, Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tigin öldüğünde, Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Muhafız Kıtası Generali Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet Bakanlığı Mahkûmlar Dairesi Başkanı Lü

³⁵⁵ A.y. , s.66-67.

³⁵⁶ Chang, a.g.e. , s.181-182.

Hsiang'ı, taziye mektubunu vermek, cenaze törenine katılmak ve kurban sunmak üzere Bilge Kağan'a göndermiştir. Ayrıca, duygularının mezar taşlarına yazılması, bir heykel ve türbe inşa edilip duvarlarına Köl Tigin'in savaş tasvirlerinin yapılması için bu işte mahir altı adamını da yollamıştır³⁵⁸.

Taht değişikliği yaşanıp, Bilge Kutlug (Pi-chia Ku-tou-lu) Kağan başa geçince, T'ang Hanedanı İmparator'u Hsüan-tsung, 740 yılında Sağ Chin-wu Muhafızları **Generali Li Chih**'yü elçi olarak Göktürkler'e göndermiş ve elçisi aracılığıyla Kağan'a "eski hayatında ektiğini biçen" anlamında Teng-li (Tengri) unvanını sunmuştur³⁵⁹.

Çin İmparatoru, Ozamış Kağan'a elçi göndererek Çin'e bağlanmaya çağırmıştır. Ozamış Kağan bunu reddedince, Çin generali, Ozamış'a karşı birlikte hücum etmeye ikna etmek amacıyla Basmlı, Uygur ve Karluklar'a elçi göndermiştir³⁶⁰.

a. Bizans'tan Göktürkler'e Gönderilen Elçiler

D. Sinor'a göre Bizans, daha Göktürk Devleti'nin kurulduğu (552) zamandan beri Türklerle diplomatik ilişki içindedir³⁶¹. Orhun Abideleri de 553 yılında Bumin Kağan'ın töreninde Bizans elçisinin bulunduğunu göstermektedir³⁶².

Bizans, özellikle 450'lerden sonra Doğu ile Batı arasında sıkışıp kalmıştı. Bu yüzden bu düşmanlarına karşı ikili bir politika takip etmiştir. Doğuda devletlerarası

³⁵⁷ Bu tarih, T'FYK (Ts'ê-fu yüan-kuei)'da 731 senesi Nisan ayı olarak verilmiştir. Bkz. Chang, **a.e.** , s.183.

³⁵⁸ **A.e.** , s.182-183; Ahmet Taşağıl, "Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında", **Bellekten**, LXVIII, S.252, Ankara, TTK, Ağustos/2004, s.408-409.

³⁵⁹ Ahmet Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", **Bellekten**, LXIII, S.236, Ankara, TTK, Nisan/1999, s.25-26.

³⁶⁰ Chang, **a.g.e.** , s.201-202 Kendi seçtikleri Kağan'a karşı Çinliler'le birlik olmalarını gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Ayrıca, bu olay CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. Chang, **a.e.** , s.206, dp.772.

³⁶¹ Hatice Erdemir, "The Nature of Turco-Byzantine Relations in the Sixth Century AD", **Bellekten**, LXVIII, S.252, Ankara, TTK, Ağustos/2004, s.424; D. Sinor, "Early Inner Asia", Cambridge University Press. , 1990, p. 303.

ilişkiler kurup barış anlaşmaları yaparken, Balkanlar'da savunma politikası takip etmiştir. Bu problemlili durumda, Türkler'le ittifak yapması, Justinianos'un amacına ulaşması için iyi bir fırsat sağlayacaktı ³⁶³.

İran tarafından kontrol altında tutulmaktan kurtulmak isteyen Soğdianalı ipek tacirleri, Bizansla doğrudan ticaret yapmak amacıyla Konstantinopolis'e bir elçi gönderilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine 568 yılında, **Maniakh** başkanlığında bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Kafkaslar üzerinden Bizans'ın başkentine ulaşan heyet, iyi karşılanmıştır ³⁶⁴.

Sâsânî hükümdarı Anûşîrvân'ın, Akdeniz limanları ve Bizans'a yapılan ipek nakliyatını durdurması ve İstemi'nin durumu düzeltmek için yolladığı elçileri de hile ile öldürtmesi üzerine Göktürkler, İpek Yolu'nu açtırmaya zorlamak gayesiyle Bizans ile işbirliği yoluna gitmişlerdir. II. Justinianos, İstemi'nin gönderdiği İskitçe³⁶⁵ (Türkçe) mektubu okutmuş ve yazılanlardan memnurluk duymuştur. Soğdli ipek taciri ve diplomat olan Maniakh başkanlığında kendilerine gelen (567 sonları) bu heyete mukabele olarak da Genel Vali **Zemarkhos** liderliğinde bir elçilik heyetini Göktürk ülkesine yollamışlardır (569 Ağustos başı) ³⁶⁶. Ektag/ Aq Tağ/ Akdağ'a ulaşan Zemarkhos, şamanların ateşle kötü ruhlardan arındırma işleminden sonra Yabgu Kağan (kaynaklarda kendisinden Dizabul/ Sizabul diye de bahsedilen İstemi Kağan)'ın huzuruna alınmıştır. Zemarkhos, kağanın altından dört arslan üzerine yerleştirilmiş tahtından bahsetmiştir ³⁶⁷.

Çin ve Bizans kaynaklarına göre Göktürkler, Türkistan'da siyasî hâkimiyeti ele geçirmeden önce, Altay Dağları'ndaki yurtlarında demircilikle uğraşmakta idiler. "568 yılında Bizans İmparatoru Justin'in [Justinianos'un] Batı Gök Türk hükümdarı

³⁶² Erdemir, **a.g.m.**, s.425; **Orhun Abideleri**, Kültigin, Doğu 3-5.

³⁶³ Erdemir, **a.y.**, s.429.

³⁶⁴ Artamonov, **a.g.e.**, s.182.

³⁶⁵ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.100.

³⁶⁶ **A.e.**, s.100-101; Donuk, "**On Dilli**", s.539.

³⁶⁷ E. Buharalı tarafından Zemarkhos'un elçilik tarihi 576 olarak zikredilmiştir. Bu tarihte Valentinus'un elçiliği söz konusu olduğundan tarih karıştırılmış olmalıdır. Bkz.Eşref Buharalı, "İslam Kaynaklarındaki Türk'lerin Nesebi ile Alakalı Bilgilerin Göktürk Türeyiş Efsaneleri ile İrtibatlandırılması", **Türk Kültürü**, S.357, Y.XXXI, İstanbul, TKAE, Ocak/1993, s.30.

*İstemi Kağan'a yolladığı Zemarchos'un başkanlığında bulunan elçilik heyeti Mâveraunnehr'e (Sogdian)[Mâveraünnehr (Soğdian)'e] gelince, birçok Türk ellerindeki demirleri Bizanslılar'a göstermişlerdir*³⁶⁸. Bu durum işlenip kullanıma hazır hale getirilmesi güç olan demir madeni yataklarına sahip olduklarını göstermek amacıyla yaptıklarına yorulmuştur³⁶⁹. Halkın, ülkelerine gelen yabancılarla ellerinde en bol bulunan emtianın ticaretini yapmaya çalışması kadar doğal ne olabilirdi. Üstelik ülkelerine gelen yabancıların, tacir veya seyyah değillerse, önemli mevki sahibi kişiler olmaları ihtimali üst seviyede iken.

Göktürk Kağanı ile Zemarkhos heyeti arasında geçen olumlu görüşmenin ardından, Zemarkhos ve heyeti Türk yurdunda kaldığı sırada Sâsânîler üzerine gitme hazırlığında olan İstemi Kağan, Bizans elçisi Zemarkhos'u Persler üzerine düzenlediği sefere Talas'a kadar beraberinde götürmüştür. Zemarkhos'un yirmi izleyici ve katılımcı ile kendisine katılmasına diğerlerinin Zemarkhos'un dönüşünü beklemek üzere Kholiatai'da³⁷⁰ kalmalarına karar vermiştir. Onları hediyelerle onurlandırıp gönderirken Zemarkhos'a da Kherkhir (Kırgız) bir kadın savaş esiri sunmuştur³⁷¹.

Sâsânîler üzerine ilerlerken Talas'ta konakladıkları sırada, Kağan'a bir Sâsânî elçisi gelmiştir. Kağan, Sâsânî elçisi ile Zemarkhos'u birlikte akşam yemeğine davet etmiştir. Yemekte Roma elçisini saygı ile karşılayıp şerefli divanda oturturken Sâsânî elçisini, onların ülkesinde haksızlığa uğradığını söyleyerek adeta yerden yere vurmuştur. Bu tür ortamlarda susması gereken elçi, bu geleneği bozmuş ve İstemi'nin suçlamalarına karşı savunmaya geçmiştir. Orada bulunanlar elçinin tavır ve davranışları karşısında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Sâsânî elçisinin bu

³⁶⁸ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", **Belleten**, XXIV, S.96, Ankara, TTK, Ekim/1960, s.567; Edouard Chavannes, **Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux**, Paris, 1941, s.235.

³⁶⁹ Mangaltepe, **a.g.e.**, s.52-53.

³⁷⁰ Minorsky'e göre burası İstemi'nin güçlü bir vassali olan Kalakhlar (belki Kalaçlar)'ın yaşadığı, Sir Derya (Seyhun)'nın doğusunda veya Talas'ın batısında bir yer olabilir. Bkz. **History of Civilizations of Central Asia**, vol. III, UNESCO Publishing, s.181; "Kholiatai veya Kalakhlar Batı Göktürkleri içindeki dört grubundan biri" olarak da açıklama getirilmiştir. Bkz. Mangaltepe, **a.g.e.**, s.55.

³⁷¹ "Kholiatai veya Kalakhlar Batı Göktürkleri içindeki dört grubundan biri" olarak açıklama getirilmiştir. Bkz. **a.e.**, s.55.

olaydan sonra ülkesine dönmesinin ardından İstemi Kağan Sâsânîler üzerine harekete geçmek üzere hazırlığa başlamıştır. **Zemarkhos** ve maiyetindekileri de dostluklarını yineleyerek, “tarkhan” unvanlı, Maniakh’ın halefi Yağma Tarkan ile birlikte ülkelerine göndermiştir. Kendisini Kholiatai’de bekleyen diğer heyet üyeleri ile buluşan Zemarkhos, ülkesine dönmek üzere yola çıkmıştır³⁷².

Dönüş yolculuğu esnasında **Zemarkhos**, İtil’e, Türkler’e bağlı Ugor kabilelerinin topraklarına ulaşınca, kendisini esir almak üzere Kofin (Kuban) Nehri kenarında 4000 Perslinin pusuda beklediği haberini almıştır. Elçilik heyeti Ugorlar’ın yardımıyla susuz bozkırı sağsalim geçerek Alanlar’ın topraklarına varmışlar ve burada silahlarını bırakmaları konusunda Alanlar’la kısa süreli bir ağız tartışmasından sonra, mecburen isteklerini yerine getirerek Karadeniz’e ve oradan da 571 yılında Bizans başkentine ulaşmışlardır³⁷³.

Bundan sonra düzenli bir elçi değişimi olmuştur. 576 yılında Kayser Tiberios (574-578 yılları arasında kayser, 578-582 yılları arasında imparatorudur) tarafından **Valentinos**, Göktürkler’e gönderilmiştir. Valentinos’un görevi, Sâsânîler (İran)’e karşı ittifakı yenilemektir. Ancak, Bizans’ın, Göktürkler’den kaçan düşmanları Juan-juanlar’ı koruması ve barınacak yer vermesi nedeniyle, kurulan bu dostluk bağları çok uzun sürmemiştir. Elçiyi karşılayan Göktürk prensi Türksant (Türk-şad? ³⁷⁴), on parmağını ağzına tıkarak “O Romalılar siz değil misiniz ki, on dille (yalan) konuşursunuz ve herkesi aldatırsınız” sözleriyle başlayan, Bizans’ın sahtekârlığını dile getiren meşhur konuşmasını yapmıştır³⁷⁵:

“Şu anda benim ağzımda on parmağım olduğu gibi, siz Rimler’in ağzında da on diliniz var. Biriyle bana, diğeriyle benim kölelerim Varhonitler’e yalan söylüyorsunuz. Sizin hükümdarınız benimle barış görüşmelerini sürdürürken, diğer yandan da efendisinden kaçan

³⁷² Artamonov, **a.g.e.** , s.183; Menandros, s.375-381; Golden, **Türk Halkları**, s.105.

³⁷³ Artamonov, **a.e.** , s.183; Menandros, s.381-384; Golden, **a.e.** ,s.105.

³⁷⁴ Golden, **Türk Halkları**, s.106; G. Németh, **A Honfoglaló Magyarság Kialakulása**, Budapest 1930, s.83.

³⁷⁵ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.102; Donuk,“**On Dilli**”, s.539-540; Mangaltepe, **a.g.e.** , s.78-80.

benim kölelerim Varhonitler'le anlaşma yaptığı için çok yakında bu hareketinin cezasını çekecek. Fakat Varhonitler, Türkler'in tebaası olarak, istediğim zaman bana gelirler. Siz Rimler, neden benim devletimin elçilerini kendi gittiğiniz yoldan başka bir yol olmadığına inandırmak için Kafkaslar üzerinden gönderdiniz? Siz bunu yolun güçlüğünü hesaba katarak Rim topraklarına hücumdan vazgeçmem için yaptınız! Ama Danapr [Dinyeper] nehri nerede, İstros [Tuna] nereye akar, Evros [Meriç] nereye dökülür, kölelerim Varhonitler hangi yoldan Rim diyarına vardılar..hepsi bana ayân. Sizin gücünüz de benim için sır değil. Güneşin ışıklarının ilk doğduğu yerden battığı yere kadar bütün topraklar benim hâkimiyetim altındadır. Şu betbaht [betbâht] Alanlar'a ve hatta Utigurlar'a bakın. Engin cesaretleriyle coşup, güçlerine güvenerek muzaffer Türk milletine karşı çıkmaya cür'et ettiler, ama ümitleri boşa çıktı. Bu yüzden tebaamız ve kölemiz oldular!"³⁷⁶.

Bu konuşma üzerine elçi Valentinus'un cevabı şöyle olmuştur:

"Türklerin [Türkler'in] lideri, eğer sizin ellerinizde ölmek en korkunç, en ağır ve en kötü ölüm olmasaydı, eğer alçaklık yaşamaya devam etmese ve tüm insanlığa yayılmasaydı eğer daha önce hiç yapılmamış olan ve sizlerin sayesinde yeni bir adet [âdet] olarak ortaya çıkan elçi olarak gönderilen insanların öldürülmesi kanıtlanmasaydı, sadece konuşulması bile korkutucu olan tavrınız görülmeseydi, ben bugün kılıcınızla ölmek için yalvarmalıyım. Çünkü imparatorumun sinsice sevindiğini ve elçilerinin yalancı olduğunu duydum. Sana yalvarıyoruz, lütfen bize karşı daha ılımlı ol ve öfkeni azalt, sinirli ruhunu nezaket ile yumuşat ve elçileri koruyan kanunlara uy. Bizler barış temsilcileri ve kutsal şeylerin nazırlarıyız. Ayrıca, babanızın toprakları ve devletini miras aldığımız için, onun arkadaşlarını da kabul etmeli ve babadan kalma servet olarak görmelisiniz. Babanız İstemi kendi iradesiyle [irâdesiyle] bizim devletimizin tarafında oldu ve Sasânîlerin [Sâsânîler'in] dostu olmaktansa Romalıların [Romalıların] dostu olmayı tercih etti. Bu nedenle, babanızın bizimle olan ilişkileri *zarar görmedi ve bugüne kadar ihlal edilmedi ve bizler de aynı dostça duyguları koruduk. Sizin ilişkilerinizin de aynı derecede sıkı olacağını biliyorum...*³⁷⁷".

³⁷⁶ Artamonov, **a.g.e.** , s.184-185; Menandros, s.416-420; Gumilëv, **Eski Türkler**, s.68-69.

³⁷⁷ Mangaltepe, **a.g.e.** , s.81.

Sonra da elçiyi ölmüş olan babaları İstemi Kağan'ın yerine geçen kardeşi Tardu'ya, yeni ölen babalarının cenaze törenine (yoğ/yoğ törenine) katılmaya göndermiştir³⁷⁸.

Türk-Bizans ilişkileri daha sonraki yıllarda da sürdürülmüştür. “*Antychois /Eutichios, Herohien/ Hironion, Paul de Cilici /Kilikyalı Pavlos ve Anangast*”³⁷⁹ gibi birçok elçi Türkler'e gelmişlerdir. Artık sadece ticarî meselelerde değil, iki tarafın da ortak düşmanı haline gelen İranlılar'a karşı askerî ittifak üzerinde de durulur olmuştur. Türk elçileri de sık sık Bizans ülkesinde bulunmuşlardır³⁸⁰.

İstemi Kağan, Türkler'e itaat etmek istemedikleri için Batı'ya; İdil ötesine göç eden Avarlar hakkında Bizans elçisinin yanında şu sözleri dile getirmiştir: “*Avarlar kuş değiller ki havada uçup Türk kılıçlarından kurtulsunlar; balık değiller ki suya girip, denizin derinliklerinde kaybolsunlar. Bu toprağın üzerinde gezineceklerdir. Eftalitler'in işini bitirince Avarlar'a saldıracağım ve onlar benim elimden kurtulamayacaklar*”³⁸¹.

b. Sâsânîler'den Göktürkler'e Gönderilen Elçiler

VI. yüzyılın ortalarında, Sâsânîler'in Türkler'e elçi göndermesiyle varılan ittifak, İran şahı ile İstemi Kağan'ın kızının evliliği ile pekiştirilmiştir. 560'lı yıllarda, akrabalığın verdiği rahatlıkla yakınlığı daha da pekiştirmek isteyen İstemi, Soğdiana üzerinden İran'a elçilik heyeti göndermiştir. Elçilik heyeti bir süvari hariç katledilmiştir. Bu olay Eftalitler'in sonu olmuştur³⁸².

İran'da isyan eden Behram Çûbin, yenildikten sonra eski düşmanları Türkler'e sığınmıştır. Han'ın desteğini alması Hüsrev Perviz'i huzursuz etmiş ve

³⁷⁸ Golden, **Türk Halkları**, s.105-106; Artamonov, **a.g.e.**, s. 185.

³⁷⁹ Babaoğlu, **a.g.e.**, s.94-95; Artamonov, **a.e.**, s.183; Menandros, **a.e.**, s.416-417.

³⁸⁰ Artamonov, **a.e.**, s.416-417.

³⁸¹ **A.e.**, s.145-146; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.39.

³⁸² Gumilëv, **Eski Türkler**, s.57-58.

Behram'ın iadesini istemiştir. Bu talebi Han tarafından reddedilince, İran elçisi çok büyük hediyelerle Türk prensesine gelerek ondan Behram'ın öldürülmesini istemiştir. Behram'ın zehirli bir hançerle öldürülmesi Han'ı öfkelenmiştir. Katili yakalanarak katledilmiştir ³⁸³.

P. Golden'a göre İstemi Kağan, Talas'a vardığında bir Sâsânî elçilik heyeti ile karşılaşmış fakat kağan, Sâsânîler'in bu barış isteğinin Göktürkler'le yeni müttefikleri Bizans arasında engel teşkil etmek niyetiyle olduğunu düşünerek reddetmiştir. Ardından da İran'a karşı savaş hazırlığına başlamıştır ³⁸⁴.

3. UYGURLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Çin'den Uygurlar'a Gönderilen Elçiler

İlk Uygur-Çin ilişkilerinin, Uygur birliğini sağlamayı başaran Shih-chien'in oğlu P'u-sa zamanında başladığı belirtilmektedir. Shih-chien'e öldükten sonra Çinliler tarafından "irkin/erkin" manasında olması muhtemel olan Ssu-chin unvanının verildiğinin kaydedilmesi buna işaret etmektedir ³⁸⁵.

İsyancıların Shih Ch'ao-i'nin öldürülmesinden sonra Uygur Kağanı, imparatoru tebrik için elçi göndermiş, hediye olarak da Shih Ch'ao-i'nin sancak ve flamalarını yollamıştır. İmparator da unvan ve hediyeler yanında her sene yirmi bin ailenin gelirini Uygurlar'a vermeyi taahhüt etmiştir ³⁸⁶.

742 senesinde, Yabgu unvanını taşıyan Uygur reisi, Çin'e elçi göndermiş ve "adaleti kabul eden reis" unvanını almıştır ³⁸⁷.

³⁸³ A.e. , s.170-171.

³⁸⁴ Golden, **Türk Halkları**, s.105.

³⁸⁵ Özkan İzgi, **Çin Elçisi**, 2.bs. , Ankara, TTK, 2000, s.14-15 ve 32.

³⁸⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunun İçyüzü", **Tarih Dergisi**, S.31, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , 1978, s.42-44.

³⁸⁷ İzgi, **a.g.e.** , s. 16; Colin Mackerras, **The Uighur Empire 744-840**, According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra, 1968, s.1.

744 yılında Uygur Devleti'ni kuran Kutluk Bilge Kül Kağan dönemine kadar Çinliler tarafından Türkler'de başa geçen kağanların tanınması merasimlerle gerçekleştirilmiş ve unvanlar verilmiştir. Kutluk Bilge Kül Kağan'ın Çin Sarayı'na gönderdiği elçisi, Büyük İmparatorluk Sekreterliği Dairesi Başkanı tarafından çağırılmış ve kendisine burada Kağan'ın atama evrakları verilmiştir. Bundan sonra elçi, ülkesine dönmek üzere imparatorluk arabası ile şehir dışına kadar götürülmüştür. Arabadan inen elçi, kendi flama ve amblemleri ile yürüyerek ülkesine dönmüştür³⁸⁸.

758 yılında Uygurlar tarafından Moyunçur Kağan ile Çinli Prenses Ning Kuo'nun evlenmesi ricasıyla gönderilen elçiler, olumlu cevapla dönmüşlerdir. T'ang hanedanı (618-908), ülkesindeki isyanları (Tibetliler'in isyanı, An lu-Shan isyanı) Uygurlar sayesinde bastırabildiğinden İmparator, bunu Uygurlar'a borçlu olduklarının bilincinde idi. Kızını uzaklara göndermeyi gönülden istemese de uluslararası barış için bunu istediğini dile getirmiştir³⁸⁹.

Çinliler, aslında artık alışıldık olan bu durum için uluslararası evlilik merasimlerini düzenleyen bir bakanlık dahi oluşturmuşlardır. İmparator, yeğeni Hulu'yu, Shao-ch'ing unvanıyla prensesin "evlilik işleri idârecisi" tayin etmiş, gidecek olan heyete Hon-chung valisi (imparatorun kuzeni) Yü'yü elçi olarak görevlendirmiştir. Haremağası Lei, heyette yer aldığı belirtilen isimlerdendir³⁹⁰.

760 yılından sonra Uygurlar, at satıp ipek alabilmek amacıyla Çin'e sık sık heyetler yollamışlardır³⁹¹.

765 yılında P'u-ku Huai-en Uygur, Tibet, T'u-yü-hun, Tangut ve Nu-la gruplarını Çin'i istilâya ikna etmiş ve kendisini de başkumandan olarak kabul

³⁸⁸ İzgi, **a.e.** , s.17; Mackerras, **a.e.** , s.2.

³⁸⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler", **Tarih Dergisi**, S.28-29, İstanbul, İstanbul Üni. Ed Fak Yay. , 1975, s.63-64.

³⁹⁰ **A.y.** , s.64-65.

³⁹¹ İzgi, **Çin Elçisi**, s.34.

ettirmiştir. Ancak Huai-en'in ani ölümüyle bu asiler arasındaki birlik bozulmuştur. Tibetliler yurtlarına dönerken, kurnaz davranan Uygurlar, imparatorluğa isyanın bastırılması konusunda yardım teklifinde bulunmuşlardır. Zeki ve Uygurlar'ı iyi tanıyan kumandan **Kuo Tzu-i**, Uygurlar'la görüşmeye gitmiştir. Uygurlar'ın savunmasız bir insana silah çekmeyeceklerini bildiğinden ağırlıklarını bırakarak yanlarına gitmesi Uygurlar'ı hoşnut etmiştir. Ayrıca Uygurlar'a üç bin tane ipekli başlık³⁹² hediye etmiştir. Sonuçta isyancıların takip edilmesi konusunda anlaşmaya varmışlardır. İsyanın bastırılmasından sonra başkente giden Uygurlar'ın şerefine ziyafetler ve törenler düzenlenmiştir. Yüz bin top da ipekli hediye edilmiştir³⁹³.

Otağa gelen heyet, Uygur Kağanı'nı kırmızı elbise ve şapka giymiş olarak bir sedirin üzerinde oturur vaziyette bulmuştur. Elçi hükümdarın muhafızları tarafından çadırın dışında durdurulmuştur. Moyunçur Kağan, elçiye imparatorla akrabalık derecesini sormuş sonra da prensesten daha yüksekte oturan haremağasını görünce sinirlenmiştir. Lei'nin aşağı inmesinden sonra Yü otağa kabul edilmiştir. Fakat bu sefer de kendisini usûlünce selamlamayan elçiye sinirlenmiştir. Elçi de, Çin'den eskiden imparatorluk ailesinden bir prenses gönderirken şimdi imparatorun öz kızının gönderildiğini ve Çin merasim usûllerinin de buna uygun olduğunu belirtmiştir³⁹⁴.

Ertesi gün prenses, hatun olarak şerefendirilmiş ardından elçi, getirdikleri hediyeleri takdim etmiştir. Kağan da elçinin dönüşünde devrin en makbul hediyelerinden beş yüz at, kürk palto, beyaz battaniyeler ve diğer eşyalardan hediye etmiştir. Çin elçisinin refakatinde teşekkür için General **Kai** ve yüksek rütbeli kişilerin eşleri olan üç Uygur Hanımı elçi olarak Çin sarayına gönderilmişlerdir. Bu eski Türkler'de her alanda erkeklerle birlikte rol alan kadınların, devletin en mühim müesseselerinden biri olan diplomaside de yer aldıklarının net bir delilidir³⁹⁵.

³⁹² Çandarlıoğlu'nun Kızılderililerin başlarına bağladıkları kurdelelere benzer şeylerdi diye not düştüğü bu başlıklar, alından başın etrafına bağlanan fular türü küçük kumaşlar olmalıdır.

³⁹³ Çandarlıoğlu, "Uygurların Çinlilere", s.45.

³⁹⁴ Çandarlıoğlu, "Uygur Sarayına", s.64-65.

³⁹⁵ Çandarlıoğlu, "Uygur Sarayına", s.65.

787-788 yılları civarında Uygur Ho ku-tu-lu Kağan (Alp Kutluk unvanlı Tun Baga Tarkan) (779-789), Çin İmparatorluğu ile defalarca akrabalık ve barış tesis etmek isteğinde bulunmuş ancak, her seferinde isteği reddedilmiştir. İmparator, nazırının uzun uğraşlarından sonra ikna olmuş; Çin’de kalan Uygur elçisi **Ho-chüeh Chin-chün**’ün aracılığı ile Prenses Hsien-an Kung-chu’nun kağanla evlenmesine izin verildiği bildirilmiştir. Uygurlar’a at karşılığında olan elli bin top kumaş da gönderilmiştir ³⁹⁶.

Bunun üzerine Uygur hükümdarının kız kardeşi **Kutluk Bilge, nazırların eşleri** ve devlet bakanı **Chia-tieh Tu-tun** başta olmak üzere bin kişinin yer aldığı heyet, Uygurlar’a gelin olacak olan Çinli prensesi almak üzere yola çıkmışlar ve Ch’ang-an’a vardıklarında çok iyi karşılanmışlardır. Bu karşılama töreni sırasında İmparatorun üç yaşlı eşi, Uygur prensesinin (Uygur hükümdarının kız kardeşinin) Yin-t’ai kapısından geçirilmesini beklemişler ve tercüman vasıtasıyla konuşmuşlardır. Diğerleri eğilerek selamlamışlar, o da reveransla cevap vermiştir. Çinli prenseslerle birlikte imparatorun olduğu salona doğru yürümüşler, önce yaşlı prensesler içeri girip imparatoru beklemişlerdir. Uygur prensesi girip imparatoru selamlayınca, harem misafirleri teşrifatçısı ona yaşlı prenseslerin yanında yer göstermiştir. Sonra tekrar tercüman vasıtasıyla konuşmuşlar ve ziyafet salonuna geçilirken imparatorun eşlerinden biri merdivenleri inip onları beklemiştir. Uygur prensesi eğilerek selamlamış ve selamı eğilerek karşılanmıştır. Daha sonra batı yönündeki merdivenleri çıkıp oturmuşlardır. İmparatorun hediyeler sunması üzerine yerinden inip reveransla hediyeleri kabul etmiştir. Uygur heyeti geri dönmeden önce iki kere daha ziyafet verilmiştir ³⁹⁷.

İmparator Uygurlar’a gelin gidecek prensese refakat edecek heyetin memurlarının rütbe sırasını düzenlemiştir. T’eng Beyi **Chang-jan**’ı evlilik töreninin idarecisi tayin etmiştir. Devlet işleri bakanının sağ başkan vekili **Kuan Po** da,

³⁹⁶ A.y. , s.65-67.

³⁹⁷ A.y. , s.67-68.

imparatorun kağana ve prensese verdiği unvanları bildiren ferman ile elçilik görevine getirilmiş görünmektedir³⁹⁸.

787 yılında Uygur Kağanı Mo-ch'o Tarkan, Çin Sarayı'na gönderdiği bir heyetle hem ülkesinin ürünlerini haraç³⁹⁹ olarak sunmuş hem de sihiriyet yoluyla anlaşmanın mümkün olup olmadığını öğrenmek istemiştir⁴⁰⁰.

790 senesi Haziran'ında Çin'e giden Uygur elçisine dönüşünde getirdiği atlar değerinde üç yüz bin top ipek verilmiştir⁴⁰¹.

“821 senesinde Hasar Tegin tahta çıktığı zaman, 2.000 kabile başkanı ile Çin sarayına 20.000 at ve 1.000 deve götürmüştür. Bu giden heyet bu zamana kadar Çin'e giden en kalabalık heyet olarak Çin tarihinde önemli bir yer işgal etmişti.”⁴⁰².

822 senesinde, İmparator Yüan-ho (Mu-tsung⁴⁰³), kız kardeşini prenses T'ai-ho ismiyle Uygur Kağanı Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlük Bilge Kağan ile evlendirmiştir. Prensesi almak üzere gelen heyette, kağandan başka **I-na-chu, Tudun, bazı nazırlar, Prensese Chien ve Prensese Yabgu** olmak üzere binlerce kişi yer almıştır. Prensese Uygur Sarayı'nda yapılacak düğün merasiminin her türlü teferruatı için ayrı bir elçi tayin edilmiştir. Prensese refakat eden kabile saraya vardığında elçiler, Çin geleneklerine uygun olarak düğün için uğurlu günü seçmişlerdir⁴⁰⁴.

³⁹⁸ **A.y.** , s.68.

³⁹⁹ Burada verilen haraç, ticaretin yapılabilmesi için bir vasıta niteliğindedir. Bkz. İzgi, **Çin Elçisi**, s.35, dip.49.

⁴⁰⁰ **A.e.** , s.35.

⁴⁰¹ **A.e.**

⁴⁰² **A.e.** ; Mackerras, s.108; *Bu heyet hakkında başka bir Çin kaynağında şunlar yazılıdır: “821 senesi Mayıs ayında Uygurlar'ın kağanı Tai-ho Konçuy'u karşılamak için, İnanç küllüğü, Tudun Sekel ile Yabgu Konçuy'dan ibaret 2.000 kişi ile 20.000 at ve 1.000 deveyi Çin'e yolladı. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık heyet yoktu”* Tsai Wen-shen, **Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Doktora Çalışması, Taipei, 1967, s.104.

⁴⁰³ İmparatorun tahta çıktığı zaman aldığı isimdir. Çinliler'de taht değişikliğinde unvan verilmesi ve artık isminden çok bu unvanla anılması mevcut olan bir durumdur.

⁴⁰⁴ Düğünün bundan sonrasında elçilerden bahsedilmemiştir. Bkz. Çandarlıoğlu, “**Uygur Sarayına**, s.69-70.

938 yılında Çin elçileri **Kao Chü-huei** ve **Chang K'uang-yeh**⁴⁰⁵ Doğu Türkistan'daki Hotan şehri Kralı'na giderken, iki yıl süren bu seyahati esnasında Sarı Uygurlar'a da uğramışlardır⁴⁰⁶. Batı'dan gelen malları alıp kendi kervanlarıyla Çin'e götüren Sarı Uygurlar, Çin ile dostane ilişkiler kurmuşlardır⁴⁰⁷.

979 yılında Uygurlar'dan bir elçilik heyeti gelerek Çin Sarayı'na hediyelerini sunmuştur. Bunun üzerine İmparator T'ai-tsung, **Wang Yen-Te** ve **Po- Hsiung**'u ziyareti iâde için elçi tayin etmiştir⁴⁰⁸.

981-984⁴⁰⁹ yılları arasında Turfan ve Beşbalık gibi önemli Uygur şehirlerini ziyaret eden Çin elçisi **Wang Yen-Te**, Beşbalık'a gelişinden yedi gün sonra hükümdarın huzuruna kabul edilmiştir. Çünkü Uygurlar elçiyi huzura kabul etmek için uğurlu saydıkları bir günü beklerlerdi ve yedi sayısı Türkler için kutsaldı. Hükümdar elçiyi, at sırtındaki oğulları ve muhafızları arasında kendisi de at üzerinde iken yanındakilerle birlikte doğuya dönüp selam vererek kabul etmiştir. Çin gibi büyük bir devletten elçi gelmesi, Türk Devleti'nin gücünün arttığına yorumlanırdı. Çin elçisi ise, Çin İmparatoru'nun doğuda oturması sebebiyle Uygurlar'ın doğu yönünü selamladıkları şeklinde algılamıştır. Beşbalık yakınlarındaki bir gölde, elçinin onuruna kayık gezileri düzenlenmiştir. Müzisyenler konser vermiş, komedi türünde bir oyun sergilenmiştir. Kayık gezisi esnasında müzik nağmeleri de devam etmiştir. Çin elçisi getirdiği hediyeleri takdim ettiğinde sadece oğulları ve akrabaları atlarından inmişlerdir⁴¹⁰.

Wang Yen-Te, Uygur hükümdarının huzurunda iken gelen Kitan elçisinin, Yen-Te'yi Uygur ülkesine casusluk yapmak üzere geldiği yolunda suçlaması üzerine

⁴⁰⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)**, Düzeltilmiş, Genişletilmiş 2.bs. ,İstanbul, TDAV, 2004, s. 52 ve 80.

⁴⁰⁶ İzgi, **Çin Elçisi**, s.28; Çandarlıoğlu, **a.g.e.** , s. 52 ve 80.

⁴⁰⁷ İzgi, **a.e.** , s. 29, Çandarlıoğlu, **a.e.** , s.80.

⁴⁰⁸ İzgi, **a.e.** , s.11.

⁴⁰⁹ Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar'da Geleneksel Festival ve Eğlenceler", **Tarih Dergisi**, S.31, İstanbul, İstanbul Üni. Ed Fak. Yay. , 1978, s.33; Özkan İzgi, **The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang (981-984)**,Doktora tezi, Harvard University, 1972.

⁴¹⁰ İzgi, **Çin Elçisi**, s. 65-66; Ögel, **Dünden Bugüne**, s.207-208, 211; Sevinç, "**İslâm Öncesi**", s.184.

sinirlenmiş ve Kitan elçisini öldürmek istemiştir ancak bu düşüncesi, Arslan Han tarafından engellenmiştir ⁴¹¹.

İslâmiyet öncesi dönem hakkında bilgi veren Uygurların Göç Destanı'nda da Çin-Uygur elçilik münasebetlerinin varlığı görülmektedir:

“...Çin’de (egemen olan) T’ang sülalesinin elçileri, (Uygurlar hakkında) bilgi edinmek için müşavirleri ile birlikte Uygur ülkesine gitmişlerdi. Bunlar aralarında konuşup şöyle dediler: “Kara-korum’un kudret ve zenginliği, ancak bu dağ sayesinde olmuştur. Biz bu dağı niçin yok etmeyip de (Uygur) devletini [Devleti’ni] zayıflatmayalım!”

Elçiler aralarında böyle konuşup anlaştıktan sonra, (Uygur Kağanı) Tigin’e geldiler ve ona şöyle söylediler: “Siz Çinli bir prensesimizle evlendiniz. (Bizim de) sizden bazı yardımlarımızı istemek için ricalarımız olacak. “İyi talih” dağının taşları sizin muhterem memleketinizce kullanılmamaktadır. (Sizin yerinize biz bu taşları değerlendirelim), dediler ve Tigin ile anlaştılar. Bu taşları alıp Çin’e götürmek istediler. Fakat taşlar çok büyüktü. (Ve Çin’e) Götürmenin imkanı [imkânı] yoktu. Bunun üzerine taşlara ateş verip yaktılar, geriye kalan parçalara da asit döküp hepsini küçük parçalara ayırdılar. Ondan sonra da bu parçaları alarak (Çin’e) gittiler.

Bu taşların götürülmesinden az zaman sonra, kuşlarla hayvanlar (tuhaf tuhaf) bağırmağa başladılar. Yü-lun Tigin ise, on beş gün içinde öldü.(Memleketin başına) türlü türlü felaketler geldi... ⁴¹².

Tun Baga Tarkan’ın, devletin menfaati uğruna Böğü Kağan’ı öldürerek kendisini Kağan ilân etmesi sırasında Çin İmparatoru Uygurlar’daki taht değişikliğinden faydalanarak kendi ülkesindeki Uygurlar’ın ticaret kolonilerinin hâkimiyetine son vermek istemiştir. Tüccarların üzerine gönderdiği bir ordu ile onları öldürtmüştür. Sonra da özür bâbında elçisini göndermiştir. Tun Baga Tarkan elçiyi soru yağmuruyla bunaltmış, ancak ağır vergiler ödenmesi ve imparatorun kızının

⁴¹¹ İzgi, a.e. , s.67.

Uygur Sarayı'na gelin gönderilmesi şartıyla affedeceğini söylemiştir. Çin ile yeniden iyi ilişkiler kurulmuş ve ticaret canlanmıştır ⁴¹³.

T'ai Tsung tahta çıktığında(762) ise, henüz teskin edilememiş olan Shih Ch'ao-i isyanı için haremağası **Liu Chung-t'an**, elçi olarak Uygurlar'a gönderilmiştir. Ancak elçiden önce, Shih Ch'ao-i tarafından Uygurlar'a imparatorluk içinde karışıklık olduğu, başta bir reisin olmadığı ve Çin'in zengin hazinesini ele geçirmeye elverişli bir zaman olduğu yönünde bir haber ulaştırılmıştır. Elçi geldiğinde çoktan yola çıkmış olan Uygurlar, Çin'in eyalet, kaza ve işaret kulelerinin dikenli çalılar ve yabancı otlarla büründüğünü görmeleri üzerine askerleri, zahire ambarları ve cephanelikleri elde tutmak için elçiler göndermişlerdir. Böğü Kağan, çadırına gelen Çin elçisi ile de imparatorluğun mahvolduğu bir dönemde (762) nasıl olup da elçi gönderebildikleri şeklinde aşağılayarak konuşmuştur. Asileri yok etme konusunda anlaşmaya varılmış ve Kağan Sarı Nehir ile Shou-chou'nun kuzeyinde kamp kurmuştur. İmparator, başkumandan **Yung Beyi**'ni, **Tzu-ang**'ı ve **Li Chün**'ü kağanla görüşmeye göndermiştir. Yung Beyi, kağan'ın çadırı önündeki törende dans etmediği için azarlanınca, Tzu-ang, onun eski imparatorun öz torunu yani Çin'in müstakbel imparatoru olduğunu, bu yüzden de başka bir hükümdar önünde dans edemeyeceğini söyleyerek özür dilemiştir. Uygurlar sinirlenmişler; Yung Beyi hariç diğerlerine yüzer değnek vurulmasını emretmişlerdir. Bu kişilerden Shao-hua ve Wei Chü ertesi gece ölmüşler fakat Çinliler, Uygurlar'a ihtiyaçları olduğu için seslerini çıkaramamışlardır ⁴¹⁴.

Böğü Kagan'ı öldürerek Alp Kutlug Bilge Kagan unvanı ile tahta çıkan Tun Baga Tarkan'ın amcası olan Tudun, Çinliler tarafından öldürülmüştür. Bu sebeple Çin'den gelen elçilik heyetine bu konuda sorular sorulup, öldürenin cezalandırılması istenmiştir. Çin elçileri bu cinayetin İmparator'un emriyle olmadığını söyleseler de baş veziri ikna edememişlerdir. Aylarca kağanın huzuruna kabul edilmemişlerdir.

⁴¹² Ali Yakıcı, "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim Ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", **SÜTAD**, S.29, Konya, Bahar/2011, s.418.

⁴¹³ Salim Koca, "Uygur Devleti ve Tarihi Rolü", **TDTD**, VIII, İstanbul, TDAV Yay. , Temmuz 1990, s.20-21.

⁴¹⁴ Çandarlıoğlu, "Uygurların Çinlilere, s.42-44; Ögel, "Uygur Devletinin, s.352.

Sonunda öldürülmemişler fakat haysiyetlerini zedeleyici bir akıbetle ülkelerine gönderilmişlerdir. Bu sebeple Çinliler ile Uygurlar'ın arası açılmıştır. Uygur Kağanı'nın, imparatorun öz kızı olan prensesle evlenme isteği ile gönderdiği elçisi ret cevabını alınca Çinliler'in haksız yere Uygur Tudun'unu öldürdüklerini, buna karşılık kendi heyetlerinin sağ döndüklerini hatırlatmıştır. İmparator, Çin tarihinde imparatorun öz kızı olması hasebiyle nadir görülen bu evliliğe razı olmak zorunda kalmıştır. Kağanın veziri refakatinde Çin heyetiyle gönderilmek üzere hazırlıklara girişilmiştir⁴¹⁵.

Çin elçisi **Wang Yen-te**, 981-984 yılları arasında Uygurlar arasında kalmıştır⁴¹⁶. 981 yılında Çin'den Uygurlar'a Kao-ch'ang'a giden Wang Yen-te başkanlığındaki heyet vasıtasıyla Çinliler, Kao-ch'ang hükümdarı Arslan Han'ı ilk defa tanımışlardır. Bu elçinin notlarından, Arslan Han'ın kendisini Çin (Sung sülalesi) İmparatoru'nun damadı olarak tanımladığı kaydedilmiştir ki, bu T'ang sülalesi döneminde Uygur hükümdarlarının Çinli prenseslerle evlenmeleriyle yerleşmiş bir durumdu. Arslan Han, Hsi-chou'nun yeğeni olan **Tu-t'u (Tutuq) Mai-sun /Mai-wen/Mai-so-wen** adındaki elçisini imparatora hediyelerini sunmak üzere yollamış ve ardından Wang Yen-te, Kao-ch'ang'a gelmiştir⁴¹⁷.

827 yılında Çin sarayından Uygurlar'a atların bedeli olarak iki yüz bin parça ipekli ile gönderilen elçi, bir harem ağası idi. 829 yılında da yine bir harem ağası heyeti Uygurlar'a iki yüz otuz bin parça ipekli getirmiştir⁴¹⁸.

841 yılı Aralık ayında Çin İmparatoru, 840 yılında Kırgız yenilgisi ile dağılan Uygurlar'ı toparlayarak yeniden iyi münasebetler kurma düşüncesiyle, Uygurlar'a yirmi bin kile pirinç ve mısır yardımında bulunma teklifinde bulunmuştur⁴¹⁹. 840 yılından sonra yeni yerleştikleri yerlerden ayrı ayrı heyetler gönderen Uygurlar'la

⁴¹⁵ Ögel, “Uygur Devletinin, s.360-361.

⁴¹⁶ Bartold, *Orta Asya*, s.212.

⁴¹⁷ İzgi, “Kao'ch'ang'dan, s.109-110.

⁴¹⁸ İzgi, “ **XI** , s.104.

⁴¹⁹ İzgi, **a.y.** , s.104-105.

Çin münâsebetleri devam etmekle birlikte, siyasî önem taşıyan Kao-ch'ang Uygurları ile Çin daha çok münâsebetlerde bulunmuşlardır.

842 yılının Mayıs ayında, Çin İmparatoru Wu-tsung tarafından Üge Kağan'ın mektubuna cevaben bir mektup yollanmıştır. Uygurlar'ın yiyecek, sığır ve koyun taleplerinden sadece yiyecek meselesini halledebileceklerini, diğerlerinin mümkün olmadığını bildirmiştir: Buna göre Uygurlar, Chen-wu Şehri'nde at satarak üç bin kile pirinç alabileceklerdi. Sığır, zirai bir memleket olan Çin için kıymetliydi ve çok fazla beslenmemekte idi. Koyun Çin ülkesinin ikliminde yaşayamadığından, kuzey memleketlerinde beslenen koyun, vergi olarak alınmamıştı ⁴²⁰.

875 senesi Kasım ayında, elçileri aracılığıyla haraç sunan Uygurlar'a, Çin tarafından on bin parça ipekli kumaş hediye edilmiştir ⁴²¹.

Turfan Uygurları'na gelen Çin elçisi, amonyak işleriyle uğraşan işçilerin tabanında tahta bulunan ayakkabılar giydiklerinden bahsetmiştir ⁴²². Ancak bu Çin elçisinin hangi tarihte Uygurlar'a geldiği veya Uygurlar arasında bulunduğu hakkında bilgi sahibi değiliz.

b) Abbasîler'den Uygurlar'a Gönderilen Elçiler

İlk Abbasî halifesi Ebu'l Abbas Abdullah (750-754) tarafından, 750 yılında, **Tamim İbn Bahr** Orhon Uygur Devleti'nin kağanı Bayunçur (747-758)'un Orhon Nehri boylarındaki sarayına elçi olarak göndermiştir. Tamim İbn Bahr, seyahatnamesinde Barshan şehrinden başlayıp Kaşgar, Aksu, Kuça, Karaşar, Turfan'a giden yollar hakkında bilgi verirken “Barshan'dan Orhon'a kadar Türk hanının postacısı gelip gidiyordu”⁴²³ demiştir. Abbasî halifesi bu elçiyi büyük

⁴²⁰ A.y. , s.105.

⁴²¹ A.y.

⁴²² Serkan Şen , “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış” , **MTAD**, DTCF Yay. , C.5, S.3, Ankara Eylül/2008, s.164.

⁴²³ Almas, **a.g.e.** , s. 30-31.

ihtimalle Uygur kağanı Bayunçur'u İslâm'a davet etmek amacıyla göndermiş olmalıdır.

Araplar döneminde, Orhun'daki Tokuz-Oguz (Uygur) hakanlarına gönderilen elçi **Tamim b. Bahr al-Mutavvi**, bu hakanların zengin ve geniş ticaret merkezinde bulunan payitahtlarının ihtişamından bahsetmiştir. Elçi, dört aylık bu yolu Türk devlet postasında gidiş ve dönüş kırk günde kat etmiştir. Gidiş yolunu hiç köy ve kasaba bulunmayan bozkır sahasını yirmi günde kat ederek tamamlamıştır. *Kamul-Koço (Turfan)-Küça ve Barsgan/Barshan sahası* olduğu tahmin edilen mamur sahayı de dönüşünde geçmiştir. İbn al-Fakih'den nakledilene göre “O [Tamim b. Bahr al-Mutavvi] 20 gün biri diğerine bitişik köyler ve mamur ülkelerden geçti. Burasının ahalisi kâmilten yahut ekserisi Türklerdir...”⁴²⁴.

4. TÜRGİŞLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Çin'den Türgişler'e Gönderilen Elçiler

Göktürkler'in dağılmaya yüz tutmasından sonra Türkistan'daki otoriteyi ele geçirme mücadelesinde, VII. asrın ikinci yarısından sonra güçlenen Tibetliler'in, Batı Türkistan'ın “Dört Garnizon” adıyla bilinen önemli noktalarını işgal etmesi, Çin'in bu bölgedeki siyasi emellerini zedelemiş ve Araplar'ın da iştahını kabartmıştır. Bu durumda çaresiz kalan küçük şehir krallıkları, elçiler göndererek Çin'den medet ummuşlardır. Kimi zaman da, bu dönemde bölgedeki boyları egemenlikleri altına alarak palazlanan güçlü Türk kabilesi Türgişler⁴²⁵, Arap istilâsına karşı bu küçük şehir krallıklarının yardımına yetişmişlerdir.

Batı Göktürk Devleti'nin sona ermesinden sonra Çin, Türgişler üzerinde hâkimiyet kurmuş ve Göktürk-Çin ilişkileri yakınlaşmıştır. Türgiş Hakanı Baga

⁴²⁴ Togan, **Umumi**, s.28-29, 52 ve 423.

Tarkan unvanına sahip Türgiş Kağanı Ou-tche-le/Wu Che-le (U-çe-le) , 699 yılında oğlunu Çin'e göndermiştir. İmparator da karşılığında, yüksek memurlarından **Chieh-wan**'ı Türgişler'e göndererek Wu Cle-le'nin On-oklar üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmesine yardımcı olmuştur. Çin kaynaklarından “Tzı-chih T'ung-chien” den alınan bu bilgi, Türgiş-Çin münâsebetlerinin başlangıcını temsil etmesi açısından önemlidir⁴²⁶. Ancak Çin sarayı, hem Türgiş liderini hem de Açına sülalesini destekleyerek ikiyüzlü bir politika izlemekten de geri durmamıştır. Bu durum Göktürk boyları ve başkanları arasında anlaşmazlık yaratmıştır.

Bu temaslardan birinde, 706 yılının Kasım ayında, askeri işler hakkında görüşmek üzere görevlendirilen Çin temsilcisi **Kouo Yuen-tchen**, dondurucu bir kış mevsiminde Ou-tche-le'nin çadırı önünde, kendisiyle ayakta süren uzun ve münakaşalı bir müzakerede bulunmuştur. Bu olayın ardından gelen ölümü ise, soğuğa maruz kalmasına bağlanmıştır⁴²⁷. Soğuk ve tipi altında yapılan bu görüşme uzun sürünce yaşlı Türgiş liderinin buna dayanamayarak öldüğu kaydedilmiştir⁴²⁸.

Çin İmparatoru Hiuen tsong, Türgiş Kağanı'na gönderdiği mektubundan da anlaşıldığı üzere, ülkesine getireceği malî yükü önlemek için Türgişler'in imparatorluğa sundukları hediyelerin kabul edilmesini yasaklamıştır. 717 senesinin altıncı ayında gönderilen mektupta şöyle denir:

“Siz iyi niyetinizi ve devletinizin vergisini uzaklardan getirdiniz. Atlar ve develer sunmaya geldiniz. Benim için benim ruhum olan sessizlik bu kabilelere vergiler yüklüyorsanız orada masraflar ve yorgunluk olacaktır. Bu sebeple hediyelerinizin kabulünü

⁴²⁵ *Türgişler, C'he Pi-shih ve Ch'u Mu-k'un boylarıyla üçlü bir ittifak oluşturmuşlardır. IV. İla VI. yüzyıllar arasında, bu ittifakın üyeleri Türgişler “Türgit”, Ch'e Pi-Shih'lara “Gapet”, Ch'u Mu-k'un'lara ise “Mugden” adı verilmekteydi.* Bkz, Sarıtaş, **a.g.e.** , s.17, dp. 11.

⁴²⁶ **A.e.** , s.27-28; TCTC, s.5075.

⁴²⁷ Bir hükümdarın ne kar yağarken böyle bir görüşme yapması, ne de bu görüşme esnasında yanında hizmetindekilerin bulunmaması mantık dahilindedir. Salman, **a.g.e.** , s. 24-25.

⁴²⁸ Sarıtaş, **a.g.e.** , s.29; HTS, bölüm 215, s. 4363.

yasaklamayı kapsayan emirlerimi memurlarıma gönderdim. İyi niyetinizi derin bir şekilde anladım. Sevgimin mükemmelliğini hissetmelisiniz ⁴²⁹”.

Ayrıca İmparator Hiuentong’un elçisi **Wang-hoei**, Sou-lou’ya aralarında nakış işlemeli bir gömlek, metal süslü bir kayış, balık şeklinde bir kesenin de bulunduğu yedi kıymetli eşyayı vermekle görevlendirilmiştir.

Emevîler’den Türğişler’e Gönderilen Elçiler

Araplar, Türkistan bozkırlarına ulaştıklarında Batı Türkleri’nin kollarından biri kabul edilen Türgeşler ya da başka bir deyişle Türğişler’le karşılaşmışlardır. Bir ülkenin müttefikleri olmasını teklif edecekleri zaman, İslâm’a davet yöntemini kullanmış olan Araplar, Türğişler’e de aynı yöntemi uygulamışlardır. Emevî Halifesi Hişam (724-743), Türğiş Han’ı Su-lu’ya mübeşşirler göndererek Müslümanlığı kabul etmesini ve Müslümanlar’ın dinî ve siyasî lideri halifeye itaat etmesini istemiştir. Hakan ise Türk ordusunun harple geçindiğine işaret ederek ⁴³⁰ elçinin önünde askeri geçit yaptırmış ve tercüman aracılığıyla şu cevabı vermiştir:

“Bu elçiye efendisine şu sözleri iletmesini söyle: Bu insanlar arasında berberler, demirciler ve terziler yok. Müslüman olurlarsa geçinmek için parayı nereden bulacaklar?”⁴³¹. “Biz bu işleri yapamayız; dolayısıyla sizin dininiz bize uymaz” ⁴³².

İslâm’ın ilk başlarında Türkler nezdinde göçebelere uygun düşmeyen bir din gibi görüldüğü şeklinde kayıtlar mevcut. Rivayete göre halife Hişam’ın (724-743) elçisi Müslüman olmayı teklif ettiği Türk hakanından şöyle bir cevap almıştır: “Türkler arasında terziler, ayakkabı tamircileri ve berberler yok; eğer onlar Müslümanlığı kabul eder ve

⁴²⁹ Bir hükümdarın ne kar yağarken böyle bir görüşme yapması, ne de bu görüşme esnasında yanında hizmetindekilerin bulunmaması mantık dahilindedir. Salman, **a.g.e.** , s.41-43.

⁴³⁰ **A.e.** , s.51-52.

⁴³¹ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.429; Bartold, **Orta Asya**, s.33.

İslam'ın emirlerini yerine getirmeye kalkarlarsa, onları kim besleyecek?"⁴³³Yakut'tan verilen bu bilgi, Bartold tarafından aynı eserinin bir başka sayfasında şöyle aktarılır: "Halife Hişam ibn Abdülmelik (724-743) İslam'a [İslâm'a] davet etmek üzere Türk sultanına bir elçi gönderir. Elçi, sultana İslam'ı [İslâm'ı] anlatır. Sultan, onun huzurunda ordusuna resmi bir geçit yaptırır ve sonra şöyle der: "Söyle şu elçiye, efendisine desin ki: Bu insanlar arasında berberler, demirciler ve terziler yok, eğer bunlar Müslüman olurlarsa, İslam'ın[İslâm'ın] kurallarını uygulayacaklar ve o zaman geçimlerini neyle sağlayacaklar?"⁴³⁴.

Emevîlerin Horasan valisi Cunayd b. Abdurrahman ile Türgiş hakanı Sulu arasında İslâm dininin suçlara getirdiği müeyyideler hakkında görüşme gerçekleşmiştir⁴³⁵.

5. OĞUZLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Abbasîler'den Oğuzlar'a Gönderilen Elçiler

921 yılında Bağdat'tan Aral Gölü'nün kuzeyindeki Oğuzlar'a bir elçi heyeti vasıtasıyla Oğuz reislerine verilmek üzere hediyeler ve ordu kumandanına (sübaşı/subaşı) da bir mektup gönderildiği kaynaklardan mâlumumuzdur. Oğuz sübaşısı, gelen elçileri saygıyla karşılamış ve mektubu da memnuniyetle kabul etmiştir⁴³⁶.

⁴³² Gumilëv, **Son ve Yeniden Başlangıç**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2004, s.81.

⁴³³ Bartold, **a.g.e.** , s.33.

⁴³⁴ **A.e.** , s.56.

⁴³⁵ Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar", **TAD** , XVII, S.28, Ankara, DTCF Yay. , 1996, s.37.

⁴³⁶ Togan, **a.g.e.** , s.77.

6. GAZNELİLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Abbasîler'den Gazneliler'e Gönderilen Elçiler

Gazneliler'de elçinin karşılanması, kalacağı ikametgâha götürülmesi, sultanın huzuruna çıkarılması gibi işlerle meşgul olan kısacası elçilerle her daim ilgilenen görevliye “resuldar” denilmekteydi. Gazneli Mahmud'un iki oğlu Mesud ve Muhammed arasındaki mücadeleler sırasında Abbasî Halifesi Kâdir-Billâh'ın elçisi Ebû Muhammed Gazneli payitahtında merasimle karşılanmıştır. Resuldar tarafından karşılanan elçi, önce dinleneceği yere alınmış daha sonra yine bir merasimle huzura çıkarılmıştır. Elçinin getirdiği menşur ve hediyeleri takdim etmesinden sonra Sultan Mesud'un Halife'ye yollayacağı hediyeleri de resuldar elçiye teslim etmiştir ⁴³⁷.

Babasının ölümü ile (1031) halifelik makamına geçen Kâim-Biemrillâh, Mesud'dan biat almak amacıyla elçisini Belh'e göndermiştir. Sultan Mesud, bu elçinin ulema, fakih ve seyyidlerden oluşan seçkin bir grupla karşılanması emrini vermiştir. Elçi için düzenlenen her türlü merasim, resuldar Ebû Ali'nin yönetim ve gözetiminde gerçekleşmiştir ⁴³⁸.

Gazneliler'den başka Fars Atabegleri, Salgurlular ve muhtemelen Kirman Selçukluları'nda da elçilerle ilgilenen saray görevlileri resuldarlardı. Resuldarlar, yalnızca gelen elçilerle değil, başka ülkelere gönderilecek elçilerin hazırlıklarıyla da ilgilenmekte idiler ⁴³⁹.

⁴³⁷ İpşirli, “Elçi”, s.6.

⁴³⁸ A.y. , s.6.

⁴³⁹ A.y. , s.6-7.

7. SELÇUKLULAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Bizans'tan Selçuklular'a Gönderilen Elçiler

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, tahta çıktıktan sonra Selçuklular üzerine harekete geçebilmek için gerekli idarî ve askerî düzenlemelere yönelmiş; savaş girişimi, elçiler gönderme ve Türkler'e karşı kullanılacak savaş taktikleri konusunda devlet ileri gelenleriyle müşaverede bulunmuştur⁴⁴⁰. Görülüyor ki, elçi gönderme işi, savaş hazırlığının bir parçası idi. Önce uzlaşma yoluna gidilir, bunun sağlanamayacağına kanaat getirildiğinde savaş kaçınılmaz olurdu.

Bizans İmparatoru VII. Mikhael, Nikephoros Botaneiates'in kendisini imparator ilan ederek Kütahya'dan yanına toplayabildiği sadece üç yüz atlı ile İstanbul'a hareketini engellemek için, çeşitli hediyelerle ve vaatlerle henüz o dönemde İznik hakimi olmayan Süleyman Şah'a başvurmuştur. Süleyman Şah'ın gönderdiği atlı birlik Botaneiates'e yetiştiğinde, yanında daha önce (Diogenes zamanında) Bizans'a sığınmış olan Emir Erbasan ile karşılaşmışlardır. Erbasan, Botaneiates'in elçisi olarak Türk atlı birliğinin lideriyle görüşüp Botaneiates tarafında yer almalarını sağlamıştır⁴⁴¹.

Tuğrul Bey'in emri ile Suriye'ye Araplar üzerine giden Kutalmış, geri dönüşünde Media⁴⁴² ülkesinden geçebilmek için elçileri aracılığıyla müzakerede bulunmuş fakat kendisinin geçmesine izin verilmediği gibi Türkler karşısında hezimete uğradıkları bir çarpışmaya girmişlerdir. Kutalmış'ın dönüşünde Sultan Tuğrul'a buraları fethetmenin kolay olacağını söylemesi üzerine, Sultan'ın üvey kardeşi Alim İbrahim Media/ Vaspurakan ülkesi üzerine gönderilmiştir. Durumu İmparator'a bildiren Vaspurakan hükümdarının yardımına Gürcistan'ın bir bölümünün yönetimiyle ilgilenen Liparites görevlendirilmiştir. Liparites Türkler tarafından tutsak edilince, imparator pek çok armağan ve kurtulma bedeli ile barış

⁴⁴⁰ Attaleiates, **a.g.e.**, s.109-110.

⁴⁴¹ **A.e.**, s.238-239.

⁴⁴² Media, Vaspurakan ülkesinin eski adı idi ve Bizans'a bağlıydı.

teklifinde bulunmaya elçisini yollamıştır. Sultan Liperites'i serbest bırakırken kurtulmalık bedelini de ona vermiş, karşılığında imparatorun bir daha Türkler'e karşı silahlanmama güvencesi istemiştir. Bu güvence gösterisi olarak imparatora Şerif (halifenin halefi) makamındaki kişiyi elçi olarak göndermiştir. İmparator tarafından karşılanan elçi, Sultan'a bağımlılık vergisi ödenmesini isteyince kovulmuş ve bu durum, Türkler'in Anadolu'ya adım adım boyun eğdirmesinin başlangıcı olmuştur⁴⁴³.

Selçuklular'la Bizans arasında barış durumu hakim olduğu dönemlerde de talan akınları devam etmiştir. Bizans'ta başkaldırmış olan Roussel, talan etmek için Bizans arazisine giren Emir Tutuş ile o sırada Bizans ordu komutanı Alexios Komnenos'a karşı müttefik oluşturmak üzere elçiler göndermiştir. Bunu öğrenen Alexios da Tutuş'a elçilerle değerli hediyeler göndererek Bizans ile Selçuklular arasında dostluk bulunduğunu hatırlatmıştır. En yakın adamlarından birini de elçi olarak göndermesini istemiştir. Bu durumdan memnun olan Tutuş en yakın adamını kendisine iletilecek olan gizli mesajı öğrenmek amacıyla göndermiştir. Alexios tatlı diliyle elçinin yakınlığını kazanmış, Roussel'i yakalayıp kendisine teslim ederlerse bol para, Bizans'ın dostluğu ve ortak düşmandan kurtulmuş olmanın vereceği memnuniyeti dile getirmiştir. Elçi, emiri ikna etmek için çalışacağına söz verince hediyeler ihsan edilerek uğurlanmıştır. Elçi sözünü yerine getirmiş; Tutuş'u ikna etmeyi başarmıştır⁴⁴⁴.

Bizans İmparatoru, Anadolu'daki Botaneiates'e karşı birlikte hareket etmek teklifiyle Kutalmış oğlu Süleyman'a elçiler göndermiştir. Aralarında anlaşma sağlanmıştır. Ancak Botaneiates'e yetişen Türk birliklerine, o sırada Bizans'a sığınmış olan Erbasan elçi olarak gönderilmiştir. Erbasan onları para karşılığında çekilmeye razı etmiştir⁴⁴⁵.

⁴⁴³ Zonaras, **a.g.e.** , s.89-92.

⁴⁴⁴ Bryennios, **a.g.e.** , s. 100-102.

⁴⁴⁵ **A.e.** , s. 134-135.

Anadolu Selçukluları'nda Süleyman Şah'ın ölümü ile kendini gösteren geçici sarsıntıyı fırsat bilen Alexios, Ebu'l Kasım'a bir mektup göndererek kendisini ziyarete gelmesini önermiştir. Bu sırada Beylerin ellerindeki hisarları Büyük Selçuklu kumandanı Porsuk'un kuşatmakta olduğunu ve İznik'e yaklaştığını öğrenince, imparatora da güvenerek barış teklifini kabul etmiştir. Ancak İmparator, Ebu'l Kasım'ı bin türlü göz boyayıcılıkla oyalayarak İzmit'e kale inşa ettirdiği gibi bundan Ebu'l Kasım'ın da haberdar olduğu söylentisini yaymıştır ⁴⁴⁶.

Bütün bu olaylar üzerine Sultan Melikşah, Emir Bozan'ı Ebu'l Kasım'ın üzerine birlikleriyle göndermeyi uygun gördüğü gibi imparatora da bir mektup göndermiştir. Mektupta yine hısımlık teklifinde bulunduğu mektubunda, Ebu'l Kasım'ın Damalis/Üsküdar'a kadar talan ettiği Anadolu topraklarının imparatorluğun egemenliğine dönmesini istiyorsa oğullarından en büyüğü ile evlendirmek üzere kızını göndermesini istemiştir ⁴⁴⁷.

İmparator teklife olumlu bakmasa da, Sultan'ın gönlünü boş hayallerle avutmak gerektiğine hükmederek **Kourtikios**'u yanına üç kişi daha vererek elçi tayin etmiştir. Onlarla gönderdiği mektubunda, barış kurulmasına olumlu yaklaşıyor fakat diğer taraftan işi sürüncemeye sokacak istemlerde bulunmuştur. Ancak elçiler yolda iken Sultan'ın öldüğünü öğrenerek, geri dönmüşlerdir ⁴⁴⁸.

Bizans'ın Kılıç Arslan'ı Çaka Bey'e karşı kışkırtmak için mektup yazdığı bilinmektedir. Başarılı da olmuştur ⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ Bu olay Süleyman Şah'ın ölümünden sonra ve Kılıç Arslan'ın tahta geçmesinden önce gerçekleştiğine göre 1086-1092 yılları arasında gerçekleşmiştir. Anna, tarih vermemekle birlikte olayın detaylı bilgisi için bkz. Kommena, **a.g.e.** , s.199-200; Muharrem Kesik, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)**, Ankara, TTK, 2003, s.4.

⁴⁴⁷ Kommena, **a.g.e.** , s.202-203.

⁴⁴⁸ **A.e.** , s.204.

⁴⁴⁹ Kommena, **a.g.e.** , s.270.

b. Abbasîler'den Selçuklular'a Gönderilen Elçiler

Tuğrul Bey, Gazneli Sultan Mesud'un halka karşı görevlerini yerine getirmediği gerekçesiyle yönetime el koyduklarını bildirmek üzere, 1038 yılında Abbasi halifesi Kâim- Biemrillâh'a elçi göndermiştir. Daha sonra Rey'e yerleşen Tuğrul Bey, hâkim oldukları yerlerde halife adına hutbe okuttuklarını bildirmek için de 1043'te elçisini yollamıştır ⁴⁵⁰.

Arslan Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali sırasında Abbasi halifesi esir alınmıştır. Tuğrul Bey, halifenin makamına iâde edilmesi için Besâsîrî'nin müttefiki olan Ukayli Emiri Kureyş'e elçi olarak Hâcib Anuş Tegin'i görevlendirmiştir ⁴⁵¹.

Halife Kâim-Biemrillâh'a Sultan Alparslan tarafından Bağdat'ta adına hutbe okutulup para basılması isteğini iletmek üzere Kâdı Ebû Ömer Muhammed b. Abdurrahman başkanlığında bir heyet gönderilmiştir (6 Mart 1064) ⁴⁵².

B.DİĞER MİLLETLERDEN DOĞU VE ORTA AVRUPA COĞRAFYASINDAKİ TÜRK KAVİM VE DEVLETLERİNE GÖNDERİLEN ELÇİLER

1. AVARLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a) Bizans'tan Avarlar'a Gönderilen Elçiler

568 yılında Avarlar'ın Gepidler'i yenilgiye uğrattıkları sırada Gepidler'in müttefiki durumundaki Bizans, yardımda bulunmamasına rağmen, Gepidler'in Sava Nehri kenarındaki önemli bir kalesi olan Sirmium'u işgal etmiştir. Avarlar ise,

⁴⁵⁰ İpşirli, **a.g.m.** , s.6.

⁴⁵¹ **A.y.**

⁴⁵² **A.y.**

vaktiyle Gepidler'e ait olan tüm arazi ve şehirler üzerinde hak iddia etmekte idiler. Ayrıca Gepidler'den Bizans'a iltica eden Ustibad'ın da iâdesini istemişlerdir. Bu anlaşmazlıkları düzeltmek için Bizans'tan **Vitalian** adında bir elçi ve mütercim olarak da **Komitas** adında biri Bayan Kağan'a gönderilmişlerdir. Bizans'ın Gepid savaş kaçaklarını ve devlet hazinesini sahiplenmesine öfkelenen Bayan Kağan, elçi heyetini zincire vurdurmuştur. Sirmium Kalesi'ndeki Bizans generali Bonus'a da adamlar göndererek, kalenin teslim edilmesi halinde gümüş bir plaka, biraz altın ve "Skit" usulü bir giyimden oluşan gayet hafif şartlarda bir anlaşma yapacağını bildirmiştir. General ve şehrin başpapazı tarafından, imparatorun emri dışında böyle bir teklifi kabul edemeyecekleri cevabının verilmesi üzerine Bayan, kendisine tabi olan Kutrigurlar'dan on bin kişiyi Sava Nehri'nden geçirip Dalmaçya üzerine salmıştır. Kendisi de Gepid arazisinin tamamını ele geçirmek üzere hareket etmiştir. Bunun üzerine iki devlet arasında tekrar müzakerelere başlanmıştır. Avar elçisi **Tagritios (Tagrit)**, Bizans elçisi **Vitalian** ve mütercimi **Komitas** ile birlikte Sirmium'a gönderilmiştir. Tagritios, Sirmium Kalesi ve Bizans'a iltica eden Ustibad'ın Avarlar'a verilmesini talep ettiklerini bildirmiştir. II. Justinianos bu istekleri yerine getirmeyi reddetmiş ve savaş hazırlığına girişmiştir. Bayan bir süre sonra Tagritios'u ikinci kez Sirmium'a göndererek, Justinianos döneminden beri kendilerine verilegelen verginin ödenmesini de istemiştir. İmparator, General Bonus'un müzakerelerin içinden çıkamayacağına karar vererek İstanbul'dan müzakerelere memur ettiği Kayser Tiberius'u Sirmium'a göndermiştir ⁴⁵³.

Bayan da Bizans ile müzakereler için **Aspikh (Aspik)** adlı kumandanını memur etmiştir. Nihayet Tiberius, arazi sahiplerinin oğullarının Bizans'a rehin olarak verilmesi kaydıyla Sava Nehri'nin kuzey kıyısında Avarlar'ın yerleşebileceği şeklinde bir uzlaşma sağlamıştır. Fakat bu sefer de imparator şartları uygun görmeyince müzakereler kesilmiştir. Girilen mücadelenin galibi Avarlar olunca, Tiberius barış isteğinde bulunmuştur. 570 yılında yapılan anlaşmaya göre Sirmium Bizans'ta kalacak, Avarlar Aşağı Pannonya'ya yerleşecek, Bizans öteden beri olduğu gibi yılda seksen bin nümizma gönderecektir ⁴⁵⁴.

⁴⁵³ Kurat, "Avarlar", s.88.

⁴⁵⁴ A.y. , s.88-89.

Fakat Avarlar'ın yerleşmesi gereken Sava'nın kuzeyindeki sahaya Avar kıtalarının girmeleri yasaklandığından anlaşmaya yine uyulmadığı görülmektedir. Bu durum 580 yılında, Bayan Kağan'ın Tuna yoluyla nehirden ve karadan harekete geçmesi ve Sava'nın güneyine geçip Sirmium'u kuşatmak maksadıyla Sava üzerine bir köprü kurması ile değiştirilmiştir. Bayan, hedefini gerçekleştirirken kendisine tabi Slav subayların Bizans sahasına verdikleri zararı engellemeye çalıştığını söyleyerek asıl niyetini –Sirmium'u alma düşüncesini- gizlemiştir. Zaten o sırada Sâsânîler'le mücadele etmekte olan Bizans'ın Bayan'a karşı koyacak durumu da yoktu. Bu nedenle Avarlar'ı, Kırım'a kadar ilerlemiş olan Göktürk tehlikesi ile uyararak Tuna'yı geçmelerine engel olmayı denemiştir. O sırada İstanbul'da olan Avar elçisi de kağanı ikna etmesi için hediyelerle kandırılmıştır. Fakat elçi yolda Slavlar tarafından öldürülmüştür. Yeni bir elçi olarak gönderilen Solakhos (Solak), kağanın uyguladığı tedbirlerin yerinde olduğunu beyan ettikten sonra Sirmium'un Avarlar'a bırakılmasını yinelemiştir. Bizans'ın müzakereler için tayin ettiği memuru Kayser Tiberius: “Sirmium şehrini teslim etmektense, iki kızımdan birini kağana vermeye hazırım.” diyerek reddetmiştir⁴⁵⁵.

Sava ve Tuna Nehirleri Avar gemileri ile tutulduğundan, Bizans sadece İllirya'dan bir miktar asker gönderebilmiştir. Bu kıtaların kumandanı Theognis, Kasia ve Karbonaria Adaları'nda Bayan Kağan ile görüşmüş, fakat müzakerelerden sonuç çıkmamıştır. Sonunda halkın mal ve mülkünü bırakarak şehirden çıkmasına izin verilmesi, Avarlar'a iki yüz kırk bin nümizma verilmesi ve alışlagelen seksen bin nümizmanın ödenmesi kararı ile Sirmium 582 yılında Avarlar'a bırakılmıştır. O yılın vergisini almaya giden elçi, vergiye yirmi bin nümizma ilâve edilmesini talep etmiştir. Kağan, İstanbul'a Hindistan'dan geldiğini duyduğu fili görmek üzere bir defalığına kendisine gönderilmesini, geri göndereceğini bildirmiştir. Ancak fili geri gönderdiğinde kağan, altın işlemeli bir yatak isteğinde bulunmuştur. Bizans bu isteği de yerine getirmiştir⁴⁵⁶.

⁴⁵⁵ A.y. , s.89-90.

⁴⁵⁶ A.y. , s.90.

Avarlar, Sirmium'dan sonra Balkanlar'ı da ele geçirince, Bizans'ın Balkanlar'daki nüfuzu neredeyse kalmamıştır. İmparator Maurikios (582-602)'un da barış isteği ile Avarlar'a elçiler gönderdiği bilinmektedir ⁴⁵⁷.

Priskos'un zor durumda olduğu düşünülerek ona yardım için İstanbul'dan gönderilen kumandan Komentiolus'un gelmesiyle ortalık karışmıştır. Avarlar'ın Trakya'yı ele geçirdiği haberi, İstanbul'a korku salmış; şehrin muhafazası için olağanüstü tedbirler alınmıştır. Barış müzakereleri için Avarlar'a elçiler gönderilmiştir ⁴⁵⁸. Barışı Bizans'ın bozduğunu ifade eden Avar Kağanı, elindeki her esir için bir nümizma istemiştir. Bizans elçisinin bunu ödeyemeyeceklerini söylemesi üzerine Kağan, yarım nümizmaya düşürmüştür. Dört keration (ufak para) bile ödeyemeyecek durumda olduklarını bildirdikleri vakit ise, kağan hiddetlenerek esirlerin öldürülmesini emretmiştir. Barış şartlarının esas maddelerini, elli bin nümizma vergi karşılığında Avarlar'ın Tuna'yı geçmemeleri oluşturuyordu. Anlaşma sonrası Avarlar, kendi yurtlarına dönmüşlerdir ⁴⁵⁹.

Bizans'ın Avarlar'a her yıl gönderdiği vergiyi ihmal etmesi üzerine 618 yılında Avarlar Bizans üzerine akında bulunmuşlardır. Bu dönemde imparatorluğun başında bulunan Heracleios, barışmak ve kağanla görüşmek istediğini bildirmek üzere elçisini göndermiştir. Kağan'ın kabul etmesi üzerine surların dışına çıkan Bizans İmparatoru, Avarlar'ın tuzağına düşüp, yakalanmaktan son anda kurtulmuştur ⁴⁶⁰. Ertesi yıl Heracleios, önceki yıl yaşanan olayı görmezden gelerek tekrar barış isteğiyle silahtarı Valentinos'u Avarlar'a elçi olarak göndermiştir ⁴⁶¹. Çünkü Persler'e karşı hareket etmeden önce Avarlar'la anlaşma yapması şarttı. Kağan, barış şartlarının tespiti için elçilerini göndermiştir. Heracleios, verdiği paranın miktarını artırarak anlaşma sağlamıştır ⁴⁶². Bizans tarafından vaat edilen iki yüz bin nümizmanın gönderilmesine kadar da imparatorun gayr-ı meşru oğlu Joannes ile

⁴⁵⁷ A.y. , s.91.

⁴⁵⁸ A.y. , s.95.

⁴⁵⁹ A.y. , 95-96.

⁴⁶⁰ A.y. , 103.

⁴⁶¹ Mangaltepe, "Avar Tarihinin... , s.3; Harry Turtledove, **The Chronicle of Theophanes**, Philadelphia, University of Pennsylvania Pres, 1982, s.13.

⁴⁶² Mangaltepe, a.e. , s.3; Turtledove, a.e. , s.13.

İstanbul emini Bonus'un oğlu ve birkaç daha önemli zat rehin gönderilmiştir. Kağan da Bizans'a hücumda bulunmayacağı sözünü vermiştir ⁴⁶³. Ancak topraklarını Kafkaslar'a kadar genişletme uğraşı içindeki Bizans'ın İstanbul'da oluşan boşluğundan istifade ile 626 yılında Avarlar anlaşmayı feshetmişler; Avar, Slav, Gepid, Bulgar kavimlerinden oluşan ordularıyla İstanbul'a doğru harekete geçmişlerdir. 626 yılı baharında Heracleios, Patrik **Athanasios (Akathistos)**'u diplomatik yollardan anlaşmak üzere Avarlar'a göndermiştir ⁴⁶⁴. Avar hakanı henüz Edirne'de iken bir mektupla Bizans elçisini İstanbul'a geri yollamış ve Avar ordusunda gördüklerini ve Avar askerî gücünü imparatora anlatmasını söylemiştir ⁴⁶⁵. Bizans ise hakana meydan okuyan mesajlar göndermiştir. Hakan, Bizans elçisi **Athanasios** ile ancak şehrin ve halkının teslim olması durumunda geri çekilecekleri haberini yollamıştır ⁴⁶⁶.

2. HAZARLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Bizans'tan Hazarlar'a Gönderilen Elçiler

VII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında Bizans İmparatoru Heracleios'un İran'a karşı düzenlediği seferde başarısızlığı, O'nu eski dostları Türkler'den müttefik aramaya mecbur etmiştir. *“Bizans kaynaklarında ilk defa Hazarlardan [Hazarlar'dan] bahsedilmesi de bu münasebetle olmuştur. Hérakleios'un elçisi Andrey, “altın sever basık burunlu halk”ın aç gözünü doyurmuş ve “kuzey hanı Cebukağan (yabgu-kağan)”ın hakanlıkta ikinci adam durumundaki naibini Bizans'a yardım vermeye ikna etmiştir. Anlaşmayı teyit için Andrey'le birlikte cevabi bir elçi gönderilmiştir. Bu elçiye 1000 kişilik bir de askerî birlik eşlik ediyordu. Yoluna çıkanları ortadan kaldırarak ilerleyen bu süvari birliği, Derbent üzerinden kura*

⁴⁶³ Kurat, **“Avarlar”**, s.103; Ahmet Taşağıl, “Avarların Göçünün Türk ve Avrupa Tarihine Etkisi”, **TDTD**, VIII, TDAV Yay. , Ağustos 1990, s.47.

⁴⁶⁴ **A.y.** , s.8.

⁴⁶⁵ **A.y.** , s.10.

⁴⁶⁶ **A.y.** , s.11.

nehri [Kura Nehri'ne] ulaştı. Oradan İberler'in ve Egrisiler'in toprakları üzerinden (İberya ve Kolkhida yoluyla) Karadeniz'e kadar geldi ve deniz yoluyla imparatorun ikametgâhına ulaştı. Bu sırada Hérakleios'un nerede bulunduğu bilinmiyor, ancak muhtemelen Konstantinopolis'de değil, Trabzon'da idi”⁴⁶⁷.

Heracleios müttefiki Hazarlar ile birlikte giriştiği Albanlar üzerindeki emellerinde başarısız olunca, düştüğü bu rezil durumdan kurtulmak için Kafkas Dağları'ndan gedik açıp barbar kavimleri Şah Hüsrev'e karşı kullanmayı düşünmüştür. Ayanlarının en zeki ve yeteneklisi **Andre**'yi Hazarlar'a göndererek sayısız servet vaadinde bulunmuştur. Cebu Hakan, anlaşmayı onaylamak için Andre ile birlikte ismi verilmeyen adamlarını göndermiştir.

Hazar Kağanı, Zacharias'ın bu davetinden sonra Hazar ülkesine Arap, Yahudi ve Hristiyan din bilginleri fikir mücadelesi yapmak üzere gitmişlerdir. Bizans İmparatoru III. Michael tarafından misyonerliğe gönderilen kişiler, Aziz Kril ve Aziz Methodius'tur.

860'lı yıllarda “...Hazarya'ya Slavyan maarifçisi ve Slavyan alfabetesinin mucidi olarak bilinen **Konstantinos (Cyrillos) Phylosopus** başkanlığında özel heyet gönderilmişti.”⁴⁶⁸ Konstantinos'un bizzat Hazar heyetine katılan kardeşi Methodios tarafından telif edilen eser esas alınarak yazılmış “Pannon Biyografisi”nde, Konstantinos'un Hazarya'ya gidişine Konstantinopolis'e gelen bir Hazar elçisinin sebep olduğu belirtilmektedir. Bu elçilik heyetindekiler, Yahudi ve Müslümanlar'ın Hazarlar'ı kendi dinlerine çekmeye çalıştıklarını ve kendilerine bu din adamlarıyla tartışabilecek Hristiyan bir misyoner gönderilmesini istemişlerdir⁴⁶⁹.

“30 Ocak 861'de Kırım'da St. Clement'in kutsal emanetlerinin bulunduğu ileri sürülmesinden sonra bir Bizans diplomatik heyeti, geleceğin Slav havarisi Constantine (St.

⁴⁶⁷ Artamonov, **a.g.e.** , s.194-196.

⁴⁶⁸ **A.e.** , s.425.

⁴⁶⁹ **A.e.** , s.426.

Cyiril) başkanlığında Hazar başkenti Atil/İtil'e ulaştı. Vita Konstantin'e göre bu elçilik heyeti mahkemesinde dini bir münazara yapacak olan Hazar kağanı⁴⁷⁰ tarafından teklif edilmişti.”

861 yılı yaz mevsiminde başlayan bu dini tartışmada, Hazar Kağanı ve birinci derecede yardımcısı “Bek”, bir elçi ve yargıçlardan oluşan Bizans elçilik heyetini kabul etmişlerdir. Çok sayıda Hazaryalı da tartışmayı izlemiştir. K.A. Brook, Aziz Methodius'un Zambrii adında bir Hazaryalı ile dini bir tartışmasından⁴⁷¹ bahsetmiştir.

*“Onuncu yüzyıl sonlarında yaşamış olan Ermeni tarihçi Moses Kalankatvatsi'ye göre; Chat-Hazar, Hun başkenti Varachan'da, Prens Awch'i Tarkan'ın saray nazırı ve Hazar Büyükelçisi olarak görev yapıyordu”*⁴⁷².

“**Schechter Letter**’ın isimsiz Hazaryalı yazarının da Constantinopolis (İstanbul)’te yazdığı bu eserinde, Constantinopolis’te saray muhafızı olarak görev yapan çok sayıda Hazar’ın Bizans tebaası olduğundan bahsetmesi Moses Kalankatvatsi’nin söylediklerini doğrulamaktadır⁴⁷³.

Hazar prensi Bulan’ın Museviliği kabul etmesi, Müslümanlar’ı ve Hristiyanlar’ı harekete geçirmiştir. Grekler ve Araplar, Hazar prensine Museviliğin Hazarlar arasında yayılmasını protesto eden ve onları kendi dinlerine çekmeye çalışan elçiler göndermişlerdir⁴⁷⁴.

⁴⁷⁰ Hazarya’ da Yahudilerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra “ kağan” sembolik olarak kalmış; asıl sözü geçen kişi “melik” (kral) unvanı alan Yahudi yönetici olmuştur. Buradaki “kağan” kelimesinden “melik” anlaşılmalıdır. Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.94-95.

⁴⁷¹ **A.e.** , s.206-207.

⁴⁷² **A.e.** , s.219.

⁴⁷³ **A.e.** , s.327.

⁴⁷⁴ Artamonov, **a.g.e.** , s.352-353.

b) Abbasiler'den Hazarlar'a Gönderilen Elçiler

643 yılında, Halife Hz. Ömer'in görevlendirdiği Suraka b. Amr kumandasındaki Arap ordusu Derbend Şehri'ne doğru ilerlemiştir. Suraka, Hazarlar'a eman vermiş; Hazar kralı da vergi ödemeye razı olmuştur. Böylece bölge halkı İslâm ile tanışmıştır⁴⁷⁵.

A.N.Kurat'ın Al-Kufi'nin "**Kitab Al-Futuh**" undan verdiği bilgiye göre (تعاطر) Ta'atur⁴⁷⁶ şeklinde adı geçen Hazar hükümdarının hatun unvanlı kızının Abbasiler'in Ermenistan ve Azerbaycan valisi Yezid bin Üsayd al-Salami ile evliliğini öğrenmekteyiz. Halife Ca'fer El-Mansur Yezid b. Usayd'a mektup yazarak Hazarlar'la ilişkileri düzeltebilmek için Hazar hakanının kızıyla evlenmesini istemiştir. Harekete geçen Yezid'in isteğine Hazar hakanı olumlu cevap vermiştir⁴⁷⁷.

737 yılında Hazarya'yı ele geçirmek için harekete geçen Mervan, Hazarlar'ı yanılmak için özel bir temsilci göndererek, onlarla barış yapmak istediğini belirtmiş ve yapılan askerî hazırlıkların da Alanlar'a karşı olduğuna inandırmaya çalışmıştır.

752-753 yıllarında, dönemin Ermenistan valisi Yezid b. Usayd es-Sülemî, Halife Mansur'un isteğiyle Hazar Hakanı Bagatur'a elçi göndererek kızı Hatun ile evlenmek istediğini bildirmiştir. Böylece Araplar'ın Kafkas-ötesi toprakları Hazarlar'dan gelebilecek tehlikeye karşı korunmaya çalışılmıştır. Hazar Hakanı da prensesi, cömertçe hazırlanmış çeyiziyle göndermiştir⁴⁷⁸.

Hazar prensi Bulan'ın Museviliği kabul etmesi, Müslümanları ve Hristiyanları harekete geçirmiştir. Grekler ve Araplar, Hazar prensine Musevilik

⁴⁷⁵ Hüseyin Ali Dakukî, "Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar", **Türk Kültürü**, S.289, Y.XXV, İstanbul, TKAE, Mayıs /1987, s.309.

⁴⁷⁶ Buharalı, Kurat'ın kati olarak çözümlenmediğini söylediği bu ismin (بعاطر) Bugatur olması gerektiği fikrindedir. Ögel ise, "baga" unvanının diğer bir şekli olan Bagatur (Bahadır)'un sonundaki "-tur"un "-dır" olması ihtimalinden söz etmiştir. Bkz. A.N. Kurat, "Abu Muhammed Bin A'sam Al-Kufi'nin Kitab Al-Futukh'u", **DTCF**, VII/2, 1949, s.255-273; Buharalı, "**Hazar Türkleri'nin**", s.504-505; B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, I, 4.bs. , Ankara, TTK, 1971, s.342.

⁴⁷⁷ Kurat, "**Abu Muhammed**", s.255-273; Buharalı, "**Hazar Türkleri'nin**", s.504-506.

Hazarlar arasında yayılmasını protesto eden ve onları kendi dinlerine çekmeye çalışan elçiler göndermişlerdir ⁴⁷⁹.

El- Vasık'ın halifeliği sırasında (842-847) Hazar ülkesine giden iki Arap elçisinden biri gök bilimci Muhammed ibn Musa el-Hvarezmi, diğeri ise Türk dilleri konusunda uzman olduğu bilinen tercüman Sellām idi. Aydınlatılması gereken bir konu için Hazar kralı Tarxān'a gönderilmişlerdir ⁴⁸⁰.

c. Sâsânîler'den Hazarlar'a Gönderilen Elçiler

Bizans İmparatoru Heracleios'un tahrikleriyle Hazarlar'ın Albanya'yı talan etmeleri üzerine İran Şahı Hüsrev, elçisi aracılığıyla Hazarlar'a şu sözlerini sarf etmiştir:

“Siz kimin emriyle benim ülkeme sokuldunuz? Yoksa benden kaçıp garp denizlerinin adalarında gizlenip serseri gezenin emriyle mi? Eğer sizin altın, gümüş, kıymetli taşlar, ipek kumaş ve altınla nakışlanmış ve incilerle süslenmiş elbiselere ihtiyacınız varsa, o zaman ben sana onun vadettiğinin iki katını verebilirdim. Bundan dolayı sana şöyle diyorum: Herakliyus'un [Heracleios'un] beyhude [beyhûde] desiselerine kanarak benim üzerime akınlarda bulunmayın. Yok, eğer akın yaparsanız, sizin istediğiniz gibi olsun. Ancak ben size önceden aldığım tedbirler hakkında şunları söylemeliyim: Herakliyus'un [Heracleios'un] sizinle birlikte bana karşı düzenlemek istediği tertiplerden vazgeçmesi için şimdi onun ülkesinde olan büyük ve muzaffer kumandanım Şehrivaraz'ı, garbın üstüne gönderdiğim iki kahraman kumandanım olan Şahin'in Kerderigan'ı; seçilmiş ve tepeden tırnağa dek silahlanmış binlikler ve onbinlikler halinde olan askerlerimi geri çağıracağım. Şimdi onların dizginlerini şark tarafına döndürerek bütün kuvvetimle sizin üstünüze hücum edeceğim; sizi rahat bırakmayana, sizi yeryüzünün ta öbür başına kovana kadar size ne fırsat vereceğim, ne de rahatlık. O zaman tedbirlerinizin ne kadar manasız ve facialı olduğunu bütün tafsilatıyla anlarsınız. Oradan getirdiğim bu hadsiz hudutsuz birlikleri nereye götürmeli, nerede

⁴⁷⁸ Artamonov, **a.g.e.** , s.317.

⁴⁷⁹ **A.e.** , s.352-353.

⁴⁸⁰ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.93.

yetiştirmeli, onlara nerede ordugâh kurmalayım? Bu birliklere hangi ÷lke mukavemet gösterebilir? Eğer siz bütün dediklerimi yerine getirmeyip ÷lkeden çıkmazsanız, o zaman size haber verdiğim gibi hareket edeceğim?”

Bu tehdit dolu sözler karşısında Hazarlar, gelecek yıl yine buralara akında bulunma kararıyla Derbend Geçidi yoluyla ÷lkelerine geri dönmüşlerdir ⁴⁸¹.

Nitekim akılı büyük ganimetlerde kalan Hazarlar’ın hakim şehzadesi Cebu Hakan ⁴⁸², Hüsrev Şah’ın hâkimiyetinin 38. yılında (628), Alban ÷lkesine akında bulunmuş; büyük ticaret merkezi Tiflis’i muhasaraya almıştır. Akının Gürcü topraklarına yayıldığını işiten İmparator Heracleios ise, bütün ordularını seferber ederek müttefikleriyle birleşmiştir. Öyle ki karşılıklı hükümdar hediyeleri takdim edilmiştir ⁴⁸³. Daha Tiflis’in muhasarasından önce iki büyük hükümdarın görüşmelerinden haberdar olan Hüsrev Şah, şehrin müdafaasına ordu göndererek yardımda bulunmuştur. Böylece bu iki müttefik emellerine ulaşamamışlardır.

Hüsrev Şah, Bizans’la birlikte hareket ederek kendisine saldıracağını bir mektupla bildiren Hazar Şadı’na “*Git ve hükümdarına ve bizim kardeşimize de ki, sizin sülaleniz benim cedlerim ve benim tarafımdan asırlar boyunca daima hürmetle, sevimli kardeşin sülalesi gibi görülüyordu ve biz oğullarımız, kızlarımız vasıtasıyla birbirimize hısımlı olmuşuz. Şimdi azmış Bizans kulunun sözlerine ehemmiyet vermen sana hiç yaraşmaz.*” diyerek onları kınadığını belirten bir cevap vermiştir.

d. Albanlar’dan Hazarlar’a Gönderilen Elçiler

Hazar Şadı Kubad, lalasını kendisine tâbi olmaları isteğiyle Albanya Katolikosu Viro’ya elçi olarak yollamıştır. Viro, İran şahına gönderdiği gizli mektubun cevabı gelene kadar, tâbi olmayı ister gibi elçiyi oyalamaya çalışmıştır.

⁴⁸¹ Kalankatlı, **a.g.e.**, s.143-144.

⁴⁸² Bilgilerde tutarsızlık olup aynı eserin bir başka yerinde Cebu Hakan, Hunlar’ın hükümdarı olarak zikredilmiştir. Krş. Kalankatlı, **a.e.**, s.144-145 ile s.148-149.

⁴⁸³ **A.e.**, s.147.

Viro'nun isteğiyle bu konudaki fikirlerini beyan etmek üzere orada toplanan ülkenin bütün zadegânları, vilayet valileri, keşişleri ve memurlarından elçilik heyetine takdim etmek üzere altın, gümüş ve bütün kıymetli eşyalarını getirmelerini istemiştir. Kime ne hediye verileceğini tayin etmek amacıyla elçiden Hazarlar'ın bütün ayanlarının, prenslerinin, kabile reislerinin isim ve rütbelerini öğrenmiştir. Hediyeleri bölmüş, her pakete verilecek şahsın adını yazmış ve kendi mührüyle mühürlemiştir. Arabalara yüklenen hediyelerle birlikte kendisinin ve kendisine katılmak isteyen ayanların da gitmesinin, kendilerine tabi olmadıkları şüphesini uyandırmamak açısından uygun olacağını söylemiştir. Yani kendi aralarında Hazarlar'a gidecek bir elçilik heyeti oluşturmuşlardır ⁴⁸⁴.

Katolikos Viro ve beraberindekiler şadın yanına vardıklarında, onu çadırda ayanlarıyla bağdaş kurmuş yemek yerken bulmuşlardır. Müellifin “*Biz, onların çadırın içinde bağdaş kurup oturduklarını gördük...*” ifadesi, Kalankatlı Moses'in de heyette bulunduğunu düşündürmektedir. Alban heyetini, şadın çadırında nöbet tutan birinci ve ikinci karakol mangalarının yanından geçirip hediyeleriyle birlikte çadırın içine bıraktıktan sonra, önlerine çıkan başka Hazarlar, hepsinin yavaş yavaş yürümesini ve üç defa baş eğip selam vermesini emretmişlerdir. İkinci girişin önünde durdurmuşlar, hediyeleri kabul edip sadece Katolikos Viro'yu şadın olduğu iç çadıra almışlardır. Katolikos şadın önünde yeri öpmüş ve hediyeleri takdim etmiştir. Hediyelerin bir kısmını da şadın yanında bulunan ayanlara pay etmiştir. Hediyelerini Viro'nun elinden alan şad, çok sayıda adamla gelmesine sevinmiş ve katolikosun kendisiyle yan yana oturtulmasını emretmiştir ⁴⁸⁵.

⁴⁸⁴ A.e. , s.166.

⁴⁸⁵ A.e. , s.167-168.

3. KUMAN/KIPÇAKLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Bizans'tan Kuman/Kıpçaklar'a Gönderilen Elçiler

Kumanlar'la Peçenekler'in bağlaşıklık kurmalarından endişe duyan Bizans, Kuman beylerini davet etmiştir. Bu beyler arasında Togortak, Maniak ve çok yaman savaşçılar bulunmaktaydı. İmparator onlara bol ikramda bulunmuş, dostça davranarak hediyeler ihsan etmiştir. Sonra da and içmelerini ancak (kendilerine yine de güvenemediği için) tutaklar (alınkonulan kişiler) vermelerini istemiştir. Kumanlar, kendilerine saldırıya geçmek için üç gün verilmesini isteyerek teklifi kabul etmişlerdir. İmparator on günlük süre ve eğer galip gelirlerse ganimetin tümünü onlara bırakma sözü vermiştir ⁴⁸⁶.

4. BULGARLAR'A GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Abbasîler'den Bulgarlar'a Gönderilen Elçiler

922 yılında İdil Bulgarları'na Bağdat halifesinden bir elçilik heyeti gelmiştir. Bulgarlar Müslümanlığı din olarak seçmeleri yanında siyasî yapılarını da güçlendirmek amacıyla idiler. Çünkü Bulgarlar, İslâm ülkeleriyle ticarî ve kültürel ilişkileri bulunan Harezm ile yakınlaşmak istemelerine rağmen, Harezm' in Hazarlar'la da münâsebetleri olduğunu bildiklerinden, Hazarlar'ın düşmanı olan Bağdat halifeliğinin desteğini almayı kendi ideolojilerine daha uygun görmüşlerdir ⁴⁸⁷.

İbn Fadlan ve heyeti Bulgar hükümdarı ile ilk defa karargâhında karşılaşmışlardır. Hükümdar misafirleri için çadırlar kurulmasını emretmiştir. A.Yakubovskiy, çadırların قباب (kıbab: kubbeler) deriden olduklarına ihtimal

⁴⁸⁶ A.e. , s.250.

⁴⁸⁷ Artamonov, a.g.e. , s.478.

vermiştir ⁴⁸⁸. İbn Fadlan'ın, hükümdarın çadırını bin kişi alacak kadar büyük, büyük kısmı Ermeni halılarıyla döşeli, çadırın ortasındaki tahtın da altın işlemeli Bizans kumaşlarıyla örtülü şeklinde tarif ettiği kaydedilmiştir ⁴⁸⁹.

Doğu Avrupa'nın en büyük ticaret merkezi haline gelmiş olan İdil Bulgarları, Türkistan'la sıkı münâsebetleri hasebiyle IX. asrın sonlarında Müslüman olmuşlardır. X. yüzyılın ilk çeyreğinde (922), Bağdad halifesi tarafından gönderilen, İbn Fadlan'ın da dahil olduğu heyet, onlara ait önemli bilgiler vermişlerdir.

İbn Fadlan'ın danışman ve kâtip olarak bulunduğu bu heyet, 12 Muharrem 310 (12 Mayıs 912) yılında Han'ın İdil boyundaki karargâhına ulaşmıştır ⁴⁹⁰. İbn Fadlan İdil Bulgarları'na geldiği vakit onlar zaten İslâmiyetle tanışmış durumdalar ⁴⁹¹.

5. PEÇENEKLER'E GÖNDERİLEN ELÇİLER

a. Bizans'tan Peçenekler'e Gönderilen Elçiler

Roma İmparatoru Constantine VII.'in, tahtın varisi Romanus'a tecrübelerini aktardığı eseri "**De Administrando Imperio**" da, Peçenekler'le barış içinde olmanın imparatorluğa avantaj sağladığından bahsetmektedir. Bunun için her yıl Peçenekler'e uygun hediyelerle elçi göndermenin ve onlardan Bizans'a gelen rehinler ⁴⁹² ve elçilerin ağırılanmasının önemini dile getirmiştir ⁴⁹³.

İmparatorluğun huzur içinde yaşamasının sağlanmasının yanında Peçenekler'le dost kalmanın bir avantajı da, mektup ve hediyelerle onları kendi

⁴⁸⁸ Yakubovskiy, "**IX ve X. Asırlarda**", s.289.

⁴⁸⁹ **A.y.**, s.290.

⁴⁹⁰ Taşağıl, "**İdil**", s.473.

⁴⁹¹ Karatay, "**Doğu Avrupa**", s.44-45.

⁴⁹² Elçiler, can güvenlikleri için yanlarında gittikleri ülkeden rehinler bulundururlardı. Seyahatleri güvenli bir şekilde sona erdikten sonra rehinler serbest bırakılırdı.

tarafına çekmeyi başarır, Ruslar ve Türkler (Macarlar)'in ülkelerini ele geçirme şansını yakalayabilecektir⁴⁹⁴.

Bizans'tan bir imparatorluk temsilcisi, Peçenekler'in bir boyu⁴⁹⁵ ile komşu olan Kerson⁴⁹⁶ bölgesine gideceği zaman, ilk önce Peçenek ülkesine haber göndererek onlardan rehinelere ve kılavuz talep etmek durumunda idi. Kerson'a ulaştıklarında rehinelere şehir muhafızına bırakılır ve direktifleri yerine getirmek üzere kılavuzla birlikte Peçenek ülkesine doğru yola çıkılırdı. Çünkü Peçenekler'in bu hizmetleri karşılığında imparatorun sunacağı hediyeler önemliydi.

“Nitekim imparatorluk elçisi Peçenek ülkesine ulaştığında [Peçeneklerin] ilk sordukları soru, imparatorun hediyeleri olup, daha sonra kendi kabile üyeleri ile birlikte yemek yerken yine eşleri ve âileleri için hediyeler olup olmadığını sorarlardı. Bir de her kim, elçiye Kerson'dan geri dönerken kılavuzluk ederse, o da elçiden kendi zahmeti ve sürülerinin masrafı için ücret talep ederdi”⁴⁹⁷.

Konstantine' in verdiği bilgiye göre, yine Peçeneklerin bir diğer kolu olan ve Dinyeper ile Dinyester Nehirleri arasında yaşadıkları bilinen Charaboi'a, Konstantinopolis'ten yola çıkan savaş gemileri ile elçi gönderilirdi. Kerson'a gitmeksizin ulaştıkları bu Peçenek boyuna, elçi kendisi gemide kalarak önce bir adamıyla mesajını iletirdi. Konstantine, elçinin bunu, beraberinde taşıdığı

⁴⁹³ Porphyrogenitus, **a.g.e.** , s.49; Akdere, **a.g.e.** , s.10-11.

⁴⁹⁴ Porphyrogenitus, **a.e.** , s.51,53; Akdere, **a.e.** , s.12-13.

⁴⁹⁵ “Peçeneklerin 8 boya ayrıldığını söyleyen Konstantin'e göre, Kerson şehrinin karşısındaki topraklarda, Dinyeper nehrinden itibaren doğuya Hazarya' ya kadar olan bölgede, Peçeneklerin Boulatzopon [Βουλταζοπών] boyu ikamet etmektedir.” Bkz. Akdere, **a.e.** , s. 13.

⁴⁹⁶ Kerson (Χερσωνος): Kırım yarımadasında Sivastopol yakında M.S. II. yüzyılda kurulmuş bir Grek kolonisi. Bizans için her zaman çok önemli bir ticaret şehri olan Kerson, Karadeniz'in kuzeyinde yürütülen ticarete önemli bir rol oynamaktaydı. Sasaniler'le yapılan mücadeleler sonunda doğudan gelen ticaret yolları bazen kapanmakta böylece Bizanslıların ihtiyaç duyduğu malların ithalatı kesilmekteydi. Bu yüzden Bizans doğu ile olan bağlantısını Kırımdaki Kerson, Bosporos ve Kafkaslar'daki Lazika üzerinden sağlamaya çalışmıştır. Bkz. Akdere, **a.e.** , s.11; **The Oxford Dictionary of Byzantium**, ed. A. Kazhdan, vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 418; Ayr. bkz. Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, Ankara, İmge Kitapevi, 2006, s.126; Georgy Ostrogorsky, **Bizans Devlet Tarihi**, Ankara, TTK, 1999, s.68.

⁴⁹⁷ Porphyrogenitus, **a.e.** , s.55; Akdere, **a.e.** , s.14.

imparatorluğun hediyelerini korumak için yaptığını belirtmiştir. Elçi, sonra kendisine görüşmeye gelen Peçenekler'le rehin takası yapardı. Anlaşmaya varmanın ardından Peçenekler, kendi âdetlerine göre yemin ederler ⁴⁹⁸ ve elçi de karşılığında imparatorluk hediyelerini takdim ederdi. Daha sonra imparatorla dost olmak ve onun bahsettiği hediyelerle rahat vakit geçirmek isteyen Peçenekler arasından elçinin uygun gördüğü kişilerle elçilik heyeti geri dönerdi. Anlaşmanın şartı ise, imparatorluk hangi devlete karşı çağırırsa çağırınsın -Ruslar, Bulgarlar, Türkler [Macarlar]- Peçenekler Bizans'ın yanında olacaktı ⁴⁹⁹.

Peçenekler'e yardımda geç kalmış olmalarına rağmen ganimetten pay isteyen Kumanlar ile Peçenekler'in arasının açılması Bizans için tam da bir fırsat olmuştur. İmparator, altın yaldızlı bir fermanla elçisi **Synesios**'u Peçenekler'e göndermiştir. Onları uzlaşmaya ikna edebilirse oldukları yerde tutacak ve Kumanlar sınırı aşıp gelecek olurlarsa onlara karşı Peçenekler'i kullanacaktı Nitekim elçisi bunu başarmıştır. Peçenekler'le anlaşmaya vardıklarını öğrenen Kumanlar imparatora Peçenekler üzerine gidebilmek için boğazı aşmalarına izin vermesi teklifiyle gelmişlerdir. İmparator teklifi reddetmiş, elçileri güzel bir şekilde ağırlamış ve armağanları alarak geri dönün diyerek uğurlamıştır. Peçenekler bundan cesaret alıp, anlaşmayı bozarak komşu kentleri talana başlamışlardır. Böylece Bizans ve Peçenekler İpsala'da karşı karşıya gelmeden önce imparator barış teklifi için elçiler göndermiştir. Yine barış anlaşması yapılmış fakat Peçenekler 1090 yılında yine anlaşmayı bozmuşlardır ⁵⁰⁰.

XII. asra tarihlenmiş olan şu olayı, Bizans İmparatorluğu'nun daha önceleri de Peçenekler üzerinde aynı siyaseti uygulamış olması hasebiyle vermeyi uygun görüyoruz. Bizans İmparatoru Ioannes, Aleksios Komnenos zamanında Peçenekler'in Trakya'yı işgal ederek Makedonya'nın büyük kısmını tahrip ettikleri sırada girişilen mücadelede kazandığı tecrübeyi, kendi imparatorluğunun beşinci yılında (1122/1123) yine Trakya'yı istila eden Peçenekler'e karşı kullanmıştır.

⁴⁹⁸ Yeminin ne şekilde edildiği belirtilmemiş olmakla birlikte Grekçe [ζάκανα= Zakana] diye zikredilmiştir.

⁴⁹⁹ Porphyrogenitus, **a.g.e.** , s.55; Akdere, **a.g.e.** , s.14-15.

Onlara dil bilen elçi heyetleri göndererek, ziyafetler, kıymetli ipek giysiler, gümüş kâse ve kadehler verip Peçenekler içinde sözü geçen adamlardan bir kaçını kendi tarafına çekmeyi başarmıştır⁵⁰¹.

⁵⁰⁰ Kommena, **a.g.e.** , s.226-228.

⁵⁰¹ Khoniates, **Historia**, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK,1995, s.9.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK KAVİM VE DEVLETLERİ ARASINDAKİ ELÇİLİK MÜNÂSEBETLERİ

I.TÜRK DEVLETLERİNİN TÜRK KABİLELERLE OLAN ELÇİLİK MÜNÂSEBETLERİ

A.Hun-Akatir Elçilik Münâsebetleri

“...Romalıların kendisine onun tam muaşeret olarak gördüğü şekilde davranmamasından rencide olan Akatirler’in birinci önderleri Κουρίδαχος ¹Hunları davet etmiştir...” Attila da hatunu Arıkan ve oğlu Ellak’ı onlara yönetici olarak göndermiştir ².

B. Hunlar’ın Kendisine Tâbi Devletlerle Elçilik Münâsebetleri

412 yılında, Hun Devleti’nin temelini atan Meng-sün için Çin tarihçileri şöyle demişlerdir: “Bundan sonra Shan-shan kralı (Türkistan’ın en doğudaki bölgesi) Meng-sün’e ubudiyete koştı ve (Türkistan’ın) otuz altı devleti ona tâbi oldular ve elçiler ile baş yolladılar³”. Hunlar’la ilgili bu en eski tarihli bilgide, tâbi olan devletlerin elçileriyle vergi göndermeleri, devletler arasındaki bu geleneğin çok daha eskilere dayandığının bir delilini oluşturması açısından dikkate değerdir.

¹ Golden, **Türk Halkları**, s.70; Akatirler, 440 yılı başında Hun ve Roma yanlısı olarak iki kısma ayrılan zayıf örgütlenmiş bir konfederasyon idiler.

² **A.e.**, s.70.

³ Esin, “**Gök-Türklerin**”, s.318.

C. Göktürk-Avar Elçilik Münâsebetleri

Göktürkler güçlendikten sonra Avarlar'dan kız almak istemişlerdir. Avarlar'ın şefi A-na-kuei buna çok kızmış ve hususi olarak Göktürkler'i azarlaması için bir elçisini göndermiştir. Bu amaçla Göktürkler'e gelen elçi şöyle demiştir: “-Siz, bizim demircilik yapan adi kölelerimizsiniz! Böyle bir teklif yapmaya nasıl cesaret edebiliyorsunuz?..”⁴. Bu söz üzerine asabileşen Bumin Kağan elçiyi öldürtmüştür.

D.Göktürk –Ursul Vadisi Yerlileri Elçilik Münâsebetleri

VII-VIII. yüzyıla ait Ursul kurganlarından birinde bulunan, dip kısmında Orhon Kitabesi yazısıyla yani Göktürk yazısıyla yazılmış “*Türk-şadının gümüş hediyesi*”⁵ ibaresi taşıyan gümüş kap, -eğer bir savaş ganimeti olarak ele geçmemişse- Gumilëv'un dediği gibi Ursul Vadisi yerlileri ile Türkler arasındaki siyasî ilişkiye işaret etmektedir.

E.Göktürk –Türgiş Elçilik Münâsebetleri

Kitabelerde dokuzuncu ayın yirmi yedisini olarak kaydedilen 731 yılında yapılmış olan Kültegin'in cenaze törenine Türğiş temsilcileri de iştirak etmişlerdir. Yazıtlar bu temsilcilerin isimlerini Nişancı **Makaraç** ve Nişancı **Oğuz Bilge** olarak zikretmişlerdir⁶.

⁴ Ögel, “Doğu Göktürkleri, s.125-127 ve132-133.

⁵ Gumilëv, *Avrasya'dan*, s.120; L.A. Yevtuhova i G.B. Kiselev, *Otçet o rabotax Sayano-Altayskoy arxeologičeskoj ekspeditsii*,1935 g. 1941, s. 113.

⁶ Salman, *a.g.e.*, s.62.

F.Göktürk –Kırgız Elçilik Münâsebetleri

731 yılında İlteres/İlteriş Kağan'ın oğlu ve Bilge Kağan'ın kardeşi olan prens Kül-tegin/ Köl-tigin'in yuğ merasimine katılanlar arasında Kırgız hükümdarının elçisi **Tarduş- Inançu-çur** da vardı ⁷.

G.Uygur-Kırgız Elçilik Münâsebetleri

840 yılında kanlı Kırgız-Uygur savaşlarının ardından Kırgızlar'ın "inal" unvanlı hanı, Uygur hakanına tehdit ve uyarı babında bir mektup göndermiştir. Mektubunda: "*Senin günün doldu. Çok yakında altın ordanı alacağım ve atımı onun önüne bağlayıp, tuğumu dikeceğim*" ⁸.

H. Uygur-Yağma Elçilik Münâsebetleri

V.Bartold'un, Gardizî'nin eseri "**Zeyn'ul Ahbar**"dan yaptığı alıntılarda Yağma kabilesinin Türk hakanına elçi gönderdiğinden bahsedilmiştir. Tokuzguzların bir kolu olan Yağmalar, kaçıp, kendi kabilelerinden uzaklaşmış ve Karluklar'a gitmişler, ama onlarla hiçbir zaman geçinememişlerdir. Türk hakanı onların Karluklar'la Kimaklar arasındaki topraklara yerleşmelerine izin vermiştir ⁹. Aralarında iç savaş çıkınca, bir kısmı Türk hakanının himayesine sığınmıştır. Türk hakanına bir elçi göndererek, "*Size hizmet etmeye geldik; eğer izin verirseniz her tarafa akınlar düzenleyeceğiz*"¹⁰ demişler, hakan da bu sözlerden hoşlanarak onların isteklerini gerçekleştirmelerine müsaade etmiştir.

⁷ Bartold, **Orta Asya**, s.195.

⁸ **A.e.** , s.245.

⁹ **A.e.** , s.343.

¹⁰ **A.e.**

I.Sacoğulları-Ermeni Elçilik Münâsebetleri

Emevîler döneminde fethedilerek merkez Dvin olmak üzere bir eyalet haline getirilmiş olan Ermeniyeye, Ermeniler'in isyanına ve Bizans İmparatorluğu'na yaklaşımlarına engel olmak amacıyla Türk valilerin kontrolünde olmak koşuluyla içişlerinde Ermeni asilzadelerinin eline bırakılmıştır. Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hanedanı olan Sacoğulları'ndan Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan valiliğine tayin edildiği yıl (890)¹¹, Ermeniyeye yönetimi Aşot'un oğlu Sımbat'ın idâresine geçmiştir. Sımbat, 892 yılında halifeye elçi göndererek krallığının tanınmasını istemiştir. Halife el-Mu'temid, Azerbaycan valisi Afşin'e kendisinin adına Sımbat'a taç giydirmesini emretmiştir ¹².

Sımbat, halife tarafından krallığının tanınmasının ardından vasallığını istemek üzere Bizans İmparatoru VI. Leon'a elçilik heyeti göndermiştir. Görünüşte ticari, gerçekte Müslümanlar'a karşı siyasi bir anlaşma imzalamışlardır. Bir tehdit unsuru olarak gördüğü bu yakınlaşma karşısında Azerbaycan valisi, ani bir baskın ihtimaline karşı hazırlıklara girişmiştir. Hazırlıklardan haberdar olan Sımbat harekete geçmiş, iki ordu Ermeniyeye ve Azerbaycan sınırında karşılaşmıştır. Sımbat, hücumu geçmeden önce barış teklifinde bulunduğu bir mektup göndermiştir. Afşin'in teklifi kabul etmesi üzerine her ikisi de atları üzerinde birbirlerine yaklaşmış, hediyeler vererek ayrılmışlardır(893) ¹³.

Halife tarafından kral tayin edilmesine rağmen İslâm devletine vergi ödüyor olmaktan ve Dvin'in emirlerce kontrol ediliyor olmasından rahatsızlık duyan Sımbat'ın Muhammed el-Afşin ile aralarındaki anlaşmaya rağmen mücadeleleri son bulmamıştır. Bu mücadeleler esnasında Ermeniyeye'nin önemli merkezlerinden olan Kars'ı kuşatan Afşin, Sımbat'ın karısı, gelini ve diğer önemli şahsiyetleri rehine

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız,“ Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları ”, **TED**, S.9, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. , 1978, s.119.

¹² Ermeni tarihçisi Katolikos VI. Hohannes'in, Afşin'in halife adına taç ve hediyeler gönderdiği bilgisini vermesine karşılık, modern müelliflerden Saint Martin'in kaynak göstermeksizin Afşin'in bizzat Erazgavork (Şirakavan)'a giderek Sımbat'a taç giydirdiğini kabul ettiği kaydedilmiştir. Yıldız, İslam kaynaklarında ne bu konuda ne de bundan sonraki Afşin ve Ermeniler arasındaki olaylar hakkında bilgi verilmediğini de eklemiştir. Bkz. Yıldız, **a.y.** , s.119.

almıştır. Sımbat'ın kardeşi Sahak'ın karısı, bir annenin gözyaşları ile oğlunu kurtarabileceğini düşünerek altın ve gümüşten hediyeler ve kalabalık erkânı ile Afşin'in yanına gitmiştir. Girişiminin sonucunda başarılı da olmuştur¹⁴.

J.Gazneli-Oğuz Elçilik Münâsebetleri

Nikephoros Bryennios'un Türkler'in Malazgirt (1071) öncesi tarihi hakkında verdiği bilgide, Bizans İmparatoru Basileios döneminde yaşamış olan Gazneli Mahmut, Hintliler ve İranlılar'la savaşları sırasında işler yolunda gitmeyince Hunlar diye bahsedilen aslında Oğuzlar'ın Hanı'na kendilerine müttefik olmaları için kıymetli armağanlarla elçilerini yollamıştır. Oğuzlar teklifi kabul etmişler ve elçilerle birlikte başında Tuğrul Bey'in¹⁵ bulunduğu üç bin kişilik ücretli asker göndermişlerdir. Yolculukları esnasında Araxès Irmağı¹⁶ üzerindeki her iki başında birer burç bulunan bir köprüden geçerek Pers ülkesine varmışlardır¹⁷.

K. Selçuklu-Semerkand Hanlığı Elçilik Münâsebetleri

Alp Arslan, Semerkand Hanı Şemsu'l-mülk (Nasr b. Ahmed) kendisine boyun eğmediği için Maverâünnehr'e sefer düzenleme hazırlığına girmiş ve bir yandan da han'a bir elçi göndermiştir. Nizâmü'l-mülk de olan bitenden haberdar olabilmek için elçinin yanında Danişmend Eşter'i de göndermiştir. Vazifesini yerine getiren elçi, Han'ın elçisi ile geri dönmüştür. Elçiler sultanın nezdine geldiklerinde satranç oynamakta olan vezir, yendiği rakibinin yüzüğünü almış ve sağ elinin yüzük parmağına takmıştır. Bu sırada kendisine gelen Semerkand elçisini kabul etmiştir. Elçinin konuşması sırasında vezirin parmağında döndürdüğü yüzük dikkatini çekmiştir. Han'ının yanına vardığında Selçuklular'ın durumları hakkında sorulan

¹³ A.y. , s.120.

¹⁴ A.y. ,s.122-126.

¹⁵ Bizans kaynaklarında Tangrolipèkas diye zikredilmiştir. Bkz. Bryennios, a.g.e. , s. 40.

¹⁶ Sir Derya ya da diğer adıyla Seyhun Irmağı'dır. Bkz. Bryennios, a.e. , s. 40.

¹⁷ A.e. , s. 39-40.

soruya, memleketin hiçbir eksiğinin olmadığını ama vezirinin bir kusuru olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Elçi vezirin hareketinden Rafizi olduğunu çıkarmıştır ¹⁸.

L. Avar-Kutrigur Elçilik Münâsebetleri

Kutrigurlar, VI. yüzyılın ikinci yarısında Utigurlar'a karşı Avarlar'la ittifak yapmışlardır. M.İ. Artamonov'un belirttiğine göre bu ittifakın sonucunda Avarlar, “...Kuzey Kafkasya steplerinden kıvrılarak, daha batıya, Kutrigurlar'ın kendilerini davet edip sevinçle karşıladıkları Karadeniz civarındaki bozkırlara geldiler.” ¹⁹. Her ne kadar bahsedilmese de bu davetin bir elçisiz, karşılamanın da merasimsiz yapıldığı düşünülemez.

M.Bulgar-Soğd Elçilik Münâsebetleri

630 yılında, Don, Kuban ve Dinyeper Nehirleri boyunca uzanan Büyük Bulgaristan Devleti kurulmuştur. “En büyük liderleri, Bulgar Onoghundur Klanına mensup Batı Türkleri'nin Dulo Klanından gelen, Kubrat Han'dı ²⁰”. Büyük Bulgaristan Devleti, Kubrat'ın hükümdarlığı süresince Harezmi ve Sogdiana ile ticarî ve diplomatik münâsebetlerde bulunmuştur.

N.Başkurt-Abbâsî Elçilik Münâsebetleri

922 yılında, Arap elçisi Ahmet İbn Fadlan, elçilik heyeti İdil Bulgarları'nı ziyaret ettiği sırada Başkurtlar'ın yaşadıkları yerlere de uğramış, onlarla da tanışmıştır. Eserinde Başkurtlar'ın inançları ile ilgili bilgi vermiştir ²¹.

¹⁸ Taneri, “**Büyük Selçuklu**, s.157-159.

¹⁹ Artamonov, **a.g.e.** , s.148.

²⁰ Brook, **a.g.e.** , s.42.

²¹ Gülnur Huseyinova, “Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, İstanbul, Ötügen Yay. , 2008, s.198-199; Saadetin Gömeç, “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destinleri

II. YABANCI DEVLETLERİN TÜRK KABİLELERİ İLE OLAN ELÇİLİK MÜNÂSEBETLERİ

A. Çin-Hoten Prenslığı Elçilik Münâsebetleri

345 yılında Ch'in hanedanı, III. yüzyılda üzerlerindeki hükümlerini kaybettiği prenslikleri geri almak üzere harekete geçmiş ve seddin dışında kalan Kao-ch'ang-Kün²² adıyla anılan Edzin-göl Nehri'nin aşağı akımlarıyla Turfan Çukuru'nu geri almayı başarmıştır. Bundan önce bölgedeki bazı prenslikler birleşerek Su-le (Kaşgar) Prenslığı'ne dahil olmuşlardır. “Hoten ise güçlenerek Çin'e sirtını dayamaya devam eden tek devlet olarak kaldı. Ancak bu bağımlılık politik değil, sadece Hoten' den Çin'e düzenli olarak gönderilen elçilerin temsil ettiği kültürel bir yakınlaşma idi”²³. Bunun nedenini, ipek üretiminin V. yüzyılda Soğdiana'ya ulaşmadan önce, Hoten' de yapıyor olmasına bağlayabiliriz²⁴.

B.Çin-Sirtarduş Elçilik Münâsebetleri

Çinliler, politikaları gereği kabile temsilcilerini de bir devlet temsilcisi gibi ağırlamayı ihmal etmemişlerdir. Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılışından kısa bir süre önce 627'de Sirtarduşlar isyan edince, Doğu Göktürklerinin son kağanı Hie-li Kağan, bu isyanı bastırma görevini Tou-li'ye vermiştir. 628 yılının Aralık ayında²⁵, Göktürkler'e bağlı kuzey kavimlerinin çoğu isyan ederek Hsieh-yen-t'o (Sir Tarduş)'ların himayesine girmişlerdir. Bu zayıf durumu sezen Çin İmparatorluğu, Sirtarduşlar'a yaklaşmış ve bu Türk kabilesinin temsilcileri Çin'de çok iyi kabul

ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, İstanbul, Ötüken Yay. 2008, s.210.

²² Gumilëv, **Avrasya'dan**, s.201; Biçurin N. Ya. (Yakinf). Sobraniye, II/249; III/19.

²³ **A.e.**, s.201.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. **a.e.**, s.202.

²⁵ Bu olay, TCTC'dan bu tarihle verilmekle birlikte, TFKYK'dan 629 yılının Ağustos ayı olayı olarak verilmiştir. Karş. Chang, **a.g.e.**, s.55 ile s.56.

görmüşlerdir²⁶. Hsieh-yen-t'o Kağanı İ-shih-po'nun torunu İ-nan, Kağan olarak seçilince Çin İmparatoru T'ai-tsung da, Yu-chi Chiang-chün (her yerde taarruza geçen orduya kumanda eden general) unvanlı Ch'iao Shih-wang'ı gizlice İ-nan'a göndermiştir. Elçi, İ-nan'a Chên-chu pi-ch'ieh Kagan (Çencu Bilge Kagan)[Şanyü Bilge Kağan] unvanı ve bu unvanı sembolize eden renkli tüylerden yapılmış bir bayrak ve bir davul vermiştir. Bu durumdan memnuniyet duyan İ-nan da Çin'e hediyelerini sunmak üzere elçi olarak kendi kardeşi T'ung Tegin'i göndermiştir. İmparator, İ-nan'a bir kılıç ve kırbaç hediye ederek şu sözleri söylemiştir: “Siz memleketinizde büyük suçlu olanları bu kılıçla, küçük suçlu olanları ise bu kırbaçla cezalandırabilirsiniz”²⁷.

B.Ögel'in “Sui-shu”dan²⁸ Töles boylarından Sir Tarduşlar'la²⁹ Çin imparatorluğu arasındaki elçilik münasebetleri hakkında verdiği bilgi şöyledir: “*Ta-yeh saltanat devresinin üçüncü senesinde (M.S.608) Çin'e elçi göndererek memleket ürünlerinden haraçlar verdiler. Bundan itibaren haracı hiç kesmediler*”³⁰.

628 yılında Yabgunun ölümü ile Batı Göktürkleri'nde ortaya çıkan karışıklık esnasında Tarduşlar'dan İnan, kendi boyundan yetmiş binden fazla çadır ile Çin hâkimiyetine girmiştir. Göktürkler'e taarruz ettiği sırada, Göktürkler'e bağlı diğer boylar da isyan etmiş, İnan'ın geri dönmesini ve istemişlerdir. Fakat buna cesaret edemeyen İnan, İmparator T'ai-tsung'un “Seyyar Taarruz Generali” Chiao Shih-wang aracılığıyla gönderdiği fermanını hürmetle kabul ederek Chên-chu³¹ Pi-chia

²⁶ Salman, **a.g.e.**, s. 5.

²⁷ Chang, **a.g.e.**, s.55,56.

²⁸ Sui Sülalesi devri vakaynamesidir.

²⁹ Hui-ho'lar (Uygurlar)'ın ataları Hsiung-nu'ların neslinden olup, sonraki Wei'ler döneminde Töles oymağı olarak isimlendirilmişlerdir. Bkz. Ögel, “**Uygur Devletinin**”, s.331. Tölesler, belirli bir Uygur oymağını temsil etmezler. Göktürkler'e tâbi, müşterek reisleri olmayan, konar-göçer boydan oluşurlar. Bunların içine Sir Tarduşlar da dahildir. 605 yılında Batı Göktürk Kağanı Ch'u-lo'nun, bütün Töles boylarını ağır vergiye bağlaması ve bundan dolayı Sir Tarduşlar'ın bir harekette bulunacaklarından şüphe duyarak onların reislerinden birkaç yüz kişiyi idam ettirmesi üzerine Tarduşlar isyan çıkarmışlardır. İçlerinden Mo-ho (Baga) Kagan olarak iktidara getirmişler ve bir devlet olarak boy göstermeye başladıkları dönemde Çin'e elçi göndermişlerdir.

³⁰ Ögel, **a.g.m.**, s.333; Sui-shu, Töles bahsi, 84: 2538 c.

³¹ *Budist menşei bir Çin tabiridir.* Bkz. Ögel, **a.y.**, s.337, dp.17.

(Bilge) Kagan olmuştur. Kendisine hediye olarak tuğ ve davul verilmiştir. İnan da memleketinin mahsullerinden sunmuştur³².

629 yılında İnan, Tölesler'in idaresini küçük kardeşine bırakarak Çin sarayını ziyaret ettiğinde, imparator bir kılıç ve kırbaç hediye ederek “*oymaklarınızda büyük kusur işleyenleri bu kırbaçla kırbaçlayınız*” demiştir³³.

C.Çin-Yüeh Ch'i Elçilik Münâsebetleri

İmparator Wu başa geçtikten sonra Hunlar'a karşı kendisini destekleyecek bir müttefik bulmak amacıyla Batı bölgelerinin (Türkistan'ın) krallıklarına giden ilk Çin elçi ve seyyahı **Chang Chien**'i Yüeh Ch'ilere göndermiştir (M.Ö. 140). Böylece Çin batı politikasını ilk kez uygulamaya koymuştur. Chang Chien'in bu diplomatik görevi başarısız olmuş fakat sunduğu raporundaki bilgiler, Çin'in batıya açılmasını hızlandırmıştır³⁴. Çinliler'in Türkistan halklarıyla ilişkileri M.S. II. yüzyılın ortalarına yani onlar tarihten çekilinceye kadar tam üç yüzyıl boyunca kesintisiz devam etmiştir³⁵. Çinliler M.Ö. II. yüzyılda Hunlar'a karşı müttefik aramak amacıyla batı ülkelerine elçi gönderdiklerinde Yedisu'nun varlığını öğrenebilmişlerdir.

D.Çin-Wu sun/Usun Elçilik Münâsebetleri

Chang Chien'in ikinci elçiliği Wu Sunlar'a/Usunlar'a olmuştur. Nan-shan Dağları ile Bulunggir Nehri arasında göçebe halde yaşayan Usunlar³⁶, Hunlar tarafından itaat altına alınmışlardır. Chien, yanında götürdüğü on binlerce baş sığır,

³² **A.y.** , s.336-337.

³³ Ögel, **a.g.m.** , s.337.

³⁴ Ayşe Onat ,“Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, **Belleten**, LIV, S.211,Ankara, TTK, Aralık/1990, s.914-915; Bekin, **a.g.m.** , s.3.

³⁵ Bartold, **Orta Asya**, s. 47.

³⁶ Usun adı Kırgızlarla ilişkilendirilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Bartold, **a.e.** , s. 92 ve 239.

koyun, altın ve ipekli eşyalar ³⁷ yanında, hanedandan bir prensesle evliliği önermiştir. Karşılığında (M.Ö. 105) civarında Hunlar'a saldırıya geçerek, onların nüfuz ve güçlerini kırmalarını istemiştir. Ancak, devletin içindeki bazı iç meselelerden ötürü, Wu Sun kralı bu yakınlaşma teklifini geri çevirmiştir³⁸. Fakat Chien ile birlikte Çin'e giden Usun elçisinin, dönüşünde Çin'in ihtişamı ve gücü hakkında hükümdarına verdiği bilgi, Çin'in Usunlar nezdindeki itibarını yükseltmiştir. Ayrıca Chang Ch'ien'den sonraki Çin elçileri Batı Bölgesi'ne Doğu Türkistan ve Fergana üzerinden gitmeye başladığından Usunlar cömert hediyelerle gönderilen elçilerden mahrum kalmışlardır. Kun-mo unvanlı Usun hükümdarı Leich'e-yao-mi, Çin'e anlaşma hediyesi olarak bin atla yeni bir elçi göndermiştir. Kendisine de Çinli bir prenses talep etmiştir. Arzusu yerine getirilmiş fakat bir süre sonra yaşlı Usun hükümdarı, prenesten, ölümünden sonra bozkır âdetlerine göre halefi olan torunu ile evlenmesini istemiştir. Zaten bozkır hayatına alışamayan prenses bunu kabul etmek istemese de Çin yönetiminin gelenekler ne ise ona uyması yönündeki talimatı üzerine, boyun eğmek zorunda kalmış ve Wung-chü-mi ile evlenmiştir. Fakat M.Ö.60'ta o da ölünce Kuang-wang unvanlı Ni-mi ile evlenmiştir. Bu eşi ile alışamayan Çinli prenses, bir Çin elçisi Çigu şehrine geldiğinde bu heyetle anlaşarak hükümdarın öldürüleceği bir şölen planlamıştır. Ni-mi suikastten yaralanarak kurtulmuş; bunu öğrenen hükümdarın oğlu Hsi-song-seu, ordusuyla Çigu'yu kuşatmıştır. Çin yönetimi, elçilerinin hatasını örtmek için onları alelacele geri çağırıp infaz ettirmiştir. Hükümdara da hediyeler ve yaralarının tedavisi için bir tabip göndermiştir³⁹. Bu olay, elçilerin yetki ve sınırlarını izah edebilmek adına önemli bir numunedir.

Bu arada Chang Chien, çevredeki küçük devletlere elçi olarak gönderdiği yardımcılarını ile Fergana, Sogdiana, Baktria, Pers, Hindistan, Hotan gibi devletlerle iletişimi sağlamıştır ⁴⁰.

³⁷ Onat, **a.g.m.** , s.917.

³⁸ **A.y.** , s.916, dp. 10; F. Hith, "The story of the Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", **Journal of the American Oriental Society**, vol.37, 1917, s.101-102.

³⁹ Bartold, **Orta Asya**, s. 87-90.

⁴⁰ Onat, **a.g.m.** , s.916, dp.11.

IV. yüzyılın sonlarından VI. yüzyılın ortalarına kadar Orta Asya'nın lideri durumunda olan Tungus halkından olduğu söylenen Ju-Janlar, saldırılarıyla Usunları Yedisu'dan Tanrı Dağları'na göç etmek zorunda bırakmışlardır. Bu dönemde (425 yılı) aralarında Usun hükümdarının da bulunduğu bazı batı ucu hükümdarları, o sıralar Siyenpi hanedanı Yuan Wei veya Pei Wei'in hüküm sürdüğü Kuzey Çin'e elçiler göndermişlerdir. Böylece II. yüzyılın ortalarından V. yüzyıla kadar Çin kaynaklarında kesintiye uğrayan batı ucuyla ilişkiler yeniden canlanmıştır. 436 yılında da Çin'den Usunlar'a bir elçi gelmiş, bundan sonra Usunlar her yıl bazı hediyelerle birlikte Çin'e elçiler göndermişlerdir. Bu tarihten sonra kaynaklarda bağımsız bir halk olarak rastlanmayan Usun adının, tart Kırgız-Kazak ordasının adında "Üysün" olarak muhafaza edildiği kaydedilmiştir⁴¹.

Göktürkler zamanında (726), Çin'e giden bir **Arslan** isimli Buhara elçisinden bahsedilmektedir. Türkler'in Batı Türkistan'ı ele geçirdikleri bu dönemde, Buhara'da yaşayan yerli halk arasında Arslan adının görülmemesi sebebiyle, bu elçinin, oraya daha önce tayin edilmiş olan bir Türk prensi olmasına ihtimal verilir⁴².

E.Çin-Fergana Elçilik Münâsebetleri

Chang-ch'ien'den Fergana atları hakkında bilgi alan Çin İmparatoru, altından yapılmış bir at heykeli göndererek, Fergana'nın "kan terleyen atlar" diye tasvir edilen cins atlarından istemiştir. Fergana hükümdarı bunu reddettiği gibi, elçiyi de öldürmüştür⁴³. Bunun üzerine savaş açan Çin İmparatoru, Fergana hükümdarını öldürmüştür ve Han hanedanlığı ile iyi ilişkiler kurabilecek bir asilzadeyi tahta çıkarmıştır⁴⁴. Çin ordusu geri çekilirken binlerce atı yanlarında götürmüşlerdir. Fergana Çin'in eline geçtikten sonra imparator, buranın batısındaki ülkelere 10'dan

⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. Bartold, **a.g.e.** , s.92.

⁴²Türkler Batı Türkistan'ı ele geçirdikten sonra şehirlilere serbestlik tanımışlar, Buhara ve Semerkand'daki yerli prenslere dokunmamışlardır. Bkz. Ögel, **Dünden Bugüne**, s.150.

⁴³ Han sülalesi elçisinin Fergana hükümdarını azarladığı için öldürüldüğü belirtilmiştir. Bkz.Li, **a.g.e.** , s.58,144-148.

⁴⁴ **A.e.** , s.20; H.S. Batı Ülkeleri, s. 3895.

fazla elçilik heyeti göndermiştir ⁴⁵. Çin'in Fergana'ya saldırmasından korkan diğer batı ülkeleri elçilerini göndererek hediyeler sunmuşlardır ⁴⁶.

F.Çin- Uygur, Karluk, Basmıl Boyları Elçilik Münâsebetleri

Küçük yaşta tahta geçen Bilge Kutlug Kağan'ın annesi ve Tonyukuk'un kızı olan Po-fu Hatun, Sağ ve Sol Şadları olan amcalarının güçlenip oğlunun tahtını ele geçirmelerinden korktuğu için onları ortadan kaldırmaya çalışınca taht mücadelesi yaşamıştır. Bu durumu fırsat bilen Çin İmparatoru, Sun Lao-nu adlı elçisini Göktürkler'den ayrılıp kendisine bağlanmaları teklifiyle Uygur, Karluk ve Basmıl gibi Türk boylarına göndermiştir. Ayaklanan bu boylar aralarında anlaşarak Basmıl reisi Chie-tie-i-shih'i tahta çıkarmışlar, Uygurlar ve Karluklar da Sağ ve Sol yabguluklarını paylaşmışlardır. Sonra da bu üç boyun reisi birlikte Çin'e elçi göndermişlerdir ⁴⁷.

Bir süre sonra (744)⁴⁸ araları açılan bu Türk boylarından Karluklar ve Uygurlar'ın, Basmıl reisini öldürmelerinin ardından Uygur reisi Ku-li Pei-lo, kendini Kutlug Bilge Kül Kagan ilan etmiştir. Çin'e elçi göndererek Uygur Devleti'nin kurulduğundan haberdar etmiştir ⁴⁹.

G.Çin- Hoço Devleti Elçilik Münâsebetleri

Çinli rahip Hüen-Çang'ın seyahati sırasında uğradığı Hoço (Kara-Hoca) ve Kumul şehirleri Uygurlar'la meskûndü. Hoço hükümdarı, hatunu ve maiyeti rahibi uyumadan beklemişler, kendisini iki katlı bir evin üst katında hadımağaları bekçiliğinde dinlenmeye bırakmışlardır. Hükümdar ve hatunu gündüz gelerek evin

⁴⁵ A.e. , s.20 ve 151; S.C.Ta-yüan, s.3179.

⁴⁶ A.e. , s.42.

⁴⁷ Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu, s.26-27 ve 40.

⁴⁸ A.y. , s.35 (Belgeler, HTS 215B,s.6055).

alt katında rahibin uyanmasını beklemişler ve sonra da sarayın konferans salonuna almışlardır. Rahibin dini konudaki konferansı merasimle dinlenmiştir. Tahtında oturan hükümdarın sağında hatunu ve diğer eşraf da kendilerine ayrılan yerlerde hazır bulunmuşlardır⁵⁰. Buradaki saraylarda misafir edildikten sonra yoluna devam ederken Hoço hükümdarı ona yüz okka altın, gümüş para, beş yüz parça atlas ve ipek yanında, metbûsu olan Batı Göktürk hükümdarı Tung Yabgu'ya verilmek üzere otuz sekiz at ve yirmi dört hademe ile birlikte Hun-sia ismindeki yüksek rütbeli memurlarından ibaret büyük bir maiyet ve yine hakandan rahibe hürmet gösterilmesini rica eden mektup verilmiştir. Ayrıca rahibin Hindistan'a geçeceği yerlerdeki yirmi dört Türk ülkesi hükümdarına, özellikle de Tung Yabgu'nun oğlu olan Toharistan Yabgusu Tarduş Şad'a⁵¹ verilmek üzere de geniş ve uzun ipek kumaşlar üzerine yazılmış mektuplar verilmiştir. Rahip buralarda hükümete ait posta atlarıyla götürülmüştür⁵². Burada bir tâbinin metbûsu olan ülke hükümdarına ve diğer Türk soylu hükümdarlara rahibin refakatinde gönderdiği elçilik heyeti aracılığıyla bir nevi itimatnâme sunduğu görülmektedir. Türk Devletleri'nde tâbi-metbû iletişimde de elçilerin görevlendirilmesi söz konusu idi. Ayrıca elçilerin posta teşkilâtının imkânlarından faydalanabildikleri anlaşılmaktadır. Belirli mesafelerle oluşturulan posta noktalarında at değiştiriyor ve diğer ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı.

H.Bizans-Akatir Elçilik Münâsebetleri

Hunlar'la baş edemeyeceğini bilen Bizans İmparatorluğu, tabiri caizse kaleyi içten yıkma politikasına yönelmiştir. Hunlar'a bağlı kabilelerden biri olan Akatirler'i⁵³ kendisine muhatap seçip, elçisini göz boyayıcı hediyelerle donanımlı

⁴⁹ A.y. , s.29.

⁵⁰ Togan, "Peygamberin", s.25-27.

⁵¹ Tarduş Şad, Hoço hükümdarının kardeşi ile evlenmiş fakat prenses kısa bir süre sonra ölmüştür. Kardeşinin ölümünden habersiz olan Hoço hükümdarı, on ada bir mektup göndermiştir. Bkz. a.y. , s.44.

⁵² A.y. , s.23-24 ve 27.

⁵³ Doğu Avrupa'ya yerleşen ve kabileler konfederasyonu (birçok kabile ve boy şefine sahip) düzeni ile Hun kabileleri içinde en dikkat çekenidir. Bkz. Artamonov, a.g.e. , s.78.

olarak onlara göndermiştir. Ancak elçinin beceriksizliği nedeniyle planı suya düşmüştür.

“... Hunlara [Hunlar’a] karşı Akatirler’in Bizans yanında yer almalarını sağlamak isteyen İmparator II. Theodosius (408-450), onlara bir elçi göndermiş; fakat elçi, Akatir şefleri arasındaki hiyerarşiyi bilmediğinden, hediyeleri mevcut düzene göre dağıtmamıştı. Reislerin en büyüğü olan Kuridah, hediye dağıtım sırasında ikinci kişi durumuna düşürülünce, öfkelenerek, hazırlanan ihaneti Attila’ya ihbar etti. Attila aldığı bu ihbar üzerine öylesine endişeye kapıldı ki, hemen Bizans sınırlarında bekleyen büyük ordusunu Akatirler üzerine sevketti. İhanet eden Akatir reislerinden bazıları katledilmiş, diğerleri ise itaat arz etmek zorunda bırakılmışlardı. Her ne kadar Kuridah hayatta kalmayı başarmış ve kabilelerinin başında kalmışsa da, Attila, 448’de Akatirler’in ve diğer Karadeniz civarı kabilelerinin başına büyük oğlu Ellak’ı getirdi”⁵⁴.

I.Bizans-Saragur, Ugor ve Onogur Elçilik Münâsebetleri

Asya’daki yurtlarından Sabirler tarafından sürülen Oğur, Onoğur ve Sarı Oğur kabileleri, 463 yılında Bizans’a elçi göndermişlerdir⁵⁵.

“463’de Saragur, Urog ve Onnogurlar’dan⁵⁶ Romeilere [Bizans’a] gelen elçi, daha önce Sabırlar (Savirler)⁵⁷ tarafından kovuldukları –ki Sabırlar da Okyanus sahillerinde oturan bir halktan kaçarak gelen Avarlar tarafından kovulacaklardı- vatanlarını terkettiklerini, Akassirler (Akatirler)’i yendiklerini ve onların yerine imparatorluğun müttefiki olmak istediklerini bildirdi.”⁵⁸.

⁵⁴ A.e. , s.78.

⁵⁵ Karatay, “Doğu Avrupa, s.20; Golden, **Türk Halkları**, s.74.

⁵⁶ Saragur, Urog ve Onnogurlar eski Bulgarların ataları olan Ugorlardır. Bkz. Gumilëv, **Hazar Çevresinde**, s.187.

⁵⁷ Sabırlar ya da Savirler, Sibiryaya taygaları kenarında yaşayan Samoyed grubuna ait bir halktır. Bkz. Gumilëv, **a.g.e.** , s.187.

⁵⁸ A.e.

463 yılında Romalılar'a Saragur, Ugor ve Onogurlar'dan bir elçi gelerek, vaktiyle Savirler tarafından sürüldükleri ülkelerini terkettiklerini bildirdi. Bu sonuncular da, vaktiyle Okyanus sahillerinde yaşayan bir halktan kaçan Avarlar tarafından itilmişlerdi. Aynı elçi, Saragurlar'ın...imparatorluğun dostâne ilişkiler kurduğu Akatirler'i itaat altına aldığını da açıklayarak, onların şimdi de Akatirlerle birlikte imparatorun müttefiki olmak istediklerini belirtti. Elçilik heyetinde bulunanlar, değerli hediyelerle taltif edilerek ülkelerine geri gönderildiler”⁵⁹.

J.Bizans-Utigur Elçilik Münâsebetleri

“İstanbul'daki Bizans imparatoruna elçi gönderen guruplar [gruplar], T'ieh-lê'lerin batı kolu oldukları tahmin edilen Şarağur, Oğur ve Onoğur boyları veya boy birlikleri idi...” Bu durum P. Golden'in “**Türk Halkları Tarihine Giriş**” inde şöyle izah edilmiştir:

“Σαράγονροι, *’Ωγοόροι (metinde Οὔρωγοι) ve Ουόγοι temsilcileri kendilerini yeni bir siyasi çevreye yöneltme isteğiyle Bizans'a geldiler. Bunlar kendilerinin, yurtlarından (Avarlar) tarafından sürülen (Sabirler) tarafından oturdukları yerden atıldıklarını açıklamışlardır. Avarlar, Okyanus kıyılarından gelen halklar tarafından göçe zorlanmıştı. Onlar ise denizdeki sisler ve insan yiyen Anka kuşlarından kaçmışlardı...”⁶⁰.

550'li yılların sonlarında Bizans İmparatoru Justinianos, Karadeniz boylarında yaşayan Bulgarlar'ın kolu Kuturgurlar (Tokuzoğuzlar) 'ın Trakya'ya saldırmalarından korkarak, Kuban'da yaşayan onların akrabaları Uturgurlar'ı kışkırtmak maksadıyla kıymetli hediyelerle elçi göndermiştir. Öyle ki bu iki akraba kabileyi neredeyse birbirlerini yok etmenin eşiğine getirmiştir⁶¹.

Justinianos, Sandilkh'e gönderdiği elçileri aracılığıyla, Kutrigurlar'ı ortadan kaldırırsa, imparatorluğun Zabergan'a ödediği yıllık vergiyi kendisine verme

⁵⁹Artamonov, **a.g.e.** , s.86.

⁶⁰Golden, **Türk Halkları**, s.74.

⁶¹Gumilëv, **Eski Türkler**, s.52-53.

vaadinde bulunmuştur. Sandilkh, Roma ile iyi ilişkilerini bozmak istemese de, akrabalarını tamamen ortadan kaldırmalarının uygunsuz olduğunu ancak onları, atlarını ellerinden alarak cezalandıracaklarını; böylece binekleri olmadığı için Roma topraklarını talan edemeyeceklerini belirtmiştir ⁶². Böylece İmparator Justinianos, Ut(r)igurlar'ı, akrabaları Kutrigurlar'a karşı saldırmaya ikna etmiştir.

Bizans, 551 yılında, diplomatik girişim ve rüşvet ile Gotlar vasıtasıyla iyi ilişkiler tesis ettiği Sandilkh ⁶³ yönetimindeki komşusu Utigurlar'ı, kendisi için tehlike arz eden; o sıralar Hunlar ve Bolgarlar adıyla bilinen Karadeniz Hunları'nın lideri durumundaki Zabergan ⁶⁴ yönetimindeki Kutrigurlar'a karşı kışkırtmıştır. Sürekli Bizans şehirlerini yağmalayan Kutrigurlar'ın ele geçirdikleri ganimetleri Utigurlar'la paylaşmak niyetinde olmadıkları fikrine hediye adı altındaki haraç ve vaatlerle takviyede bulunmuştur ⁶⁵. Sonunda Bizans amacına ulaşmış; Utigurlar, Kutrigurlar'ı kılıçtan geçirmişlerdir. Kurtulabilen çok azı ise, imparatorluk sınırlarını diğer barbarların saldırılarına karşı korumak şartıyla Trakya'ya yerleşmişlerdir. Utigurlar'ın kurnaz, askerî işlerde hünerli, gücü ve cesaretiyle ünlü kumandanı Sandilh, Kutrigurlar'a Trakya'da toprak verildiği haberini alınca çok öfkelenmiştir. Utigurlar okuma yazma bilmedikleri için Sandilh, Bizans'a sözlü bir mesaj göndermiştir ⁶⁶. Mesajı getiren elçinin imparatora sitemi şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Bizler çölümsü ülkemizde, çok kötü şartlar altında ve sefalet içinde yaşıyoruz, -dedi elçilik heyetindekiler;- Ama bu Kutrigurlar'a ekmek yeme imkanı sağlanıyor; çatlayıncaya kadar şarap içme ve her tür baharatı tatma imkanları var. Tabi ki banyolarda yıkanabiliyorlar. Bu mel'unlar, altın ziynetler takıyorlar. Rengârenk ve altınla süslü narin elbiseleri de var. Daha kısa süre öncesine kadar binlerce Romalıyı esir ve köle ederek ülkelerine götürüyorlar bu Kutrigurlar'dı...” ⁶⁷.

⁶² Mangaltepe, **a.g.e.** , s.39.

⁶³ **A.e.** , s.38.

⁶⁴ **A.e.**

⁶⁵ Karatay, “**Doğu Avrupa**, s.25; Géza Fehér, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984, s.29; Istvan Zimonyi, “Bulgarlar ve Oğurlar”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, II, Ankara Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.609-610.

⁶⁶ Artamonov, **a.g.e.** ,s.129; Prikopius. **Voyna s gtami**, s. 436.

⁶⁷ Artamonov, **a.e.** , s.128-130; Prikopius, **a.e.** , s. 437-438.

Bir süre sonra Kutrigurlar, tekrar imparatorluk topraklarına akında bulununca Justinian Sandilkh'i tekrar çağırması; bunun üzerine Utrigurlar, Kutrigurlar'ın kendi halklarından daha iyi muamele gördüklerini düşünerek Bizans'ın oyununa gelmişler ve iki halk birbirini kırıp geçirmişlerdir ⁶⁸.

Prokopius tarafından, Utigur elçisinin ağzından çıktığı belirtilen bu sözler, yazılarak Bizans diplomatik belgeleri arasında yerini almıştır ⁶⁹. Bu bilgi, araştırmamızın önemli bir noktasına temas etmektedir. Demek ki, gelen elçinin iletisi yazılı olmadığında, karşı tarafın şifahi bilgilerini ve isteklerini kalıcı hâle getirmek üzere tercümanlar ve saray kâtipleri devreye girmekte, hatta elçi kabul heyetinde hazır bulunmaktaydılar.

Utigur elçisi, Bizans İmparatoru tarafından zengin hediyelerle taltif edilerek gönderilmiş ve böylece Utigurlar yatıştırılmıştır ⁷⁰.

Her ikisi de Türk kabilesi olan Kutrigurlar Azak Denizi'nin batısında, Utigurlar ise doğusunda yaşamakta idiler. Prokopious, Agathias ve Menandros tarafından Hun olarak tanımlanan bu kabilelerden Kutrigurlar, Tuna Nehri'ni geçerek Bizans topraklarına girerek İstanbul'a iki mil mesafede kamp kurunca imparator kutsal hazinenin yağmalanacağı endişesine kapılmıştır ⁷¹.

⁶⁸ Golden, **a.g.e.** , s.80.

⁶⁹ **A.e.** , s.130.

⁷⁰ **A.e.**

⁷¹ Mangaltepe, **a.g.e.** , s.38; W.C. Taylor, **The History of the Owerthrow of the Roman Empire**, London, y.y. , 1836, s. 128.

K. Abbasî-Soğd Elçilik Münâsebetleri

Soğd hükümdarı Gûrek, Halife Ömer II.'in dindarlığından yararlanarak başkentini yeniden geri alabilmenin planlarını yaparken, Halife, Soğdiyana hükümdarlarını İslâm'a davet etmek üzere elçilerini göndermiştir. Zaten böyle bir hesap içinde olan Gûrek de sözde bağlılığını açıklayarak Ömer'e bir heyet göndermiştir. "*Kuteybe bize ihanet ve zulümde bulundu. Fakat Allah artık doğruluk ve adaleti hakim kıldı*" mesajını ileterek şehrin Soğdiyanlar'a geri verilmesini istemiştir. Ömer'in talimatlarıyla bu sorun çözülmüşse de, Soğdiyanlar daha Ömer dönemi sona ermeden hemen önce bağlılıklarını da bozmuşlardır. Sonra da doğudaki yeni Türk iktidarına (Türgişler'e) başvurmuşlardır. Ordularını Maveraünnehir'e göndermek için bir fırsat yakalayan Su-lu, Soğdiyan isyancılarla ortak hareket etmiş, Taberi'nin Kûrsûl diye kaydettiği Kølçur kumandasında bir Türgiş kuvveti gönderilmiştir ⁷².

L. Abbasîler-Çöl Türkleri Elçilik Münâsebetleri

Yabancı kaynaklarda "Tzour, Çor, Çog, Çola, Sûl, Sûlî" şeklindeki adlarla anılan ve Oğuz boyuna mensup olduklarına ihtimal verilen "Çöl" Türkleri, Dahistân ve Curcân (Gürgân) civarında yerleşmişlerdir. 639 yılında Curcân'a varan Müslüman orduları, Sûl hükümdarı, Ruzbân b. Ruzbân Sûl ile din serbestisi, can ve mal güvenliği, karşılıklı yardımlaşma esaslarına dayalı bir anlaşma imzalamışlardır ⁷³.

⁷² Gibb, **a.g.e.** , s. 72-73, 77-78.

⁷³ Emel Esin, "Hicret'in Onbeşinci Asrı Münasebeti ile ilk Müslüman Olan Oğuzlardan "Sûl"(Çöl) Tigin'e Dâir Bir Not", **Türk Kültürü**, S.205-206, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Kasım-Aralık/1979, s.44-45.

M. Abbasî-Buhara Türkleri Elçilik Münâsebetleri

673'te, Horasan valisi Ubeydullah'ın o dönemde Hınık-Hatun'un idâresinde olan Buhara'yı yakıp yıkması karşısında, Hatun, Araplar'a barış teklifinde bulunmuştur. Ubeydullah, kendisine yüz bin kişinin esir olarak verilmesi karşısında bu teklifi kabul etmiştir. Esirlerin bir kısmını Basra'ya yerleştirmiş ve onları maaşa bağlamıştır. Bunlardan Reşid et-Türkî, Ubeydullah'ın kölesi ve en kıymetli adamlarından biridir ⁷⁴.

N. Tibet-Uygur Elçilik Münâsebetleri

Uygurlar zamanında da (IX. asırda) diplomatik ve ticarî ilişkilerde Soğd asıllı kişilerin önemli yer tuttıkları görülmektedir. 841 yılında, Semerkand asıllı, Hristiyan **Neşfarn** isimli bir Soğd, Tibet hükümdarına elçi olarak gönderilmiştir ⁷⁵.

O. Abbasî-Kırgız Elçilik Münâsebetleri

Çin kaynaklarına göre IX.-X. yüzyıllarda Kırgızlar, Araplar, Tibetliler ve Karluklar ile iyi ilişkiler içindeydiler. Arap ülkelerinden her üç yılda bir simli kumaşlarla yüklü, 20-24 develik kervan gelmekteydi⁷⁶. “*T'ang-shu'ya göre Kırgızlara [Kırgızlar'a] yalnızca Araplardan [Araplar'dan] değil, Uygurların*

⁷⁴ Arap kaynaklarında bu neviden çok sayıda Türk'ün Arap şehirlerine esir edilerek yerleştirilmelerinden bahsedilmesi şüphe ile karşılanmalıdır. Ayrıca ok atmakta mahir Türk insanının esareti kabul etmesi karakterine ters düşer. Zaten maaşa bağlanmış olmaları ancak ücretli asker olarak gitmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Zekeriya Kitapçı, “İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler”, **Türk Kültürü**, S.112, Y.X,4, İstanbul, TKAE, Şubat/1972, s.214-215.

⁷⁵ Mehmet Tezcan, “Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, **TİD**, XXII, S.2, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Aralık/2007, s.175-176; A. Von Gabain, “Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period”, **The Cambridge History of Iran**, Vol. 3(1); **The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods**, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Univ. Pres, 1983, s.617

⁷⁶ **A.e.** , s.201.

[Uygurlar'ın] *hakimiyetindeki* [hâkimiyetindeki] *Kuç*a ve *P'ei-ting* (*Beşbalık*)'den de *kumaşlar geliyordu*" ⁷⁷.

P. Rus-Kuman/Kıpçak Elçilik Münâsebetleri

Kıpçaklar'ın Doğu Avrupa'da ilk görünmeleri 1030-1050 yılları arasına tarihlenmektedir⁷⁸. Rus yıllıklarına göre, Kıpçaklar'ın Ruslar'la ilk karşılaşmaları,1054 yılında başbuğları Boluş liderliğinde Preyaslavl Knyazlığı'nda gerçekleşmiştir. Knez Vsevolod'un Kıpçaklar'a hediyeler takdim etmesinden anlaşıldığına göre, ilk temasları anlaşma ile sonuçlanmıştır ⁷⁹. Rus kaynaklarında "Polovetsi"⁸⁰ adıyla zikredilen Kuman-Kıpçaklar'ın, ilerleyerek Deşt-i Kıpçak adıyla bilinen Doğu Avrupa-Batı Sibiry'a bozkır bölgelerini ele geçirmesinden sonra Ruslar'la evlilik yoluyla barış sağladıkları bildirilmektedir: Barışa göre başbuğ Tugorhan'ın kızı Kiev knyazı Svyatopolk ile başbuğ Osuluk'un kızı da Çernigov knyazı Oleg ile evlenmişlerdir. Ancak Rus knyazlarının kendi aralarındaki mücadelelerde Kumanlar'ın desteğini sağlamaya çalışmaları sebebiyle bu barış uzun sürmemiştir. Kuman başbuğlarının adamlarını da her fırsatta ortadan kaldırmışlardır. 1096 yılında Kiev'e gönderilen Kuman elçileri **İtler** ve **Kıdan**'ın maiyetleriyle birlikte öldürülmeleri bu nevidendir ⁸¹.

⁷⁷ A.e. , s.203.

⁷⁸ L. Rasonyi, "Ortaçağda Erdel'de Türklüğün İzleri", **II. Türk Tarih Kongresi** (20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s.577-581 Gökbel, **a.g.e.** , s.74; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki**, s.73 ve 129.

⁷⁹ Kamuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, I, Ankara, 1981, s.253; Gökbel, **a.g.e.** , s.48

⁸⁰ Muallâ Uydu Yücel, "Kuman-Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", **Belleten**, LXX, S.258, Ankara, TTK, Ağustos/ 2006, s.524.

⁸¹ Uydu Yücel, **a.g.m.** , s.525.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ELÇİLERİNİN VASIF, VAZİFE ve YETKİLERİ

I.TÜRK ELÇİLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Elçi, beyin itibarını taşıyan kişidir. Hükümdarın itibarına halel gelmemesi için iyi bir elçinin taşınması gereken vasıfları, fiziksel ve karakteristik özellikleri; eğitim durumları; sahip oldukları çeşitli meziyetleri; taşıdıkları rütbe ve unvanları başlıkları altında inceleyebiliriz.

A. Fiziksel Özellikleri

-Elçi, her şeyden önce sağlıklı ve dolayısıyla seyahate müsait olmalıdır¹.

-*Yüzü güzel, kendisi yakışıklı ve saç-ı-sakalı düzgün olmalı² ve boy-bosça³ da insanlar arasında temâyüz etmelidir⁴*. Bu, insan psikolojisinin bir zaafıdır. İnsanoğlu yaratıldığından beri de hiç değişmemiştir. Bazen yanıltıcıdır ama bu böyledir; ilk imaj her zaman önemlidir. Öyle ise, koca bir devleti temsil edecek kişi, kesinlikle bu vasıfları taşınmalıdır.

“İlm-i firaset⁵” kıyafet ilmi, Türk kültürünün en eski dönemlerinden beri sahip olduğu değerlerden biridir. “Sözlükte “keşfetme, sezme, ileri görüşlülük” gibi mânalara gelen firâset kelimesi dar anlamda, bir kimsenin dış görünüşüne bakarak

¹ Nizamülmülk, **Siyasetnâme**, Haz. Sadık Yalsızuçanlar, İstanbul Antik Dünya Klasikleri, 2010, s.128-129.

² **KB**, Beyit 2663; Muallâ Uydu, “Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’i İle Nizamü’lmülk’ün Siyaset-name’sinin Karşılaştırılması”, **Türk Kültürü**, S.351, Y.XXX, İstanbul, TKAE, Temmuz/1992, s.433.

³ **A.e.** ; Uydu, **a.g.m.** , s.433.

⁴ **A.e.** ; **A.y.** , s.433-434.

⁵ Ali Çavuşoğlu, “Kıyafet İlmi ve Kutadgu Bilig’de Kıyafet İlmi/Fizyonomi İzleri, **Bilimnâme**, XVII, Kayseri, y.y. , 2009/2, s.293.

onun ahlâk ve karakteri hakkında tahminde bulunmayı ifade eder ⁶. İlk ve orta çağlarda hükümdarlar, görev verecekleri kişileri seçerken ve karşlarındaki insanın karakteri hakkında tahminde bulunurken bu ilmden istifade etmeye çalışmışlardır. Bu nedenle ülke temsilcisi olarak seçilecek kişilerde bir takım özellikler aramışlardır. İnce ruh ve zevk sahibi Türk insanının, gerek arkeolojik çalışmalar gerekse yazılı kaynaklar sayesinde ulaşılabilmiş en eski tarihinde dahi, kılık kıyafet ve öz bakımına dikkat ettiğinin izlerine rastlamaktayız.

Eski Türkler, tüm renkleri kullanmış olmanın yanında, gök (mavi), al (kırmızı), ak (beyaz), kara (siyah), yeşil, sarı ve kızıl kahve renklerini daha çok kullanmışlardır. Türk sanatının ana renklerinde özellikle mavi, kırmızı ve kızıl kahve hâkim olmuşlardır⁷. Aslında yalnızca Güzel Sanatlar'ında değil, günlük hayatlarında da bunu yansıtmışlardır. Çalışmamızın "Ekler" kısmına koyduğumuz, İpek Yolu üzerinde seyahat eden bir elçilik heyetini canlandıran resimde, bahsi geçen üç renk göze çarpmaktadır. Heyete dahil olan kişilerin kılık kıyafetleri zevkle ve özenle seçilmiş görünmektedir. Heyetin, saç sakalı gayet temiz, boylu boslu, eli yüzü düzgün insanlardan oluşturulduğu görülebilmektedir.

B. Karakterleri

-Her işde emniyetle hareket edebilmesi için, elçi olarak gidecek kimsenin çok iyi bir insan olması lâzımdır ⁸. Ayrıca hayırsever ⁹ olmalıdır.

-Açık ve düzgün konuşma yeteneğine sahip bulunmalıdır ¹⁰. Çünkü kâtip yanlış yazarsa bunu sözle düzeltecek olan kişi elçidir¹¹. Hükümdarlar kimi zaman emirlerini sözlü olarak vermişler; söylediklerini yazıya dökmemiş ya da

⁶ Süleyman Uludağ, "Firâset", **TDİA**, XIII, İstanbul 1996, s.116.

⁷ Baybars Gülensoy, "Türk Minyatür Sanatı Üzerine", **Türk Kültürü**, S.451, Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Kasım/2000, s.695.

⁸ **KB**, Beyit 2635; Uydu, **a.g.m.**, s.433-434.

⁹ **KB**, Beyit 2664.

¹⁰ **A.e.**, Beyitler 2660, 2733.

döktürmemişlerdir. Bunlar genellikle kendisine bağlı yerlerin durumu, iktâ ve hediyeler konusunda divana ve hazineye verilen emirlerdir. Bu durumda elçiye büyük bir sorumluluk düşmekte idi. Yani elçi, hükümdarın hangi ruh haleti içinde bu sözleri söylediğini iyi anlamalı, onun tavrı ve hareketlerini iyi yansıtabilmelidir. Sözlerinde ne bir eksik ne bir fazla olmalıdır. Her kelime, hükümdarın ağzından çıktığı gibi ifade edilmeli; bunun için elçi sağlam kulaklar ve keskin bir hafızaya sahip olmalıdır.

-O kuvvetli bir hafızaya sahip olmalı¹² ve sözü unutmamalı; ne gibi söz duyarsa-duysun onu sıkı tutmalıdır¹³. Bu nedenle elçinin vekili diye biri söz konusu dahi olmamıştır. Bu husus, Siyasetnâme’de “Sözlü Emirlerin Sıhhatine Dair” başlığını taşıyan on beşinci bölümde şöyle ifade edilmiştir:

“Vilayet, iktâ ve hediyeler işlerine dair sultandan divana ve hazineye sözlü emirler ulaşıyor. Bu fermanlardan bazıları neşe halinde iken verilmiş olabilir. Bu, ince bir iştir; bu hususta tam bir ihtiyatlılık gerekir. Söyleyenlerin arasında da farklılık olabilir veya gerektiği şekilde işitmemiş olabilirler. Bu elçilik tek bir kişinin dili ile olmalıdır ve bu tek kişi vekil vasıtası ile değil, kendi dili ile söylemelidir. Kaide şöyle olmalıdır: Her ne kadar bu fermanı ulaştırsalar da, onun durumunu diğer bir defa divandan sultanın yüksek reyine-Allah onu yüceltsin – arz edilmedikçe, icra, imza ve amel edilmemelidir”¹⁴.

-O [Elçi] şarap içmemeli ve nefesine hâkim olmalıdır¹⁵. Şakacı, şarap içen, kumarbaz, çok konuşan, tanınmamış yani mevki sahibi olmayan kişilerden elçi seçilmemelidir¹⁶. Çünkü şakacı insanların sözlerinin doğruluğunu anlamak zordur. Çok konuşan insanların da sözlerinin çoğu gereksiz ve yalandır. Kötü alışkanlıkları olan insanlarsa güven telkin etmezler. Bütün bu huylara sahip bir kişinin, devletin en

¹¹ **A.e.** , Beyitler 2733 ve 2736.

¹² **KB**, Beyit 2662; Uydu, **a.g.m.** , s.433.

¹³ **A.e.** ; Uydu, **a.y.** , s.433-434.

¹⁴ Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.114.

¹⁵ **KB**, Beyit 2640; Uydu, **a.g.m.** , s.433-434.

¹⁶ Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.128-129.

yüksek makamlarından birine gelmesi neredeyse imkânsız olduğundan, mevki sahibi insanlar elçilik görevine lâyıklardır.

-Elçi insanlara arasında mümtaz¹⁷, akıllı, bilgili ve çok cesur¹⁸ bir kimse olmalıdır¹⁹. Bir Osmanlı deyimini de, bir elçinin sahip olması gereken en önemli özelliklerden birini ne de güzel ifade etmektedir: “Elçi akıllı: Diplomat gibi akıllı”²⁰, pratik zekâlı, kurnaz insanlar için söylenen bu söz, bizim için, bir elçinin taşınması gereken karakteristik özelliği ifade eden, belki de yazılı olduğu için günümüze intikâl etmiş, aslında şifahî bir geleneğin misâlidir.

-Bir elçi, mutlaka ikna yeteneğine sahip olmalıdır. Karşısındakini ikna edebilen insan, işini yoluna koymuş demektir. 561 yılında P’ei-Ch’i ve P’ei- Ch’ou İmparatorluklarının her ikisi de Mukan-han’a elçileri aracılığıyla kızlarını vermek istediklerini bildirmişlerdir. Mukan-han, zengin P’ei-ch’i’nin hediyelerine rağmen, P’ei-Ch’ou İmparatorluğu’nun elçisinin başarılı diplomasisi -Mukan-han’ı yaptıkları ittifak anlaşmasına sadık kalmaya mecbur ederek- sayesinde Ch’ou’ların yanında yer almıştır. Çünkü Ch’ou Hanedanı’nın elçisi, reddedeceği hediyelerden doğan zararını, katılacağı savaştan alacağı ganimetlerle fazlasıyla telâfi edebileceğine ikna etmiştir²¹.

Elçilerde bulunması gereken diğer özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

- Hazırcevap olmalı²²,
- Dürüst, güvenilir olmalı²³,
- Gözü gönlü tok olmalı²⁴,
- Bey’ine içten bağlı olmalı²⁵,

¹⁷ **KB**, Beyitler 2597-2598.

¹⁸ **A.e.** , Beyit 2597; Uydu, **a.g.m.** , s.433-434.

¹⁹ **A.e.** , Beyit 2600; Uydu, **a.y.**

²⁰ Radlov, **a.g.e.** , s.828-829.

²¹ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.48.

²² **KB**, Beyit 2648.

²³ **A.e.** , Beyit 2607.

²⁴ **A.e.** , Beyitler 2607, 2611-2616, 2618-2620.

²⁵ **A.e.** , Beyitler 2607-2610.

- Utanma duygusunu bilmeli ²⁶,
- Sakin ve nazik olmalı ²⁷,
- Tatlı dilli olmalı ²⁸,
- Söz söylemeyi bilmeli ²⁹,
- Hoşsohbet olmalı³⁰,
- Zeki olmalı ³¹,
- Mert olmalı ³².

C. Eğitim Durumları

-Elçi çok akıllı ³³, temkinli ³⁴, sözünü ifade edebilmesi içinde bilgili³⁵ olmalıdır ³⁶. Akıl önemlidir fakat bilginin olmadığı yerde akıl bir şey ifade etmez. Öyle ise çeşitli bilgilerle donatılmış yani eğitim almış akıllı insanlar arasından elçi seçilmelidir.

-Okur-yazar olmalı ³⁷, nesir yazmayı bilmelidir ³⁸, şiirden anlamalı ve kendisi de yazmalıdır ³⁹.

- Astronomi ve tıptan anlamalı⁴⁰,
- Rüya yorumlamayı bilmeli ⁴¹,
- Hesabı kuvvetli olmalı ⁴²,

²⁶ A.e. , Beyitler 2621-2622.

²⁷ KB, Beyitler 2621-2623.

²⁸ A.e. , Beyit 2665.

²⁹ A.e. , Beyitler 2631, 2666.

³⁰ A.e. , Beyit 2661.

³¹ A.e. , Beyitler 2597, 2624, 2627-2628, 2638.

³² A.e. , Beyit 2664.

³³ A.e. , Beyitler 2597, 2600, 2603-2604, 2606, 2626; Uydu, a.g.m. , s.433.

³⁴ A.e. , Beyit 2600; Uydu, a.y.

³⁵ A.e. , Beyitler 2597, 2600, 2605-2606, 2624-2627; Uydu, a.y.

³⁶ A.e. , Beyit 3816; Uydu, a.y. , s.433-434.

³⁷ A.e. , Beyitler 2629, 2631.

³⁸ A.e. , Beyit 2628.

³⁹ A.e. , Beyit 2631.

⁴⁰ A.e. , Beyit 2632.

-Tavla ve satrancı iyi bilmeli ⁴³,

-Pek çok dili konuşabilmeli ve yazmalı⁴⁴ dır. Bütün bunlar elçinin iyi bir eğitim almış olmasını gerektirir.

D. Meziyetleri

-*Cirit oyununda mahir olmalı⁴⁵ ve ok atmasını iyi bilmeli⁴⁶, kuşçuluk ve avcılıkta da başkalarına üstün gelmelidir⁴⁷. Binici, savaşçı iseler güven artar⁴⁸. Hayatta bazı şeyler akıl ve bilgi yanında beceri de gerektirir. Bu sebeple elçi hünerli olmalıdır. Özellikle harp ve ava dayalı bir hayatın hâkim olduğu bir devirde, bu maharetler önemlidir.*

-Hâfız, ileriye gören, çeşitli alanlarda kabiliyetli kişilerden elçi seçilmelidir. İhtiyar, alim, seyid veya şerif olursa daha çok saygı ve hürmet görürler⁴⁹. Toplum içinde itibarlı, saygı duyulan, tecrübeli kişilerin işleri daha kolay yürür. Bican Bey'in oğlu Deli Karçar'ı, kız kardeşi Banı Çiçek'in Bamsı Beyrek ile evlenmesine razı etmek üzere, Oğuzlar'ın Bayat boyundan, Allah tarafından gönlüne ilham verilen, olağanüstü güçlere sahip, halkın problemlerine çözüm bulan, sözünü tutan ve sözü dinlenen bir halk büyüğü olan Dede Korkut elçi olarak gönderilmiştir. Nitekim Deli Karçar öne sürdüğü gerçekleştirilmesi zor isteklerinden, Dede Korkut'un olağanüstü güçleri ve aklı karşısında pişman olmuştur ⁵⁰.

Çin Fen Akademisi Arkeoloji Araştırmalar Merkezi tarafından 1955-57 yılları arasında, Shan-si eyaletindeki Hsi-an şehri yakınlarındaki Shang-Ling-Fan isimli

⁴¹ **A.e.**

⁴² **A.e.** , Beyit 2633.

⁴³ **A.e.** , Beyit 2634.

⁴⁴ **A.e.** , Beyit 2636; Uydu, **a.g.m.** , s.433.

⁴⁵ **A.e.** , Beyit 2635.

⁴⁶ **A.e.** ; Uydu, **a.g.m.**

⁴⁷ **A.e.** ; **A.y.**

⁴⁸ Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.128-129.

⁴⁹ **A.e.**

⁵⁰ Adnan Binyazar, **Dede Korkut**, İstanbul, Cem Yay. , 1991, s.9-10 ve 126-130.

yerde yürütülen bir araştırmada, Han sülalesi dönemine ait olduğu tespit edilen bir mezarda, cesetle beraber konulan eşyalar arasında üzerine iki insan ve iki at resmi çizilmiş, dikdörtgen şekilli iki çelik levha bulunmuştur. Birbirinin bellerinden kavrayarak güreşir vaziyette tasvir edilen bu resimdeki kişiler iri yapılı ve uzun saçlıdırlar. Pantolon giymiş olan bu kişiler, Çinli arkeologlara göre Hunlar'ın Han sülalesine gönderdikleri elçiler veya o elçilerin yardımcılarıdır⁵¹.

Bu tasvir ve Çinli arkeologların yorumları Türk elçilerinin taşıması gereken özelliklerden birini –ülkesini en iyi temsil edecek şekilde sahip olması gereken sportif alandaki becerisini- doğrulamaktadır. Fiziki yapıları ve görüntüleri yanında giyim tarzlarıyla da ilgili bilgi vermektedir.

E. Unvanları

“Eski Türkler’de “Elçi” kelimesi başlı başına “*İdarî bir unvan*” olup yine bugünkü anlamıyla kullanılmıştır⁵². Elçi” kelimesi, *Uybat VI, Uyuk-Tarlak ve Çakul II Yazıtlarında geçmektedir. Çakul II Yazıtında Elçi Çor adına rastlamaktayız*”⁵³. Ancak elçi olarak gönderilen kişilerin unvanları daha çok anıldığından, kaynaklara da unvanlarıyla geçmişlerdir. Elçilikle görevlendirilen kişilerin unvanlarını tek tek ele alalım:

Tarkan: “*Hem askerî, hem de idarî bir unvandır*”⁵⁴. Hükümdar âilesine mensûbiyeti belirtmeyen⁵⁵ “tarhan/tarkan” kelimesi, eski Türk devletlerinde siyasî ve sosyal bir mevki veya kamu görevini ifade eden unvanlardan biridir⁵⁶. Devlet idâresinin

⁵¹ Almas, **a.g.e.** , s. 52.

⁵² **A.y.**

⁵³ Saadettin Gömeç, “ Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, **Türk Kültürü**, S.443, Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Mart/2000, s.134.

⁵⁴Gömeç, **a.g.m.** , s.139; A.v. Le Coq. **Türkçe Mani Elyazıları (Manichaika)**, I, çev. F. Köseraif, İstanbul, y.y. , 1936,s.42.

⁵⁵ W. Eberhard, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, **Bellekten**, S.35, Ankara, TTK, 1945, s.325; Donuk, **a.g.m.** , s.86.

⁵⁶ Donuk, **a.g.m.** , s.81; F. Köprülü, Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, **THİT Mecmuası**, II, İstanbul, y.y. , 1939, s.17.

mühim bir mevkiini oluşturan tarkanların genellikle elçilik görevinde buldukları anlaşılmaktadır. Batı Göktürkleri'nden, Bizans'ın elçisi **Zemarkhos** ve maiyetindekilerle birlikte Bizans'a elçi olarak gönderilen **Yagma Tarkan**⁵⁷, **Maniakh**'ın halefi olup sağlığında İstemi Kağan'a sonsuz sadakat gösteren babasının taşıdığı "tarkan" unvanı almıştır. Yine Batı Göktürkleri'nin Ermeniyeye akına gönderdikleri (630) generalin unvanı da Çorpan Tarhan idi⁵⁸. Huttal Kralı Çin'e 733 yılında Ju ta-kan (tarkan), 740 yılında To-lan ta-kan ve 750 yılında Hu-han ta-kan unvanlı elçiler göndermiştir⁵⁹. Toharistan Yabgu'sunun 738 yılında Çin'e gönderdiği elçi de "İ-nan-cu ta-kan (İnancu Tarkan)"⁶⁰ ad ve unvanı taşıyordu. Ayrıca bu unvan, Yüe-çilere bağlı bir boy adı, "Kie-k'üe tarkan" olarak da zikredilmiştir⁶¹. Oğuzlar'da ise tarkan, sübaşı (başkumandan) unvanından sonra gelen bir makamı ifade etmekte idi⁶².

Belki de Hunlar zamanından beri⁶³ kullanılmakta olduğu düşünülen bu unvan, Orhun Kitabeleri'nde "İnancu Apa Yargan Tarkan" şeklinde Tonyukuk'un unvanı, dış temsilcilerden birini göstermek üzere "Ogul Tarkan" ve "Apa Tarkan" olarak geçmektedir⁶⁴. Arap seyyah ve tarihçileri Hun kumandanlarından "Tarkan" diye bahsediyorlardı⁶⁵. Külüg/Kölüg Tarkan'ın Çince transkripsiyonu Hu-lu Ta-kuan olup, İl-Kağan'ı yetiştiren Hun-hsieh bu unvana sahipti⁶⁶. İl-Teriş Kağan olduktan sonra ordu başkumandanlığına Apa-Tarkan'ı tayin etmiştir⁶⁷. Tarkan (Tarhan), devlete mühim hizmetlerde bulunmuş, ağırbaşlı, vakur görünüşleri ve davranışları saygı telkin eden, erdemli şahsiyetlere verilen bir unvandı. Bu unvanı

⁵⁷ Donuk, **a.g.m.** , s.84.

⁵⁸ **A.y.** , s.84, dp.21.

⁵⁹ Chavannes, **a.g.e.** , s.419,423 ve 440.

⁶⁰ **A.e.** , s.420; Donuk, **a.g.m.** , s.83, dp.16.

⁶¹ Chavannes, **a.e.** , s.200-203, 363, 412, 422, 430, 440.

⁶² **A.y.** , s.86.

⁶³ Donuk, **a.g.m.** , s.82; B. Ögel, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", **DTCF**, XVII, S.1-2, Ankara, DTCF Yay. , 1959, s.270; Clauson, **a.g.e.** , s.539 vd.

⁶⁴ Kitabeler, I, Kuzey, str.12 ve II, Güney, str.13; Donuk, **a.g.m.** , s.83.

⁶⁵ Nizamioğlu Nurlan Abbasov, "Kitab-ı Dede Korkut Destanı ve Oğuz Türklerinin İctimai-Siyasal Kuruluşu Hakkında", **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: 6, Sayı: 22, Çorum, KaraM Yay. , Yaz 2009, s.150; Bünyadov, Z. , **Azerbaycan VII.-IX. Yüzyıllarda**, Bakü, Doğu-Batı Yayınevi, 2007, s. 200.

⁶⁶ Hüseyin Salman , "Gök Türk Hsieh-li Kağan'ın (618-630) Oğlu A-shih-na P'o-luo-men'in Mezar Kitabesi Üzerine" , **MTAD**, c.4,S:4, Ankara, DTCF Yay. , Aralık/2007, s.12 ve 14.

⁶⁷ Bahaeddin Ögel, "Bilge Tonyukuk (Büyük Göktürk Veziri)" , **Millî Kültür**, C.3, S.2, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Temmuz/1981, s.11.

taşıyanların birçok imtiyazları vardı. Mesela işledikleri dokuz suça kadar cezaları bağışlanırdı ⁶⁸.

Ayrıca S.G. Klyaçtorniy bir Soğd elçisinin adını da “Ogul Tarkan” diye zikretmiştir ⁶⁹. H.G. Menges’e göre, Bulgar kitabelerinde “Uluğ Tarkan” şeklinde belirtilen ibare de “Ogul Tarkan” olabilir ⁷⁰.

Bilge Kağan Yazıtı’nda cülûs töreni için gelen kuzey heyetinin başındaki isim “Taman Tarkan”dır ⁷¹. İ.Kayabalı ve C.Arslanoğlu, “Taman Tarkan”ı kağan otağında yer alan büyük komutan ve memurlardan biri olarak zikretmişlerdir ⁷². Taman Tarkan, ayrıca bir şehir adı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Taman isimli ve “tarkan” unvanlı bir Hazar Beyi’nin hâkim olması hasebiyle bu ismi aldığını düşündüğümüz şehrin, bu Türk Bey’in hâkimiyetinde olduğu dönemde halkının çoğunluğunu Slavlar oluşturmakta idi. Hazarlar’ın zayıfladığı bir dönemde Slavlar’ın bağımsızlıklarını ilân etmelerinden sonra şehrin Türkçe Taman-Tarkan adı, Rus-Slav dilinde Tmutorakan olmuştur ⁷³.

Bugut Kitabesi’nde de “Buqa Tarkan” olarak okunabileceği ihtimali verilen bir kısım mevcuttur ⁷⁴. VIII. yüzyıla ait diğer kitabelerden de çeşitli örnekleri görülebilmektedir: Ongin Yazıtları’nda “İşbara Tamgan Tarkan” ⁷⁵, İkke Khüşotü Yazıtı’nda “Altun Tamgan Tarkan” ⁷⁶, Suci Yazıtı’nda “Kutlug Baga Tarkan” ⁷⁷

⁶⁸ Faruk Sümer, “Bilge Kağan I”, **TDTD**, V, S.25, Ocak/1989, s.24.

⁶⁹ S.G.Klyaçtorniy, “A Propos des mots Sogd Berçeker Buqaraq Ulys de l’inscription de Kul Teghin”, **CAJ**, III, 4, 1958 vd. ; Donuk, **a.g.m.** , s.83, dp.9.

⁷⁰ K.H.Menges, “Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions”, **Byzantion**, XXI, 1-2, 1951, s.99; Donuk, **a.g.m.** , s.83, dp.9.

⁷¹ Kitabeler, II, Güney, str.14; Thomsen, Orhun Yazıtları, s.131; Donuk, **a.g.m.** , s.83, dp.11.

⁷² Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.** , s.876.

⁷³ László Rásónyi, **Tarihte Türklük**, Örgün Yay, İstanbul 2007, s.176; Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara 1990, s.453; Donuk, **a.g.m.** , s. 85, dp.30.

⁷⁴ S.G.Klyaçtorniy-V.A.Livšiç , “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, **Act. Or.** , XXVI, 1, Budapest 1972, s.77; Donuk, **a.g.m.** , s.83, dp.11.

⁷⁵ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul 1939, s.128; Talat Tekin, **A Grammer of Orkhon Turkic**, Bloomington, y.y. , 1968, s.255 ve 291; Donuk, **a.g.m.** , s.83.

⁷⁶ Orkun, **Türk Yazıtları II**, s.121; Donuk, **a.g.m.** , s.83.

⁷⁷ Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, s.156; Donuk, **a.g.m.** , s.83.

gibi. Göktürk Yazıtları'nda "apa tarkan" şekliyle "kumandan" mânâsında kullanılmış olduğu kanaati mevcuttur⁷⁸.

Gy. Moravcsik'e göre bir Türk-Bulgar kelimesi olan "tarkhan/tarkan" unvanı "Boyla Tarkan", "Taman Tarkan", "Baga Tarkan", "Mu-pi Tarkan", "Pu-şi Tarkan" gibi değişik biçimlerde kullanılmış olup bu unvan genelde elçi veya diplomatlara verilmiştir⁷⁹. Hazarlar arasında da hem isim, hem de unvan olarak yaygın bir biçimde kullanılmış olan "tarkan/tarhan" unvanı, Kaşgarlı'ya göre İslâm öncesi dönemde kullanılmış olup "bey" anlamını taşımaktadır. A.Cuveyni, "tarhan"ların zorunlu görevlerden muâf tutulup, ganimetlerin kendilerinde toplandığını ve tam yetki ile donatıldıklarını belirtmektedir. Eski Bulgarlar'da Тарканос (Tarkanos) olarak zikredilmiştir⁸⁰. Oğuz Yabgu Devleti'nde de "tarhan" unvanı kullanılmıştır. İbn Fadlan, bu unvanı taşıyan bir Oğuz sübaşısını İl Togan (?) oğlu Etrek'in ordasında görmüştür. Sübaşı, onlarla istişâre etmek için halifenin elçilik heyeti geldiğinde "tarhan"ı da çağırmıştır⁸¹.

Tamgaçı: "*Vergi memuru, nişancı*" anlamına gelen askerî bir unvandır⁸². Eski Türkler'de büyük memuriyetlerden biri addedilen elçilik görevi, genellikle "*damgacı*" / "*tamgaçı/tamgacı*" adı verilen memurlara verilmiştir. Damgacılar, bir nevi "*mühürdar*" anlamında olup Göktürkler zamanında bütün önemli elçiliklere ve politik görevlere atanmışlardır⁸³.

Özellikle Uygurlar'da, kağanın "*altın tamga*" sını taşıyan bu memurların, tıpkı bir başvekil gibi, büyük yetkileri olmuştur. Her tayin ve hazineden para

⁷⁸ F. Hirth, Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, **ATİM**, II, Folge, 1899, s.22 ve 56; A. Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, I, İstanbul, y.y. ,1970, s.105; S. G. Clauson, "Some Notes on the Inscription of Toñuquq", **Studia Turcica**, Budapest 1971, s.129; Donuk, **a.g.m.** , s.86-87.

⁷⁹ Mangaltepe, **a.g.e.** , s.56-57; Moravcsik, **Byzantinoturcica II**, s. 299; E. H. Parkers, **A Thousand Years of the Tartars**, 2. Baskı, New York 1924, s.130; Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yay. , 2007, s. 302.

⁸⁰ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.241-244; **DLT**, I, s.436; Ata-Malik Juvaini, **The History of the World-Conqueror**, I, trans. J.A. Boyle, Harvard University Press, 1958, p.38-38; Menges, "Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions", **Byzantion**, XXI-(1951), p.92, 99.

⁸¹ Sümer, **a.g.e.** , s.81 ve 82.

⁸² Gömeç, **a.g.m.** , s.139; A.v. Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, çev. M. Akalın, Ankara, Akçağ, 1988, s.296.

çıkması işinde, bu mühürlerin fermanlar üzerinde, damgacının imzası ile birlikte bulunması zorunluluğu vardı. Göktürkler’de büyük ve önemli elçilerin çoğu, “damgacı”lar olduğundan, Göktürk Yazıtları’ndan da damgalı ferman örneği günümüze ulaşmıştır.

- Bir Oğuz geleneği olan “*tuğra*” ya da “*tuğrak*”, “*imzalı damga*” demektir. Oğuz elçisi “**Bilge-Tamgaçı**” ile Türgişlerin elçisi “**Makaraç Tamgaçı**”, bu memurların örneklerindedirler.

- “Yazıcılık” da bir Oğuz geleneği idi. Oğuzlar “*elçi*” ve “*habercilere*”, “*yazıkçı*” derlerdi. Aynı zamanda bu, “*kâtip*” demektir. Hakanların yazılarını, Türk yazısı ile yazan kâtiplere ise “*ılmga*” adı veriliyordu. Kutadgu Bilig’de “*ılmga*”, sarayın üç büyük memurundan biridir. “...Kimi Sü-başı, kimi hâcib, kimi hakanın gizli sözünü açtığı, (ılmga) olur!” (KB, 4068). Kutadgu Bilig’de, hâcibin görevleri arasında, yabancı elçilerin geliş gidişlerinde; onların hakkı olan armağanların verilmesi de yer almaktadır. Konukları ve konukların hayvanlarını doyurmak; onları en iyi şekilde ağırlamak da bunların görevlerindedir. Hükümdarlar ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, sözlerini yazmak için kâtime ihtiyaçları vardır. Hükümdarın ve devletin sırlarını bilmek durumunda kalan kâtibin, taşınması gereken hususiyetler şöyledir:

1. Sır tutmayı bilmeli ⁸⁴,
2. Dürüst, güvenilir olmalı ⁸⁵,
3. Dini bütün olmalı ⁸⁶,
4. Akıllı ve bilgili olmalı ⁸⁷,
5. Zeki olmalı. Hükümdarın hizmetindekilerden zekâ ve anlayışı iyi olanlar kâtip olarak seçilirler⁸⁸.
6. Hat sanatına vâkıf olmalı⁸⁹,

⁸³ Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, s.877.

⁸⁴ **KB**, Beyitler 2675, 2677, 2683-2688, 2704, 4065.

⁸⁵ **A.e.**, Beyit 2676.

⁸⁶ **A.e.**

⁸⁷ **A.e.**, Beyitler 2693, 2704, 2706, 2712-2713, 2719.

⁸⁸ **A.e.**, Beyit 4048.

⁸⁹ **A.e.**, Beyitler 2693-2697, 2702, 2707, 2714-2715, 2733.

7. Güzel konuşma yeteneğine sahip olmalı ⁹⁰,
8. Gözü tok olmalı ⁹¹,
9. Bey'ine gönülden bağlı olmalı ⁹²,
10. İçki içmemeli ⁹³,
11. Temiz tabiatlı olmalı ⁹⁴,
12. Sabah akşam kapıda bulunmalı ⁹⁵,
13. Yiğit olmalı ⁹⁶.

-*T'armaç/talmaç/tolmaç/tilmaç/ dilmaç* gibi çeşitli şekillerde ifade edilmiş, “*tercüman*” anlamındaki bu unvan, G.Németh'in verdiği bilgiye göre Altaylar'da *tilbeç /tilbets/tilbeş*; Kırgızlar'da *tilmeç*; Kazaklar'da *tilmeş*; Kazan Tatarları'nda *tilmaç*; Peçenekler'de *tulmaç/talmaç* şeklinde ifadesini bulmuştur ve “*Dışişleri Bakanı*” olarak telâkki edilmelidir ⁹⁷.

Sipehsâlâr, Farsça sipeh (ordu) ve sâlâr (komutan) kelimelerinden meydana gelmiş bir unvan olup, Arapçalaşmış şekli isfehsâlâr veya isbehsâlâr'dır. Lügatlardaki [lügâtlardaki] Türkçe karşılığı “başkomutan” demektir. Samanîler zamanında devlet idaresinde [idâresinde] mühim bir mevkii işgal eden sipehsâlârlar özellikle Horasan ve çevresinin yönetiminde etkili olmuşlardı. Bu unvanı taşıyan kimseler uluslararası ilişkilerde aktif rol oynamakta idiler ⁹⁸.

Ulu hâcib, hükümdar ile halk arasında bir nevi aracılık görevini üstlenen kişidir. Yabancı elçilerin geliş gidişlerine rehberlik etmek, konaklama yerleri ve yiyecekleri belirlemek, ihsan ve hediyelerin verilmesi işine bakmak, teşrifat ve merasimde yanlış yapılmamasına dikkat etmek, uygunsuz hareket edenleri ikaz

⁹⁰ A.e. , Beyit 2695.

⁹¹ A.e. , Beyitler 2721-2726.

⁹² A.e. , Beyit 2728.

⁹³ A.e. , Beyitler 2729-2730.

⁹⁴ A.e. , Beyit 2729.

⁹⁵ A.e. , Beyit 2727.

⁹⁶ A.e. , Beyitler 2705, 2708.

⁹⁷ Golden a.g.e. , s.244-246; Gyula Németh, “Zur Geschichte des worte tolmács”, *AOH*, VIII (1958), s.2.

⁹⁸ Erdoğan Merçil, “ Sipehsâlâr: I. Sâmânîler”, *TİD* , XXVI, S.1, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. ,Temmuz/2011, s.139.

ederek bir problem çıkmasına mani olmak ⁹⁹, fakir, dul, öksüz ve yetimlerin dileklerini dinleyip bunları hükümdara bildirmek ulu hâcibin görevleri arasındadır. Ulu hâcibin vasıfları:

“...beyin gören gözü ulu hâcibdir” ¹⁰⁰. Kanun, usûl ve örfü yerine getiren, bunları tanzim ederek yol ve kapıları açan ulu hâcib, muvaffak olabilmek için şu özelliklerin hepsini birden taşımalıdır:

1. Soyu-sopu temiz olmalı ¹⁰¹,
2. Tabiatı iyi olmalı ¹⁰²,
3. Güvenilir, dürüst olmalı ¹⁰³,
4. Beyin sözünden kesinlikle çıkmamalı ¹⁰⁴,
5. Takva sahibi olmalı ¹⁰⁵,
6. Gözü tok olmalı ¹⁰⁶,
7. Utanma duygusunu bilmeli ¹⁰⁷,
8. Zeki ve bilgili olmalı ¹⁰⁸,
9. Kanunu iyi bilmeli ¹⁰⁹,
10. Nazik olmalı ¹¹⁰,
11. Yüzü kıyafeti güzel, saç sakalı düzgün olmalı ¹¹¹,
12. Akıllı olmalı ¹¹²,
13. Alçakgönüllü olmalı; özellikle fakir, dul ve yetimlere karşı şefkatli olmalı ¹¹³,
14. Dili yumuşak ve tatlı olmalı ¹¹⁴,

⁹⁹ A.e. , Beyitler 2495-2497.

¹⁰⁰ A.e. , Beyit 2489.

¹⁰¹ A.e. , Beyit 2437, 2438.

¹⁰² A.e. , Beyit 2437, 2440.

¹⁰³ A.e. , Beyit 2436.

¹⁰⁴ A.e. , Beyit 2504.

¹⁰⁵ A.e. , Beyitler 2436, 2462-2463.

¹⁰⁶ A.e. , Beyit 2441.

¹⁰⁷ A.e. , Beyit 2444.

¹⁰⁸ A.e. , Beyitler 2447-2448, 2452, 2474.

¹⁰⁹ A.e. , Beyitler 2474, 2490.

¹¹⁰ A.e. , Beyit 2444, 2446.

¹¹¹ A.e. , Beyitler 2464-2465, 2467.

¹¹² A.e. , Beyitler 2454-2457, 2469, 2521.

15. Güler yüzlü olmalı ¹¹⁵,
16. Sabırlı olmalı ¹¹⁶,
17. Gözünü ve dilini sakınmalı ¹¹⁷,
18. Kulağı delik, gözü keskin olmalı ¹¹⁸,
19. Tavrı ve hareketi doğru olmalı ¹¹⁹,
20. Kalem sahibi olmalı ¹²⁰,
21. Haksızlığa uğrayıp, hak talebinde bulunanlara haşin davranmamalı ¹²¹,
22. Heveslerine kapılmamalı ¹²²,
23. Rüşvet almamalı ¹²³,
24. Uzaklaştırılmış olanları Bey'ine yanaştırmamalı ¹²⁴,
25. Huzurda uyanık olmalı, ağzına gelen sözü söylememeli ¹²⁵,
26. Görmemesi gereken şeyleri görünce göz yummasını bilmeli ¹²⁶,
27. Her duyduğu şeyi açığa çıkarmamalı ¹²⁷,
28. Sorulmadan maruzatta bulunmamalı ¹²⁸,
29. Vakti gelmeden huzura girmemeli ¹²⁹.

Büyük Selçuklu Devleti askerî teşkilâtında, elli askerın komutanına “hâcib” denilmekte idi ¹³⁰. Sultan Tuğrul Bey zamanında (1038-1063) “hâdimü'l-hâss” olarak görev almış olan Savtegin'in ilk önemli görevi, Selçuklu şehzadesi İbrahim Yınal'a elçilikle gönderilmesidir ¹³¹. Musul ve çevresinin idâresinde olan İbrahim

¹¹³ A.e. , Beyitler 2470-2473, 2475, 2477-2478, 4144.

¹¹⁴ A.e. , Beyitler 2475, 2478-2479.

¹¹⁵ A.e. , Beyitler 2476, 2478-2479.

¹¹⁶ A.e. , Beyit 2480.

¹¹⁷ A.e.

¹¹⁸ A.e. , Beyitler 2481, 2487.

¹¹⁹ A.e. , Beyitler 2488, 2512.

¹²⁰ A.e. , Beyit 2482.

¹²¹ A.e. , Beyit 2499.

¹²² A.e. , Beyit:2504.

¹²³ A.e. , Beyitler:2506, 4144.

¹²⁴ A.e. , Beyit 2506

¹²⁵ A.e. , Beyitler 2505, 2515, 2517, 2519, 2521

¹²⁶ A.e. , Beyit 2511.

¹²⁷ A.e.

¹²⁸ A.e. , Beyitler 2520, 2522.

¹²⁹ A.e. , Beyitler 2520, 2522.

¹³⁰ Mustafa Zeki Terzi, “Abbâsi Devleti'nin Askerî Teşkilâtında Ordu komutanlığı ve Rütbelere”, **Bulleten**, LIII, S.206, Ankara, TTK, Nisan/1989, s.164.

¹³¹ Erdoğan Merçil, “Emir Savtegin”, **TED**, S.6, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. , 1975, s.63.

Yinal'ın isyan edeceği haberi üzerine Tuğrul Bey, Savtegin'i halife Kâim bi-Emrillâh (1031-1075)'in hediyeleri olan altın kaplamalı dibâc ¹³², bir ferace, altın işlemeli mekkî sarık ve altın işleme takımlı bir at ile Yinal'a göndererek yanına gelmesini emretmiştir (1058). Bağdat'a giden Yinal, sultan ve halifeyi isyan halinde olmadığına ikna ederek Musul'a geri dönmüştür ¹³³. Daha sonra "serheng ¹³⁴" ve "hâcib ¹³⁵" görevlerinde bulunmuştur. Askerî bir rütbe ve unvan olan "serheng" yani "çavuş" , Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Göktürkler'de bir elçinin taşıdığı unvan olmuştur. 735 ve 737 yıllarında Çin'e giden bu elçi veya elçiler, Çince transkripsiyonuyla "çö-pi-şe ¹³⁶" unvanıyla zikredilmiş olup F. Köprülü, bu kelimenin "çavuş" olabileceği üzerinde durmuştur. Tuğrul Bey'in Selçuklu Devleti'nin başına bela olan Besâsîrî'nin üzerine gönderdiği komutanlar arasında adı zikredilen Savtegin'in, Isfahânî'nin "Zübdet ün-Nusra ve Nubet el-Usra"sında "serheng" unvanını taşıdığı kaydedilmiştir. Sıbt'ın "Mir'at-üz-Zemân fî Târihi'l-A'yân"ında ise "hâcib" olarak kaydedilmesinden, onun Tuğrul Bey zamanında hâcibliğe yükseldiği kabul edilebilir bir görüştür ¹³⁷.

Selçuklular'da saray büyükleri (ekâbir-i hâss) arasında sayılan hâciblerin başı, "büyük hâcib" (hâcib-i buzug), saray teşkilâtında hükümdardan, devlet teşkilâtında vezirden sonra gelmekteydi. Askerî sınıfa mensûp, gûlam sistemine göre yetişmiş bir Türk kumandanı idi. Karşılama merasimlerinde vezirle birlikte hazır bulunurlardı. Emîrlik rütbesine sahip olan büyük hâcibin emrinde, "bendegân", "çâkerân" gibi çeşitli derece ve rütbelerde sayısı yüzlerle ifade edilebilecek kadar çok hâcib bulunmaktaydı ¹³⁸.

¹³² Dallı, çiçekli bir çeşit ipek kumaş.

¹³³ Merçil, **a.g.m.** ,1975, s.63-64.

¹³⁴ Serheng (çavuş) savaşta çeşitli hizmetlerde bulunan bir sınıf memura verilen ve orduda bir askerî rütbeyi ifade eden bir terimdir. Bkz. Fuat Köprülü, "Çavuş", **İA.** , III, MEB, 1977, s.363.

¹³⁵ Hükümdar sarayında mabeyinci olarak görev yapan ve icabında devlet teşkilâtında değişik hizmetlerde bulunan bir sınıf memurdur. Bkz. Fuat Köprülü, "Hâcib", **İA.** , V, MEB, 1987, s.31.

¹³⁶ Köprülü, **a.g.m.** , s.362-363.

¹³⁷ Merçil, **a.g.m.** ,1943, s.17 ve 24; Sıbt b. El-Cevzî, **Mir'at-üz-Zemân fî Târihi'l-A'yân**, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s.64; M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı" , **TAD.** , V, S.8-9, Ankara, Ankara Üni. DTCF. 1967, s.24.

¹³⁸ Köymen, **a.g.m.** , s.28-29.

-“Hâcib-i dergâh” (saray hâcibi), resmî kabullerde ve merasimlerde devlet erkânının hükümdarın huzurunda derece ve rütbelere göre tahtın neresinde ve nasıl duracaklarını tayin ve kontrol etme görevini yerine getirmekte idi. Teşrifata uymayanları yüksek sesle ikaz etmekte ve emrindeki hâcibleri de bu durumu engellemeleri için yönlendirmekte idi ¹³⁹.

-Kabul merasimlerinde “*silahdar*”, “*abdar*”, “*çaşnigir*”, “*şarabdar*”, “*câmedar*” ve “*saki*” de mutlaka hazır bulunmalı idi. *Silahdar*, kabul ve merasim esnasında hükümdarın güvenliğinden sorumlu idi. *Abdar*, hükümdar elini yıkamak istediği vakit ibriğini hazır bulundurmalıydı. *Çaşnigir*, hükümdarın zehirlenmesi ihtimaline karşı hükümdardan önce yemeklerden tadardı. *Şarabdar*, kabullerde ikram edilen içeceklerin kalitesinden sorumlu idi. *Câmedar*, hükümdarın elbiselerinin muhafazasından sorumlu idi. Hükümdarın ve devlet adamlarının her birinin ayrı “*sâki*”si vardı ki, her biri sorumlu olduğu kişiye hizmet ederdi” ¹⁴⁰.

-Vezirler bilfiil diplomatik faaliyetlerde bulunabilir; yabancı devlet elçilerini kabul edebilirlerdi. “*Vezir tarafından kabul edilen elçi el öpüyordu*” ¹⁴¹.

Elçilerin vasıflarıyla ilgili olarak Siyâset-nâme’de ; “Padişahlara hizmet etmiş bulunan, söz söylemekte cesur olan, birçok seyahatler yapmış bulunan, her ilimden nasibini alan, hafız ve ileriye gören, boyu ve gösterişi olan bir adam elçiliğe layıktır. Eğer ihtiyar ve âlim olursa daha iyidir. Eğer cesur, mert, eli silah tutan, biniciliği iyi bilen, savaşçı olan bir adamı elçilikle gönderirlerse daha iyi olur. Eğer elçi Seyid ve Şerif olursa da iyi olur, zira şeref ve soyu (neseb) dolayısıyla fazla saygı görürler ve ona kötülük yapamazlar. (Gönderilecek elçi) şaraba düşkün, şakacı, kumarbaz, çok konuşan ve tanınmamış bir kimse olursa gönderilmemelidir” ¹⁴² denir.

¹³⁹ A.y. , s.29.

¹⁴⁰ A.y. , s.32-35.

¹⁴¹ Aydın Taneri, “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmşahlar Vezâreti”, TED, , S.7-8, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. 1977, s.40.

¹⁴² Nizamülmülk, a.g.e. , s.120-126; Uydu, a.g.m. ,1992, s.434.

Buyruk: “Buyurmak, emir vermek” ten türeyen bu söz, Eski Türkçe’de genel olarak “kumandan” anlamında kullanılmakta idi ¹⁴³. Bu Türkçe kelime, Moğol diline “buyruğ” şeklinde geçmiştir ¹⁴⁴. Diğer taraftan “buyruk”: “Bakan” anlamında idarî bir unvandır ¹⁴⁵. Kağanın yanında bulunan büyük memur ve danışmanlardır ¹⁴⁶. Göktürkler’de “vezir” yerine “buyruk” unvanı kullanılmıştır ¹⁴⁷. Uygurlar’ın Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kagan’ının iç buyruk başı ¹⁴⁸ Inançu Baga Tarkan ve buyruklarından biri Bilge Tay Sengün Tutuk idi ¹⁴⁹.

Alp: Yiğit, kahraman, bahadır, cesur, aşırı uzun ve iri boylu, pehlivan mânâlarına gelmektedir ve askerî bir unvandır¹⁵⁰.

Apa: Eski Türkçe’de akrabalık terimi olarak gösterilen apa, “büyüklük, yaşlılık” da ifade eder. Askerî ve idarî unvanlarda yer alır ¹⁵¹. “Apa Tarkan”lık hükümdar çocuklarına verilen unvanlardan biri olduğuna göre, hükümdarın çocuklarının büyüğünün bu göreve ¹⁵² getirilmiş olmalıdır.

Ayguç: Ay- fiilinden türemiş idarî bir unvandır¹⁵³. Ünlü Göktürk veziri Tonyukuk’un unvanıdır. Tonyukuk Yazıtı’nda “Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş” demektedir ki, hükümdarın “ayguç”ı (danışmanı, müşaviri) bilge olmalıdır¹⁵⁴. Bu onun taşınması gereken en önemli vasıflardan biridir.

¹⁴³ Temir, **a.g.m.** , s.1118.

¹⁴⁴ Temir, **a.g.m.** , s.1122.

¹⁴⁵ Saadettin Gömeç, “ Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, **Türk Kültürü**, S.443, Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Mart/2000, s.132.

¹⁴⁶ Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.** , s.876.

¹⁴⁷ B. Ögel, **Dünden Bugüne**, s.627.

¹⁴⁸ “Buyruk” kelimesi bugünkü anlamda “bakan”dır. Gömeç, “Terhin Yazıtı’nın Tarihî Açından Değerlendirilmesi”, **Türk Kültürü**, S.414, Y.XXXV, İstanbul, TKAE, Ekim/1997, s.589.

¹⁴⁹ Gömeç, **a.g.m.** , s.579; Terhin Yazıtı, Batı, 6. satır.

¹⁵⁰ Gömeç, **a.g.m.** , s.129.

¹⁵¹ **A.y.** , s.86.

¹⁵² Gömeç, **a.g.m.** , s.136-137; Ögel, **Dünden Bugüne**, s.646.

¹⁵³ **A.y.** , s.131.

¹⁵⁴ Saadettin Gömeç, “Kagan ve Katun”, **TAD**, XVIII, S.29, Ankara, Ankara Üni. DTCF, 1997, s.81; Tonyukuk Yazıtı, I.Taş, Güney 3, Doğu 4, Kuzey 5.

Bag: Bag kelimesiyle irtibatlıdır¹⁵⁵. Bir ulus oluşturmuş boyların askerî komutanları için kullanılır¹⁵⁶. Terhin Yazıtı'nda “Bıla Baga Tarkan”, “Inançu Baga Tarkan” unvanları geçmektedir¹⁵⁷. Türgişler'in kurucusu U-çe-le de Baga Tarkan unvanına sahiptir.

Çor: “*Askerî bir unvandır*”¹⁵⁸. Köl İç Çor, muktedir kumandanlardandı¹⁵⁹. Köl İç Çor/ Kül İç Çur/ Kül-Çur, Göktürkler'de ve Uygurlar'da ordu komutanları olan şadların üstünde, tecrübeli ve büyük komutan idi. Bunlar hükümdar çocuklarından seçilirlerdi¹⁶⁰.

Inal: “*İdarî bir unvandır*”¹⁶¹. Kaşgarlı'ya göre, genelde annesi hatun soyundan gelen kişilere verilen bu unvanın etimolojideki manası “*güvenilir, itimada layık*” demektir¹⁶².

Inanç: İdarî bir unvan olup, “inal” ile yaklaşık aynı mânâyı taşımaktadır¹⁶³. Eski Uygur dilinde “*Vezir, vekil, mutemet, inak, nazır*”¹⁶⁴ mânâlarında kullanılmış olup “inanç buyruk” da “mutemet, inak¹⁶⁵” demektir.

Inançu: “*İdarî bir unvandır*”¹⁶⁶ Bir memuriyet unvanı olması yanında bir şahıs adıdır¹⁶⁷.

İlteber: “*İdarî bir unvan olup, ilteriş ile aşağı-yukarı aynı manaya gelir*”¹⁶⁸.

¹⁵⁵ Gömeç, **a.g.m.** , s.131.

¹⁵⁶ **A.y.**

¹⁵⁷ **A.y.**

¹⁵⁸ **A.y.** , s.133.

¹⁵⁹ Faruk Sümer, “Bilge Kağan I”, **TDTD**, V, S.25, y.y. , Ocak/1989, s.24.

¹⁶⁰ Gömeç, **a.g.m.** , s.136-137; Ögel, **Dünden Bugüne**, s.646.

¹⁶¹ **A.y.** , s.134.

¹⁶² Kaşgarlı, **DLT**, I,s.122; S.G. Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, y.y. , 1972, s.184.

¹⁶³ **DLT I**, s.122.

¹⁶⁴ Caferoğlu, **a.g.e.** , s.86.

¹⁶⁵ Inak, “dost, arkadaş” demektir. Bkz. A. Caferoğlu, **a.e.**

¹⁶⁶ Gömeç, **a.g.m.** , s.135.

¹⁶⁷ Caferoğlu, **a.g.e.** , s.86.

İlteriş: “İli derleyip, toplayan” anlamındaki idarî bir unvandır”¹⁶⁹.

Öge: “aksakal, müşavir, başvekil” manasında kullanılan idarî bir unvandır¹⁷⁰.

Sabçı: “Savcı ve elçi” manalarına gelip, idarî bir unvandır¹⁷¹.

Şadapıt: S. Gömeç, “şad” unvanının çoğulu olduğuna ihtimal vermektedir.¹⁷² Buyruklardan sonra gelen “Şadapıt”ların görevleri hakkında bir vesika yoktur, fakat Orhun Yazıtları’nda, kağanın sağ tarafında oturdukları belirtildiği için yüksek memurlar olduklarına şüphe yoktur¹⁷³. Şadlar gerçek bir ordu komutanı olmaları yanında –Göktürkler’de görüldüğü üzere- elçi kabul etmek gibi çok önemli bir yetkiye de sahip olmuşlardır. Çünkü bu bölge liderleri, barışta kendi bölümlerini yönetirken, savaşta kağanın ordusuna katılırlardı¹⁷⁴.

“Eltebir”, “apa”, “tarkan”, “çur”, “tudun” unvanları, Göktürkler’de yeniden tâbiyet altına alınmış olan kabilelere ait hâkim ve vali derecesinde memurlar için kullanılmışlardır¹⁷⁵.

Türkler’de kağanın oğullarının da elçilik görevine getirildikleri görülmektedir. Kapgan Kağan’ın üçüncü oğlu, Çin’de elçi olarak bulunduğu sırada ölmüştür¹⁷⁶.

Bilge Kağan’ın milletine hitabında devlet idaresindekileri unvanları en üst kademededen itibaren kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarkanlar, buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri diye sıraladığı görülmektedir.

¹⁶⁸ Gömeç, **a.g.m.** , s.135.

¹⁶⁹ **A.e.** , s.135.

¹⁷⁰ **A.e.** , s.137.

¹⁷¹ **A.e.** , s.138.

¹⁷² **A.e.** , s.139.

¹⁷³ Babaoğlu, **a.g.e.** , s.87.

¹⁷⁴ Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.** , s.878.

¹⁷⁵ Temir, **a.g.m.** , s.1118.

¹⁷⁶ Gumilëv, **a.g.e.** , s.380.

Tarkan unvanı Uygurlar'da da kullanılmıştır. Uygur yazılı belgelerinde “kün birmiş t(a)rhan”, “inanç t(a)rhan”, “boyula tarkan”; Uygur hakanı Tun Baga Tarkan (779-789); Çin'e gönderilen (821) Uygur elçisi Ho Ta-kan (Alp Tarkan) şeklinde örnekleri mevcuttur. Uygur hakanının tahta çıkmadan önce devlet nâzırı görevinde bulunmasından anlaşıldığı üzere, Uygurlar'da bu unvan “vezir, nâzır” manasında kullanılmıştır¹⁷⁷. Uygur Devleti'nde Böğü Kağan (759-779), babası Moyun-çur'un Çin'e karşı korumacı ve dostça politikayı bir süre devam ettirmişse de, sonra bundan vazgeçerek iç karşılığında yararlanıp Çin'i ele geçirmek istemiştir. Fakat başta veziri Tun Baga Tarkan olmak üzere bir kısım devlet adamları, böyle büyük bir ülkeyi ele geçirmenin mümkün olmayacağını ileri sürerek karşı çıkmışlardır. Kağan'ın fikrinden vazgeçmemesi üzerine Tun Baga Tarkan, devletin menfaati uğruna Böğü Kağan'ı öldürerek 779'da kendisini Kağan ilân etmiştir¹⁷⁸. Türgiş hakanı U-çe-le, “Baga Tarkan” unvanına sahiptir.

Kırgızlar'ın başlıca altı unvanından biri “tarhan” unvanı idi. 840-841 yılında, Uygurlar'ın güç kaybından istifade ederek taarruza geçen Kırgızlar, Çin Prensesi T'ai-ho Konçuy'u ele geçirip Çin'e teslim etmek üzere on tarkandan oluşan bir elçilik heyetiyle yola koyulmuşlardır¹⁷⁹.

“**Hudûd'ul-Âlem**”e göre, Hazarlar'da hükümdar unvanı (Tarkhân Khagan) kullanılmıştır¹⁸⁰. “Çorpan Tarkan, As-Tarkan unvanlı Hazar komutanları en bilinen örnekleridir. “Tekin/tegin, inal, buyla, buyrug, il-teber, tudun, tarkan/tarhan” unvanlarını Hazarlar da kullanılmaktaydı¹⁸¹.

O. Pritsak, Hazarlar'ın Sarıgşın (Atol) ve Hamlık (Atil) ikiz kentlerinin, “Tarkan (As Tarkan)” unvanlı bir yönetici tarafından idâre edildiğini bildirir¹⁸².

¹⁷⁷Mackerras, **The Uigur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1968, s.60; A. Caferoğlu, **a.g.e.**, s.225; Donuk, **a.g.m.**, s.84, dp.17.

¹⁷⁸ Salim Koca, “Uygur Devleti ve Tarihi Rolü”, **TDTD**, VIII, TDAV Yay., Temmuz 1990, s.20.

¹⁷⁹ Donuk, **a.g.m.**, s.84, dp.18.

¹⁸⁰ **A.y.**

¹⁸¹ Uydu Yücel, “**Hazar**, s.797.

¹⁸² Omeljan Pritsak, “Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi”, çev. A. Tayfun Özcan, **Karadeniz Araştırmaları**, S.13, Ankara, KaraM Yay., Bahar/2007, s.16.

“A. Alföldi’ye göre Tarkan’lar aslında eski Türk-Moğol topluluklarında demirciliği meslek edinmiş olan kimseler idi ki, asil ve imtiyazlı bir sınıf meydana getiriyorlardı¹⁸³”. Gy. Németh’e göre, Türkçede bir şeref unvanını ifade eden “tarkan” unvanı “alpagut” unvanının bir eşi idi¹⁸⁴. İbn Hurdadbih’e göre Semerkant hükümdarları ve genellikle küçük devletlerin kralları bu unvanı taşıyorlardı¹⁸⁵.

II. ELÇİLERİN VAZİFELERİ

Chang Ch’ien’in Batı ülkeleriyle ve yollarıyla ilgili olarak edindiği tecrübe Çin’in daha sonra işine yaradı. Çünkü Çinliler’in M.Ö. 119 yılında Hunlar’a ağır kayıp verdikleri seferin kılavuzluğunu Chang Ch’ien yapmıştır¹⁸⁶. Şüpheli bir yaklaşımla, belki de bir sefere karar verildiğinde savaş ilanı ile önceden elçi olarak gönderilenler, aslında sefere kılavuzluk yapması planlanan kişilerdi. Zira elçilerin dokunulmazlığı vardı ve etrafı, güzergâhı rahatça kolaçan edip gözlemleyebilirlerdi.

Bir elçinin ülkesini en iyi temsil etmesi başlıca görevidir. Diğer görevleri de şöyle sıralanabilir: Nezdinde bulunduğu devletin iktisadî, idarî, sosyal ve siyasî hayatını iyi anlamaya çalışmak, kendi ülkesini ilgilendirecek her türlü bilgiyi elde etmek, nezdinde bulunduğu devletin kendi memleketiyle ilgili bilgi ve düşüncelerini öğrenmek, hükümdarına sunmak üzere raporlar düzenlemek, anlaşmazlık doğurabilecek konuları yakından tâkip etmek, ihtilafli meseleleri bir hal tarzına bağlamak.

Sultan Alp Arslan ile halife arasında, hil’at olarak takdim edilecek ipek elbiselerin dokunmasındaki gecikmeden dolayı Sultan’ın elçilerinin dönüşlerinin de

¹⁸³ Gy. Németh, *A Honfoglaló Magyarorság Kialakulása*, Budapest 1930, s.259; Donuk, *a.g.m.*, s.88.

¹⁸⁴ Donuk, *a.g.m.*, s.87; A. Alföldi, *A Tarchan Méltóságának Eredete*, *MNy*, XXVIII, 1932, s.205-220; W. Eberhard, *Conquerors and Rulers, Social Forces in Medieval*, Leiden 1952, s.98 n.7; Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.63.

¹⁸⁵ Donuk, *a.g.m.*, s.88; Németh, *a.g.e.*, s.257.

¹⁸⁶ A. Rıza Bekin, “Han Sülalesi Zamanında Çin’in Türkistan Siyaseti”, *Doğu Dilleri*, V, S.2, Ankara, D.T.C.F., 1993, s.3.

gecikmesi sebebiyle bir kırgınlık yaşanmıştır. Bu durum Sultan'ın elçisi Sa'du'd-devle Gûherâyîn'in tavrına da yansımıştır. Normalde halife tarafından kabul edilen elçi, mektubu takdiminin ardından üstlendiği vazife hakkında sözlü izahatta bulunur ve bu sırada sorulan sorulara cevaplar verirdi. Sa'du'd-devle, Sultan'ın halifeye gönderdiği mektubu sunmuş fakat kendisi elçilik vazifesini (risalet) yerine getirmeyerek söyleyeceklerini bir kâğıda yazıp vermiştir¹⁸⁷.

Ülkeler arasında karşılıklı gelip giden elçiler, bir nevi o ülkenin ürettiği emtiayı ticarî gelir kaynağına dönüştürebilmenin aracılığını da yapmakta idiler. Türkler'in kendilerine gelen Bizans elçisi Zemarkos'a demir göstermeleri, onu şaşırtmıştır. Demiri işlemenin güç bir iş olduğundan bahsetmelerinden dolayı, bunu, kendisini ticarî anlamda aracı kılmak maksadıyla yaptıklarını düşünmüştür¹⁸⁸. Elçiler zaten diplomatik aracılıkları yanında, isteyerek ya da istemeyerek şahit oldukları ve gördükleri diğer konularda da aracılık görevini yerine getirmişlerdir.

Chang-ch'ien'in bizzat kendisinin getirip getirmediği konusunda tartışmalar bulunmakla beraber, bundan sonra gidip gelmeler sıklaştığı için Çin'e birçok Hun bitkisinin onun seyahatinin neticesinde girdiği bir gerçektir. Çinliler bu bitkilerin başına "Hu" ibaresini getirdikleri için tespit edilmeleri zor değildir: Hu-tou (fasulye), hu-kua (salatalık), hu-süeh (maydanoz), hu-t'ao (şeftali), hu-ma (susam), hu-ts'ung (soğan), hu-chieh (hardal), hu-lo-puo (havuç), hu-suan (sarımsak) gibi. Burada konumuzla ilgili olan nokta, elçilerin gittikleri ülkelerin florasını da kendi ülkelerine taşımalarıdır¹⁸⁹.

558 yılında Bizans'a giden ilk Türk elçisi iki görevle gönderilmiştir. Birincisi; Bizans ile kurulmak istenilen münâsebetlerin imkân ve hedefini açıklığa kavuşturmak, ikincisi de İmparatorluğun Türkler'in düşmanı Avarlar'a yardımını engellemek niyetiyle Bizans'a Avarlar hakkında olumsuz bilgi vermektir¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Köymen, "Alp Arslan, s.83.

¹⁸⁸ Gumilëv, **a.g.e.**, s.92.

¹⁸⁹ Li, **a.g.e.**, s.31; Ligeti, **Bilinmeyen**, s.54.

İmparator Tiberios'un hükümdarlığının ikinci yılında, Göktürkler'e imparatorluk korumalarından Valentinus'un başkanlığında bir heyet gönderilmiştir. Valentinus'un maiyetindekilere ek olarak kimi kaynaklara göre yüz altı, kimi kaynaklara göre de altı yüz Türk ile yola çıktığı kayıtlıdır. Bunların bir kısmı Anankhast¹⁹¹, bir kısmı Euty chius, bir kısmı da Valentinus ile daha önce heyetlerle veya başka bir nedenle İstanbul'a gelmişlerdir. Bir kısmının da Türkler'e elçi olarak gönderilen Kilikyalı Paul ve Herodian ile birlikte geldikleri kayıtlıdır. Türkler'in farklı kabilelerinden farklı nedenlerle Bizans'a gelmiş olan bu Türkler'in neden grup olarak Bizans ülkesinden götürüldükleri belirtilmemiştir. Uzun süredir orada olmalarının bir sıkıntı yaratıp yaratmadığı da bilinmemektedir. Ancak Valentinus'a bu görevin ek olarak verildiği aşikârdır¹⁹².

922 yılında İslâmiyet'i kabul eden Kama Bulgarları hakanı Almuş, devletini Hazarya'dan ayırmış ve kendisine karşı faaliyetlerde bulunan Yahudilere karşı kaleler kurabilmek için halifeden maddi destek istemiştir. Halife, bunu karşılayabilmek için, infaz edilen vezirin el konulan mallarının satılarak gelirinin Bulgarlar'a gönderilmek üzere İbni Fadlan'a verilmesini buyurmuştur. Ancak bu malları satın alan kişi, parayı elçiye yetiştirememiştir¹⁹³.

Elçi gönderen hükümdarların maksatları elbette sadece mektup ve haber göndermek değildi. Olaya ve ihtiyaca göre pek çok sebepleri vardı. Karşı tarafın ülkesinin bulunduğu coğrafya hakkında bilgi edinerek ordunun ilerlemesine elverişli bir yol belirlemek; karşı devletin ordu sayısı ve teçhizatı hakkında bilgi toplamak; devlet idaresinde yer alanları, zaafı ve güçlü yönleriyle tespit etmek; ittifak ya da barış teklifinde bulunmak gibi pek çok irili ufaklı görevi yerine getirmek maksadıyla gönderilmişlerdir¹⁹⁴.

¹⁹⁰ Artamonov, **a.g.e.** , s.182.

¹⁹¹ Greklerce Türk elçisi mi Bizans elçisi mi olduğu karıştırılan bu isim, Stein tarafından Germencenin bir varyantı olan Anagast şeklinde okunmuş ve Türkler'e gelen bir Bizanslı olmasına ihtimal verilmiştir. Chavannes ise, Hun kabilelerinden Utigur liderinin ismi Anagai ile benzerlik kurmuştur. Sebep olarak da Bizans'a gitmesini göstermiştir. Bkz. Mangaltepe, **a.g.e.** , s.77.

¹⁹² **A.e.** , s.76-77.

¹⁹³ Gumilëv, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, I, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2006, s.227.

¹⁹⁴ Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.125-126.

“[Iduk] kut t(e)ngrikeni[m(i)zke] ülcey tümen ilçi begler-ke tümen ilçi beg[lerke] m(e)n yıgmuş bitig birürmen ulug depter-te bititmiş negü kimintin taş negü m-e yok bar tip ayıg ünüp sözi (ayak ürüp sözi) çin bolsar öz başım ölürm(e)n

“Iduk-Kut hazretlerine saadet olsun! Tümen elçi, beylerine, ben Yıgmuş, senet veriyorum. Ulug depterde yazdırılmış kimselerimden başka herhangi biri var diye laf çıkar ve bu söz doğru olursa kendi ölümüne razıyım”¹⁹⁵.

Bu Uygur belgesindeki kişi, devlet tarafından nüfus kaydı için görevlendirildiği anlaşılan memura sözlerinin doğruluğuna dair beyanda bulunmuştur. Bu memurdan “tümen ilçi” olarak bahsedilmesi, eski Türk Devletleri’nde askerî görevlilerin aynı zamanda devletin idarî, iktisadî ve sosyal alandaki işleri için de görevlendirilmeleri ile ilgilidir. Yani elçilik sadece uluslararası değil, dahili işlerde de önemli bir mevki idi.

III. ELÇİLERİN YETKİLERİ VE SINIRLARI

Elçiler, her ne kadar sınırsız yetkilerle donatılmış görünseler dahi onların da durmaları gereken noktalar vardı. Günümüzde de geçerliliğini koruyan kurala göre, buldukları ülkenin iç işlerinde müdahale yetkileri yoktu. Böyle bir hata af edilemezdi ve en ağır biçimde cezalandırmayı gerektirirdi. Çin’in Türkistan’daki küçük devletlerle kurduğu münâsebetleriyle ilgili şu örnekte, kendisini temsil eden elçilerinin yanlış adımlarının bedelini canlarıyla ödedikleri görülmektedir: Yaşlı Usun hükümdarı ile evlendirilen Çinli prenses, hükümdarın ölümünden sonra bozkır adetlerine göre halefî olan torunu Wung-chü-mi ile evlenmiştir. Fakat M.Ö.60 yılında o da ölünce Kuang-wang unvanlı Ni-mi ile evlenmiştir. Bu eşi ile

anlaşamayan Çinli prenses, Çigu Şehri'ne gelen bir Çin elçilik heyeti ile anlaşarak hükümdarın öldürüleceği bir şölen planlamıştır. Ni-mi suikastten yaralanarak kurtulmuş; durumu öğrenen hükümdarın oğlu Hsi-song-seu, ordusuyla Çigu'yu kuşatmıştır. Çin yönetimi, elçilerinin hatasını örtmek için onları alelacele geri çağırıp onları infaz ettirmiştir. Hükümdara da hediyeler ve yaralarının tedavisi için bir tabip göndermiştir¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Uygurlar'da, devlete yanlış beyan verilmesinin önüne geçmek için ve sadece devlete yönelik suçlarda ölüm cezası verildiği kayıtlıdır. Bkz. A. Melek Özyetgin, "Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar", **Bellekten**, LXXV, S.273, Ankara, TTK, Ağustos/2011, s.341.

¹⁹⁶ Bartold, **Orta Asya**, s. 87-90.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ELÇİLERİN SOSYAL, HUKUKÎ VE EKONOMİK HAKLARI

I. HUKUKÎ DURUMLARI

A. Elçilerin Hukuku (Dokunulmazlığı)

Hun hükümdarı Mete tarafından M. 176 yılında Çin İmparatoriçesi'ne yazılan mektupta, Çin İmparatoru'ndan kendisine gönderilen iki mektuba karşılık olarak yazdığı cevabı götüren elçisinin henüz geri gelmediğinden ve bunun, aralarında çıkacak istenilmeyen bir anlaşmazlığın sebeplerinden biri olacağından bahsedilmiştir. Tarihi bilgilerde zaman zaman elçilerin katledilmesi olaylarıyla karşılaşılsa da, genel olarak savaş zamanında “elçilerin hayatları korunur” ilkesi geçerli olmuştur¹.

- “*Yalavaç söz iltür yanutu kolur*: Elçi söz iletir ve cevabını ister.”

- “*Yalavaçka mün yok sözün kıymasa tutuzmuş sözüg çin tükel sözleşe*” : Elçi sözünde hilaf etmez ve kendisine emanet edilen sözü doğru ve tam söylerse, ona zevâl yoktur.

- “*Kınama yalavaç söz aysa köni*”: Kendisine emanet edilen sözü aynen tekrar eden elçiye gazap etme.

- “*Yalavaçka bolmaz ölüm ya kıyın eşitmiş sözün çin tegürse tilin*” : Elçi işittiği sözü aynen ulaştırırsa ona ölüm veya ceza yoktur.

- “*Yalavaç tidüküm bu ilçi turur bu ilçi sözün çin tegürse tilin*”: Elçi dediğin böyle olan elçidir; bu elçi ne söylerse söylesin, ona zevâl yoktur.

- “*Yalavaç tutuzmuş sözün sözleşe açık bir tilin ög söz aydım kese*”: Elçi kendisine emanet edilen sözü söyleyince, ona ihsanda bulun, onu medhet, işte bu kadar.

¹ Babaoğlu, a.g.e. , s.94-95.

- “yalavaç nece çin ked erse amul bitig bolmasa sözke bütmez köngül” : Elçi ne kadar dürüst, mahir, temkinli olursa olsun, mektup olmazsa kalpte şüphe kalır².

Aşağıdaki Osmanlı Türkçesi’ndeki atasözleri de bu hukukun -yazılı olmasa dahi- kabul edilmiş olduğunu göstermektedir:

- *Elçiye güç yok, yükundan bap yok*: Elçiye zor yok, yükünde dert yok.

- *Elçiye zeval yok*: Elçiye sorumluluk yok³.

Kutadgu Bilig’de: “*Elçi sözünde hilaf etmez ve kendisine emanet edilen sözü doğru ve tam olarak söylerse ona zeval yoktur*”⁴.

Antik çağlarda da zamanın toplulukları arasında diplomatik münâsebetler mevcuttu. Fakat bu münâsebetler belirli sahalarda sınırlı kalmaktaydı ve geçiciydi.

Diplomatik münâsebetlerin en ilkel safhalarında dahi, elçilerin masuniyetleri, imtiyazları ve kabul törenleri konusunda uygulanan bazı kurallar, teamül hukuku halini almıştır. Eski Çin, Hint, Mısır, Sümer, Asur, Fenike vesikalarının elçilerin masunluğu ve görevlerinin kutsallığı hakkında birçok deliller ortaya koymaktadırlar. Eski Yunan ve Romalılar da elçilerin masuniyetlerine, seyahat hürriyetlerine ve resmi evrak masuniyetlerine devletin bekasına zarar verecek veya itibarını zedeleyecek bir davranış ve konuşmada bulunmadıkları sürece saygı göstermişlerdir⁵. Bu kuralın, devletler hukukunun en eski kaidelerinden biri olduğu söylenebilir.

1093’te imzalanan Kıpçak-Rus barışı Kıpçaklar’ın Kiev’i yağmalamalarıyla yine bozulmuştur. Yağmalamadan sonra tekrar barış tesis etmek üzere gönderilen iki Kıpçak elçisi öldürülünce, 19 Temmuz 1096’da farklı yönlerden pek çok Kıpçak

² **KB I Metin**, s. 383, 384, 384, 384, 384, 384, 392; **KB II Çeviri**, s. 276, 276,276, 276, 277, 277, 282, Beyitler 3814, 3816,3817, 3818, 3819, 3820, 3891.

³ Radlov, **a.g.e.** , s.828-829.

⁴ Uydu Yücel, “**Yusuf Has Hacib’in**, s.433-434; **A.e.** , Beyit 3816.

⁵ Seha L. Meray, “Diplomasi Temsilcilerinin Hukuki Statüsü”, **Ankara Üni. Siyasal Bilgiler F. Dergisi**, XI, S.3, Ankara, s.80; R.Numelin, **Les Origines de la Diplomatie**, Paris 1945, s.234-235.

birliği harekete geçmiştir. Rus galibiyetinin ardından Kıpçaklar ertesi yıl Kiev'i yağmalayarak ganimetleri ele geirmişlerdir⁶.

Bizans İmparatoru II. Theodosios, V. asrın ortalarında, Hun hükümdarı Attila'ya bir suikast planlayarak ortadan kaldırmaları için elçilik heyetini yollamıştır. Plandan haberdar olan Attila, Bizans heyetinde bulunan Bigila'yı sorguya çekmiştir. Onlar Attila'nın canına kıyma niyetiyle gelmelerine rağmen o, elçilere zarar vermemiş, imparatora yazdığı bir mektupla ülkelerine geri yollamıştır⁷.

Ünlü Fergana atlarından isteme göreviyle gönderilen Çin elçilerinden birinin dönüşte Doğu Fergana sakinlerinden biri tarafından öldürölmesi üzerine İmparator Wu, Fergana üzerine ordu sevk etmiştir⁸.

Bizans'ta olup bitenleri dikkatle tâkip eden Avar Kağanı Bayan, Maurikios'un Priskos'u Trakya'dan alıp yerine kardeşi (imparatorun kardeşi) Petro'yu tayin etmesinin sebebini öğrenmek istemiştir. Henüz görevinden ayrılmamış olan Priskos, izahat vermek üzere tabip Theodor'u elçi olarak göndermiştir. Bizans kaynağından verilen bilgiye göre, Bayan Kağan elçiye kötü muamele etmiş; elçi Kağan'ı insafa getirmek amacıyla Mısır Firavunu Sesostris'in hikâyesini nakletmiş; Bayan Kağan buna kızmamış, gülererek cevap vermiş ve barışa hazır olduğunu söylemiştir. Bizans kumandanının elindeki esirleri iade etmesi şartıyla barış akdedilmiştir⁹.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında geçen şu olaydan, bir Selçuklu elçisinin ismi ve Selçuklular'ın bir vassalının elçiye muamelesi karşısında Sultan'ın tutumunu göstermesi konusunda bilgi sahibi olabiliyoruz:

⁶ Gökbel, **a.g.e.** , s.51.

⁷ Kafesoğlu, **Türk Millî**, s.76-80; Donuk, "**On Dilli**", s.537-538.

⁸ Bekin, "**Han Sülalesi**", s.4.

⁹ Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", Yay. Haz. Serkan Acar, **TİD.** , Ege İni. Ed. Fak. Yay. , XXVI, S.1, İzmir Temmuz/2011, s.93.

“Arslan Besâsiri’nin isyanı sırasında Mervanoğlu Nasr el-Devle Ahmed Selçuklu itaatinden çıkıp, ona yardımda bulunmuştu. Bu nedenle ceza olarak onun memleketlerinin yağmalanması istenmiş, Tuğrul Bey de bunu haklı bulmuştu. Ancak Mervanoğlu, İstanbul’dan dönen Selçuklu elçisi Ebu’l-Fazl Nâsır b. İsmail el-Alevî ve Bizans elçisini yolların tehlikeli olduğu bahanesiyle alıkoymuştu. Ebu Fazl ise Selçuklu sultanına bir mektup yazarak durumu bildirmişti. Tuğrul Bey elçisinin bu mektubuyla vassalı Mervanoğlu’na karşı burukluk duymağa başladı. Buna mukabil Nasr el-Devle Ahmed sultanın eşine (Altuncan Hâtun) değerli armağanlarla bir hâdim gönderip ondan, “sultandan kendisine bir zarar gelmemesi amacıyla yardım isteğinde bulundu”. Hâtun onun mesajını sultana arz edip Mervanoğlu için ricada bulundu. Tuğrul Bey ise, “Ben, Mervanoğlu’nun beraberindeki hediyeleri almak amacıyla iki elçiyi hapsedtiğini, düşmanlarımıza yardımda bulunduğunu... öğrendim. Onun bu hareketleri gerçekten affedilmeyecek bir suçtur” dedi. Nasr el-Devle Ahmed’in Hâtun’a gönderdiği rüşvet bir işe yaramamıştı. Ancak Mervanoğlu, göz-altında tutmakta olduğu iki elçiyi, yeni bir rüşvetle, beş yüz ipek elbise, at ve sair armağanla sultan gönderdi. Hatta onun için Emîr Hezaresb de sultandan şefaata diledi. Ancak Tuğrul Bey onun gönderdiği armağanları (yani rüşveti) kabul etmeyip geri yollayarak Mervanoğlu konusundaki tutumunu ısrarla sürdürmüştü. Mervanoğlu daha sonra affi konusunda özel bir ulakla İbrahim Yınal’a başvurdu. İbrahim Yınal sultandan kendisi için şefaata girişiminde bulunacağını vaad etti ise de, onun Tuğrul Bey üzerinde etkili olup olmadığını bilemiyoruz. Nihayet Nasr el-Devle yüz bin dinar rüşvet karşılığında kendisini affettirmeğe muvaffak olmuştu (h.449/1057)”¹⁰.

Moğol kabilelerinden Kıtınlar’ın isyanını bastırdıktan sonra Çin sınırlarına saldırıya geçen Kapgan Kağan, Çin şehirlerini yağmalayarak onları yıldırmıştır. Ardından barış şartlarını açıklamıştır. Buna göre; imparatoriçe Kapgan’a kızını verecek, Ordos’taki Türkler’i serbest bırakacak, yüz bin çuval darı, üç bin tarım aleti ve baltalık demir gönderecektir. Bu teklifi reddedilince, Kapgan görüşmeleri keserek Çin elçilerini alıkoymuş ve Kıtınlar üzerinden elini çekmiştir. Kıtınlar’ın saldırısına maruz kalan imparatoriçe, kağanın şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır.

¹⁰ Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, **Belleten**, LXXI, S.261, Ankara, TTK, Ağustos/2007, s.445-446; Ali Sevim, “Sıbt İbnü’l-Cevzi’nin Mir’atü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, **Belgeler**, S.22, Ankara,1997, s.21-22,24; el-Esîr, **el-Kâmil fi’t-Tarih**, nşr. Tornberg, Beyrut 1979, s.630; Türkçe trc. Çev. A. Özaydın, IX-XI, İstanbul 1987, s.477; M.H. Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul 1944, s.51-52; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976, s.27.

Anlaşmazlıklarda çoğu kez haksız ve kötü muameleye uğrayan elçiler, yukarıda anlatıldığı gibi ülkelerine dönmekten alıkoyulmuşlardır¹¹.

Göktürkler'in Sâsânîler'e gönderdiği ikinci elçilik heyeti de birincisinde olduğu gibi memnuniyetsizlikle karşılanmış ve haince bir planla, Kral Hüsrev tarafından elçilerden bazıları zehirleterek öldürülmüştür. Sonra da, elçilerin kendi ülkelerinde alışkın olmadıkları, İran'ın iklimine dayanamayarak öldükleri haberi yayılmıştır. Çünkü Türkler'le dostluk kurmaya gönlü olmayan Sâsânî Kralı da elçilerin tamamının canına kıyarsa yalanı kılıfına uyduramayacağını ve uluslararası bir kuralı çiğnemiş olacağını çok iyi biliyordu. Olup bitenin farkında olan Göktürkler içinse bu olay, Sâsânîler'le husumetin başlangıcı olmuştur¹².

Göktürkler'e gelen elçi Valentinus'un Türk-Şad'a şu söyledikleri bize elçilerin dokunulmazlığı konusunda önemli bilgi vermektedir:

“Türklerin [Türkler'in] lideri, eğer sizin ellerinizde ölmek en korkunç, en ağır ve en kötü ölüm olmasaydı, eğer alçaklık yaşamaya devam etmese ve tüm insanlığa yayılmasaydı eğer daha önce hiç yapılmamış olan ve sizlerin sayesinde yeni bir adet olarak ortaya çıkan elçi olarak gönderilen insanların öldürülmesi kanıtlanmasaydı, sadece konuşulması bile korkutucu olan tavrınız görülmeseydi, ben bugün kılıcınızla ölmek için yalvarmalıyım. Çünkü imparatorumun sinsice sevindiğini ve elçilerinin yalancı olduğunu duydum. Sana yalvarıyoruz, lütfen bize karşı daha ılımlı ol ve öfkeni azalt, sinirli ruhunu nezaket ile yumuşat ve elçileri koruyan kanunlara uy. Bizler barış temsilcileri ve kutsal şeylerin nazırlarıyız...”¹³.

Çin kaynaklarından “Tzı-chih T'ung-chien” a göre, Su-lu'nun karısı Chiao-he Hatun bir elçiyi, bin kadar atı satması için bir mektupla Anhsi Genel Valisi Tu-hsien'e göndermiştir. “*Mektubun üslubu emreder bir tarzda olduğu için, Tu-hsien elçiyi dövdürüp tutuklatmıştır. Bu arada kış mevsimi olduğu için atların hepsi*

¹¹ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.355-356.

¹² Mangaltepe, **a.g.e.** , s.49.

¹³ **A.e.** , s.81.

donarak ölmüştür.” Bunu duyan Su-lu Dört Garnizon’u yağmalamış ve Anhsi’yi kuşatmıştır¹⁴. Eski Türkler’de elçiye yapılan kötü muamele devleti temsil eden hükümdar ve hatununa yapılmış kabul edilirdi. Cezası da ağır olurdu. Öyle ki, bir ülkeyi savaşa dahi götürebilirdi.

Tarihçi Hsüeh Tzung-cheng’in tespitine göre, zamanın bakanlarından Chang Chiu-ling tarafından yazılan birkaç mektupta, 734 yılında yaşanan Türgiş-Çin Savaşı’nın sebebi, Çinli bir sınır subayının Su-lu’nun elçisini öldürüp mallarını gasp etmesidir. Çin İmparatoru, subayını ölümle cezalandırıp öldürülen elçinin mallarını iade etse de savaş kaçınılmaz olmuştur¹⁵.

Göktürkler’in Çin’in Ling-chou bölgesine girdikleri 626 yılı Mart ayında, o sıra Göktürk ülkesinde bulunan Nan-hai-kung unvanlı Çin elçisi Ou-yang Yin, elli adamıyla İl-Kağan’ın otağına baskında bulunmaya teşebbüs etmişse de, Göktürkler tarafından planı engellenerek yakalanmış ve hapis edilmiştir¹⁶. O dönem için normalde böyle bir eylemin cezası ölümdür; yakalanan kişinin elçi olması hafifletici sebep olmalıdır.

626 Ağustos ayında, İl-Kağan tarafından Çin’in gücünü tespit etmek amacıyla gönderilen Chih-shih Ssü-li, İmparator T’ai-tsung ile görüştüğünde, İl-Kağan ile T’u-li Kağan’ın bir milyona yakın sayıdaki askeriyle Çin’e gelmiş olduklarını böbürlenerek bildirmiştir. Çin İmparatoru elçiyi şu sözlerle ayıplamıştır:

“-Ben bizzat Kaganlar’a kız vermeğe müsaade etmek sureti ile barışmışım. O zamandan bu yana sayısız altın, ipekli kumaş gibi hediyeler verdim. Şimdi onlar sözleşmeyi bozup ülkeme tecavüz ediyorlar. Bu işte, benim utanacağım hiç bir şey yoktur. Sen, barbar bir kavim içinden geldin ama yine de içinde bir insanlık tarafın vardır herhalde. Neden benim büyük lütuflarımı [lütuflarımı] unutup ‘kuvvetli bir ordumuz var’ diye iftihar ediyorsun? Şimdi senin başını kestireceğim”.

¹⁴ Sarıtaş, **a.g.e.** , s.43.

¹⁵ **A.e.** , s.46.

Elçi af dilemiştir. Bu sırada imparatorun vezirlerinden Hsiao Yü ve Fêng Tê-i, elçinin protokole göre geri gönderilmesini tavsiye etmişlerdir. İmparator, eğer geri gönderirse Göktürkler'in kendisinin korktuğunu düşünerek daha çok baskında bulunacaklarını ileri sürerek elçiyi hapis ettirmiştir ¹⁷. Burada da görüldüğü gibi elçilerin dokunulmazlığı konusunda, uluslararası bir kuralın varlığı söz konusu idi.

697 yılının Mart ayında Göktürkler'e gönderilen iki Çin elçisinden T'ien Kuei-tao, Kapgan Kağan'ı diz çökmeksizin ayakta selamlayınca kağanı kızdırmış ve hapsedilmiştir. Elçi, bu hareketinden ötürü kağanı ayıplayıp, bu davranışının yararlı ve zararlı taraflarını anlatmıştır. Kağan onu öldürtmek istese de A-po ta-kan rütbeli veziri A-shih-tê Yüan-chên'in tavsiyesiyle elçiye biraz yumuşak davranmış fakat ülkesine dönmekten alıkoymuştur¹⁸. Ta ki, imparatoriçe Wu tarafından, Kapgan Kağan'ın Göktürkler'in serbest bırakılması, kırk bin ölçek buğday tohumu, elli bin parça ipekli kumaş, üç bin adet ziraat aleti, on binlerce kilo demir ve kızının bir Çinli Prens ile evlendirilmesi' istekleri kabul edilene kadar ¹⁹.

İ-chih-hsieh Ch'an-yü zamanında, Han İmparatorluğu Hunlar'a saldırdığında Hunlar, elçileri aracılığıyla evlilik yoluyla ittifak kurmak istediklerini bildirmişlerdir. Han İmparatorluğu da, baş vezirin tarih memuru Jên-ch'an'ı Hunlar'a göndermiş ve sınıra gelip dış vezir tayin edilmek üzere başvuruda bulunmalarını istemiştir. Hun hükümdarı bu teklife kızmış; elçiyi alıkoymuştur. Karşılığında Han sülalesi de Hun elçisini elinde tutmuştur. Ch'an-yü daha sonra gelen Han elçilerini de alıkoymak tepkisini göstermiştir ²⁰.

Wu-wei Ch'an-yü'nün tahtta olduğu dönemde Han İmparatorluğu'ndan gönderilen Kuo-ch'i, misafir karşılamakla görevli memur tarafından kabul edildikten sonra kendisine elçiliğinin maksadı sorulmuştur. Ch'an-yü'ye kendisinin söylemek istediğini belirtince, elçi huzura alınmıştır. Elçinin getirdiği "ya savaş, ya teslim ol!"

¹⁶ Chang, **a.g.e.** , s.40.

¹⁷ **A.e.** , s.42-43.

¹⁸ CTS ve HTS'da olmayan bir vesikadır. Bkz.Jên-t'ang Chang, **a.g.e.** , s.157.

¹⁹ **A.e.** , s.158.

²⁰ Li, **a.g.e.** , s.118-119.

mesajına sinirlenen Wu-wei, elçiyi getiren memuru öldürmüş ve elçiyi de tutuklatmıştır²¹.

Sultan Alp Arslan, barış teklifi ile Bizans'a elçilerini göndermiştir. İmparator onları, elçiler konusunda geçerli olan kuralların gerektirdiği üzere, ama özel bir kibarlık göstermeksizin, kabul etmiştir²². Her ülkenin elçiler konusunda uluslararası geçerliliği olan kurallardan haberdar olduğu aşikârdır: 1. Gelen elçi ve heyetine, o ülkeden hoşnut olunsun ya da olunmasın gereken ilgi ve alâka gösterilmelidir. 2.Yeme içme ve konaklama ihtiyaçları giderilmelidir. 3. Elçilerin canına kastedilemez. 4. Ülkelerine dönüşlerinde seyahatleri boyunca gerekli iaşeleri ve can güvenlikleri sağlanır. 5. Gerekirse yanlarına refakat edecek elçiler ve kılavuzlar verilir.

Malazgirt Savaşı'nda esir edilen Diogenes, aralarında yapılan barış anlaşmasının ardından Alp Arslan tarafından serbest bırakılmış, yanına tutsaklar arasından dilediğini almasına izin verilmiştir. Hatta Sultan, küçük bir muhafız takımından oluşturduğu elçilerini de refakatinde göndermiştir²³.

Türk hükümdarlar, diğer ülke hükümdarlarına genel olarak büyük saygı duymuşlardır. Gelen yabancı ülke temsilcileri veya elçilerini aziz ve kıymetli tutmaları bununla ilişkilidir. Devletler arasında savaş ve düşmanlık vuku bulduğu durumlarda dahi Türkler, hoş tutmak için çaba sarfetmemiş olsalar bile, usûlüne uygun biçimde hareket eden elçileri incitmemişlerdir. İslâmiyet'in kutsal kitabı Kur'an, "*Elçiye düşen, doğru haberi iletmekten başka bir şey değildir*"der. (Kur'an 24/53)²⁴.

Günümüz Türkçesi'nde "aman" şeklinde kullanılan "emân" kelimesi Arapça bir isim olup "himaye etmek", "emniyetini güvence altına almak", "yardım etmek", "teslim almak" anlamlarına gelmektedir. Uluslararası hukukta ise, düşmana emniyet

²¹ A.e. , s.119-120.

²² Attaleiates, a.g.e. , s.163.

²³ A.e. , s.169-170.

altında olduğuna dair verilen söz veya bu sözü temsil eden bir işarettir ²⁵. Dede Korkut'ta “aman” şekliyle pek çok yerde geçmektedir ve “Allah'ın birliğine teslim olma” manasına kullanılmıştır:

“Dirse Han bunu işitdi, aydur: Kırk yoldaşım aman, Tanrının [Tanrı'nın] birliğine yokdur güman(şüphe).” “Delü Karçar aydur: Meded aman, el-aman, Tanrının [Tanrı'nın] birliğine yokdur güman.” “Aman mere kafir [kâfir] aman Tanrının birliğine yokdur güman.” Kafirler [Kâfirler] oğlana aman verdiler, elin çözdüler, gözün açtılar.” “Mere Azrail aman tanrının birliğine yokdur güman.” “Oğlan kafiri [kâfiri] götürdü, yere urdu. Burnundan kan düdük gibi şorladı. Sıçrayıp şahan gibi kafirin [kâfirin] boğazın ele aldı. Kafir [kâfir] aydur: Yiğit aman, sizin dine ne derler, dinüne girdüm, dedi” ²⁶.

Korkusuzluk, endişeden beri olmak anlamında olan “emân”, ticarî ve meslekî konulardaki münâsebetleri nedeniyle gayri müslimlerin İslâm topraklarına girebilmesi için verilen izin belgesidir²⁷. Selçuklular'la ilgili kaynaklarda da “emân dilemek” çok rastlanılan bir durumdur. Harp terminolojisinde emân, “emniyetin sağlanacağı konusunda düşmana söz vermek” demektir²⁸.

“Eman”ın verildiği amaca göre çeşitli kullanım tarzları vardır: 1.“eman bi'l-kitabe” savaşta gönderilen yazılı emanı ifade eder. 2. “eman-ı amm” savaşta düşmanın tümüne verilen barış teklifi niteliğindedir. 3. “eman-ı hass” salâhiyetli birinin düşmandan bir veya birkaç kişiye verdiği emandır. 4. “eman-ı muvakkat” belirli bir süre için verilen ve mütareke niteliğindeki emandır. 5. “eman-ı müebbed” süresizdir ve barışı temsil eder. 6. “eman-ı sarîh” “sana emin verdim”, “siz emniyettesiniz”, “size bir zarar yoktur” manasında verilen emandır²⁹.

²⁴ Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.124-125.

²⁵ Aydın Taneri, “Türk Tarihinde “Eman” Kurumu”, **TAD**, XVII, S.28, Ankara, DTCF. , 1996, s.165.

²⁶ Taneri, **a.g.m.** , s.167.

²⁷ Seyyar, **a.g.e.** , s.144.

²⁸ **A.e.**

²⁹ Taneri, “**Türk Tarihinde**, s.166.

Devletler arasında gidip gelen elçiler gönderilme amacına göre bu türden “eman”ları taşımış olmalıdırlar. Ayrıca elçilerin dokunulmazlıklarının “eman-ı sarih” verilerek sağlandığı veya “eman-ı sarih”in, elçilerin dokunulmazlıkları ile ilgili uluslararası bir anlaşmanın bir maddesini oluşturduğu düşünülebilir.

Eski Türkler’de “(boynuna) kuşak takma” ve elinde kılıç bulundurma, “eman dileme” işareti idi. Kırgızca’da “moyunga kur (kuşak) salmak” merhamet dilemeyi ifade eder. “*Manas Destanı*’nda bir kahramanın “boynuna kuşak koyup” beyine yalvardığı tasvir ediliyor. “*Kaplan doğmuş delinin açığı yaman geldi. Yanındaki kırk arkadaşı sızlanarak kalkıverdiler, sakalları darmadağın oluverdi. Alman-bet boynuna kuşak (boto=futa) asıp yalvardı.*” İslami devirden itibaren boyuna kuşak takmanın yerini boynuna kefen sarmanın aldığı görülmektedir³⁰.

Herhangi bir hükümdarın ise, “eman” vereceği kişiye “eman kâsesi” yollaması âdeti vardı. Kâseyi alan kişi, içindeki şerbeti içer ve boyun eğdiğini kabul etmiş olurdu³¹.

Türkçe Selçuknâme’de, Selçuklu Sultanı Alp Arslan’a Bizans imparatoru Diogenes tarafından gönderilen elçi, Urfa Kalesi’ni kuşatmak üzere olan Sultan ile Urfa Han’ı arasında uzlaşma sağlamaya çalışmıştır. Fakat Sultan askerlerine doldurdukları hendeği açtırmasına rağmen anlaşma gereği elli bin dinarın verilmemesi üzerine bu fesada elçinin sebebiyet verdiğini söyleyerek elçiyi öldürtmek istemiş fakat veziri Nizamülmülk tarafından bundan vazgeçirilmiştir.

“... Alp Arslan’a İstanbul Meliki Romanus nâme ve resul [resûl] gönderip ol elçi Sultân’â Ruhâ (Urfa) kal’esinde vusul bulmuş idi. Pes ol elçi Ruhâ Hanı ile Alp Arslan’ın arasını bir mikdâr mâl üzerine ıslâh edip, ellibin dînâr üzerine karâr olmuş idi. Sultân dahi râzî olup iki cânibden terâzi olıcak kal’e halkı dediler ki: bizim ile nifâkı olmayıp vifâkı olduğun andan bilelim ki, ceng için i’âd ettiği esbâbı bozup ol hendeği doldurduğu eşcarı

³⁰ A.y. , s.170.

³¹ A.y.

ihrâk ede. Biz de kavlı olunan mâlî vâsıl edip iki cânıbdan murâd hâsıl ola. Pes Alp Arslan dahi sözlerine i'timâd edip niyetlerinde fesâd verdiğin bilmedi. Emr eyledi, asker ol hendek içinde olan cülmûd ve eşcârı ihrâk edip, cümle târumâr etdiler. Hisârın hendeği açılıp, yol kesilecek ehl-i kal'e sözlerinde durmadılar. Ol kavlı olunan mâlî vermediler. Alp Arslan İstanbul'dan gelen elçidir fesâda sebep deyip elçiyi öldürmek murâd edindi. Vezîr Nizâm el-Mülk elçi öldürmek adâlet ve mülûk ortasında âdet değıldir dedi; komadı. Pes elçinin nâmesine cevâb yazıp oradan döndürdüler. Gine İstanbul'a gönderdiler...³².

Türkler'de öteden beri uygulandığı üzere, casusluk yapmadıkları sürece elçilere dokunulmazdı. Yabancı diplomatik temsilcilerin ceza masuniyeti ilkesine bağlı kalınırdı. Ancak, makûl olmayan gerekçelerle geldiğinde ya da temsilcinin ülkenin siyasî ve askerî güvenliğini tehlikeye düşürecek ve şüpheli hareketleri olduğunda hapse atılabiliyordu. Bu genellikle, ülkenin uzak bir yerinde kontrol altında tutarak ikâmete mecbur etme şeklinde gerçekleştirilmekteydi. Çin İmparatoru Wu-wei (M.Ö. 114-105)'nin Hun hükümdarına gönderdiği elçisi, Çin hâkimiyetine girmeleri için bir ultimatom verdiği gibi hakanın kendi otağında ve devlet büyükleri önünde küstahça sözler sarf etmiştir. Hunlar'ın eğer savaşılabileceklerse Çin İmparatoru'nun ordusuyla sınırda beklediğini, eğer savaşamayacaklarsa Çin'e bağlılıklarını bildirmelerini, eskisi gibi kaçamayacaklarını, kuzeyin otsuz, susuz, soğuk bozkırlarında saklanamayacaklarını söylemiştir. Bu duruma çok kızan Hun hakanı elçiyi öldürtmemiş fakat Kuzey Denizi (Pei-hai=Baykal Gölü)'nin yukarısındaki buzlu bölgelere sürgün etmiştir³³.

Uluslararası ilişkilerde "Elçiye zeval olmaz" şeklinde ifadesini bulan, bir bildiriye karşı tarafa tebliğ etmekle görevlendirilen kişinin, bundan sorumlu tutulamayacağı ilkesi Kuran-ı Kerim'de ve Peygamberimizin uygulamalarında da yerini almıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.), pek çok konuda elçilik ve yazışma yollarına başvurmuştur. Risâlet, genelde anlaşmanın maddelerini oluşturan icapların ve kabul

³² Erdoğan Merçil, "Türkçe Selçuknâme'ye Göre Malazgirt Savaşı", TED, S.2, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. , 1971, s.21-22.

³³ Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar", TAD, Ankara Üni. Tarih Bölümü, XVII, S.28, Ankara, DTCF. 1996, s.32, 34,35; Kafesoğlu, Türk Milli, s.70, 71, 74.

beyanlarının elçi aracılığıyla karşı tarafa bildirilmesi görevi için kullanılır. Risâlette, anlaşmadan doğan hak ve sorumluluk, elçiye değil yollayana aittir³⁴.

B. Elçilerin Güvenliği

Gerek İdil Bulgarları gerekse Hazarlar, ülkeleri üzerinden geçen kara ve su yolları ticaretinden, ticarî emtianın 1/10 oranında vergi almakta idiler. Aldıkları bu gümrük bedellerine karşılık da tüccarların güvenliğini sağlamak zorunda idiler. Nitekim nümismatik bulgularla desteklenen dönemin ticaret hacmi, bunun sağlandığını göstermektedir³⁵.

Bağdat'ta Abbasîler'in iktidara gelişi ve halifeliğin yıkılması, Doğu-Batı yolunu yeniden açmıştır. Bu yol üzerinde lüks malların ticareti yapılmakta idi ve bunların gelirleri gibi maliyetleri de yüksekti. *“Transport, koruyucu maaşları; güzergah [güzergâh] boyunca su kaynakları ve göllerin başında kurulmuş rabatlar³⁶, yol göstermek için dikilmiş işaretler yolcuların geceleme veya bilhassa sıcak günlerde dinlenmek için yapılmış kervansaraylar için etek dolusu paralar ödeniyordu”³⁷.*

Kızıldeniz'den Çin'e yaklaşık iki yüz günlük yol vardı ki; o dönemlerde at sırtında altı saatte alınan yol bir güne eşit kabul edilmekte idi. Eğer Hazar'ın kuzey sahilinden geçiyorsa, bu mesafe daha da uzamaktaydı. Fakat Hazarlar, bu yolun güvenliğini titizlikle sağladıkları için tercih edilen bir yoldu.

VIII. yüzyılda Çin ile Avrupa arasındaki bu kervan ticaretini tekellerinde tutan Yahudi tacirlere de, Farsça “rah”= yol ve “dân”=bilmek fiilinin kökü anlamındaki kelimelerden oluşan “rahdâni”= yol bilen, rehber adı verilmiştir.

³⁴ Nasi Aslan, “Risâlet”, **DİA**, XXXV, İstanbul 2008, s.125.

³⁵ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.128-129; Ibn al-Faqih, **Kitab al-Buldan**, ed. De Goeje, s.270-271

³⁶ “rabat” kelimesinin herhangi bir anlamı olmayıp, “İslam ülkelerinde, kara ve deniz sınırındaki önemli noktalarda yapılan asker barınağı ve korunak”, “han, kervansaray, vb. konaklayacak yer” anlamındaki “ribat” kelimesi kullanılmak istenmiş olmalıdır. Kelimenin ikinci zikredilen anlamıyla, Osmanlı döneminde kullanılan bir tabir olduğu bilinmektedir.

Rahdaniler'in 690 yılında Halife Abdülmelik'ten kaçan İranlılar tarafından kurulmuş ve daha sonra Bizans'tan gelen Yahudilerin de katılmıştır. Halifeliğin Soğdiyana ile Çinliler'in de Türğişler'le savaşları sırasında sekteye uğrayan bu meslek, 756-763 An-lu-shan isyanından sonra tekrar canlanmıştır. Üstelik Rahdaniler, sadece ipek-altın takası yapılan Doğu güzergâhı değil, gümüş sikke-kürk takasının yapıldığı İran-Kama arasındaki Kuzey yolunun da hâkimi olmuşlardır. Hazarya da bu yolların kesişme noktası haline gelmiştir³⁸.

Semerkand'ın doğusunda yaşayan insanlar Hunlar'a hizmet etmeye mecbur edilmişlerdir. Loulan ve Gushi gibi ticaret yollarında bulunan Tarım Havzası devletleri “çoğunlukla Hunlar'ın gözü kulağı olmuş ve Han elçilerinin yollarını kesmek için silahlarını kullanmışlardır.” Bir Hun elçisi, hükümdar tarafından verilen bir güvenilirlik nişanesi taşıdığında, yolunun üzerindeki bütün kabileler tarafından güvenlikleri ve yiyecekleri sağlanmaktaydılar. Bunun aksine Çin elçileri, bedelini ödemeksizin gıda veya at alamıyorlardı. Bu nedenle Çinli elçilerin şikâyetinde buldukları kaydedilmiştir. Hunlar, tâbi devletlerden aldıkları vergiyi siyasi bütünlük ve devletlerinin ekonomik refahı için kullanmışlardır³⁹. Yani elçilerin yeme-içme, konaklama, güvenlik vb. ihtiyaçları bu şekilde sağlanmıştır.

Türk Devletleri tarafından XI. yüzyıldan beri kullanıldıkları tespit edilebilen kervansaraylar, bugün bile benzerleri olmayan geniş ölçüde teşkilatlandırılmış sosyal yardım müesseseleridir. Kervan ve hac yollarını emniyete almak amacı da taşıyan kervansarayların bilinen en eskisi, VIII. asırdan kaldığı kabul edilen Semerkand'ın güneyinde Afganistan sınırına yakın Tirmiz civarında bulunan harabedir. Bu kervansarayın ne plan, ne mimari, ne de dış görünüşü bakımından Selçuklu döneminde yapılanlara benzemediği kaydedilmiştir. Yine harap durumda olan fakat kesin tarihi bilinen kervansaray, Merv yakınındaki Ribât Malik'tir (1080). Nişabur-Merv yolunda Afganistan sınırına yakın ıssız bir bölgede ise, 1114 tarihli, 1153'te

³⁷ Gumilëv, **Eski Ruslar**, s.153.

³⁸ **A.e.** , s.154.

³⁹ Nicola Di Cosmo, “Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi”, **Türkler**, I, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.1094.

Sultan Sencer'in hanımı Türkân Hatun tarafından tamir ettirilen Ribât Şerif bulunmaktadır⁴⁰.

Budizm ile ilgili olan Hunlar'ın hükümdarı Meng-sün'ün hizmetinde şramanalar (Uygurlar'daki bahşı) bulunmakta idi. Bunların en meşhuru olan Hindli rahip Dharmaksema veya Dharmarakşa idi. Bu rahibin yolculuğu esnasında hanlarda kaldığı belirtilmiştir⁴¹. Meng-sün'ün hizmetine 412 yılında girdiğine göre, V. yüzyılda seyahat güzergâhlarında konaklama yerlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Yolların ana güzergâhlar haline gelmesinde güvenlik, su kaynakları ve konaklama yerleri önemli etkenler olmuşlardır. Dağ ve geçitler üzerindeki yollarda emniyeti ve yolcuların kısa süreli barınmalarını sağlamak için tesisler inşa edilmiştir. Emevî, Abbasî, Memlûk Devletleri'ndeki ribâtlar, Selçuklular'da yerlerini çok daha teşkilatlı olan kervansaraylara bırakmışlardır⁴².

Ribâtlar, askeri amaçlı müstahkem yapılarıdır. Başlangıçta cihad için hazır tutulan atların bağlandığı ve murâbitların (buralarda toplanan gönüllü askerlerin) konakladığı basit çadırlardan ibaretken, giderek müstahkem yapılara dönüşmüşlerdir. Ticaret yolları üzerinde inşa edilenleri, İslamlaşmanın tamamlanmasından sonra kervanların güvenlik ve konaklama ihtiyaçlarını sağlamaya yönelik birer kervansaray niteliği kazanmışlardır⁴³.

Hanlar, malların üretildiği ve ticaretinin yapıldığı, isimlerini de buralarda üretilen mallardan alan yerlerdi. Günümüzde ise, şehir içinde ticaret amacıyla inşa edilen yapılara han adı verilmektedir⁴⁴.

⁴⁰ Oktay Aslanapa, "Ortaçağda Türklerin İleri Bir Sosyal Müessesesi: Kervansaraylar", **TKAE**, İstanbul, Mart/1963, s.26.

⁴¹ Emel Esin, "Gök-Türklerin Ecdâdından Tsü-K'ü Meng-Sün (M.367-433) Devrinde San'at", **Türk Kültürü**, S.100, Y.IX, İstanbul, TKAE, Şubat/1971, s.319.

⁴² M. Yaşar Ertaş, "İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)", **TKİD**, S.15, İstanbul, Kocav Yay. , 2006, s.2.

⁴³ İsmail Yiğit, "Ribât", **DİA**, XXXV, İstanbul, 2008, s.76 ve 78.

⁴⁴ Şebnem Akalın, "Kervansaray", **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s.299.

Şehirler arasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçlara cevap verecek şekilde olan yapılara ise kervansaray adı verilmiştir. Kervanların geçici olarak konaklayıp dinlendikleri bu yerlerde, Eski Türkçe’de “arkış⁴⁵” denilen kervancıların taşıdıkları emtianın ticareti de yapılabilmekte idi⁴⁶.

“*Ribâtlar, sınır boylarında ve stratejik yerlerde ordu birlikleriyle binek hayvanlarının konakladığı, ileri harekâtlar için askerî amaçlı yapıları.*⁴⁷”. Ribâtların savunma duvarları, içeriye girişi sağlayan tek ana kapısı, ahır, ambar, askeri barınma bölümleri ve gözcü kuleleri bulunmakta idi. Maveraünnehir’deki menzillerle, Türkistan’daki etrafi korunma duvarlarıyla çevrili olan büyük çiftlikler de zaman zaman aynı amaçla kullanılmışlardır. Ribâtların kervansaraylara dönüşmesinde bunun da payı vardır. Maveraünnehir’de VIII. ve IX. asırlarda da ribâtlar kurulmuş fakat IX. asrın sonlarından itibaren İslam dininin yayılmasıyla işlev değiştirerek hankâh ve özellikle ticaret yolları üzerindeki kervansaraylara dönüşmüşlerdir. Ribâtların nitelik değiştirmesiyle Mısır, Suriye ve Filistin’de “derişlere mahsus zaviye, kimsesizleri ve hacıları barındıran misafirhane”, Maveraünnehir ve İran’da ise XI. yüzyıldan itibaren kervansaray manasında kullanıldıkları anlaşılmaktadır⁴⁸.

Gazneli Mahmud’ un emriyle Firdevsî’nin anısına Meşhed yakınında Serahs yolu üzerinde yaptırılan Ribât-ı Mâhî/ Ribât-ı Çâh (410/1019-20) en erken Türk kervansarayı olarak zikredilmektedir. Karahanlı hükümdarı Şemsülmülûk Nasr b. İbrahim tarafından Buhara-Semerkant yolu üzerinde yaptırılan Ribât-ı Melik’in (471/1078-79) yalnızca taç kapısı günümüze kalabilmiştir⁴⁹.

Bugün Altınapa barajı suları altında kalan Altınapa Kervansarayı, Selçuklu döneminin Konya-Beyşehir yolu üzerinde bulunmakta idi⁵⁰.

⁴⁵ Nebi Bozkurt-Ahmet Turan Yüksel, “Kervan”, **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s.298.

⁴⁶ Akalın, **a.g.m.** , s.299.

⁴⁷ **A.y.**

⁴⁸ Akalın, **a.g.m.** , s.299-300.

⁴⁹ **A.y.** , s.300.

⁵⁰ Mahmut Akok, “Konya’da Üç Tarihi ve Mimari Eser. Altınapa Kervansarayı, Hasbey Darülhuffazı ve Selim II. İmaretî”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.XX-I, Ankara, TTK, 1973, s.5.

Farsça “kârban” kelimesinden gelen “kervansaray”, S.Bayram tarafından şöyle tanımlanmıştır: “*Yollar üzerinde kervanların dinlenmesine ve gecelemesine mahsus büyük han*⁵¹”. Eşkîyaların saldırılarından korunma amacıyla müstahkem yapılmış bu binalarda ocaklı yatakhaneler, eşyaları koyacak mahzenler, hayvanlar ve arabaları koyacak ahırlar, araba tamirhanesi, nalbant, kahvehane, mescit vs. bulunmakta idi. Kervansaraylar, Türkistan’da ribât adıyla kullanılmakta idiler⁵².

C. Protokol Kuralları ve Elçilerin Protokoldeki Yerleri

Türk hakanlarının otağlarında savaşta ve barışta değişmeyen belirli bir oturma ve yer alma düzeni mevcuttu. “...*ananeye göre bu yer ve pay meselesi ilk olarak Oğuz Han tarafından yasaya bağlanmış ve Oğuz Hanın koyduğu kaideler değişmez telakki [telâkki] edilmiştir*”⁵³. “*Mevki*” anlamındaki “*Orun*⁵⁴” ve “*pay*” mânâsındaki “*ülüş*” adı verilen kurallardan oluşan bu sisteme, gelen yabancı elçiler de şahit olmuşlar ve kendileri de gereken kuralları uygulama konusunda dikkat etmişlerdir. Bazen de hakanın görevli memurlarınca yönlendirilmişlerdir. Orun, toylarda hangi kabile mensubunun nereye oturacağını, hangi devlet erkânının ayakta, hangisinin diz üzerinde olacağını ve tahtın neresinde bulunacağını tespit ederken; *ülüş* de ziyafette kimin, yemeğin neresinden alabileceğini belirlemektedir⁵⁵.

“**Şecere-i Türk**”te, Gün Han’ın topladığı toya “Kadın erkek büyük küçük herkesin” katıldığı belirtilmektedir.⁵⁶ Eski Türkler’de toy ve şölenlerde Han, milletine ziyafet çekiyordu, fakat bu ziyafetler aynı zamanda birer toplantı niteliğinde idi. Çünkü savaş ve barış kararları buralarda alınırdı. Devlet ileri

⁵¹ Sadi Bayram, “Kervansaraylarımız”, **Millî Kültür**, C.1, S.8,Y.1, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ağustos/1977, s.42.

⁵² Bayram, **a.g.m.**, s.42; Celâl Esad Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, II, İstanbul, MEB Yay. , 1965, s.1052.

⁵³ Babaoğlu, **a.g.e.**, s.82.

⁵⁴ Kayabalı- Arslanoğlu, **a.g.m.**, s.879-880.

⁵⁵ Mehmet Seyitdanlioğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, TAD, Ankara Üni. DTCF. Tarih Bölümü, XXVIII, S.45, Ankara 2009/Mart, s.8-9.

⁵⁶ Babaoğlu, **a.g.e.**, s.65.

gelenleri yanında, halkın da katıldığı bu kalabalık toplantıda karışıklığa meydan vermemek için belirli bir düzen gerekliydi. Bu nedenle toy ve şöenlerin bir düzeni ve kuralı vardı. Her bir kabilenin, yeri ve yiyeceklerden alacağı pay belli idi. Eski Türkler’de Hunlar’dan itibaren her yıl farklı amaçlarla üç ayrı toy düzenlenmekte idi. Bu toplantıların en önem arz edenini, hiç şüphesiz kağanın yanında, hatun, aygucu/üge, şadapıt, tarhan, apa, erkin, tudun, ilteber denilen beylerle, prensler, buyruklar tâbi boyların ve yabancı temsilcilerin katılımlarının zorunlu olduğu, sonbaharda dokuzuncu ayda (bugünkü takvimle Ekim’de) yapılanı idi. Çünkü bu resmî ziyafette hazır bulunmak, itaat ve saygının bir ifadesi idi⁵⁷.

725 senesi Nisan’ında İmparator, Çinliler’in atalarını anmak üzere her yıl düzenledikleri Fêng-shan töreni için çıkılacak doğu gezisine davet etmek için Chung-shu-chih-shêng dereceli veziri **Yüan Chên**’e, vekil Hung-lu-ch’ing unvanını vererek Göktürkler’e elçi olarak yollamıştır. Bilge Kağan’ın Kül Tegin, Tonyukuk ve diğer erkânıyla birlikte elçiye verdiği bu ziyafette hatunu da yanında yer almıştır⁵⁸.

Bunun yanı sıra protokolün gerektirdiklerine uymak da saygı ve görgünün bir ifadesi idi. Çünkü bu kurallar, as-üst ilişkisinde oluşabilecek yanlış anlamaları engellemeye yönelikti. Bunun aksi bir durumda, yaşanan gerginliklerin tarihte pek çok örneği vardır: 613 yılında Sibir-han’ın elçisi bir davette imparator ile aynı hizada oturmuş, elçi hatasını anlasa da olaylar olumsuz yönde değişmeye başlamıştır⁵⁹.

Türgiş Kağanı Sou-lou’nun, 729 yılında eski dostluklarının devamı mahiyetinde İmparator Hiuen-tsong (712-755)’a gönderdiği elçisi **Che-tche-a-pou-se (Şe-çe-apuse)** sarayın Feng Köşkü’nde karşılanmıştır. Fakat aynı anda II. Göktürk Devleti’nin elçisi de saraya geldiği için, Çin İmparatoru’nun verdiği ziyafet sırasında bir protokol krizi yaşanmıştır. Göktürk elçisi, Çin protokol yetkililerine: *“Türgiş Devleti küçüktür. Menşe bakımından da Türk soyundandır. Bu sebeple birinci sırayı alma hakkına sahip değildir”* diyerek devletin büyüklüğünü ve itibarını dile

⁵⁷ Kafesoğlu, “Eski Türklerde”, s.218; K. Shiratory, **On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t’u Toyo-Bunko**, S.5, Tokyo, 1930, s.27 vd.

⁵⁸ Chang, **a.g.e.**, s.181.

getirmek istemiştir⁶⁰. Bunun üzerine Türgiş elçisi: “Bugün için bu ziyafet benim şerefime hazırlandı. İkinci sıraya geçemem” cevabını vermiştir. Çin saray görevleri kısa bir müşaverenin ardından Göktürk elçisini, ziyafette doğuda kurdukları çadıra, Türgiş elçisini de batıda kurdukları çadıra alarak çözüm bulmuşlardır. Ziyafetten sonra Çin İmparatoru Türgiş elçisine unvan ve hediyelerini sunmuştur⁶¹.

758 yılında Uygurlar, Moyunçur Kağan ile Ning Kuo unvanlı Çinli Prenses’in evlenmesi isteğiyle elçiler göndermişler ancak Abbasîler’in bazı şefleri ile aynı zamanda Çin Sarayı’nda bulunmaları, huzura giriş sırası konusunda problem çıkmasına sebep olmuştur. Teşrifat memurları, elçileri aynı anda farklı kapılardan içeri almakla çözüm yolu bulmuşlardır⁶².

Sultan Alp Arslan’ın tahta çıkınca Abbasî halifesine gönderdiği elçilik heyeti Halife’nin huzurunda iken bir teşrifat münakaşası yaşanmıştır. Kadı’l-Kuzât Ebû Abdillah Dâmğânî, Selçuklu elçisi Kadı ‘Amr’ın kendisinden daha üstte oturmasına itiraz etmiştir. Aslında Halifelik baş kadısı oturma düzeni konusunda haklı olmasına rağmen, elçilik heyetinin misafir olduğu gerekçesiyle itirazı dikkate alınmamıştır⁶³.

Eski Türk devletlerindeki bu düzen, Selçuklular’da da devam ettirilmiştir. Nizâmü’l-mülk, ekâbirin her nerede duracaklarsa her zaman aynı yerlerini almalarını, yanlış yere gidenlerin uyarılmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca hazineye daima yirmi takım has silah bulunmasını, yabancı temsilciler geldiğinde gûlamların bunlarla donatılmış bir biçimde tahtın etrafında durmalarını söylemiştir⁶⁴.

Hükümdar saray dışında sefer halinde iken, resmî hayatına at unsuru da girdiğinden duruma uygun tedbir ve protokol kuralları getirilirdi. Ancak, sarayda ve otağda değişmeyen esas, devleti temsil eden hükümdarın ve kabullerin yapıldığı

⁵⁹ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.222.

⁶⁰ Salman, *a.g.e.*, s.57.

⁶¹ *A.e.*, s. 57-58.

⁶² Çandarlıoğlu, “*Uygur Sarayına*”, s.63.

⁶³ Köymen, “*Alp Arslan*”, s.81.

⁶⁴ *A.e.*, s.18.

mekânın mümkün olduğunca ihtisamlı görünmesi idi. Atların altın ya da gümüş işlemeli eyerlerle hazırlanması da bu esasın gereği idi⁶⁵.

D. Elçilerin Maiyetleri

a. Tercüman

Elçilik heyetlerinde elçiden başka pek çok meslek erbabı da yer almakta idi. Çince “k’i-wan-chen” (k’iêt-miwən-t’şiên)= “kelmürçin” ; Moğolca’da “kelemürçi⁶⁶” yani “tercüman, yorumcu” heyetin olmazsa olmazlarındandı. Kuman/Kıpçak lehçesinde tercümana “tolmaç ya da tılmaç” denilmekte idi. Farsça bir kelime olup Osmanlı Türkçesi’nde de kullanılmış olan “dilbend / dilbent⁶⁷” “tercüman” kelimesinin karşılığı idi.

b. Ulak

Çince’de “fu-chu-chen (pi’uət-t’şiên) = “pürtükçin”; Moğolca’da “örtegeçi(n)” şeklinde ifade edilen “uşak, ulak, posta tatarı” da sözlü mesaj, mektup, belge vs. götüren kişi olması hasebiyle bir nevi elçilik görevini yerine getirmekte idi. “Posta tatarı, ulak” anlamında Çince “ hien-chen” (ğam- t’şiên) “ğiam-çin”; Moğolca “ jamçin”; Türkçe “yam” kelimesi de kullanılmıştır.

Siyasetnâme’de, devlet işlerinin yolunda gitmesi için “ulak/postacı” göndermenin önemi dile getirilmiştir. Ulaklar belli başlı yollara, belirli mesafelere gönderilmekte idiler. Öyle ki; “...elli fersahlık yerden olan her haber gece gündüz

⁶⁵ Köymen, **a.g.m.** , s.51.

⁶⁶ Ferdinand D. Lessing, **Moğolca-Türkçe Sözlük**, çev. Günay Karaağaç, Ankara, TDK, 2003, s.715.

⁶⁷ Çağbayır, **a.g.e.** , s.1222.

*yetişir*⁶⁸ denilmektedir. Ulakların içlerinden kalmamaları için, geçmişteki adet üzere, onlara yardım eden “naib”lerinin olduğunun bildirilmesi, Eski Türkler’de de usulün bu olduğuna işaret etmektedir.

c. Kapıcı

Çince “k’o-po-chen” (k’a-b’ak- t’řiēn)= “qabaın”; Moğolca “qağaı” (“kapatan” manasında) veya “qabağın” yani “kapıcı” ise elçileri hakanın huzuruna alma ve uğurlama işi ile meşgul olmuş olmalıdır.

d. Kâtip

Çince’de “pi-tē-chēn” (b’ji-tāk- t’řiēn)= “bitekin”, Moğolca’da “biēi/ biigei/bitigei”, Türkçe’de “bitikçi/ bitigçi/ ya da bidgi er⁶⁹” denilen ve idarî bir unvan olan “kâtip, yazıcı” yine elçinin birinci derecedeki mahiyetlerindendi. Haussig, Türkçe “biti” kelimesinin, Çince’de fira kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “pi”⁷⁰ kelimesinden geliştirilmiş olduğu fikrindedir.

Kâtiplik mesleğine M.Ö. III. bin yılından itibaren rastlanmaktadır. Eski Mısır’da kutsal bir meslek olan kâtiplik, aynı zamanda yüksek bir devlet memurluğu statüsüne sahipti⁷¹. Mezopotamya toplumunun st düzey âilelerinden gelen kâtiplerin baba mesleği grubu içinde elçilerin de bulunduğu tespit edilmiřtir⁷².

Kâtipler, iyi bir üsluba sahip, zarif yazı tarzı olan, kadastrodan anlayan, kıymet takdiri yapabilen, vergi, ordunun idâresi ve hukukî konularda kuralları bilen, tecrübeli kişilerdi. Kâtiplikten vezirliğe geçen kişinin ise, hukuk ilmini bilmesi

⁶⁸Nizamlmlk, **a.g.e.** , s.113.

⁶⁹Gme, **a.g.m.** , s.131.

⁷⁰Haussig, **a.g.e.** , s.198-199.

⁷¹Nuray Yıldız, “Eskiçağ Kültür Tarihinde Kâtip”, **TED**, S.16, İstanbul, İstanbul ni. Ed. Fak. , 1998,s.1.

⁷²Yıldız, **a.g.m.** , s.3.

gerekliydi⁷³. Kâtiplerin hat kabiliyeti kadar mektupta kullandığı üslubun önemini şu örnek ortaya koymaktadır: Su-lu'nun hatunu Chiao-he, bir elçiyi on bin kadar atı satmak için bir mektupla Anhsi Genel Valisi Tu-hsien'e göndermiştir. “*Mektubun üslubu [üslûbu] emreder bir tarzda olduğu için, Tu-hsien elçiyi dövdürüp tutuklatmıştır. Bu arada kış mevsimi olduğu için atların hepsi donarak ölmüştür*”.

Eski Türk saraylarında çeşitli dilleri bilen kâtipler bulunmaktaydı. Mesela, V.yüzyılda Tobalar'da “kâtip” anlamındaki “biticin” (bitikçi/yazıcı) kelimesi kullanılmıştır⁷⁴. Anadolu Selçukluları'nda Farsça ve Arapça dışında Latince ve Yunanca bilen kâtipler de vardı⁷⁵.

“Kutadgu Bilig”de “bitig”, “mektup”, “bitici/bitig” de “mektubu yazan kişi, kâtip” anlamındadır. Her ne kadar iletiler şifahi olarak bildirilse de, mektuplar, elçilerin can güvenlikleri açısından önemli idi. Dolayısıyla mektubu yazan saray görevlilerinin bilgi, beceri ve güvenilirlikleri devreye giriyordu.

- “*nece me bilig bilse begler özi bitigçi kerek ol bitişe söz: Beyler ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, sözlerini yazmak için onlara yine de kâtip lâzımdır.*”; “*bitigçike aygu kerek iç sözün küdezse bitigçi öküş ya azın: Kâtibe sırları söylemek icap edecektir; kâtip, az veya çok olsun bunları gizli tutmalıdır*”⁷⁶.

- “*bitigçi biliglig ukuşlug kerek hatı uz belagat takı edgürek: Kâtip bilgili ve akıllı olmalı, güzel bir hatta ve üstün bir belâgate sahip olmalıdır*”⁷⁷.

- “*bitigde hat uz bolsa açlur köngül okıgu kelir baksa avnur köngül: Mektubun yazısı güzel olursa, gönül açılır; onu görünce, onu görünce insan okumak ister, gönül avunur*”⁷⁸.

⁷³ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük” , **TAD**, Ankara Üni. DTCF. Tarih Bölümü, V, S.8-9, Ankara 1967, s.92, dp.112.

⁷⁴ Haussig, **a.g.e.** , s.198-199.

⁷⁵ Delilbaşı, **a.g.e.** , s.75.

⁷⁶ **A.e.**

⁷⁷ **A.e.**

⁷⁸ **KB I Metin**, s.280, 280, 282, 282; **KB II Çeviri**, s.198, 198,199, 199, Beyitler 2674, 2675, 2693, 2694.

Sultan Tuğrul Bey, Nişabur'a gidince İmam Muvaffak'tan kendisine Arapça'ya hâkim bir kâtip tavsiye etmesini istemiş; imam da Arap dili yanında Türkçe, güzel yazı yazma, güzel ve açık konuşma, fenn-i istifâ ve siyakat konularına da vâkıf olan Kündürî'yi tavsiye etmiştir⁷⁹.

Selçuklu vezirlerinden Kündürî ile Nizâmü'l-mülk'ün kâtiplik mesleğinden oldukları bilinmektedir. Çünkü Abbasiler'de vezirler küttâb sınıfından seçilmekte idiler. Büyük Selçuklu Devleti'nde de bu usûl devam ettirilerek Abbasi vezirleri formasyonuna haiz, diplomatik belgelerin hazırlanması ve malî konularda tecrübeli kişiler vezir olarak tayin edilmişlerdir⁸⁰. Sultan kâtipliği en önemli görevlerden biridir. Sâsânî hükümdarı Ardeşir (226-240): “*Her hükümdarın vezir, nedim, kâtib (debir) ve hâcib'ini iyi seçmesi gerekir. Çünkü sultanın selâmeti vezir sayesinde mümkündür, nedim'i aklını gösterir, kâtib fazilet ve bilgisini isbat [ispat] eder, hâcib'i ise siyasetinin delilidir.*” demiştir⁸¹.

e. Kılavuz

Kılavuzlar, yönetiminde tecrübeli, yüksek askerlik bilgisi olan çok önemli mevkide bulunmuş olan kişilerdir⁸².

Kuman/Kıpçak Türkçesi'nde “kalauz”, Soğdca “kulabuz”>kulağuz, Eski Türkçe'de kula: vuz, DLT'de “kılavuz” şeklinde kullanılmıştır⁸³. Eski Uygur Türkçesi'nde “kılavuz” ya da “rehber” manasını, “yolcu⁸⁴” kelimesi karşılamıştır. P. Golden'in “kılavuz” kelimesi ile ilgili S.G. Clauson'dan aktardığı bilgi şöyledir: “*Βοοκολαβράς (?+qolabur, qulabuz'un 'kılavuz' Oğurcası*”. Ayrıca dipnotunda “qulâvuz”, kökeni karanlık bir kelime şeklinde açıklama yapılmıştır. Çağatayca'da

⁷⁹ Taneri, **a.g.m.** , 1967, s.87.

⁸⁰ **A.y.** , s.82.

⁸¹ **A.y.** , s.87, dp.79; Ravendî, **Farsça met.** , 97; **Türkçe trc.** , s.96.

⁸² İ. Kayabalı-C.Arslanoğlu, “Tarih Boyunca Türk Ordusunu Meydana Getiren Türk Devlet, Beylik ve Hanedanlıkları (Kaynak-1), **Türk Kültürü**, S.130, Y.XI, İstanbul, TKAE, s.877.

⁸³ Çağbayır, **a.g.e.** , s.2829.

⁸⁴ Caferoğlu, **a.g.e.** , s.302.

“adaşçı”⁸⁵, “kılavuz, rehber” anlamına gelmektedir. A.Temir, “yirçi/yerçi” için eski ve yeni lehçelerde “kılavuz”⁸⁶ anlamında demektedir.

f. Vezir

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla Tuğrul Bey (1038-1063) tarafından tesis edilen vezirlik makamına Cüveynî, Kevbânî, Sâlâr⁸⁷-ı Buzgân olarak da bilinen Ebu'l-Kasım Buzgânî⁸⁸, Ebu'l-Feth Râzî, Reisü'l-rüesâ Mikâil, Ebu Ahmet Dihistânî Amrek, Amîdü'l-mülk Ebu Nasr Kündürî getirilmişlerdir. Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) devirlerinde ise, Nizâmü'l-mülk vezirlik yapmıştır.

Ayrıca vezirlerin aristokrat sınıftan ve toprak sahibi olması gerekliydi. Kündürî ile Nizâmü'l-mülk, birer dihkân (çiftçi, rençber, köy ağası) oğulları idiler ve Kündürî kendisi de bir dihkândı⁸⁹.

Buzgânî Selçuklu hizmetinde bulunmadan önce, uzun süre Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal ile mektuplaşmış, 1038 yılında kuvvetiyle birlikte Selçuklular'a itaatini bildirmiştir⁹⁰.

Nizâmü'l-mülk, babasıyla Horasan valisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin maiyetinde ve sonra da Horasan İsfesâlârî'nin hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra Çağrı Bey'in Belh valisi tarafından vilayet işlerine memur edilmiş, oradan da Çağrı Bey'in tavsiyesiyle kâtip olarak Alp Arslan'ın vezirliğini yapmıştır⁹¹.

⁸⁵ Abdülkadir İnan, “ “Adaş” ve “Sağdıç” Kelimelerinin En Eski Anlamları”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara TTK,1968, s.302.

⁸⁶ Temir, **a.g.m.** , s.1121.

⁸⁷ Buzgânî, Gazneli Devleti'nde sâlâr rütbesinde bir ordu mensûbu olarak bulunduğu için bu unvanla da anılmaktadır. Bkz. Taneri, “**Büyük Selçuklu**, s.84.

⁸⁸ Buzgânî, Gazneli Devleti'nde sâlâr rütbesinde bir ordu mensûbu olarak da bulunmuştur. Köymen'e göre devletin ilk veziri Buzgânî iken, A. İkbâl Nahcivânî'nin ise Ebu'l-Feth Râzî'yi kabul ettiği; Buzgânî'nin 1044 yılında Tuğrul Bey'in veziri olduğunu belirttiği kaydedilmiştir. Bkz. Taneri, **a.g.m.** , s.83, dp.54; M.A. Köymen, **Büyük Selçuklu**, II, s. 64.

⁸⁹ Taneri, **a.g.m.** , s.85.

⁹⁰ **A.y.** , s.86.

Ebu'l-Feth Râzî'nin ise, İsfahan hâkimi Alâü'd-devle Kâkeveyh'in ve sonra da oğlu Ferâmuz'un veziri iken elçilikle görevlendirilerek Selçuklular'a gönderildiği, Tuğrul Bey'in teklifini kabul ederek Selçuklu veziri olduğu bilinmektedir⁹².

Reisü'l-rüesâ Mikâil, Gazneliler devrinde sarayın önemli görevlerinde bulunmuş ve Çağrı ile Tuğrul Bey'in üzerine gönderilen ordunun kethüdalığını yapmıştır⁹³.

Ebu Ahmet Dihistânî Amrek, "rıbât-ı kussar" da malî işler memuru idi⁹⁴.

Hükümdara destek olacak akıllı, bilgili ve hâkim idâre adamları gereklidir. Bu görevlilerin başta geleni vezirlerdir.

"...vezir beylerin eli demektir; onlar işleri bu ellerle görürler" "...bey için vezir lüzumludur; vezir iyi olursa bey rahat uyur" "Beylerin yükünü yüklenen vezirdir; beyliğin temelini sağlamlaştıran da vezirdir" "Bir beye yol gösteren vezirdir; halka muhâfızlara ve hizmetkârlara nizam veren odur" . "Eger vezir yuları ters tarafa çekerse, her şey ters olur"⁹⁵. "Padişah (vezir ve mutemed adamlarının), devlet işlerini usulünce [usulünce] idâre edip etmediklerini gizlice daima sormalıdır. Çünkü padişahın ve memleketin iyiliğe ve karışıklığa düşmesi onlara bağlıdır. Vezirin iyi ve parlak olduğu zaman memleket mamur olur; ordu ve reâyâ memnun ve rahat olurlar. Padişahın gönlü ferah olur. (Vezir) kötü olunca, memlekette karışıklık doğar ki, telâfisi güç olur. Padişahın daima zihni karışır, üzülür ve mustarip olur; Vezir, padişahı iyi ad sahibi ve dünyaca tanınmış yapar. Büyük olmuş bulunan ve cihân'a emir vermiş olan ve adını iyiliği ile kıyamete kadar götürecektir olan padişah (bunlara) iyi rey sahibi vezir yüzünden ulaşmışlardır"⁹⁶.

⁹¹ Taneri, **a.g.m.** , s.87-88; Hondmîr, Düstûr, 150-151; İbn Hallikan, İng.terc. 413.

⁹² **A.y.** , s86-87.

⁹³ **A.y.** , s.87.

⁹⁴ **A.y.**

⁹⁵ **KB**, Beyitler 2181,2182, 2183, 5336-5337; Uydu, **a.g.m.** , 1992, s.433.

Vezirin taşınması gereken vasıflar şöyle sıralanabilir:

1. Akıllı, zeki olmalı⁹⁷,
2. Bilgili olmalı⁹⁸,
3. Asil bir aileden gelmeli⁹⁹,
4. Halk içinden yükselmiş, seçkin insan olmalı¹⁰⁰,
5. Hizmete hazır olmalı, hizmette kusur etmemeli¹⁰¹,
6. Emanete karşı titiz olmalı¹⁰²,
7. Sır saklamayı bilmeli¹⁰³,
8. Dürüst, güvenilir olmalı¹⁰⁴,
9. Yüzü güzel ve kıyafeti düzgün olmalı¹⁰⁵,
10. Saçı sakalı düzgün olmalı¹⁰⁶,
11. Takva sahibi olmalı¹⁰⁷,
12. Özü sözü bir olmalı¹⁰⁸,
13. Sakin tabiatlı, hiddetten uzak ve yumuşak olmalı¹⁰⁹,
14. Asil tabiatlı olmalı¹¹⁰.

Ünlü Göktürk veziri Tonyukuk, bir sınır gümrük memurunun oğlu olarak Çin’de doğup Çin’de büyüdüğü için Çinliler’i çok iyi tanıyordu¹¹¹. Yüksek Türklük gururu ve şuuruna sahipti. Geçmişte yapılan doğru ve yanlışları ayırt edebilecek güçlü bir muhakeme becerisine sahipti. Bunun farkında olarak yazıtlara, “*Tanrı bilgi*

⁹⁶ Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.225; Uydu, **a.g.m.** , 1992, s.433.

⁹⁷ **KB**, Beyitler 185, 2188-2189, 2222.

⁹⁸ **A.e.** , Beyitler 2185, 2188, 2218.

⁹⁹ **A.e.** , Beyitler 2186, 2189, 2194-2195, 2197.

¹⁰⁰ **A.e.** , Beyit 2184.

¹⁰¹ **A.e.** , Beyit 2237.

¹⁰² **A.e.** , Beyit 2237.

¹⁰³ **A.e.** , Beyit 2677.

¹⁰⁴ **A.e.** , Beyitler 2186 ve 2211.

¹⁰⁵ **A.e.** , Beyitler 2208, 2213, 2215.

¹⁰⁶ **A.e.** , Beyit 2217.

¹⁰⁷ **A.e.** , Beyitler 2186, 2190-2192.

¹⁰⁸ **A.e.** , Beyit 2235.

¹⁰⁹ **A.e.** , Beyit 2209, 4140.

¹¹⁰ **A.e.** , Beyitler 2187, 2195, 2197.

¹¹¹ Türükoğlu Gök-Alp, “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: V Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Tabğaç Budunu III”, **Türk Kültürü**, S.209-210, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Mart-Nisan/1980, s.185.

verdiği için” “İlteriş Kağan olunca... bilicisi, yardımcısı doğrudan doğruya ben idim”¹¹² diye kaydettirmiştir.

Selçuklular’da hükümdarın vekili sıfatıyla, onun müsaadesiyle ve denetimi altında devletin bütün işlerini sevk ve idare eden vezirler, yabancı ve vasal hükümdarlar veya onların elçileriyle olan münasebetlerde de görevli idiler¹¹³.

Selçuklular’da vezirlerin kimi zaman da kız istemek üzere elçi tayin edildikleri bilinmektedir. Sultan Tuğrul Bey, halifenin kızını istemek üzere veziri Kündürî’yi görevlendirmiştir. Kündürî, beraberinde emirler, hâcibler, kadılar ve şahitlerden oluşan kalabalık bir heyet ile halifeyi iki defa ziyaret etmiştir¹¹⁴. Yine Kündürî, Çağrı Bey’in kızı Arslan Hatun (Hatice)’un halife ile nikâh merasimlerinde hazır bulunmuş, halife Kaim, veziri resmi bir törenle huzuruna kabul etmiş ve Selçuklu erkânını takdim etmesini emretmiştir. Amîdü’l-mülk Ebu Nasr Kündürî, futa bağlanıp Selçuklu ileri gelenlerini kabul etmiştir¹¹⁵.

Kündürî, daha sonra divan-ı işraflık yapmıştır. A.Taneri, Hüseyinî’nin verdiği, Kündürî’nin ilk görevinin hâciblik olduğu bilgisine, ancak Türklerden hâcib olabileceği gerekçesiyle şüpheyile bakmıştır¹¹⁶.

Vezirler gerektiğinde hükümdarın seyahatlerinde ve ziyaretlerinde refakat ederlerdi. Refakatleri sırasında tercümanlık görevini de üstlenirlerdi. Bu nedenle elçilik görevini yerine getiren vezir dil bilmek zorunda idi. 1087 yılında Melikşah, Bağdat ziyaretine veziri Nizâmü’l-mülk refakatinde gitmiş ve halifenin veziri Zahîrî’-d-din Ebû Şucâ tarafından karşılanıp ağırlandıdır. Nizâmü’l-mülk, Sultan’ın halife Muktedî’yi ziyareti sırasındaki resmî merasimde huzura giren

¹¹² Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 41. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay. , 2008, s.67; Tonyukuk, Güney, satır 7.

¹¹³ Taneri, **a.g.m.** , s.98-99.

¹¹⁴ **A.y.** , s.153.

¹¹⁵ **A.y.** , s.136-137.

¹¹⁶ **A.y.** , s.87.

Selçuklu erkânını halifeye tercümanlık ederek takdim etmiştir. Yine Kündürî de Tuğrul Bey'in halife Kaim'i ziyareti esnasında tercümanlık yapmıştır¹¹⁷.

g. Kanar

Kanar: Tuna Bulgarları hükümdarı Omurtag'ın (814-831)babası Krum Han (803-814) adına yaptırdığı Madara Kabartmaları kitabelerinden birinde Krum'un, oğlu Omurtag'ı "Kanar" olarak atadığından bahsedilmiştir. AyrıcaTuna Bulgarları'nda Kanar-Tigin şeklinde bir özel isim de kullanılmıştır¹¹⁸. G. Feher'e göre, "kanar": kan akıtma, kan akıtan, kan hakimi manalarına gelmektedir. "Kanarlar", ülke dahilindeki şahsî çekişmelerde, antlarda, anlaşmalarda en büyük hâkim olarak vazife yaparlardı. Sonunda ise kan akıtırlardı. Bununla bir nevi söz verilip sadakat gösterilirdi. Bunlar aynı zamanda diplomatik şahıslardı. Dahildeki ve ülkeler arasındaki belgelerin imzalanmasında en yetkili kimselerdi. Kısaca çok mühim yeminlerde, anlaşmalarda kanın akıtılmasını sağarlardı¹¹⁹. Feher'in dâhildeki ülkeler ve ülke dâhilindeki şahsi çekişmeler olarak belirttiği, tâbi olan devletler olmalıdır. Nitekim tâbi-metbû arasında da elçi göndermeler, yazışmalar, anlaşmalar görülmektedir.

Elçilerin maiyetleri hakkında verdiğimiz bilgilerden başka, bir de bu elçilik heyetlerinin kişi sayılarına değinelim:

Elçilerin maiyetlerindeki çeşitli unvanlardaki bu görevlilerin sayıları, durum ve zamana bağlı olarak değişebilmekte idi. Başlangıçta çok az sayıda kişi ile oluşturulan heyetler, zamanla ilişkilerin yoğunlaşması ve elbette güzergâhlar üzerindeki yolların daha bakımlı ve daha emniyetli, bu yollar üzerindeki konaklama imkânlarının daha konforlu hâle getirilmesi neticesinde sayıları yüzlerce kişiyi bulan elçilik heyetleri hâlini almışlardır. Bunda, kalabalık heyetlerin devletin ihtişamı ve

¹¹⁷ Taneri, **a.g.m.** , s.136; İsfahani, **Arap. met.**14, **Türk. met.** 11.

¹¹⁸ Donuk, **a.g.m.** , s.48.

¹¹⁹ G. Feher, **Die Inschrift Des Reiterreliefs Von Madara**, Sofya 1928, s.104-106'dan naklen bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Madara Kaya Kabartması ve Kitâbeleri", **Tarih Dergisi** Prof Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, S.35, İstanbul, İstanbul Üni. Yay. , 1994, s.49, dp.63.

gücünü ortaya koyması, hediye olarak götürülenlerin miktarlarının giderek artırılması, ticarî ilişkilerin kurulması, hükümdarların uluslararası ziyaretleri bizzat kendileri gerçekleştirmeleri gibi âmiller de etkili olmuşlardır.

I.Han döneminde Hun hükümdarları, önceden İmparator'u ziyaret etmek istediklerini bildiriyorlar ve Çin sarayına ziyaretleri bizzat kendileri gerçekleştiriyorlardı. M.Ö. 3 yılında Hun hükümdarı Wu Chu-liu'nun böyle bir isteği, Çin sarayında tartışmalara neden olmuştur. Çinli devlet adamları, bu ziyaretin gereksiz bir masraf oluşturacağı düşüncesiyle kabul edilmemesi gerektiği konusunda hemfikir olmalarına rağmen, içlerinden birinin savunduğu siyasî üstünlük için bu külfete katlanmanın bir zorunluluk olduğu görüşü, imparator tarafından yerinde bulunmuştur. Fakat ziyaretçi sayısına bir kısıtlama koyulmuş; yollanan bir elçi aracılığıyla, Hun hükümdarının beraberinde ancak iki yüz kişi getirebileceği bildirilmiştir. M.Ö.1 yılında, Hun hükümdarının saraya gerçekleştirdiği ziyaretinde yanında beş yüz kişi bulunmasından, hükümdarın bu kısıtlamayı pek de dikkate almadığı anlaşılmaktadır¹²⁰.

780'li yıllarda Uygurlar'ın tahtına ayanlardan T'un-ma-ka Tarhan, "Gasıp Kat Kutlug-Bilge-han" unvanıyla oturmuştur. Bu esnada Çin diplomasisinin desteğini –Çin elçisinden para alarak- sağlamıştır. 783'te yapılan anlaşma ile Han, Çin'in vasalı olmayı kabul etmiştir. Bu anlaşmanın bizim için önemli olan asıl maddesi ise, Uygur elçilik heyetinin personel sayısının iki yüz kişi ile sınırlandırılmış olduğunu belirten maddedir¹²¹.

¹²⁰ Onat, "Han Döneminde, s.617.

¹²¹ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.490.

II. EKONOMİK DURUMLARI

A.Elçilerin Gelirleri

Kaynaklarda elçilerin gelirleri konusuna değinilmemiştir. Fakat dönemlerinin en gözde meslek gruplarından ve en üst derecedeki unvanlara sahip kişilerden seçilen elçilerin gelir miktarlarının da meslek ve unvanlarına paralel olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan, seyahatleri esnasında ve ziyaret ettikleri memleketlerde kaldıkları süreçte, tüm masrafları devlet, devlet tarafından elçilere hizmet vermekle görevlendirilmiş tebaa ve vakıflar tarafından karşılandığından böyle bir kaygıları da olmamıştır.

B. Elçilerin Giderleri

Ziyaret ettikleri ülkelere kıymetli hediyelerle giden elçilerin ve maiyetlerinin yiyecekte tutun, konaklama, kılavuz, tercüman sağlanması ve hayvanlarının bakımına kadar tüm ihtiyaçları ziyaret ettikleri devlet tarafından karşılanırdı. Fakat bu durum özellikle küçük devletlerin üzerine ağır bir yük getirmekte idi. Sayıları yüzlerle ifade edilen heyetteki kişiler için yapılan masraf, getirdikleri hediyelerin değerinden kat kat fazla oluyordu. Üstelik heyetin dönüşünde hükümdarına sunulmak üzere verilen çeşitli hediyeler de cabası idi.

Batı memleketleriyle hediyeler vererek ve akrabalık tesis ederek ilişkiler kurup geliştirme politikasına giren Çin İmparatorluğu ile Ch'e-shih Krallığı arasında gelişen şu olay bunun iyi bir örneğidir: M.S.10 yılında, İmparator Wang Mang döneminde, Çin'den yeni bir elçilik heyetinin geleceğini öğrenen kral, Hunlar'a sığınmayı planlamıştır. Çünkü gelecek heyetin yiyecek ve hayvanları temin edileceği gibi kılavuz ve çevirmen de görevlendirecektir. Oysa daha önceki gelen heyetin verdiği ekonomik sıkıntı henüz atlatılamamıştır. Zira Çin, yılda beş ile on arasında

heyet göndermektedir ki, bu hem çok sık hem de sayıca kalabalıktır. Bir heyette en az yüz kişinin olduğu belirtilmektedir¹²².

922 yılında İdil Bulgarları'na gelen Bağdat elçilik heyeti, ülkenin en önemli gıda maddeleri ekmeği, et ve darı ile karşılanmışlardır. İbni Fadlan'ın verdiği bilgiye göre, onların yiyecekleri darı ve at eti idi ama buğday ve arpa da bol miktarda yetiştirilmekteydi¹²³. İbn Fadlan ve heyeti Oğuzlar'ın yaşadığı bozkırlardan geçerken, hediye olarak Oğuzlar'a sık sık buğday pidesi vermişlerdir¹²⁴. Arap heyetinin, göçebe Oğuzlar için en makbul hediye olan ekmeği, İdil Bulgarları'ndan temin ettikleri anlaşılmaktadır.

Bizans'tan bir imparatorluk temsilcisi, Peçenekler'in bir boyu¹²⁵ ile komşu olan Kerson¹²⁶ Bölgesi'ne gideceği zaman, ilk önce Peçenek ülkesine haber göndererek onlardan rehinelere ve kılavuz talep etmek durumunda idi. Kerson'a ulaştıklarında rehinelere şehir muhafızına bırakılır ve direktifleri yerine getirmek üzere kılavuzla birlikte Peçenek ülkesine doğru yola çıkılırdı. Çünkü Peçenekler'in bu hizmetleri karşılığında imparatorun sunacağı hediyeler önemliydi. "Nitekim imparatorluk elçisi Peçenek ülkesine ulaştığında [Peçeneklerin] ilk sordukları soru, imparatorun hediyeleri olup, daha sonra kendi kabile üyeleri ile birlikte yemek yerken yine eşleri ve aileleri [âileleri] için hediyeler olup olmadığını sorarlardı. Bir de her kim, elçiye Kerson'dan geri dönerken kılavuzluk ederse, o da elçiden kendi zahmeti ve sürülerinin masrafı için ücret talep ederdi"¹²⁷.

¹²² Onat, "Çin-Türkistan, s.918.

¹²³ Artamonov, a.g.e. , s.515.

¹²⁴ Ağacanov, a.g.e. , s.222.

¹²⁵ Peçenekler'in sekiz boya ayrıldığını söyleyen Konstantin'e göre, Kerson şehrinin karşısındaki topraklarda, Dinyeper nehrinden itibaren doğuya Hazarya'ya kadar olan bölgede, Peçenekler'in Boulatzopon [Βουλτζοπών] boyu ikamet etmektedir." Bkz. Akdere, a.g.e. , s. 13.

¹²⁶ Kerson (Χερσωνος): Kırım yarımadasında Sivastopol yakında M.S. II. yüzyılda kurulmuş bir Grek kolonisi. Bizans için her zaman çok önemli bir ticaret şehri olan Kerson, Karadeniz'in kuzeyinde yürütülen ticarete önemli bir rol oynamaktaydı. Sasanilerle yapılan mücadeleler sonunda doğudan gelen ticaret yolları bazen kapanmakta böylece Bizanslıların ihtiyaç duyduğu malların ithalatı kesilmekteydi. Bu yüzden Bizans doğu ile olan bağlantısını Kırımdaki Kerson, Bosporos ve Kafkaslar'daki Lazika üzerinden sağlamaya çalışmıştır. Bkz. Akdere, a.g.e. , s.11; **The Oxford dictionary of Byzantium**, s.418; Ayr. bkz. Davies, a.g.e. , s.126; Ostrogorsky, a.g.e. , s.68.

¹²⁷ Porphyrogenitus, a.g.e. , s.55; Akdere, a.g.e. , s. 14.

Aslında bu bir nevî iş ilişkisi idi. O dönemin şartları itibariyle bir elçinin tek başına seyahati mümkün olmadığı için, bir taraf can güvenliğini sağlarken diğer taraf da aldığı hizmetin karşılığını vermiş oluyordu. Ayrıca, kılavuzlar yalnızca yol göstermiyor; onca zahmete katlanarak beraberlerinde götürdükleri sürüleriyle, elçilerin işlerini de temin ediyorlardı.

Peçenekler, verdikleri hizmetin karşılığında, emeğe karşı biçilen değer oranında daha önceden belirlenmiş miktarda mor kumaş parçaları, kurdeleler, gevşek dokuma kıyafetler, altın brokar¹²⁸, biber, kırmızı deri ya da Part derisi almaktaydılar¹²⁹.

Han sülalesinden batı ülkelerine gelen elçilere, elçilikleri bittikten sonra da meslek veriliyordu. Tarla işlerine bakan bu elçiler, batı ülkelerine gelen Han sülalesi elçilerinin ihtiyaçlarını karşıyorlardı¹³⁰.

Türk hükümdarları, halka karşı sorumluluklarının gereği olarak sofralarını daima çeşitli ve bol yiyeceklerle donatmışlardır. Türk cihan hâkimiyeti anlayışında sultan dünyanın hakimidir. Onun himmeti ve cömertliği, sofrası, hediyesi azameti çapında olmalıdır. Hiç kimsenin bu hususta şikâyet dile getirmesine fırsat verilmemelidir. Nizamülmülk, Sultan Melikşah'la Semerkand ve Özkend'e gittiklerinde kulağına gelen söylentiye göre, Çiğil ve Maveraünnehir halklarından bir iki kendini bilmezini “*Sultanın gelip gittiği bu uzun müddet içinde sofrasında bir lokma ekmek yemedik*” dediklerini işitmiştir¹³¹.

Bir hadis-i şerifte, “*Aziz ve celil olan Allah'ın kullarına, ekmeği ve yemeği bol tutmak, saltanatın ve devletin ömrünü uzatır*” diye geçmektedir. Dünyada nam

¹²⁸ Sırma ve gümüş işlemeli bir tür ipekli kumaş.

¹²⁹ Porphyrogenitus, **a.g.e.** , s.53. ; Akdere, **a.g.e.** , s. 13.

¹³⁰ Li, **a.g.e.** , s.42.

¹³¹ Hâlbuki Türk hükümdarlarının çıktıkları av gezisine dahi beraberlerinde onlarca katır yükü yiyecek götürdükleri ve zengin sofralar kurdurdukları bakidir. Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.166-167.

salanlar, bunu ekmek vermekten elde etmişlerdir¹³². İşte, gelen elçilere ziyafetler verilmesi bu cihettendir.

III. SOSYAL DURUMLARI

A.Elçilerin Karşılama Merasimleri ve Türkler'in Yabancı Elçilere Muameleleri

Sâsânîler üzerine ilerlerken Talas'ta konakladıkları sırada, Kağan'a bir Sasani elçisi gelmiştir. Kağan, Sasani elçisi ile zaten Talas'a kadar birlikte geldikleri Bizans elçisi Zemarkhos'u akşam yemeğine davet etmiştir. Yemekte Roma elçisini saygı ile karşılayıp şerefli divanda oturturken Sâsânî elçisini, onların ülkesinde haksızlığa uğradığını söyleyerek âdeta yerden yere vurmuştur. Bu tür ortamlarda susması gereken elçi, bu geleneği bozmuş ve İstemi'nin suçlamalarına karşı savunmaya geçmiştir. Orada bulunanlar elçinin tavır ve davranışları karşısında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. İstemi Kağan, Sasani elçisinin bu olaydan sonra ülkesine dönmesine izin vermiş fakat Sasaniler üzerine harekete geçmek üzere hazırlığa başlamıştır¹³³. Bu örnek olaydan anlaşıldığına göre elçiler, hükümdarlarının iletmesini istediği mesajlardan dolayı sorumlu tutulamamakla birlikte, karşı tarafın hükümdarı huzurunda savunmaya geçme hakkına da sahip değillerdi. Sadece verilen mesajları sessizce iyi dinleyip, doğru anlamalı; kendi hakanına olduğu gibi iletmeliydi. Öfkesine hakim olmak ve yeri geldiğinde susmayı bilmek, iyi bir elçinin taşıması gereken en önemli vasıflardandır. Bunu beceremeyen bir elçi ülkesinin başını yakmış demektir. Sâsânî elçisinin davranışı, huzurda bulunanlar arasında şaşkınlık yarattığına göre bu, herkesçe bilinen, bir elçinin taşıması gereken vasıflardan biri idi. Buna rağmen elçinin cezalandırılmaması, Türklerin yabancı elçilere muamelelerinde azami bir dikkat ve çaba gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

¹³² A.e. , s.167-169.

¹³³ Chavannes, a.g.e. , s. 302; Mangaltepe, a.g.e. , s.56.

Hun hükümdarları Çin ile yaptıkları anlaşmaları, kutsal saydıkları Gan-tsuan-shan denilen dağın tepesinde kurban keserek yeminle tasdik ederlerdi¹³⁴.

Attila ile Plinthis başkanlığındaki Doğu Roma heyeti arasında, at üzerinde, tarihte Margus¹³⁵ Barışı (434) adıyla bilinen anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmanın şartlarından biri, Romalıların Hunlar'a bağlı kabilelerle ortaklık yapmaması yönünde idi¹³⁶. Attila böylece Romalılar'ın Hunlar'ın içişlerine karışmalarının önüne geçmek istemiştir. Anlaşmanın sonunda, ne şekilde gerçekleştiği hakkında bilgi bulunmayan bir yemin ve dini merasim yapılmıştır. Fakat Hun hükümdarı Hu han-yeh ile Çin elçileri Çan ve Mın arasında yapılan dostluk ve kardeşlik anlaşması sırasında ve diğer Türk devletlerinde¹³⁷ yapıldığı kaydedilen ant içme törenleri, bu konuda bir fikir oluşturmamıza imkân vermektedir. Hu han-yeh ile Çin elçileri arasında yapılan merasim şöyle nakledilmiştir:

“Han ve Hunlar bir sülâle teşkil ederler: nesiller boyunca birbirini aldatmaz, birbirine saldırmaz, hırsızlık vukuunda birbirine bildirirler. Hırsızları cezalandırırlar, zararları öderler, iki taraftan birine düşman saldırırsa askerleriyle yardım ederler. Bu andı kim bozarsa Tanrı'nın cezasına çarptılsın, nesiller boyunca bu andın cezası altında inlesin.” Çin elçileri Çan ve Mın, Hun hakanı Huhanye ve boy başbuğları, No-şuy ırmağının doğusundaki Hun dağı'na [Dağı'na] çıktılar ve bir beyaz at kurban kestiler. Hakan seferlerde kullandığı (en değerli) kılıcını eline alarak ucunu şaraba batırdı ve bu antlı şarabı Yüeci hanı'nın kafatasından yapılmış kapla içti. Çan ve Mın, Çin'e döndükten sonra saraydaki devlet adamları böyle bir ağır ant yükü altına girdikleri için elçileri tekdir ettiler ve bu anttan kurtulmak için Tanrı'ya kurban sunmayı teklif ettiler”¹³⁸.

¹³⁴ Eşref Buharalı, “İslam Kaynaklarındaki Türk'lerin Nesebi ile Alakalı Bilgilerin Göktürk Türeyiş Efsaneleri ile İrtibatlandırılması”, **Türk Kültürü**, S.357, Y.XXXI, İstanbul, TKAE, Ocak/1993, s.24.

¹³⁵ Anlaşmaya adını veren bu şehir, bugünkü Orasje-Dobruca civarında idi. Bkz.A. Ahmetbeyoğlu, “Büyük Hun Hükümdarı Attila, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Bişkek, Manas Üni. Yay. , 2003. , s.1; A. Thierry, **Historie D'Attila**, I, 1865 Paris, s.46-48.

¹³⁶ Ahmetbeyoğlu, **a.g.m.** , s.2.

¹³⁷ İnan, “**Eski Türklerde**, s.318-330.

¹³⁸ İnan, **a.g.m.** , s.317-318.

İstemi Bizans elçisine bir Kırgız kızını eş olarak vermiştir. Kendisi de akına çıkma durumunda olduğundan elçi ile birlikte Talas'a kadar gelmiştir. Bu sırada Türkler'e gelen bir İran elçisi, kağanın Bizans elçisini göndermesinden sonra kabul edilmiş ve azarlanmıştır. Bizans elçisiyle birlikte Türk elçisi Yagma Tarkan da gönderilmiştir¹³⁹.

568 yılında gelen Zemarhos ve heyetine demir ürünlerini göstermeleri konusunda dipnota alınacak¹⁴⁰.

Han sülalesinden **Wang-wu** ve başkaları, Hunlar'ı kontrol etmek amacıyla elçi olarak gönderilmişlerdir. Hun kanunlarına göre gelen elçiler bayrak çıkarmaz ve yüzlerini mürekkeple çizmezlerse çadıra giremezlerdi. Wang-wu bu geleneğe uymuş; Hun hükümdarının sevgisini kazanmıştır¹⁴¹. Yine Han sülalesinden Yang-hsin ise, bayrak çıkarmadığı için çadır dışında oturtulmuştur¹⁴².

568 yılında Türkler'e elçi olarak gelen Zemarkos, hakanın huzuruna çıkarılmadan önce, beraberinde getirdiği eşyaları ve kendisi ateşle uğursuzluklardan, kötü ruhlardan arındırılmışlardır. Bu konudaki Menandros'tan alıntı şöyledir:

“Bu kabilelerden, felaketi ve uğursuzluğu kovduğuna inanılan bazı kişiler Zemarkos'a geldiler. Onun Bizans'tan beraberinde getirdiği eşyalarını alarak güzelce istif ettiler. Sonra sandal ağacını yakıp İskit dilinde barbarca birtakım kelimeler mırıldanarak, çan çalıp, davul dövdüler. Daha sonra alevler içinde kalan sandal ağacının çevresine toplanıp güya içine saklanan ruhları kovuyormuş gibi eşyaları çılgınca çırpmaya başladılar. Ve bu işi hayli yoruluncaya kadar sürdürdüler. Bütün uğursuzlukları kovduklarına kanaat getirdikten sonra Zemarkos'a da aynı işlemi yaptılar ve güya onu da temizlediler.

¹³⁹ Bahaeddin Ögel, “İstemi Kağan (Batı Türklüğünün Atası)” , **Millî Kültür**, C.3, S.1, Ankara Haziran/1981, s.8.

¹⁴⁰ Bahaeddin Ögel, “Bumın Kağan” , **Millî Kültür**, C.2, S.12, Ankara Mayıs/1981, s.7.

¹⁴¹ Li, **a.g.e.** , s.120.

¹⁴² **A.e.** , s.121.

*Ve Zemarkos ateşle tamamen temizlendikten sonra hakanın huzuruna kabul edildi*¹⁴³.

Menandros'ta, Göktürkler'e gelen Zemarkhos ve heyetinin Kağan'ın huzuruna çıkmadan önce şamanlar tarafından karşılanıp bir takım kötü ruhlardan arındırılmaları şöyle anlatılır:

“Kendi kabilelerinden başkaları da ortaya çıkararak kendilerini tekin olmayan şeylerden kurtaran kişiler olduklarını söylediler ve Zemarkhos ve arkadaşlarının yanına geldiler. Taşıdıkları bütün yükleri alarak yere koydular. Daha sonra tütsü ağacının dallarından bir ateş yaktılar, ziller ve davullar ile gürültü çıkararak İskit dillerinde bazı haşin sözler söylediler, alevlerle çatırdayan tütsü dallarını yüklerinin üzerinden geçirdiler ve cinnete düşüp deli adamlar gibi davranarak kötü ruhları uzaklaştırdıklarını düşündüler. Bu şekilde bazı adamların şeytana karşı engelleyici ve koruyucu oldukları düşünülüyordu. Düşündükleri gibi şeytanları uzaklaştırınca ve Zemarkhos'un kendisini ateşe yaklaştırdıklarında, bu sayede kendilerini de temizlediklerini düşündüler¹⁴⁴”.

Bundan sonra, tayin edilen görevlilerce Kağan'ın Ektag'da (Akdağ'da) bulunan otağına götürülmüşlerdir. Otağın içinde gerektiğinde bir atla çekilebilen, tekerlekli altın bir tahtta oturan Kağan'ı selamlamışlar ve hediyelerini sunmuşlardır. Hediyeler görevliler tarafından alındıktan sonra Bizans elçisi, İmparator'un dostluk mesajını dile getirmiştir: “Birçok insanın hakimi, büyük İmparatorumuz benim aracılığım ile size şunları söylemektedir, “Dostumuz olan ve Roma devletine karşı lütf gösteren sizlerin, talihiniz iyi gitsin ve başarı sizinle olsun. Her zaman düşmanlarınızı istila edip onları yağmalayabilesiniz. Arkadaşlık kurallarına zarar veren kıskançlığa sahip olursak, bizden uzak durun. Türk kabileleri ve Gök-Türklerle tabi olanlar bizim dostlarımızdır ve siz de bizim hakkımızda böyle düşünün”¹⁴⁵.

¹⁴³ Gumilëv, **Eski Türkler**, s.114.

¹⁴⁴ Mangaltepe, **a.g.e.** , s.53; Gökbel, **a.g.e.** , s.226.

¹⁴⁵ **A.e.** , s.54.

Kağanın da aynı dileklerle karşılık vermesinden sonra çeşitli renkte ipek perdelerle süslenmiş olan aynı çadırda başlayan şölen gün boyu sürmüştür. Şölende, Menandros'un şarap olmadığını belirttiği, bir tür "tatlı, bozkırlı şarabı" diye isimlendirilen içecek ikram edilmiştir. Daha sonra elçiler, daha önce belirlenen kalacakları yerlere çekilmişlerdir¹⁴⁶.

İkinci gün yine ipek perdelerle süslü fakat Menandros'un "kulübe" olarak nitelendirdiği bir mekânda toplanılmıştır. Menandros'un "çadır" terimini kullanmadığı bu mekân için İ.Mangaltepe, ağaç dallarından yapılmış olması ihtimali üzerinde durmuştur. Kulübede çeşitli heykeller, kağanın üzerinde oturduğu altın bir divan, yapının ortasında altından semaver, ibrik ve testiler bulunduğu tasvir edilmiştir. Burada da içkilerin sunulduğu bir şölen yapılmıştır.

Üçüncü gün ise, yaldızlı ahşap sütunlar ve dört altından tavus kuşu ile destekli başka bir mekânda ağırlanmışlardır. Dövülmüş altından bir divanı bulunan yapının önündeki geniş alanda, Göktürk Kağanı'nın zenginliğini sergileyen; üzerinde gümüşten tabaklar, kâseler ve çeşitli heykeller bulunan yük arabaları bulunduğu bilgisi de verilmiştir¹⁴⁷.

Daha sonra elçiler, alevler üzerinden geçirilerek kötü ruhlardan temizlendiklerine inanılan bir seremoniye tabi tutulmuşlardır. Oradan İstemi Kağan'ın otağının bulunduğu Ak-Dağ'a götürmüşlerdir. 576'da Göktürkler'e gelen Bizans elçisi Valentinus de İstemi Kağan'ın oğlu Tardu'yu burada ziyaret etmiştir. İstemi Kağan, elçiyi bir atla çekilebilmeye müsait, iki tekerlekli altın bir taht üzerinde karşılamıştır. Otağ, renkli ipek kumaşlarla kaplanmış ve süslenmiştir. Elçilere üzümden yapılmayan bir şarap¹⁴⁸ ikram edilmiştir.

Bizans elçisinin kabul edildiği bir başka otağın ise, altınlarla süslenmiş ağaç sütunlar üzerine oturtulduğu, tahtının da altından yapılmış dört tavus kuşu üzerine

¹⁴⁶ İçeceğin muhtevası ve kaldıkları mekân hakkında bilgi verilmemiştir. Bkz. Mangaltepe, **a.g.e.**, s.54.

¹⁴⁷ **A.e.**, s.55.

oturtulduğu kaydedilmiştir. Küçük arabaların üzerinde gümüşten yapılmış kap kacaklar ile yine gümüşten yapılmış hayvan figürleri elçilerin dikkatini çekmiştir.

Maniakh'ın elçilik heyeti refakatinde gönderilen Zemarkhos başkanlığındaki Bizans heyeti, 568 yılı Ağustos'unda çıktıkları yolculuğun sonunda İstemi Kağan'ın Ektag'daki otağına ulaştığında, İstemi Kağan tarafından güler yüzle karşılanmışlardır. M.İ. Artamonov, bu karşılaşmanın ayrıntılarını şu şekilde vermiştir:

“ Hanın elçiye karşı sergilediği barbar lüksü dikkat çekicidir. İlk karşılama rengarenk ipeklerle süslenmiş otağda yapılmıştı. Han, iki tekerlekli bir taht üzerinde oturuyordu ve tahtın çekilmesi için bir at koşulmuştu. İkinci günkü kabul, yine ipeklerle süslü başka bir çadırda gerçekleşmişti. Çadırın içinde çeşitli heykel figürleri yer almaktaydı. Han, altın bir döşek üzerine uzanmış ve çadırın ortasında altın bir sürahi ve yine altın kâseler vardı. Üçüncü gün ise, elçilik heyeti bir başka çadıra alındı. Çadırda altın levhalarla kaplanmış ağaç direkler ve tavus kuşunu andıran altın ayaklı altın bir yatak vardı. Çadırın girişinde üzeri altın ve gümüş kap kacaklarla dolu bir araba duruyordu”¹⁴⁹.

Hazar Şadı Kubad'ın huzuruna varan Kalankatlı Moses'in de bulunduğunu Alban heyeti, şadın çadırında nöbet tutan birinci ve ikinci karakol mangalarının yanından geçip hediyeleri çadırın içine bıraktıktan sonra, önlerine çıkan başka Hazarlar, hepsinin yavaş yavaş yürümesini ve üç defa baş eğip selâm vermesini emretmişlerdir. İkinci girişin önünde durdurmuşlar, hediyeleri kabul edip sadece Katolikos Viro'yu şadın olduğu iç çadıra almışlardır. Katolikos, Şad'ın önünde yeri öpmüş ve hediyeleri takdim etmiştir. Hediyelerin bir kısmını da Şad'ın yanında bulunan ayanlara pay etmiştir. Hediyelerini Viro'nun elinden alan Şad, çok sayıda adamla gelmesine sevinmiş ve Katolikos'un kendisiyle yan yana oturtulmasını emretmiştir.¹⁵⁰ Bundan sonra heyeti oturtup yemeğe davet etmişlerdir. “**Alban Tarihi**” nde, yemekte olup bitenler şöyle anlatılmıştır: “Onlara bağdaş kurdurup önlerine iğrenç etle dolu kaplar koydular. Ama onlar kırk günlük perhizde buldukları için yemediler ve Hazarlar da onları yemeye mecbur etmeyip eti

¹⁴⁸ Ögel, bu içeceğin kırmızı olabileceğine değinmiştir. Bizce sıra da olabilir. Ögel, “**İstemi Kağan**, s.8.

¹⁴⁹ Artamonov, **a.g.e.** , s.183.

¹⁵⁰ Kalankatlı, **a.g.e.** , s.167-168.

kaldırdılar, onlar için sacda pişirilmiş lavaş getirdiler. Allah’a şükrettiler ve ekmeğe hayır dua [duâ] edip onu yediler. Bu da Hazarların [Hazarlar’ın] çok hoşuna gitti.” Yemekten sonra elçiler şadın emriyle dinlenmeleri için ikametgâhlarına uğurlanmışlardır¹⁵¹.

Uygurlar’a gelen elçiler, ancak onların bayraklarını selamladıktan sonra hakanın huzuruna kabul edilmekte idiler. Elçiler, “kurt başlı bayraklar” önünde eğilirken, bu törende protokolde kendisine ayrılan yeri beğenmeyen Uygur büyükelçisi, tahta yakın bir yere alınmıştır¹⁵².

Tahta geçen Türk hakanların kağanlıklarının tanınması ve unvan verilmesi olayı Çinliler tarafından hep büyük merasimlerle gerçekleştirilmiştir. Uygur Kağanı Kutlug Bilge Kül Kağan, tahta çıkışından sonra Çin sarayına yollamıştır. Elçi, İmparatorluk Sekreterliği Dairesi’ne davet edilerek burada kendisine kağanın atama evrakları verilmiştir. Elçi, buradan ülkesine dönmek üzere imparatorluk arabası ile şehrin dışına götürülmüştür. Burada arabadan inip ülkesinin flama ve amblemleriyle yürüyerek ülkesine geri dönmüştür¹⁵³.

Gerdizî’nin “**Zeyn’ul Ahbar**” adlı eserinde, Çinliler’e gelen elçilerin karşılanması ve onlara edilen muamele hakkında bilgiler verilmiştir. Çin Farfuru’nun¹⁵⁴, her yıl atalarının mezarlığını ziyaretinin ardından sarayına döndükten sonra müzik eşliğinde yapılan merasimde, tahtının önüne sarı bir brokar perde gerilirdi ki; danışman, hâcip ve herhangi bir hükümdar katından gelen elçiler dışında hiç kimse hükümdara yaklaşamazdı. Yılda yedi defa kabul merasimi düzenlenirdi. Herhangi bir ülkeden elçi geldiğinde, imparatorun huzuruna son anda belirtilen sürede çıkarılırdı. Bu sırada vezirlerinden biri imparatorun sağında, diğeri de solunda yer alırdı. Parlak güneşe nasıl bakılmazsa, elçi de imparatorun yüzüne bakamaz; karşısında yere kapanır ve izin verilinceye kadar başını kaldıramazdı. Sonra hâcip

¹⁵¹ Kalankatlı, **a.g.e.**, s.169-170.

¹⁵² Gumilëv, **Eski Türkler**, s.473-474.

¹⁵³ Ebülfez Kulı Amanoğlu, “Uygur Devleti’nin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine”, **Türk Kültürü**, S.456, Y.XXXIX, TKAE, İstanbul Nisan/2001, s.202; Özkan İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Ankara, TKAE Yay. , 1987, s.15.

veya vezir dışarıda elçiye sorular sorar, elçinin verdiği cevapları bir rapor halinde imparatora sunardı. İmparator, elçinin kaldığı eve brokar kaplama bir iskemle ve altın işlemeli gümüş bir kâse gönderirdi. Elçi her gün imparatorun sarayına öğle yemeğine götürülürdü¹⁵⁵.

Buradan, elçilere saray dışında bir yer tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yılda yedi defa kabul merasimi düzenlendiğine göre, merasim tarihinden önce saraya gelen elçilerin o güne kadar bekletildiğini düşündürmektedir.

Türk devlet adamları, dış siyaset konusunda mahirlerdi. Dışarıya karşı devletin düzeni ve ihtişamını muhafaza edebilmek için, sultanın tahtı etrafına dikilen muhafızların gösterişli donanımları her daim hazır bulundurulmalıydı. Hepsi altın işlemeli, mücevher kakmalı silahlardan yirmi takım daima hazinede bulunurdu. Yabancı elçiler geldiğinde, güzel yüzlü kölelerden yirmisi iyi elbiseler ve bu gösterişli silahlarla donatılırdı ki; devletin kudretinden şüphe edilmesin. Nizamülmülk, bu düzeni dış siyasete yönelik bir prensip haline getirmenin gerekçesini çok iyi izah etmiştir: “...Her ne kadar bu saltanat, Allah’a hamdolsun, hafif ise de, padişahlık düzenini muhafaza etmek lazım. Zira, padişahlıkta süs ve teçhizat, onun kudreti ve saltanat ölçüsünde olmalıdır. Ve bugün bütün dünyada, Âlemin Efendisinininkinden daha büyük padişahlık yoktur. Hiç kimsenin saltanatı onun mülkünden daha büyük değildir. Allah’a hamd olsun, burada alet, teçhizat, fikir, büyüklük, memleket ve saltanat her ne lazımsa, Allah’a hamd olsun, hepsi vardır¹⁵⁶”.

İleri görüşlü devlet adamı Nizamülmülk, elçilerin geliş gidişlerinin âdeta elini kolunu sallaya sallaya olduğunu, bu konudaki ihmalin yabancı ülkelere önemsenmiyorlarmış gibi algılanabileceğini dile getirmiştir. Alınması gereken tedbirleri sıralamıştır. Ona göre, sınırlarda görev yapan memurlar, sınırdan geçenleri derhal bir atlı ile bildirmeli; gelenin kimliği, maiyeti, alet teçhizatı, geliş amaçları hakkında bilgi vermelidir. Hatta yanlarına bir refakatçi memur verilmelidir. Elçilerin

¹⁵⁴ Bartold, **Orta Asya**, s.353.

¹⁵⁵ **A.e.**

¹⁵⁶ Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.123.

geçtikleri yerler mamur olmalıdır. Onlara misafirperver davranılması ve gönüllerinin hoş tutulması konusunda ikta sahipleri bilinçlendirilmelidir. Zira elçiye yapılacak kötü bir hareket, hükümdara yapılmış kabul edildiğinden gelişlerinden dönüşlerine kadar memnun olmaları sağlanmalıdır¹⁵⁷.

Elçilerin huzura kabul edilmeleri bir düzen içinde idi. Önce hükümdarın akrabaları, sonra maiyeti ve ardından diğer insanlar girerdi. Perdenin kaldırılması, huzura kabul olacağının işareti iken, perdenin indirilmesi, içeriye çağırılan kişiden başkasının kabul edilmeyeceğinin delaleti idi. Yabancı ülkelerden gelen hükümdar, temsilcileri veya elçileri huzurda gerekli saygıyı gösterdikten sonra huzurda, onlarla birlikte sadece silahdar, abdar, çarşnigir ve muhafızlıkla görevli köleler kalırlardı diğerleri geri çıkardı¹⁵⁸.

Türkler’de Hunlar döneminden itibaren düzenlendiği bilinen “toy”lar, her yıl ve yılda üç defa olmak üzere yapılmaktaydı. Bunlardan beşinci ayın beşinci günü Lung-ch’eng’da (Ongkin Irmağı vadisinde bulunan Karakum Şehri’nde) düzenlenen ilkbahar toplantısı, diğerlerine göre daha önemliydi. Çünkü dış politikayla ilgili işler ve elçilik kabulleri, yeni hükümdar seçimleri bu toplantının başlıca konularıydı¹⁵⁹. Hakan kendine bağlı beyleri “ok” göndermek suretiye “okucu” denilen görevlileri ile davet ederdi¹⁶⁰. Bu davete, Türk devletine bağlı prenslerin, beylerin ve devlet temsilcilerinin katılmaları devlete olan sadakati göstermekte olup bunun tersi bir davranış asilik olarak kabul edilmekteydi. Çünkü eğer toplantı yeni hükümdar seçimi için yapılmışsa ve bağlı bey, prens ve devlet temsilcileri katılmamışsa bu, yeni hakani tanımadıkları anlamına gelirdi¹⁶¹.

Hükümetin başkanı durumundaki aygucular, toyda alınan kararların uygulamaya konmasını yöneten, takip eden kişilerdi. Hükümdarın bulunmadığı ve

¹⁵⁷ Nizamülmülk, **a.g.e.** , s.124.

¹⁵⁸ **A.e.** , s.157-158.

¹⁵⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler” , **TAD**, XXVIII, S.45, Ankara, DTCF.2009/Mart, s.3; Masao Mori, “Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.9, İstanbul, İstanbul Üni. Yay. , 1978, s.220.

¹⁶⁰ Seyitdanlıoğlu, **a.g.m.** , s 87.

¹⁶¹ **A.y.**

hükümdar seçiminin yapıldığı toylarda, aygucu, toyun başkanlığını yapardı. Devlete yaptıkları yararlı hizmetlerle seçkinleşen ve sevilip sayılan bu kişiler hanedan dışından gelmekte idiler. Göktürkler’de Tonyukuk ile Uygurlar’da Kutluk en ünlü örnekleridir¹⁶².

Selçuklular’da devlet teşkilâtı mensûpları dışındaki kişiler yani yabancı elçi veya temsilciler için yapılan kabul merasimlerine “bâr-ı ‘âmm” adı verilmekte idi. Bu meclise hükümdarın ileri gelenleri, âlimler ve tecrübeliler ve ihtiyarlar katılmakta idiler¹⁶³. Hatta katılacaklar gruplar halinde veya ismen liste halinde önceden tespit edilirdi¹⁶⁴.

Elçilerin kabul merasiminde sultan tahtında otururdu. Sultanın huzuruna gelenler ayakta durduklarında tahtın önünün kapanmaması için tahtın en azından bir insan boyu yüksekte olduğu düşünülebilir¹⁶⁵. Maddi hâkimiyet sembolü sultanın tacı da resmi merasim esnasında başında olurdu¹⁶⁶.

B. Yabancı Devletlerden Gelen Hediyeler

Çin kaynakları yabancı ülkelerden gelen heyetlerin getirdikleri hediyelere kendi dillerinin transkripsiyonuyla “haraç” anlamında “kung¹⁶⁷”, “hediyeye takdim etmek” anlamında “kung hsien” ve “mahalli ürünleri takdim etmek” anlamında da “kung fang-wu” terimlerini kullanmışlardır. Burada her üçünde de ortak olarak kullanılan “kung” terimi, aslında Çinliler’e has bir düşünce sistemin ifadesidir. Kendilerini “Göğün oğlu” addeden Çin imparatorlarının diğer ülkelere gönderdikleri

¹⁶² Seyitdanlıoğlu, **a.g.m.**, s.6.

¹⁶³ Mehmet Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı”, **TAD**, Ankara Üni. Tarih Bölümü, IV, S.6-7, Ankara, DTCF. 1966, s.47.

¹⁶⁴ **A.y.**, s.58.

¹⁶⁵ **A.y.**, s.18.

¹⁶⁶ **A.y.**, s.20.

¹⁶⁷ Burada kastedilen haraç sistemi, Türkistan Türkleri ile Çinliler arasındaki ticarî münâsebetlerin yapılabilmesi için bir vasıta durumundadır. Yani Türkler Çinliler’le ticaret yapabilmek için haraç vermişlerdir; Çinliler’e tâbi olmak anlamında değildir. Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin’le Yaptığı Ticarî Münasebetler”, **TED**, S:9, İstanbul İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , 1978, s.87, 1.dp.

mallar için “*ihsan*” ya da “*hediye*” kelimelerini kullanmaları da bu inancın neticesidir¹⁶⁸.

Ö.İzgi’ye göre, Konfüçyanist düzenin dayandığı “Ho-ch’in” “barış ve münasebet” sistemi, Çin’e göre barbar olan devletlerin teslimiyeti siyasî düzenin ayrılmaz bir parçasıdır. “Bu teslimiyet teorik de olsa Çinliler’in yapmış olduğu barış “Pax Sınıca” diye adlandırılmaktadır.”¹⁶⁹ Bu açıdan “Ho-ch’in”, “kung” sisteminin de temelini oluşturmuştur.

İki ülke arasında yapılan dostluk anlaşması (M.Ö.201-200) ile Çin İmparatorluğu, Hun Devleti’ne her yıl ipek, şarap, pirinç ve diğer yiyecek maddeleri vermeyi kabul etmiştir. Hunlar’ın taht değişikliğinde çeşitli hediyeler gönderilmesi, eski anlaşmanın yenilenmesi ve Çinliler’in hediye olarak tahayyül ettikleri vergilerin verilmeye devam edilmesi, alışlageldik bir durum haline dönmüştür. Çinliler bunu, Çin eşyalarına karşı zaaflarını anladıkları Hunlar’ı kendilerine bağımlı duruma getirmek amacıyla yapmışlardır. Hun sarayında hizmete giren Çinli Chung-Hang-yüeh’in, Çin’in eşya ve yiyeceklerine meyletmemeleri yönündeki tavsiyelerinden de bu anlaşılmaktadır¹⁷⁰. Zaten onur kırıcı olan bu hediyelerin miktarının giderek artması, Çin ekonomisine bir yük getirmiştir.

Çin’in eski Han sülalesi döneminin (M.Ö.140-M.S.23) başlarında Konfüçyanist âlimlerden Chia I tarafından imparatora, Ho-ch’in sistemi içinde Hsiung-nu’ların nasıl kontrol altında tutulacağı ile ilgili bir teklif sunulmuştur. “Beş yem” adıyla bilinen bu teklif şöyledir: “1-Hsiung-nulara gözlerini yozlaştırmak için, süslü elbiseler ve arabalar, 2-Ağızlarının tadını yozlaştırmak için, hoş yiyecekler, 3-Kulaklarını yozlaştırmak için, müzik ve kadın, 4-Midelerini (genel arzu ve iştahlarını) yozlaştırmak için, büyük binalar, silolar ve köleler vermek, 5-Teslim

¹⁶⁸ İzgi, **a.g.m.**, s.87-88.

¹⁶⁹ **A.y.**, s.88; Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Han China*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1967, s.36.

¹⁷⁰ Ayşe Onat, “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö.206-M.S.220)”, **Bellekten**, LI, S.200, Ankara, TTK, Ağustos/1987, s.615.

olmağa gelenlerin zihinlerini yozlaştırmak için, imparator onları kabul törenleri ile ağırlamalı ve onlara bizzat kendi elleriyle içki ve yiyecek sunmalıdır¹⁷¹”.

Hunlar bu hediyelerle o kadar memnun olmuşlardır ki, haraç sisteminin içine çekildiklerinin farkına varamamışlardır. Fakat bu sistem, Hunlar’a yapılan ve gittikçe artan ödemelerin kontrol altına alınamaması nedeniyle Çinliler’in aleyhine dönmüştür. Ayrıca yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu tam manasıyla bir haraç değil, değiş-tokuş niteliğinde bir nevi ticaretti. Bu sebeple, Çin’e giden haraç heyetleri içinde tüccarlar da bulunmakta idi. Belirli günde yapılan hediye merasiminden hemen sonra ticarete izin verilmekteydi. Çin de sınırdaki barışı sağlayabilmek için her sene Hunlar’a, hediye diye vasıflandırdıkları haracı vermekte idi.

Çinliler, aleyhlerine işleyen “Ho-ch’in” sisteminden “kung” sistemine geçişin yollarını düşünürken, Hunlar’ın zayıflayan ekonomisi, Çinlilerin desteğine ihtiyacı doğurunca beklenti kendiliğinden gerçekleşmiştir. “Kung” sistemi ile imparatorluğun Hunlar’a verdiği hediyeler tek taraflı kalmamış ve Çin heyetlerinin hediyeleri verdikten sonra ülkelerine dönüşlerinde Hunlar da Çin’e haraçlarını göndermişlerdir. Bu sistem, uzun bir süredir kesintiye uğrayan Çin hediyelerinin tekrar Hunlar’a gelmesine yol açmıştır. Rehine veliaht ülkesine dönerken yirmi hu altın, iki yüz bin para, yetmiş yedi elbise, sekiz bin ipekli mamul ve otuz dört bin hu pirinç götürmüştür. Ertesi yıl tekrar Çin sarayına gidip geri dönüşünde hediyelerin miktarı artmış; yüz on elbise, üç bin ipekli mamul, sekiz bin hu ipek verilmiştir¹⁷².

Ancak bu sistem de Çin ekonomisinin zarara uğramasına yol açmıştır. Çin sarayına giderek hürmetlerini sunan heyetlerin kalabalıklaşması, bütün masrafları karşılayan Çin’i sarsmaya başlamıştır. Heyetlerin iki yüz kişiden fazla olmamasını istedikleri halde Hunlar beş yüz kişilik bir heyet göndermişlerdir.

588 yılında Çin’e bir heyet gönderen Göktürk Tu-lan Kağan’ın gönderdiği hediyeler, pamuk ipliğinden bir elbise ve balık tutkalıdır. Gönderdiği başka bir

¹⁷¹ İzgi, a.y. , s.89; Yü, a.e. , s.37.

heyette ise, Çin sınırında ticaret yapabilmeleri için pazar yeri kurulmasına karşılık on bin at, yirmi bin koyun, beş yüz deve beş yüz sığır sunmuştur.

Devletlerarası hediyelerin teatisi elçilik heyetlerinin yerine getirdikleri önemli bir ayrıntı idi. Dilek, teşekkür, tebrik, mükâfat, bağlılık, o hükümdarı ya da ülkeyi tanıdığını gösterme gibi amaçlarla gönderilen hediyeler, kabul merasimlerinde özel bir yer tutuyordu. Çünkü hediyein takdim şekli saygının bir belirtisi idi.

733 senesinin Nisan'ında Göktürk liderlerinden başta Ch'u-mu-jih-k'un-mo ta-kan olmak üzere kırk iki kişilik bir heyet Çin sarayına gitmiştir. Kendilerine **mor cübbe ve gümüş kuşaklar** hediye edilmiştir¹⁷³.

734 senesinin Mart ayında Göktürkler, Ssü-pi-yü-ssü-hsien-chüeh unvanlı elçilerini Çin'e göndermişlerdir. İmparatorluk, bu kişiye Tao-chin-wu-wei ta-chiang-chün unvanı yanında **mor elbise, yenleri yarı nakışlı saten rop, altın telkâri kemer ve balık şeklinde keseden ibaret olan yedi adet süs ile iki yüz parça ipek kumaş, altı tane altın ve gümüş takım** hediye etmiştir¹⁷⁴.

Aynı yıl Çin'e teslim olan bir Göktürk kabilesi lideri Sa-ho-chu'ya, kontenjan dışında Chê-ts'ung-yüan-wai unvanı ve **koyu kırmızı balık şeklinde bir torba** verilmiştir¹⁷⁵.

Türgişler'le Çin İmparatorluğu arasında 735 yılında meydana gelen kısa süre bir mücadelenin ardından, (736) barış sağlanınca Türgiş Kağanı, yüksek dereceli memurlarından **Hou-lou-ta-kan** (Hu-lu Tarkan)'ı Çin'e göndermiştir. Elçiye, şerefine verilen ziyafetin ardından, saray büyüklerine mensup bir askeri birim olan "Sağ kin-ou Muhafızları Kumandanı" unvanı ile **ipek bir elbise, yüz top nakışlı ipek kumaş** hediye edilmiştir¹⁷⁶. İpek, Türkler'in ilgi duydukları bir emtia idi.

¹⁷² A.y. , s.93-94.

¹⁷³ Bu vesika CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. Chang, a.g. e. , s.177; s.197, dp.729.

¹⁷⁴ A.e. , s.177.

¹⁷⁵ Bu vesika CTS ve HTS'da yoktur. Bkz. Chang, a.e. , s.177; s.197, dp.731.

¹⁷⁶ Salman, a.g.e. , s.63.

741 yılı Nisan’ında, Tengri Kağan ölünce bir Göktürk kabile reisi olan Hsia-tieh-mo-ssü chieh-chin, Kağan’ın ölümünü bildirmek üzere Çin’e elçi olarak gönderilmiştir.¹⁷⁷ İmparator, elçiye Kuo-i (korkusuz milislerin ikinci başkanı) unvanı ile **mor elbise** ve **altın kemer** hediye edip ülkesine geri göndermiştir¹⁷⁸.

Alp Arslan’ın Kafkas seferi (1068) sırasında itaatini bildiren Gence hakimi Fazlûn’a hil’atler vermiş, o da sultana bin deve, elli at, altın ve gümüşle işlenmiş çizgili beş yüz elbise, ağaçları altın ve meyveleri –yüz bin miskal ağırlığında- yakût ve mücevher olan bir bahçe (bostan) hediye etmiştir. Bundan başka diğer vasal devletler, halifelik ve devlet erkânından da hediyeler sunulmuştur. Alp Arslan’a gelen hediyeler içinde ipekle örtülü siyah bir “**mehd**” (**beşik**) de bulunuyordu.

Alp Arslan, babasına karşı birlikte mücadele etmek için nezdine gelen (1069-1070) Kavurd’un oğlu Sultan Şah’a atlar, elbiseler ve on bin dinar değerinde çeşitli hediyeler vermiştir.

Bağdat Halifesi “taklîd” (hükümdarlık) merasiminde Sultan’ın ismi ve alâmetlerini taşıyan hil’atler ve ahidnâmeyi devlet erkânı huzurunda elçiye teslim ederek Sultan Alp Arslan’a göndermiştir. Ayrıca Halife, çeşitli ad ve unvanların yer aldığı bir mektup da yollamıştır¹⁷⁹.

“Tırâz” üzerinde hükümdarın ad ve lakâplarının bulunduğu, sembolü olan renkte¹⁸⁰ imâl edilen bir elbise idi. Hükümdar tarafından mükâfatlandırılmak istenen devlet erkânına, vasal hükümdara ve yabancı elçilere ve onlar vasıtasıyla hükümdarlarına verildiği zamansa “hil’at” adını alırdı. Bu sebeple hil’atler büyük önem taşımaktaydı. Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın tahta çıkar çıkmaz, Halife’ye

¹⁷⁷ TCTC’da bu olay Temmuz ayında gerçekleşmiş olarak zikredilmiştir. Bkz. Chang, **a.e.** , s.200.

¹⁷⁸ Bu vesikalar CTS ve HTS’da yoktur. Bkz. Chang, **a.e.** , s.200; s.205, dp.762.

¹⁷⁹ Köymen, “**Alp Arslan**”, s.11.

¹⁸⁰ Selçukluların bayrağı ve sultanın çetresi kırmızı, halifeliğin sembolü siyah renkti. Köymen, “**Alp Arslan**”, s.24 ve 71.

adına hutbe okunması, para basılması ve hil'atler imal edilmesi için İbnu'l-Muvaffak lakabıyla bilinen Ebû Sehl Muhammed b. Hîybetillah'ı elçi olarak gönderdiği fakat elçi yolda ölünce bu göreve Ebû Ahmed Nihâvendî'nin tâyin edildiği kayıtlıdır. Ayrıca bu elçilik heyetinde Kadı Ebû 'Amr Muhammed b. Abdurrahman ile hâcib Aytekin de bulunmakta idi¹⁸¹. Hatta elçinin hil'atlerin çabuk üretilmesi konusunda halifeliği sıkıştırması üzerine, hil'atlerin üretimini, sanayi tesislerinin ve aletlerinin kurulması için gerekli olan zaman ve paraya bağlı olduğu cevabını almıştır¹⁸². Neticede halifeliğin, hil'atleri üretildikçe -peyderpey- gönderdiği anlaşılmaktadır. Çünkü aynı halife, bundan iki yıl sonra (27 Ekim 1066) Sultan'a hadimlerinden birini elçi olarak hil'atlerle birlikte göndermiştir.

Ayrıca belirtmelidir ki, Sultan tarafından ihsan edilen hil'atler sadece elbiseden ibaret değildi. Çadırlar, altın veya gümüş işlemeli eyer takımları, cübbe, sarık, fereciyye, bayrak, kôs, tamîm (cins at) de -Sultan'ın lütfuna mazhar olan kişinin mevkiine ve teveccühüne göre değişebilen- hil'atler içinde yer alabilmekteydi¹⁸³.

C. Yabancı Elçilere Verilen Hediyeler

Eski Türk devletlerinde, yabancı ülke hükümdarlarına ve onların temsilcilerine genellikle sembolik tarzda hediyeler takdim edilmiştir. Türkler'de hâkimiyeti temsil eden bu sembollerin başında, ok ve hil'at gelmektedirler. Eski Türkler'de "ok" hukuki bir anlam taşımakta idi. Tâbiyet sembolü idi ve metbû tarafından gönderilirdi. "Bana tâbisin" mesajını veren ok, aynı zamanda bir davet niteliğinde idi¹⁸⁴.

¹⁸¹ A.y. , s.80.

¹⁸² A.y. , s.20-22.

¹⁸³ A.y. , s.23.

¹⁸⁴ Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Belleten**, IX, S.35, TTK, Temmuz/1945, s.306-308.

Sembolik hediyelerin dışında, yabancı ülke hükümdarlarına ve onların elçilerine verilebilecek en kıymetli hediyeler dünya çapında ün yapmış, güçlü Türk atları idi. Hükümdarların en kıymetli maddî varlıkları arasında yer alan atlar, şüphesiz gönderilen ve kabul edilen en kıymetli ve en makbule geçen hediyeler olmuşlardır. Bundan başka silah, elbise, altın ve kıymetli mücevherat hemen her toplumda olduğu gibi Türk hükümdarları tarafından da yaygın olarak kullanılan hediyeler arasında yer almışlardır. Dede Korkut'ta Bay Büre Bey'in oğlu Bamsı Beyrek'e bezirgânların İstanbul'dan getirdikleri hediyeler arasında bir yay, bir gürz ve bir de at vardır¹⁸⁵.

Çin'in soylu, nüfuzlu ve alım gücü yüksek kişilerinin ilgi gösterdikleri Türk mallarının, elçilik heyetlerinin götürdükleri hediyeliklerin içinde de yer almış olduklarına ihtimal verilebilir. Buna örnek olarak Tao adlı zengin bir Çinlinin Yüeh Ch'iler'le yaptığı alışverişi örnek olarak verebiliriz. Tao, sekiz yüz bin para değerinde on adet kilim, yedi yüz parça renkli ipek kumaş, üç yüz parça düz, beyaz ipek karşılığında, Yüeh Ch'iler'den at ve pamuklu dokuma almıştır.¹⁸⁶ Görüldüğü gibi güçlü atlar ve pamuklu dokumalar Çin'in sahip olmadığı şeylerdi ve değerleri çok yüksekti.

719 yılında, Semerkand Kralı, Araplar'a karşı yardım sağlayabilmek amacıyla Tang İmparatorluğu'na elçisiyle hediye olarak bir at, bir deve ve iki eşek göndermiştir. Arap fetihlerini takip eden yıllarda da Soğd şehirlerinin tüccarları çeşitli görevlerle, semazen dansçılar, çitalar, üzüm şarabı, aslanlar ve atlar gibi özel hediyelerle Tang sarayına gönderilmeye devam edilmiştir¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Adnan Binyazar, **Dede Korkut**, İstanbul, Cem Yay. , 1991, s.120.

¹⁸⁶ Onat, **a.g.m.** , 1990, s.919-920.

¹⁸⁷ Liu Xinru, "A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam", **Journal of World History**, vol. XXII, Nu.1, USA, University of Hawai'i Press, March 2011, p.67; Zhang Cefuyuangui, **Zhong Xi Jiatong Shiliao Huibian**, p.1382-1390.

Doğu Türkistan'ın kaş taşları ve bunlardan yapılan nesnelere, Çin'de Şya Sülâlesi (tahm. M.Ö. 2197-1818) zamanında değerli hediye eşyası olarak bilinmiştir¹⁸⁸.

Mete döneminde (M.Ö.174 yılında) Çin İmparatoru Wen'in mektubunda zikrettiği hediyeler şöyledir: "İmparator'un kendi eşyaları içinden seçilmiş, çiçeklerle süslü ipekli bir elbise, işlemeli bir iç elbisesi, ipekten uzun tören elbisesi, altın bir tarak, altın işli bir kuşak, yine altın işlemeli deri bir kemer ile on pi¹⁸⁹ çiçekli ipekli kumaş, yirmi pi brokar kumaş, kırkar pi açık yeşil ve koyu kırmızı ipekli kumaş"¹⁹⁰. Çin'in bu hediyeleri karşılığında Hun hükümdarınınsa sembolik hediyeler verdiği bilinmektedir. Mete'nin bir mektubunda dostluk sembolü olarak bir deve, iki binek atı, sekiz araba atı gönderdiği kayıtlıdır.¹⁹¹

M.Ö. 58 yılında ikiye bölünen Hunlar'ın, M.Ö. 51'de Çin'e tâbi olan Güney Hunları'nın başındaki Hu Han-yeh, Çin sarayında büyük bir törenle karşılanmıştır. Kendisine sunulan hediyeler, gerek çeşitliliği gerekse miktarı bakımından dikkat çekicidir. Başlık, kuşak, elbise, altın bir mühür, yeşim taşı ile süslü değerli bir kılıç, bir çift yay, dört tane ok, on mızrak, tek kişilik bir araba, bir çift eyer ve üzengi, on beş at, yirmi chin¹⁹² altın, yirmi bin bakır para, yetmiş yedi takım elbise, sekiz bin pi desenli ipekli kumaş, altı bin chin ipek ve ayrıca otuz dört bin hu¹⁹³ pirinç zikredilen hediyelerdir.

Çin'e kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı tampon bölge oluşturacak şekilde Sarı Irmak'ın kuzeybatı kıvrımına yerleştirilen Güney Hunları'nın lideri iki yıl sonra (M.Ö.49'da) Çin sarayına geldiğinde yine hediyelerle taltif edilmiştir. Yüz

¹⁸⁸ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", **Türkler**, I, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yay. , Ankara 2002, s.1019.

¹⁸⁹ Top, tomar veya parça karşılığında, kumaş için kullanılan bir ölçü birimidir. Bkz. Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö.206-M.S.220)", **Bellekten**, TTK, LI, S.200, Ankara Ağustos/1987, s.614, dp.9.

¹⁹⁰ Onat, **a.g.m.** , s.614.

¹⁹¹ **A.y.** , s.615.

¹⁹² Han döneminde bir chin iki yüz kırk dört grama eşittir. Bkz. Onat, **a.g.m.** , s.616, dp.15.

¹⁹³ 19.968 litreye eşit, Çin'de kullanılan bir tahıl ölçü birimidir. Bkz. Onat, **a.y.** , s.616, dip.16.

on takım elbise, dokuz bin pi ince ipekli kumaş, sekiz bin chin ipek verilmiştir¹⁹⁴. M.Ö.48 yılında Hun hükümdarının Çin İmparatoru'ndan yiyecek talebi üzerine yirmi bin hu hububat gönderilmiştir¹⁹⁵. Hunlar'ın bölünmesinden istifadeyle artık her yıl belirli miktarda değil de, Hun hükümdarının saraya geldiği sırada ya da talep etmesi halinde hediyelerin verilmesi ile eski anlaşma maddeleri Çin'in lehine değiştirilmiş oluyordu.

Fakat bu sefer de elçi göndermek yerine saraya kendisi gelen hükümdarı ve beraberinde getirdiği yüzlerce kişilik maiyetini ağırlamak, Çin ekonomisine ağır bir yük olmaya başlamıştır. Hu han-yeh'in M.Ö.33 yılında Çin sarayına gerçekleştirdiği son ziyaretinde ve daha sonra M.Ö.25 yılında oğlu Fu chu-lei-jo'nun ziyaretinde yirmişer bin chin ipek ve yine yirmişer bin pi ipekli kumaş hediye edildiği kayıtlıdır¹⁹⁶.

M.Ö.1 yılında Çin sarayını ziyarete giden Hun hükümdarına üç yüz yetmiş takım elbise, otuz bin pi süslü ipek kumaş, otuz bin chin ipek hediye edilmiştir¹⁹⁷. Hu Han-yeh'ten itibaren I. Han döneminde Hunlar'a verilen hediyelerin, özellikle giyim eşyalarının sayısındaki artış kolayca fark edilebilmektedir.

Hunlar'ın M.S.48'de ikinci kez bölünmelerinden sonra kurulan Güney Hunları'nın hükümdarı Pi, M.S.49 yılında oğlunu Çin sarayına göndererek eski anlaşmanın yenilenmesini isterken, imparatora iki deve ve on dört iyi cins at hediye etmiştir¹⁹⁸.

Çin yıllıklarına göre, “Aynı yılın sonlarına doğru, Çin İmparatoru da, başlık, kuşak, altın mühür, üstü tüylerle örtülü tek atla çekilen bir kişilik araba, yine dört atla çekilen süslü bir araba, değerli bir kılıç, ok ve yay, bir çift at, on bin P'i desenli süslü ipekli kumaş, on bin Chin ipek, müzik aleti, davul arabası, mızrak ve zırh gibi

¹⁹⁴ A.y. , s.616.

¹⁹⁵ A.y. , s.617, dp.19.

¹⁹⁶ A.y. , s.617, dp.20.

¹⁹⁷ A.y. , s.617.

¹⁹⁸ A.y. , s.618.

araç ve elbise ile He-tung'dan yirmi beş bin hu pirinç ve otuz altı bin baş koyun ve sığıru hediye olarak göndermiştir¹⁹⁹. Bir başka belgeden daha sonraki yıllarda on bin baş koyunun daha gönderildiği belirtilmiştir²⁰⁰. Bu bilgiye dayanarak A.Onat, Hunlar'ın günlük yaşamlarının vazgeçilmez unsuru olan hayvan ihtiyacının gittikçe arttığına ve hediyeler arasında ilk defa bir müzik aletinin yer aldığına dikkat çekmiştir²⁰¹.

Aynı yıl Çin imparatorundan Hun hükümdarına gönderilen başka hediyeler de zikredilmiştir. Bunlar: yüz pi desenli süslü ipek kumaş, dört tuan²⁰² uzunluğunda ince ipekli kumaş, on chin altın ile portakal, lung-yüen²⁰³, Li-Chih²⁰⁴ gibi meyvelerle birlikte, hükümdarın annesine, karısına ve asillerine hediye edilmek üzere on bin pi işli ipekli kumaştır.

P'i'nin ölümü ile yerine geçen kardeşi Mo'ya gönderilen taziye mektubu ile birlikte bir mühür, başlık, üç takım koyu kırmızı elbise, küçük bir kama, süslü bir kuşak, prens ve asillerine dört bin pi süslü ipekli kumaş da gönderilmiştir²⁰⁵. Mühür ve başlık, taht değişikliği söz konusu olduğunda gönderilen hediyeler arasında yer almışlardır.

M.S. 50 ve 52 yıllarında, ticaret yapma isteği ile art arda elçiler gönderen Kuzey Hunları'nın Wu-wei²⁰⁶ valisine gönderdikleri ilk elçilik heyetinin teklifi, Güney Hunları'nın güvenlerini sarsma endişesiyle reddedilmiştir. İkinci heyetleriyle birlikte at ve deri gönderen Kuzey Hunları, Batı memleketlerinin elçileriyle birlikte saraya kabul edilmelerini istemişlerdir. Saray danışmanlarından Pan Piao'nun imparatora bu konudaki önerileri neticesinde İmparator'un, Kuzey Hun hükümdarına

¹⁹⁹ **A.y.**

²⁰⁰ **A.y.**

²⁰¹ **A.y.**

²⁰² Eski Çin uzunluk birimlerindedir. 1 tuan 8 ch'ih olup, 1 ch'ih 0,3581 metredir. Bkz. Onat, **a.y.**, s.619, dp.29.

²⁰³ Bir tür meyvedir. Bkz. Onat, **a.g.m.**, s.619, dp.30.

²⁰⁴ Güney Çin'de yetişen bir tür meyvedir. Bkz. Onat, **a.g.m.**, s.619.

²⁰⁵ **A.y.**

²⁰⁶ Eskiden Hun toprağı iken İmparator Wu zamanında Çinlilerin eline geçen bu yer, bugünkü Kansu eyaletindeki Wu-wei hsien'dir. Bkz. Onat, **a.g.m.**, s.621.

verilmek üzere beş yüz pi desenli kumaş, yay koyacak bir torba, dört ok, gelen iki Hun elçisinin her birine dört yüz pi desenli kumaş ve birer tane de kılıç hediye ettiği kaydedilmiştir²⁰⁷.

143 yılında tahta çıkan Hun hükümdarı Tu Luo-chih'ya, Çin sarayında bulunduğu sırada mühür, dört atla çekilen örtülü bir araba, davul arabası, tek kişilik bir araba, değerli bir kılıç, iki bin pi ipekli kumaş, karısı ve maiyetine ise, çeşitli altın ve ipekten yapılmış eşyalar, dört tarafı kapalı iki araba hediye edilmiştir²⁰⁸.

Göktürkler Çin hanedanları Chou ve Ch'ilerle 560'lı yıllardan 580 yılına kadar süren münâsebetlerinde genelde kendi ülkelerinin ürünlerini sunmuşlardır. Bu hediyeler arasında at başta gelmekte idi. Çinliler ise büyük miktarlarda ipek ve para vermişlerdir. Ch'i hükümdarının Budizme ait kitaplar hediye ettiği de kayıtlıdır²⁰⁹. Göktürk elçisi **Maniakh**, Roma İmparatoru'na İskit dilinde (Göktürkçe) mektupla beraber, - mahiyeti bilinmemekle birlikte- çok kıymetli ham ipekten bir hediye sunmuştur²¹⁰.

“T'ang-shu” isimli Çin kaynağında da, 620 yılında, Batı Göktürkleri Kağan'ının Çin İmparatoruna dev bir T'iao-chih (Babil) kuşu/ devekuşu gönderdiği kayıtlıdır²¹¹.

626 yılı Eylül ayında İl-Kağan, İmparator T'ai-tsung'a üç bin at ile on bin koyun hediye etmiştir. İmparator hediyeleri kabul etmemiştir²¹². Bu durumun, - vezirlerine verdiği bir nasihatten- imparatorun siyasî bir taktiği olduğu açıkça anlaşılmaktadır; “*Bir kimseden bir şey almak isterseniz, önce kendisine birşeyler vermek gerekir*”²¹³.

²⁰⁷ Onat, **a.g.m.** , s.622

²⁰⁸ Onat, **a.g.m.** , s.619.

²⁰⁹ İzgi, “ **XI. Yüzyıla**, s.99.

²¹⁰ Mangaltepe, **a.g.e.** , s.50.

²¹¹ Golden, **Türk Halkları**, s.125.

²¹² Chang, **a.g.e.** , s.46.

²¹³ **A.e.** , s.45.

Liao İmparatorluğu döneminde Uygurlar, at, deve, yeşim taşı, amber, yünlü kumaşlar, egzotik mallardan (ör. Tavus kuşu) oluşan emtiaları karşılığında Çinliler'den ipek ürünleri alıyorlardı²¹⁴. Bu takas P. Golden'a göre "haraç" karşılığı olarak vurgulanmışsa da, bizim araştırmamız için önemli olan yanı, bu emtiaların elçilik heyetlerinin de kervanlarla taşıdıkları hediyeliklerinin hiç değilse bir kısmını teşkil etmiş olabilecekleridir.

835 yılı civarında, Çin kaynağı T'ang-shu'ya göre Uygur elçiliği Çin hükümdarına "at üzerinde usta yedi bayan okçu" sunmuştur²¹⁵. Bu ilginç bilgi doğru ise, okçuların özellikle bayan olmalarından yola çıkarak Çinli kadınlara yay gerip, ok atmayı öğretmek amacıyla beraberlerinde götürdükleri ya da " Bizim kadınlarımız dahi at binip, ok ve yay kullanabilir." mesajını vermeye çalıştıkları söylenebilir.

Bulgarlar'ın ihraç ettikleri mallar at, koyun, sığır, kürkler, deriden imal edilen ürünler, ayakkabılar ve bilhassa çizmeler, zırhlar, kılıçlar, bal, balmumu, balık tutkalı, ceviz, avcılıkta kullanılan doğanlar, bronz aynalar, gümüşten mutfak ve süs eşyaları, camdan mutfak ve süs eşyaları, pencere camları, deney kapları, çömlekler, ağaç işleri, seramik işleri, keten ve bez dokumalar, yün örmeler yer almaktaydı²¹⁶. Her ülke, diğer ülke hükümdarlarına kendi ürünlerinden kıymetli hediyeler sunduğu için adı geçen bu ticari emtianın, İdil Devleti elçilerinin götürdükleri veya gelen elçilere sundukları hediyeler arasında sayabiliriz.

"926 senesinde Şato İmparatoru bir generale imparatorluk kuvvetinin sembolü olan iki ok vererek, onu bir emir (ferman)ile bir il'e göndermiş²¹⁷ tir. Aynı yıl yüksek bir kumandanın İmparator'a "mumlu mektup" taşıyan bir haberci

²¹⁴ Golden, **a.g.e.** , s.136; Pinks, Die Uiguren, s. 91-101.

²¹⁵ Golden, **Türk Halkları**, s.132; Mackerras, **Uighur Empire**, p.122.

²¹⁶ Kara, **"X-XII. Asır..."** , s.160-166; Svetlana I. Valulna, "İdil Bulgarlarında Cam Sanatı", **Türkler**, VI, Yeni Türkiye Yay. , Ankara, s.55-56; Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Ankara 2002, s.367-368; Hüseyin Namık Orkun, **Türk Tarihi, I**, Ankara 1946, s.176.

²¹⁷ W. Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", **Belleten**, XI, S.41, Ankara, TTK, Ocak/1947, s.24; Chiu-Wu-tai-shih 69: 4287bb.

gönderdiği kayıtlıdır²¹⁸. 937 senesinde yine imparator tarafından gönderilen “ok”tan bahdesilir²¹⁹. 944 yılında ise, İmparator bir “mumlu mektup” göndermiştir²²⁰. Eski Türkler’de ok hukuki bir sembol olarak kullanılmıştır²²¹.

928 yılında Sha-t’o Türkleri’nden bir vali, isyanı bastırdıktan sonra hükümdara bir ok göndermiştir. Bunun üzerine hükümdar da valiye ok göndermiştir. Çinli müellifin de alışıldık karşılamadığı zikredilen bu durum, valinin Türk geleneklerine vâkıf olmayarak yanlış hareket ettiği²²² şeklinde değil, bizce hükümdara başkaldırması olarak algılanabilir.

Şatolar askerlikte, eski Türk geleneğinde bulunan “çadır” ı da kullanmışlar ve hatta Çin imparatorlarına da çadır hediye etmişlerdir²²³.

965 yılında Çin’e gitmek üzere yola çıkan Uygur heyetinin imparatora sunduğu hediyeler arasında **kehribar, cam kâseler ve Buda’nın bir dişi** bulunmakta idi²²⁴.

Kıpçaklar, 1061 yılından itibaren aralıklarla otuz yıldan fazla Rus şehir ve Knezliklerine akınlarda bulunmuşlardır. Kıpçak Türkleri, alışkın oldukları gibi Knezlerin tahta çıkışlarında hediyeler ihsan etmeleri isteğinde bulunmuşlardır. Knezler de barışı muhafaza etme karşılığında altın, kıymetli kumaşlar ve davarlar göndermek zorunda kalmışlardır. XII. Asır Rus Knezlerinden Vladimir Monomach, çocuklarına hitaben bıraktığı “Nasihatler”inde, Kıpçaklar’la/Kumanlar’la yaptığı on dokuz anlaşmada kıymetli kumaşlar ve çokça davar verdiğini belirtmiştir²²⁵.

²¹⁸Eberhard, “**Şato Türklerinin...**”, s.24; Chiu-Wu-tai-shih 97: 4323da.

²¹⁹Eberhard, “**Şato Türklerinin...**”, s.24; Chiu-Wu-tai-shih 76: 4296aa.

²²⁰Eberhard, **a.g.m.**, s.24; Chiu-Wu-tai-shih 95: 432Lca.

²²¹Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, IX, S.35, Ankara, TTK, 1945, s.305-318.

²²²Turan, **a.g.m.**, s.308.

²²³Reha Oğuz Türkkan, “Türk Tarih Tezleri”, **Türkler**, I, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.697.

²²⁴İzgi, “**Kao-ch’ang’dan**”, s.106-108.

²²⁵Ahmet Gökbek, **a.g.e.**, s.49-50; A. N. Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s.78; A. N. Kurat, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)**, Ankara 1987, s.40-42.

Gazneli tarihçisi Utbî'nin "Tarih-i Yemînî"sinden alıntı yapılarak, Karahanlı hükümdarı İlig Han'ın Samaniler ülkesini bölüşmek için Sultan Mahmud'a yaptığı teklife red cevabı alınca, memleketindeki tüm kabilelere oklar göndererek büyük bir ordu topladığı bildirilmektedir²²⁶.

Emeviler devrinde hükümdarlara mahsus darüttirazların (resmi elbise ve kumaş dokunan yer) varlığı söz konusudur. Bunları yaptırtmak ve taltif edilecek kimselere armağan etmek doğrudan doğruya hâkimiyet hukukundan sayılmaktadır²²⁷. Bu nedenle hükümdarların elçi kabulünde, huzura gelen yabancı elçiye hil'at giydirilirdi. Elçinin maiyetindekilere de hil'atler hediye edilirdi. "Arapça bir kelime olan hil'at "üste giyilen elbise, kaftan" anlamındadır²²⁸".

Hil'at giydirme geleneği, İslâmiyet öncesi Türk Devletleri'nde de uygulanmış olmalıdır. Tanrı'nın verdiği kut ile tahta oturan Türk hükümdarları, aç halkı doyurmak ve açık halkı giydirmekle yükümlüdür. Bizce hil'at, buradaki anlayışı temsil etmektedir.

Mukaddesî'ye göre Doğu Avrupa'dan İslâm ülkelerine Harezmi üzerinden getirilen ürünler: Samur, sincap, kakım, gelincik, sansar, tilki, kunduz, yaban tavşanı kürkleri, keçi postları, balmumu, oklar, kılıç, zırh, tuz, şapkalar, balık tutkalı, balık dişleri, kehribar, bal, fındık, şahin, xalanj (gemi yapımında kullanılan bir ağaç türü), Saklab köle kızları, koyun ve sığır idi. Batı Avrupa'dan getirilen hadımağaları, kadın köleler, genç oğlanlar, simli kumaşlar, kürkler ve kılıçlar, Akdeniz üzerindeki Frank topraklarından gemilerle yola çıkıp Kuzeydoğu Mısır'da yük hayvanları sırtında mallarını boşaltır, buradan Qulzum'a (bugünkü adıyla Suez), Kızıldeniz'den yüklenen mallar da Qulzum'dan al-Jar ve oradan da Judda'ya giderdi. Buradan sonra Sind (İndus Nehri deltası)-Hindistan-Çin ile güzergâh tamamlanırdı. Çin'den misk, aleo (sarısabır) ağacı dalları, kâfur, tarçın yüklenir ve ya aynı güzergâh takip edilir ya da Bizans ve Frank topraklarına uğranabilirdi. Kimi zaman da Sakalibe diyarları ve

²²⁶ A.y.

²²⁷ Mahir, a.g.m. , s.833.

²²⁸ Banu Mahir, "Türk Minyatürlerinde Hil'at Merasimleri", **Bellekten**, LXIII, S.238, Ankara, TTK, Aralık/1999, s.745.

Hazar şehri Hamlic'den geçerlerdi. Bu güzergâh Curcan Denizi üzerinden Belh ve Maverâünnehir yoluyla Urt (Wurut)- Tokuzguz-Çin'e ulaşmaktaydı²²⁹.

Tarihe adı yazılmış Türk devletlerinin kendi ürettikleri ya da yabancı ülkelerde üretilip de Türk yurdundan geçen ihracat ve ithalat emtialarından da bahsetmemiz, gönderilmiş olan hediyelerin cinsi konusunda bize daha iyi fikir vermesi açısından önemlidir. Özellikle VIII. ve IX. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi olan Hazarya, "Hudud al-'Alam"da bolluk ülkesi olarak tanımlanmıştır; "*Hazarya, bereketli topraklara, büyük sığır ve koyun sürüleriyle sayısız köleye sahip çok zengin bir ülkedir.*"²³⁰. Dolayısıyla ticaretin canlı olduğu bu ülke, Asya ve Avrupa arasındaki pek çok ticaret yolunun uğrak noktası olmuştur. Bunlar Volga Nehri, Don Nehri, Azak ve Hazar Denizleri ile Karadeniz kıyılarını takip ediyordu. Tabii bu Hazarlar için müthiş bir gümrük geliri demekti. Örneğin "*Kitab al-Buldan'ın yazarı İbn al-Fağih of Hamadan, Sarkel'e giden Rus tüccarların, mallarının onda birini yerel Hazar yöneticisine vermek zorunda olduğunu*"²³¹ aktarmıştır.

Taht değişikliği olduğunda, yeni hakanın tanındığını ifade etmek amacıyla da hediyeler gönderilmekte idi. 824 yılında tahta çıkan Qasar Tegin'e²³² (Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan'a) (Çince'de Chao-li) Çin'in T'ang Sülalesi tarafından yirmi araba ipek ürünü verildiği kaydedilmiştir²³³. Bilindiği üzere Çinliler'in en geçerli ticari emtiası ipek idi.

Tuğrul Bey Bağdat'a vardığında başında veziri Küdürî'nin bulunduğu erkânını döşekler, otağlar ve kıymetli atlarla halifeye göndermiştir. Halife kendisi için vezir tarafından kurdurulan çadıra gelmiş ve Selçuklu heyetini kabul etmiştir.

²²⁹ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.126-128; Hitti, **History of the Arabs**, p. 210, map, p. 211; Ibn Xurdadbih, ed de Goeje, s. 153-155; Lewicki, *Zrodłami arabskie I*, s.74-77.

²³⁰ Brook, **Bir Türk İmparatorluğu**, s.171.

²³¹ **A.e.**

²³² Kasar (Hazar) Tigin adının, Tokuz Uygur boyundan Kasarlara (Hazarlara) mensubiyetinden ya da Uygur Kağanı Küçlüg Bilge tarafından Kasarlar üzerine gönderildiğinden verilmiş olmalıdır. Detaylı bilgi için bkz. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.59.

Memnuniyetini bildirmek için sultana bir mektup yazmak istemiştir. Vezir tarafından halifeye üzerinde bin yedi yüz miskal altın olan bir hokka ve kıymetli bir kılıç hediye edilmiştir. Bundan sonra vezir halifeden Tuğrul Bey'in huzura girmesi isteğinde bulunmuştur. Halifenin izni ile huzura giren sultan yedi kere yer öpmüş ve kendisine verilen minderi de öptükten sonra üzerine oturmuştur. Bu görüşmede Kündürî, tercümanlık görevini yerine getirmiştir²³⁴. Bu kabuller sırasında vezirin halifeye **sultanın kıymetli bir hâtemini (yüzüğünü)** hediye ettiği bilinmektedir. Bu yüzük altın, gümüş ve iki dirhem iki habbelik elmastan yapılmıştır²³⁵.

Tuğrul Bey heyetiyle birlikte halife tarafından kabul edildikten sonra kendisine halife tarafından **hilat, taç, gerdanlık, bilezik** vb. yedi adet hediye takdim edilmiştir²³⁶.

Bağdat camilerinde adına hutbe okunduğu öğrenen Alp Arslan, Amîd Ebu'l-Hasan Ali b. İsa'dan Halife'ye **on bin dinar, iki yüz elli ipek elbise**, Bağdat nâzırına da **on bin dinar, on at, on katır** göndermiştir.

*“Sultan Tuğrul Bey, Halife'nin kızı Seyyide ile nikâh akdi için Halife'nin hâtonu olan Çağrı Bey'in kızı Arslan Hâton ve vezir Amîd ül-Mülk'ün de dâhil olduğu büyüklerden meydana gelen bir heyeti Bağdat'a gönderdi.”*²³⁷ 1061 yılında giden bu heyette **Savtegin** de bulunmaktaydı²³⁸.

²³³ Golden, **Türk Halkları**, s.131; Mackerras, **Uighur Empire**, s.10, 12.

²³⁴ Taneri, **“Büyük Selçuklu**, s.154; İsfahanî, **Arap. met.17, Türk. terc.16**; Sibt İbnü'l Cevzî, 59-60.

²³⁵ Taneri, **a.g.m.**, s.154; Sibt İbnü'l Cevzî, 98.

²³⁶ Taneri, **a.y.**, s.154; İsfahanî, **Arap. met.14, Türk. terc.11**.

²³⁷ Merçil, **“Emîr**, s.65.

²³⁸ **A.y.**

ALTINCI BÖLÜM

TÜRK ELÇİLERİNİN GÖNDERİLİŞ SEBEPLERİ VE GÜZERGÂHLARI

Elçiler, gerek savaş gerek barış zamanlarında çeşitli maksatlarla ve görevlerle gönderilmişlerdir. Bu durumu, aşağıdaki örnekler açıkça göstermektedirler.

İlk Hun-Çin münâsebetleri, Hunlar'ın Çin sınırlarını aşarak yağmalarda bulunmaları ve bunlara mukabil Çin'in mücadeleleri şeklinde başlamıştır. Mete zamanında (M.Ö.209-174), Hunlar'ın Çinliler üzerine gerçekleştirdiği ilk büyük saldırı (M.Ö.201-200) neticesinde mağlup olan Çinliler ile Hunlar arasında, tarihte Ho-ch'in Anlaşması (M.Ö. 198) adıyla bilinen mukavele yapılmıştır.

Türgişler'le Çin İmparatorluğu arasında 735 yılında vuku bulan kısa süre bir mücadelenin ardından, 736 yılının sekizinci ayında barış sağlanınca Türgiş Kağanı, yüksek dereceli memurlarından **Hou-lou-ta-kan** (Hu-lu Tarkan)'ı Çine göndermiştir. İmparator tarafından büyük ilgiyle karşılanan elçinin şerefine ziyafet verilmiştir²³⁹.

Kara Türgişler'in kağanı El Etmiş Kutluk Bilge (742-748), Çin'e birçok defa gönderdiği elçileri aracılığıyla dostâne temaslarda bulunmuştur. Kutluk Bilge'nin 743 yılının dokuzuncu ayında Çin sarayında dostluğunu pekiştirmek amacıyla elçisinin bulunduğu bilgisine sahip olduğumuz gibi, onun bu ilişkilerini Çin'in desteğiyle On-ok Kağanı olduktan sonra da devam ettirdiğini görmekteyiz. El Etmiş Kutluk Bilge Kağan, Kırgızlar'la da temasta bulunmuş, hatta onlara **Ezgene** isimli bir beyi elçi olarak yollamıştır²⁴⁰. Tuba Yazıtları'nda ismi geçen bu elçinin Kırgız ülkesinde öldüğü kayıtlıdır.

²³⁹ Salman, **a.g.e.**, s.63.

²⁴⁰ **A.e.**, s.80; Louis Bazin, **les Calenderies Turcs Ancients et Medievaux**, These Presentée Devant l'üniversite de Paris III, I December 1972,s.108.

744 yılında, ticarî ilişkileri düzenlemekle görevli olarak Çin'e gönderilen bir heyette, Arap, Soğdıyan, Toharistan, Zâbulistan, Şaş ve Türgiş elçilerinin bir arada bulunması dikkat çekicidir²⁴¹.

747 yılının beşinci ayında yine bir Türgiş elçisi dostluğun devamı için Çin sarayındadır²⁴².

I. ELÇİLERİN GİDİŞ SEBEPLERİ VE TALEPLERİ

a. Türk Cihan Hâkimiyeti Anlayışı

Eski Türkler'de elçi göndermenin başlıca sebebini, Türk cihan hâkimiyeti telâkkisi oluşturmuştur. Bu nedenle Türk tarihi, Türk'ün mefkûresini ifade eden misallerle doludur. Bunlardan birkaçını verecek olursak: Oğuz Kağan, “*Güneş bayrağımız, gökyüzü otağımız*” diyerek Türk cihan hâkimiyeti anlayışıyla ve elçileri vasıtasıyla dört bir yana kendisine itaat etmeleri için haber salmıştır.²⁴³ Yine bir Türk hükümdarı Mete, kendisine bağlı tüm kabileleri bir çatı altında birleştirdikten sonra elçiler salarak diğer devletleri, yeni kurulan Türk Devleti'nin azametinden haberdar etmiştir (M.Ö.176).

Balkan Savaşı (409) esnasında Bizans İmparatoru, Hun hükümdarı Uldız ile barış görüşmeleri yapmak üzere, Trakya “*magister militum*”nu elçi olarak görevlendirmiştir. Uldız Bizans temsilcisine, “*güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar*” her tarafı zapt edebileceği cevabını vermiştir²⁴⁴.

448 yılında Hunlar'a gelen Bizans elçilik heyetinde bulunan **Priskos**, bir çobanın bularak getirdiği savaş ilahı Ares'e ait kılıcın Attila'nın eline geçmesini,

²⁴¹ Gibb, **a.g.e.**, s. 110.

²⁴² Salman, **a.g.e.** s.79-80.

²⁴³ Kafesoğlu, “**Türk Fütuhât**, s.5-6.

²⁴⁴ **A.y.**, s. ,s.8; Kafesoğlu, **Türk-İslâm**, s.74.

onun dünyaya hâkim olacağına bir işareti olarak yorumlamıştır. Priskos'un Hun sarayında karşılaştığı Roma elçileri **Romulus** ve **Promotus** da Hunlar'ın bir "*cihan devleti*" olacakları konusunda hemfikirdiler²⁴⁵. Bu olayla Attila da, "*bu kılıcın kendisinin savaşlarda başarılı olması için bahşedildiğini*" düşünmüştür²⁴⁶.

Türkşad, 576 yılında Göktürkler'e gelen Bizans elçisi **Valentinos**'a "*Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzü bize diz çökmüştür. Roma'nın yolunu da iyi bilmekteyiz*" demiştir²⁴⁷.

581'de ikiye ayrılan Göktürkler'in Doğu kanadı hakanı İşbara, 585 yılında Çin İmparatoru'na gönderdiği mektubunda, "*gökte nasıl bir Tanrı varsa, yeryüzünde de dünyayı idare eden bir tek hükümdarın olması gerek*"tiğini dile getirmiştir. Batı Göktürkleri Hakanı Tardu ise, Bizans İmparatoru Mavriakus'a 598 yılında gönderdiği mektubunda, kendisini "*Yedi ırkın ve yedi iklimin hükümdarı*" olarak takdim etmiştir²⁴⁸.

b. Cülûs Bildirme

Türk cihân hâkimiyeti anlayışına bağlı olarak her yeni hükümdarın cülûsu törenle gerçekleştirilmiştir. Bu merasimlerin asıl amacı, tâbi devletlerin itaatlerinin devam etmesini sağlamak ve bunun kontrolünü yapmaktır. Çünkü törene katılmamak, itaatsizlik olarak kabul ediliyordu. Bu nedenle taht değişikliğini bildirmek üzere diğer devletlere elçiler gönderilirdi.

Selçuklular'da taht değişikliğinde Bağdat'a elçilik heyetinin gönderilmesi alışıldık bir durum idi. **Hâcib Ay-Tekin**²⁴⁹ de bu vesile ile halifelik makamına giden Türk elçilerinden biridir.

²⁴⁵ Kafesoğlu, "**Türk Fütuhât**, s.7-8.

²⁴⁶ Kafesoğlu, **Türk-İslam**, s.79; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.78-79.

²⁴⁷ Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.9.

²⁴⁸ **A.y.**

²⁴⁹ Köymen, "**Alp Arslan**, s.27.

c. Barış ve Askerî Yardım Teklifi

Barış önerisinde bulunmak, barış antlaşması maddelerini görüşmek, antlaşma imzalamak, barışı sağlamak için arabuluculuk yapmak, varolan dostluğu pekiştirmek gibi temeli barışa dayalı sebepler, Türkler'in elçilik faaliyetlerinde öncelikli olmuşlardır. 583 yılına ait bilgide, Göktürkler'in barış ve askeri yardım teklifi ile Çin'e hediyeler gönderdikleri kayıtlıdır²⁵⁰. 584 yılında heyetin bir mektup götürdüğü anlaşılmaktadır; Göktürk Kağanı Sho Po-li Çin sarayına yazdığı mektupta, atlardan başka koyunla da ipek değiş-tokuşu yapılmasını istemiştir²⁵¹.

d. Davetlere İştirak Etme

Elçiler bazen de davetlere katılmışlardır. 560'ta Çin sarayında verilen ziyafetten dönüşlerinde Göktürk heyetine para ve ipek hediye edilmiştir. Ertesi yıl Göktürk Kağanı Mukan da bir heyetle kendi ürünlerinden oluşan hediyelerini yollamıştır²⁵².

721 senesinin Şubat'ında Bilge Kağan, iyi münâsebetler temin etmek için İmparator Hsüan-tsung'a elçi göndermiştir. İmparator'un şu mektubundan cevabının olumlu olduğu anlaşılmaktadır:

“Eskiden Göktürkler Çin ile evlenmeğe dayanan bir akrabalık kurmuşlardı. Bundan sonra iki devlet beraberce barış içinde yaşamağa başladılar. Çin Göktürklerden [Göktürkler'den] koyun ve at satın alıyor, Göktürkler ise, Çin'den ipekli kumaş alıyordu. Böylece iki devlet karşılıklı olarak birbirlerinden menfaat sağlamış oluyorlardı”²⁵³.

²⁵⁰ İzgi, “XI. ,s.99.

²⁵¹ A.y.

²⁵² A.y.

²⁵³ A.g.m. ,s.101.

727 senesinin Eylül ayında, Tibetliler'in Göktürkler'e gönderdikleri mektupla Çin'e karşı ittifak kurma teklifini, Bilge Kağan elçisiyle Çin İmparatoru'na bildirmiştir. Bu hareketi takdir eden İmparator Hsüan-tsung, Batı Shou-hsiang şehrinde Göktürk-Çin ticaretine izin vermiştir. Ayrıca her yıl yüz binlerce parça ipek karşılığında Göktürklerden at almaya başlamıştır²⁵⁴.

e. Ticarî İlişkiler

Eski Türkler'in özellikle Çin, Sâsânî ve Bizans ile münâsebetlerinde, ticaret önemli bir yer tutmuştur. Önceleri her ülkenin kendi ürünlerini sınır boylarında takas etmesi ile başlayan ticarî temaslar, daha sonra ipek ve at gibi kıymetli malların büyük miktarlarda sevkiyatı ile gelişme göstermiştir. M.S.64 yılında Kuzey Hunları, mübadele usûlü ticaret yapma niyetiyle bir anlaşma yapmak istediklerini bildirmek üzere bir elçi gönderen'na Çin İmparatorluğu yağmaları önleyeceği ümidiyle olumlu yanıt vermiştir.

M.S.84 yılında, Wu-wei valisi Meng Yün, Kuzey Hunları'nın mübadele ile ticaret isteğini bir emirname ile kabul etmiştir. Bu anlaşma, Kuzey Hunları ile Çin arasında yapıldığı belirlenen son ticarî anlaşma olarak tespit edilmiştir.

588 yılında Sho Po-li Kağan'ın oğlu Tu-lan Kağan Çin sarayına bir heyetle haraç yollamış, karşılığında üç bin top ipek gelmiştir. Ayrıca Çin sınırında ticaret yapabilmek için bir pazar yeri kurulması isteğiyle de bir heyet göndermiştir²⁵⁵.

620 yılının Mayıs ayında Göktürkler, Çin derebeyi Wang Shih-ts'ung'a elçi göndererek bin kadar at hediye etmişlerdir. Wang da Ch'u-lo'ya kızını vermiş ve ticarî münâsebetlere izin vermiştir²⁵⁶.

²⁵⁴ A.y. ,s.102.

²⁵⁵ A.y. ,s.99.

²⁵⁶ A.y. ,s.100.

625 yılının Ocak ayında ise, Göktürkler Çin ile ticarî münâsebetlerin kurulması için izin istemek üzere elçi göndermişler; imparator da bu isteği kabul etmiştir²⁵⁷.

f. Vergi Talebi ya da Yıllık Vergilerin Toplanması

565 yılında Bayan Kağan, elçisi vasıtasıyla, Justinianos zamanında ödenen verginin artırılarak ödenmesini, aksi takdirde Trakya'ya hücum edileceğini bildirmiştir. *Talep edilen vergi arasında: kaçaklara vurulan zincir, kilimler (yataklar), ve diğer makbul eşya da vardır*²⁵⁸.

697 senesinin Mart ayında Göktürk Kağanı Kapgan, daha önce 670-673 yılları arasında Çin'e teslim olan ve Çin'in altı bölgesine yerleştirilen Göktürkler'in iadesi, kendisinin Genel Askeri Valiliğe tayinini, tohumluk buğday, ipekli kumaşlar, ziraat aletleri ve demir verilmesi isteklerinde bulunmuştur. İmparatoriçe Wu önce teklifi kabul etmese de araya giren vezirlerin ikna etmesi ile kırk bin ölçek tohumluk buğday, elli bin parça ipekli kumaş, üç bin adet ziraat aleti ve on binlerce kilo demir göndermiştir. Fakat 698 yılında Kapgan Kağan'ın imparatoriçeye mektubundan Çin İmparatorluğu'nun gönderdiklerinin kalitesiz olduğu anlaşılmaktadır²⁵⁹.

Sultan Alp Arslan tarafından Hûzistan'a, vasal hükümdar Hezâresb nezdine gönderilen **hâcib Porsuk**, yıllık vergiyi tahsil etmekle görevlendirildiğinden bu, normal elçilik sınırları dışında bir iş olmuştur²⁶⁰.

g. Taziye Dilekleri

551 yılında Çin İmparator Wen-ti'nin ölümü üzerine Göktürk Kağanı Bumin, gönderdiği elçisiyle başsağlığı dilemiş ve iki yüz at takdim etmiştir²⁶¹.

²⁵⁷ A.y.

²⁵⁸ Kurat, "Avarlar", s.85.

²⁵⁹ İzgi, "XI.", s.101.

²⁶⁰ Köymen, "Alp Arslan", s.26.

²⁶¹ Ögel, "Doğu Göktürkleri", s.125-127 ve 132-133.

h. Hediye Sunma

546 yılında, T'u-mên (Bumin) Kağan, memleketinin türlü mahsulünü sunmak için (Çin İmparatoru'na) bir elçi göndermiştir²⁶².

“T'ang-shu” isimli Çin kaynağına göre, 620 yılında, Batı Göktürkler'i Kağanı, Çin İmparatoru'na dev bir T'iao-chih (Babil) kuşu/ devekuşu göndermiştir²⁶³.

1. Evlilik

O devirlerde evlilik yoluyla ittifaklara sıkça başvurulmakta idi. Genellikle de bir savaş durumunu engellemek ya da düşmanına karşı birlik oluşturmak için güçsüz tarafın prenses göndermesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Tarihte, Türk devletlerine “konçuy” adı verilen Çinli prenseslerin gönderilmesi örneklerine çok rastlanmaktadır. Fakat Hun hükümdarı Mete'nin imparatoriçeye evlilik teklifi, maksadı itibarıyla diğerlerinden farklı bir misali temsil etmektedir: M.Ö. 195 yılında Çin İmparatoru Kao-ti'nin ölümü üzerine, çocuk yaştaki oğlunun naibeliğini imparatoriçe Lü Hou üstlenmiştir. Bu dönemde Hun hükümdarı Mete, imparatorluğun topraklarında da söz sahibi olabileceği düşüncesiyle imparatoriçe ile evlenmek istemiştir. Bu isteğini iletmesi için elçisini bir mektupla Çin sarayına göndermiştir (M.Ö.192). Bu teklife çok öfkelenen imparatoriçe önce elçiyi öldürtüp savaş ilan etmeyi düşünmüşse de, vezirlerinin uyarısı ile kendisinin yaşlandığını ifade ederek nazikçe reddetmiştir. Mete bu cevabı makul karşılamış ve imparatoriçeyi rahat bırakmıştır.

551 yılında, Göktürk hükümdarı T'u-mên (Bumin) Kağan evlilik isteğiyle Çin'e bir elçi göndermiş ve isteği kabul edilmiştir²⁶⁴.

²⁶² Ögel, “Doğu Göktürkleri”, s.123-124.

²⁶³ Golden, **Türk Halkları**, s.125.

²⁶⁴ **A.y.** , s.125-127 ve132-133.

II. KULLANDIKLARI GÜZERGÂHLAR

a) Türkistan'daki İpek Yolları

Kaynaklarda elçilerin kullandıkları güzergâhlar tam olarak verilmemiştir. Ancak, biz dönemin önemli ticaret yolları üzerinden hareketle, bu yolların aynı zamanda elçiler tarafından da kullanıldıkları düşüncesine dayanarak bu yollar hakkında bilgi vermek istiyoruz. Bu konuda M.Ö. VII. yüzyıla ait Akadca yazılmış kil tablet üzerindeki bir metnin, Güney İpek Yolu ile ilgili bilinen en eski kayıttır. Metne göre yol Mezopotamya'dan, Ekbatan üzerinden Kireşata²⁶⁵(Kuros'un Şehri)'ya uzanmaktadır.

Bir de Mısır ve Mezopotamya'ya giden deniz yolu ile birleşen Namada Nehri ağzındaki Barygaza /Barigaza'ya giden ve oradan da o dönemde Batı Çin'deki Ts'in Devleti'nin başkenti Thinoi'ye uzanan bir güzergâh söz konusudur ki; bu birbirine bağlı kara ve deniz yolundan, üçüncü İpek Yolu olarak bahsedilmiştir²⁶⁶.

Pazırık kurganlarından çıkarılan eşyalar, üzerlerindeki motiflere göre ayrıldıklarında farklı kültürlerin ve çeşitli dönemlerin çizgilerini ortaya koymuşlardır. İskitler'e, Küçük Asya ve Suriye halklarına ve Çinliler'e ait eserler, Güney İpek Yolu'nun tarihi hakkında önemli ipuçları vermektedirler²⁶⁷. Çin kaynakları, Moğol bozkırlarından, Altaylar'dan, Kazakistan'dan Aral ve Hazar'ın kuzeyinden geçerek Güney Rusya'ya kadar gelen ticaret ve ulaşım yolunun, komisyonculuk yoluyla kazanç sağlayan Hsiung-nular'ın hareketli karakterleri sayesinde açıldığını belirtmişlerdir²⁶⁸.

²⁶⁵ Farsçası Kuruşkat'tır ve Soğd ülkesinde harabesi vardır. Burası Ahemenler zamanında Doğu İran'da önemli bir merkezdi. Bkz. Haussig, **İpek Yolu**, s.36.

²⁶⁶ Haussig, **İpek Yolu**, s.39-40.

²⁶⁷ Haussig, **İpek Yolu**, s.56-57.

²⁶⁸ Li, **a.g.e.** , s.18; Yo-ta-chung Ku-tai-pei-hsi-Chung-kuo (**Eski Çağda Kuzeybatı Çin**), Taipei 1981,s.75.

Tarihin çeşitli dönemlerinde Türkler tarafından defalarca zorlanan fakat bir türlü yıkılıp aşılamayan Sâsânî Devleti, nihayet VI. yüzyılda doğudan Göktürkler'in, batıdan da Bizans'ın baskısı sonucunda zayıflamış ve Araplar tarafından (Kadisiye 636 ve Nihavend 642 savaşları ile) tamamen çökertilmiştir. Böylece Türk topluluklarına “orta yol” adı verilen yeni bir yol açılmıştır. Çyan'a göre, “Bu yol, Türklük için en hayırlı yol oldu. Çünkü Çin'e, Hindistan'a, Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya giden Türk toplulukları içine girdikleri çevrede gittikçe eriyerek millî kimliklerini tamamen kaybetmelerine karşılık, “orta yolu” tâkip ederek Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim olan ve Anadolu'yu fethedip, burada yeni bir vatan kuran Türk toplulukları, hem siyasî istiklâllerini hem de millî kültürlerini bütünüyle korudular”²⁶⁹.

Arkeolojik çalışmalar sonucunda Annau'dan doğuda Özbekistan'a, hatta Afganistan'ın kuzeyine kadar uzanan Karakum Çölü boyunca (şimdiki Türkmenistan ve Özbekistan sınırları içinde), düzinelerce yerleşim harabeleri bulunmuştur. Harabeler kumlarla örtüldükten çok sonra, M.Ö.2. ile M.S. 16. asırlar arasında, Çin ile Akdeniz ülkelerini birbirlerine bağlayan adına “İpek Yolu” denilen efsanevi kervan yolları bu yöreden geçmiştir. Muhtemelen bu İpek Yolu Bronz çağında da hizmet vermişti. Moskova Arkeoloji Enstitüsünde çalışan Dr. Victor Sarianidi, bu harabelerde belirgin bir arkeolojik düzen keşfetmiştir.

“Her yerleşim mahallindeki binalar; sanki tek bir mimarın deseninden çıkmış gibidir. En büyük binalar birer büyük apartman kompleksi gibi inşa edilmişlerdir. Her biri bir futbol sahasından daha geniş bir alanı işgal eden bu komplekslerin içinde onlarca ve onlarca odalar bulunmaktadır. Bu komplekslerin bazıları yüksekliği 2,5 [iki buçuk] metreye yaklaşan birkaç kerpiç tuğla duvarla çevrilmiştir. Bu duvarların gerisinde ise geniş tarım tarlaları uzanmaktaydı”²⁷⁰.

²⁶⁹Koca, **a.g.m.** , 2002, s.1004; Sima Çyan, **Tarihi Hatıralar**, Urumçi 1989, s.36.

²⁷⁰ Mümin Köksoy, “Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi”,**Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.713.

Sarianidi'nin bu tanımlamasında bahis konusu olan büyük binaların çok odası olması ve yüksek duvarlarla çevrilmesi, bir han veya kervansaray da olabileceği fikrini uyandırmaktadır.

Kudâme'ye göre Doğu yolları, Hemedan'dan Rey'e yüz altmış dört fersah, Rey'den Nişabur'a yüz kırk fersah, buradan Merv'e yetmiş fersah olup yol Merv'den biri Şaş (Taşkent) diğeri Toharistan'a olmak üzere ikiye ayrılırdı: Şaş'a gitmek üzere buradan Amül, Buhara, Semerkand üzerinden Zâmin'e varan yol da Zâmin'de biri Şaş'a devam eden, diğeri Fergana'ya yönelen iki yola ayrılır²⁷¹. Şaş yolu Kum, Tıraz, Nûzket (büyük bir köydür), Nevaket, Benciket (büyük bir köydür), Suyab ve Çin sınırındaki Nuşecan'a ulaşır. Zâmin'den Fergana'ya giden yol, Hocend'de ikiye ayrılır: Biri Fergana'ya devam ederken, diğeri Şaş'taki gümüş madeni ocağına uzanır. Hocend'den Samğar Köyü, Hacistan, Turmukan Köyü, Bâb yoluyla Fergana'nın payitahtı olan Ahsiket'e gidilirdi.

Merv'den Toharistan'a giden yol ise, Fâz Köyü, Mehdiâbaz, Yahyaâbaz²⁷², Esedâbaz, Havzan, Ahnef Köşkü, Esrâb, Gencâbâz, Faryab'tan Cüzcan'a gider ki, yolda Ka' ²⁷³ adlı bir konak yeri bulunur. Buradan Şaburkan, ve Belh'e bağlı pek çok yerleşim yerinden Belh'e ulaşılır. Belh'ten Toharistan'a giden yol çölden geçip, Behâr ve Erkâbânul adlı konak yerleri bulunurdu. Bunlardan başka Fergana'dan Yukarı Nuşecan'a, Tıraz'dan Keymak'a giden yollar da mevcuttu ²⁷⁴.

Türkistan'daki yol güzergâhları çoğunlukla Tarım bölgesi etrafında ya da Seyhun ve Ceyhun Nehirlerinin geçtiği bölgede bulunmaktadır²⁷⁵. Karahanlılar devrinde Türkistan'daki güzergâhlar hakkında Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't-Türk'te çizdiği harita yol göstermektedir. Buna göre; ilk yol Fergana'dan

²⁷¹ Kudâme, **Kitâbü'l-Harâc (Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler)**, çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, Gelenek Yay., 2004, s.214-215; İbn Fakih, **Muhtasarü Kitâbi'l-Büldân (Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler)**, çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, Gelenek Yay. , 2004, s.276.

²⁷² Burada hanlar ve posta konak yerlerinin mevcut olduğu kayıtlıdır. Bkz. Kudâme, **a.g.e.** , s.218.

²⁷³ Cüzcan'a bağlı bu konak yerinde hanlar ve kuyuların olduğu kayıtlıdır. Bkz. Kudâme, **a.e.** , s.219

²⁷⁴ **A.e.** , s.220.

²⁷⁵ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk Adlı Eserindeki Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar", **TKİD**, S.17, İstanbul, Kocav Yay. , 2007, s.25.

başlayarak Cend bölgesi, Kaşgar, Hoten, Cürcan Şancu (Çin'deki Schang-schui)'ya ulaşmaktaydı. İkincisi, Hocend'den Sir Derya Nehri üzerinden Hotşent, Kâşân, Kagenkar, Basi (Bave), Karaşehr, Üst Turfan (Barmân)'a gitmekteydi. Üçüncü, Şaş, İsficab, Çimkent, Talas üzerinden Aulieata²⁷⁶, Nazal, Yafenç ve Tarım'ın kuzeyinde İki Ögüz, Kümi Talas'a kadar gitmekteydi. Dördüncü yol ise, Buhara ve Beşbulak'ın kuzeyinden Canbulak'a ve oradan da Burskan şehri, Isık Göl bölgesinin güneyine inerek Turfan (Birman)'a ulaşmaktaydı²⁷⁷.

Orhun Yazıtları'nda da geçen, Göktürkler'in batı sınırı sayılan Demirkapı Geçidi (Bozgala Geçidi²⁷⁸), genel olarak kabul edilmiş bir görüşle Belh'i Semerkant'a bağlayan yol üzerindeki kayalık bir geçittir. Maverâünnehir'deki Baysun Dağı'nda, bugünkü Derbent Köyü²⁷⁹ yakınlarında, eski Semerkant-Tirmiz yolu boyunca bulunmaktadır. Buranın en erken anılması Çinli seyyah Hiuan-tsang sayesinde. Sonradan bu geçit Maverâünnehir'i Belh civarındaki yerlere bağlamıştır²⁸⁰.

Moğolistan'da Arhangay Aymag'ın Bayn Tsagaan Gol (Kutsal Beyaz Göl) bölgesindeki Bugut Dağı'nın yaklaşık on kilometre batısına inşa edilmiş olan Bugut anıtmezar külliyesinin, içinde bulunduğu bu coğrafya, aynı zamanda devrin işlek yollarından birinin de kavşak noktasını oluşturmaktadır. Zira kuzeyden gelip bu coğrafyadan geçen söz konusu yol takip edilerek yaklaşık otuz kilometre güneye inildiğinde Hoyd Tamir (Tayhir Çuluu) yazıtlarına ulaşılır²⁸¹.

Çin'den Batı ülkelerine giden yol, Hêh-hsi Geçidi'nden Doğu Türkistan'a giriyor, oradan Chang-ch'ien'in seyahatinde giderken seçtiği yol (kuzey yolu) ve

²⁷⁶ Evliya-ata olabilir.

²⁷⁷ Adalıoğlu, **a.g.m.**, s.26.

²⁷⁸ Togan, "**Peygamberin**", s.40.

²⁷⁹ Imre Baski, "Demirkapılar (Temir Qapıy, Vaskapu, Dömörkapu)", **I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**, İzmir, 2006, s.74.

²⁸⁰ Afganistan'ın Badahşan eyaletindeki Faizabad yakınındadır. Bkz. Baski, **a.g.m.**, s.74 ve 85, dip. 6 ve 57.

²⁸¹ Cengiz Alyılmaz, "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", **SÛTAD**, S.13, Konya Bahar/2003, s.15.

dönüşte seçtiği (güney yolu) olarak ikiye ayrılıyordu²⁸². Her iki yol da Han sülalesi zamanında açılmıştır. Daha sonra bir yol daha eklenmesiyle Çin'den batıya üçüncü uluslararası yol açılmış olmuştur. Biri orta vahadan, diğeri kuzeyde bozkırdan, bir diğeri de güneyden denizden gidiyordu. Bunlardan en önemlisi vaha yolu idi. M.Ö. II. asırdan itibaren doğu-batı ilişkileri bu yolla sağlanmıştır. XIX. yüzyılda Alman coğrafyacı Baron von Reichte Offen tarafından “İpek Yolu” olarak adlandırılan bu yol, Akdeniz'den yola çıkılırsa İran'ın kuzeyinden Amuderya Nehri'nin başından doğuya ilerleyip Pamir'den geçerek Doğu Türkistan'a varıyordu. Ya da Orta Asya'nın kuzeybatısından ilerleyip Amu-derya'nın başladığı kısımdan geçerek Tanrı Dağları yoluyla Çin'e ulaşıyordu. Türkistan'da ikiye ayrılan yol, Tun- huang'da tekrar birleşip Hêh-hsi Geçidi yoluyla Ch'ang-an'a veya Lo-yang'a varırdı. Bu yolun Çinliler tarafından yapılan kısmı yalnız Türkistan'ın doğusundaki “Batı ülkeleri yolu” dur. Batısındaki yol ise, M.Ö. IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun kolonisi olarak ticaret yolu haline gelmiştir²⁸³.

İpek Yolu her zaman aynı yerden geçmiyor; zamana göre değişebiliyordu. Eski çağlarda İpek Yolu'nun doğudaki baş durağı her zaman Tun-huang olmuştur. Diğer uğrak şehirleri ise çeşitli zamanlarda değişime uğramıştır.

Çin'in batısında kalan ülkelere karşı uyguladığı politikasının sonucu olarak oluşturduğu (658) askerî noktalar, “Dört Garnizon” olarak bilinen dört şehrin sahip olduğu coğrafi ve stratejik konumlarıyla yakından ilgili idi. Bunlardan Tokmak²⁸⁴ Şehri, Tanrı Dağları'nın kuzeybatısında yer alıyordu. Tarihi Kuzey İpek Yolu Tokmak'tan geçmekteydi. Kuzey ve Orta İpek Yollarını birbirine bağlayan “Bedel Geçidi” stratejik açıdan ayrı bir önem taşımaktaydı. Kaşgar Şehri, Orta ve Güney İpek Yollarının başlangıç yeri²⁸⁵ idi. Hoten ise, Güney İpek Yolu'na hâkimdi. Kuça,

²⁸² Li, a.g. e. , s.6.

²⁸³ Li, a.g.e. , s.37-38.

²⁸⁴ 719 yılında Kara Türgişlerin kurucusu Sou-lou Kağan, Tokmak'ı zaptedince, “Dört Garnizon” şehirlerinden biri Karaşar olmuştur. Bkz. Salman , “Çin İmparatorluğu'nun, s.922-923.

²⁸⁵ Kaşgar'a Orta ve Güney İpek Yollarının kesişme noktası demek daha doğru olacaktır. Çünkü Salman'ın bu makalesinin sonunda vermiş olduğu haritaya göre, bu iki yolun Kaşgar'da birleşmesinden sonra Bedehşan üzerinden batıya doğru devam ettiği görülmektedir. Ayrıca T'song-ling askerî müfrezesinin Kaşgar'ın güneybatısında olması yanında doğulu ve batılı tacirlerin burada

“Dört Garnizon”un merkezinde olup, Karaşar ile birlikte Tanrı Dağları’nın güneyinde yer almakta idi. Ayrıca Orta İpek Yolu’na hâkimlerdi. Tanrı Dağları’nda yer alan diğer iki geçitten biri doğudan itibaren Bagraş Gölü’ne dökülen Yıldız Nehri’nin kuzeyinde yer alan “*Narat Geçidi*”, diğeri Tanrı Dağları’nın kuzeybatısında yer alan “*Çilim Geçidi*” idi²⁸⁶. Çilim Geçidi, Tokmak Şehri gibi Tanrı Dağları’nın kuzeybatısında yer aldığına göre, Orta ve Kuzey İpek Yolları’nı birbirine bağlayan bir geçit olabilir.

Dört Garnizon Şehri (Tokmak “719’dan sonra Karaşar”, Kaşgar, Kuça, Hoten) üzerinde kurulan askerî müfrezeler, aynı zamanda gelip geçen kervanları, seyyahları, elçileri ve sair yolcuların güvenliğini sağlıyorlardı²⁸⁷.

H. Salman, Çin İmparatorluğu’nun kendisini tehdit eden Türk boyları ve devletlerine karşı Dört Garnizon’u takviye mahiyetinde Pei-ting (Beşbalık) Garnizonu’nu da kurduğunu (702) belirtmiştir²⁸⁸. Bu garnizonun ordularından biri Pei-ting merkezine, biri Yi-tcheou (Hami) Şehri’nin beş kilometre güneyinden üç yüz li (yüz elli kilometre) batısına Kan-lou Irmağı kenarına ve diğeri de Turfan yakınındaki Yarhoto Şehri’ne yerleştirilmişlerdir²⁸⁹. Buralar, Kuzey İpek Yolu’nun Beşbalık ile Çin arasındaki kısmına hâkimlerdi.

Çin imparatorluğu 742 yılından sonra Beşbalık’taki hariç diğer ordularına yer değişikliği yaptırmış; Kan-lou Irmağı kenarındaki ordusunu Beşbalık’ın yedi yüz li (üç yüz elli kilometre) batısına, diğerini de Yarhoto’dan bugünkü Urumçi civarına yerleştirmiştir²⁹⁰.

mal değişimi yapmaları bunu desteklemektedir. Salman , “Çin İmparatorluğu’nun, s.922-923 ve 935.

²⁸⁶ A.y. , s.923.

²⁸⁷ Çin kaynaklarına göre, Dört Garnizon’da yirmi dört bin asker ile iki bin yedi yüz at bulunduğu kaydedilmiştir. Salman , “Çin İmparatorluğu’nun, s.924; Robert des Rotours, **Traité des Fonctionnaire et Traité de L’Armée**, II, Leyde E. J. Brill 1948, s.806, dp.1.

²⁸⁸ Ancak verdiği Pei-ting Garnizonu’nun ve askeri birliklerinin kuruluş tarihleri Dört Garnizon’dan öncedir. Salman , “Çin İmparatorluğu’nun, s.925.

²⁸⁹ Salman, a.g.m. , s.925.

²⁹⁰ A.y. , s.925-926.

R. Grousset ve H. Salman'a göre, "T'ang hanedanı döneminde (618-906) Batı ülkeleri'nden geçen üç büyük ticaret yolu (İpek Yolu) vardı:

Birinci yol: Çin imparatorluğu'nun orta çağdaki iki büyük idarî merkezi Çang-ngan ve Lo-yang'dan başlayan bu yol büyük çölü geçtikten sonra ilk büyük yerleşme merkezi olan Hami Şehrine gelir. Yol buradan kuzeye yönelerek Barkul Göl'e ulaşır. Buradan batıya doğru yönelerek bugünkü Çungarya'dan geçer, Balkaş Gölü yakınlarındaki Uygur kabilelerinin oturduğu bölgeden sonra batıya doğru uzanarak Talas Nehri üzerindeki Talas Şehrine gelirdi... Yol daha sonra Seyhun Nehri'ni aşarak Bizans topraklarına doğru devam ederdi. Görüldüğü gibi bu yol hemen hemen Türk boylarının oturduğu araziden geçmekteydi.

İkinci yol (orta yol): Batıdan başladığımızda Roma Suriye'sinin başşehri Antakya'dan başlayan İpek Yolu Menbic'te Fırat Nehri'ni aşmakta, buradan Hemedan'a, şimdiki Tahran yakınlarında Rey'e ve Merv'e uğramakta, oradan Belh Şehrine dokunmaktaydı. İpek Yolu oradan Pamir'e geçiyordu..."²⁹¹.

R.Grousset, Ptolemée'den Pamir Vadisi'nde Komeday Dağları'nın eteklerindeki taştan bir kulenin dibinde batılı ve doğulu kervancıların mal mübadelesi yaptıkları bilgisini aktarmıştır. Buranın Albert Hermann'a göre Kızıl-su, Hackin'e göre ise Taş-kurgan olabileceğini belirtmiştir²⁹². Buradan sonra Kaşgar'da ikiye ayrılan yolun kuzeyindeki orta yol olarak devam ediyor, diğeri Güney İpek Yolu adını alıyordu. Orta İpek Yolu Kaşgar-Kuçça- Karaşar-Lob-nor üzerinden Leulan- Yu-men kuan Kapısı hattında ilerlerken, Güney İpek Yolu Kaşgar-Yarkent-Hoten-Niya-Miran hattını takip ederek buradan sonra Kaşgar'da ikiye ayrılan yolun kuzeyindeki orta yol olarak devam ediyor, diğeri -üçüncü bir yol- olarak Güney İpek Yolu adını alıyordu. Orta İpek Yolu Kaşgar-Kuçça- Karaşar-Lobnor üzerinden Leulan- Yu-men kuan Kapısı hattında ilerlerken, Güney İpek Yolu Kaşgar-Yarkent-

²⁹¹ Salman , "Çin İmparatorluğu'nun, s.928; Ö. İzgi, "Çin ile Batı, s.96.

²⁹² Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. M. Reşat Uzmen, 5.bs. , İstanbul, Ötüken Yay. , 2006, s.70.

Hoten-Niya-Miran hattını takip ederek ikisi Tuen-huang'da²⁹³ birleşiyorlardı. Sonra bu yol Çang-ngan ve Lo-yang'da son buluyordu²⁹⁴.

Bunlardan başka İpek Yolu'na bağlanan tali yollar da mevcuttu. Güney İpek Yolu'na, Pamir Yaylası'nı geçerek Bedeşan, Bamian ve Gazne Şehirleri üzerinden Hindistan'a ulaşan bir yol daha bağlanmakta idi²⁹⁵. Fergana'nın Kuzey İpek Yolu ile Toharistan'ın²⁹⁶ da Orta İpek Yolu ile bağlantısı vardı ki buralardan iyi cins atlar ve develer gönderilmekte idi²⁹⁷.

Uzak-Doğu ile Akdeniz arasındaki büyük yolun devamı, Serahs-Merv yolu idi. Bu yol üzerindeki menziller sırasıyla Serahs, An-Nacar Hisarı, Uçturmagak, Tilsitane (bugünkü Havz-i han²⁹⁸), Dendanekan (bugünkü Taş-râbâd), Yanucird ve Merv olarak zikredilmişlerdir. Serahs'tan Merv'e kadar bu mesafe ticaret kervanları tarafından günde beş-altı fersah²⁹⁹ yol almak kaydıyla beş-altı günde alınabiliyordu³⁰⁰.

Chang Ch'ien'in, seyahat raporlarında, çeşitli malların satıldığı pazar yerleri olan ve halkı ticaretten anlayan Baktria'dan bahsetmesi üzerine Çin İmparatoru'nun şu önerisi bize, Çin'den Baktria'ya ulaşan üç yolun bulunduğunu göstermektedir:

“Şimdi Ta Hsia (Baktria) ile bir irtibat kurulması istenirse, Chiang'ların ülkesinden geçmek çok tehlikelidir, Chiang'lar da bundan asla hoşlanmayacaklardır; biraz kuzeyden geçilecek [geçilecek] olsa Hunlar tarafından esir alınma tehlikesi vardır. Eğer Su Ch'uan

²⁹³ Çin sınırında yer almakta idi. Ligeti, **Bilinmeyen**, s.58.

²⁹⁴ Grousset, **a.g.e.**, s.70; Salman, **a.g.m.**, s.929.

²⁹⁵ İzgi, “**Çin ile Batı**, s.96; Salman, **a.y.**, s.929.

²⁹⁶ Amû-derya (Ceyhun) Nehri'nin iki kıyısında bulunan şehirleri kapsayan, Belh ile Bedeşan arasındaki bölgedir.

²⁹⁷ Salman, “**Çin İmparatorluğu'nun**, s.929; Kemal Özergin, **İpek Yolu**, Boğaziçi Yay. , S.38, İstanbul 1985, s.16.

²⁹⁸ “Han havuzu” manasına gelen bu yerin ismi bizim bu çalışmamız için manidardır. B. Zahoder, “Dendanekan”, çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, XVIII, S.72, Ankara, TTK, Ekim/1954, s.583.

²⁹⁹ Fersah, yaklaşık beş kilometrelik bir uzunluk ölçü birimidir. Bkz. **Türkçe Sözlük I**, s.496.

³⁰⁰ Zahoder, **a.g.m.**, s.582.

yolu izlenecek olursa, yolun uzaklığı biraz kısılacacağı gibi düşmanla da karşılaşma tehlikesi olmayacaktır³⁰¹ .

Bu dönemde İpek Yolu'nun, Küsen (Kuça)'den başlayıp Kum (Aksu), Yü-chu (Unsu), Po-ta-feng (Bedelart) ve Tıraz (Evliya Ata)'a kadar uzanan kısmının Suyab Şehri'nden geçen bölümün yanında Balasagun Şehri yer almakta idi³⁰².

Güneyinde Yemen, kuzeyinde Şam ve doğusunda Basra Körfezi limanlarına ulaşan yollar vasıtasıyla dünyaya açılan, Arabistan'ın en büyük ticaret merkezi Mekke'yi Türkistan'ın ana arterine bağlayan yol ise şöyle idi: “*Mekke'nin kuzey doğu istikametinde ayrılan bir yol, Rumma vadisinden [Vadisi'nden] geçerek Basra körfezine [Körfezi'ne] ulaşırdı. Buradan devamla Sasanî [Sâsânî] ülkesine girer ve Medain'e kadar varır, Medain'de ise Orta Asya'nın [Türkistan'ın] can damarı olan İpek-Yolu ile birleşirdi. Aynı yolun bir başka kolu ise Bahreyn dolaylarına sapardı*³⁰³ .”

VIII. asrın ikinci yarısında görülen Arap-Hazar yaklaşması, Hazar üzerinden Doğu Avrupa ile İslâm ülkeleri arasındaki ticaretin başlaması için gerekli şartları oluşturmuştur³⁰⁴.

X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal (ö.977)'dan verilen bilgiye göre, bu dönemde Irak'tan İstanbul'a *Malatya, Afşin, Rummane (Hurman Kalesi)*³⁰⁵

³⁰¹ A. Rıza Bekin, “Chang Ch'ien'in Batıya Seyahati”, **Doğu Dilleri**, V, S.1, Ankara, D.T.C.F. , 1992, s.4-5.

³⁰² Varis Abdurrahman, “Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, **Belleten**, LXVII, S.250, Ankara, TTK, Aralık/2003, s.773-774.

³⁰³ Zekeriya Kitapçı, “Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler”, **Belleten**, XLVIII, S.191-192, Ankara, TTK, Temmuz-Ekim/1984, s.427; N. Çağatay, **İslâm Öncesi Arab Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, 1971, s.153.

³⁰⁴ Osman Karatay, “Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası”, **Belleten**, LXXIV, S.269, Ankara, TTK, Nisan/2010, s.88-89.

³⁰⁵ İlyas Gökhan, “Arapların Fethinden Selçuklular Zamanına Kadar Maraş”, **Belleten**, LXXIII, S.266, TTK, Nisan/2009, s.36.

üzerinden gidilmekteydi. Şam'dan yola çıkıldığında ise, Haleb, Hades, Akçaderbent üzerinden Afşin'de birleşen yolla yine Hurman³⁰⁶ üzerinden İstanbul'a ulaşıldı³⁰⁷.

Karadeniz'in ve İran'ın kuzeyinden geçen İç Asya'ya giden ana ticaret yolları üzerinde bulunan Maverâünnehir'in Türk ülkeleri açısından iktisadî önemi büyüktü³⁰⁸. Bu bölge, Türkler'in diğer milletlerle kurdukları karşılıklı elçilik münâsebetlerinde de önemli bir güzergâh olmuştur.

Çinliler, Kırgızlar ülkesine giden, Selenge'den “Kara Dağ” veya “Tanman Dağı”na uzanan bir yoldan bahsetmişlerdir. F. Hirth, burada Sayan Dağları'nın kastedildiği ve aynı dağların Orhon Kitabeleri'nde Kengü-Tarman veya Kengü-Tarban adıyla zikredildiği görüşündedir³⁰⁹. Müslüman coğrafyacılar göre, Kögmen Dağları'ndan Kırgızlar'a giden yol, Turfan bölgesinden güneye giden yoldur. “*Bu bölge ile Kögmen dağları [Dağları] arasında ayrıca Kemiz-art ve Manbek-Lu dağları [Dağları] da vardı; Kögmen dağlarındaki [Dağları'ndaki] geçit aşıldıktan sonra yedi gün daha yol alınarak Kırgız kağanının otağına ulaşılıyordu*³¹⁰. Tonyukuk da Doğu Türkleri'nin kendilerine karşı oluşturulan üçlü koalisyondan (Çin, Batı Türkleri, Kırgızlar) biri olan Kırgızlar'la 710/11 yılında girdikleri mücadele sırasında, Kögmen (Sayan) Dağları üzerindeki geçidi aşmanın güçlüğünden bahsetmiştir. Tonyukuk, Az³¹¹ halkına mensup bir kişiden, Anı Nehri boyunca ancak bir atın güçlüğüle ilerleyebileceği kadar dar bir yol olduğunu öğrenmiş ve bu yoldan gitmeyi tercih etmiştir. Ak-Termel'den başlayarak yaya olarak Ibar Geçidi³¹² adı verilen bu zorlu yol aşıldıktan sonra on gün daha aynı güçlüğüle ilerlenmiş, Anı Nehri'ne ulaşıldıktan sonra ordu atlarına binmiştir.

³⁰⁶ İ.Gökhan, Abu'l-Farac'da geçen “Puramon Nehri”nin adının “Hurman” da olabileceğine işaret etmiştir. Bkz. Gökhan, **a.g.m.**, s.51; Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi I**, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, 3.bs., Ankara, TTK, 1999, s.204.

³⁰⁷ Gökhan, **a.g.m.**, s.36-37; Yusuf Ziya Yörükân, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, İstanbul, Selenge Yay., 2004, s.77-78, 84.

³⁰⁸ **A.e.**, s.46-47.

³⁰⁹ **A.e.**, s.189-190.

³¹⁰ **A.e.**, s.190; Kiselyev, Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri.- V.R.(V.A. Romodin).

³¹¹ Kırgızların güneybatısında Sayan ile Altay dağları arasında yaşadıkları tahmin edilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Bartold, **a.g.e.**, s.196, dp.31.

³¹² **A.e.**, s.195.

751 Talas Savaşı ile Çin'in Batı Türkistan üzerindeki hâkimiyetinin son bulmasından sonra Çin kaynaklarında Ho-lo-lu, Arap kaynaklarında Harlukiyat/Harluh olarak zikredilen Karluk Türkleri, Yedisu'yı ve Sir-derya bölgesinin doğusunu ele geçirmişlerdir. Bu Kuzey İpek Yolu'nun, kurulan ribâtlar ve kervansaraylarla emniyeti artırılmıştır³¹³. Türkistan kervansaraylarının en büyüğü Paykend Şehri'ndeydi. Yol oradan Horasan, Rey, Hemedan'a, oradan da Suriye'deki Bizans Nesef (Nizip) Kalesi'nden Konstantinopol'e uzanıyordu. Çin Denizi'nden İran sınırına yüz elli günlük -at sırtında gidilen altı saat, bir günlük yol olarak nitelendirilmekte idi-, oradan Rum sınırına (Nizip'e) ise seksen günlük mesafe olduğu kaydedilmiştir³¹⁴.

*“Doğu Türkistan'dan Batı ucuna giden ana kervan yolu Kaşgar ve Fergana üzerinden geçiyordu...”*³¹⁵ Bu yol daha kısa ve kullanışlı olsa da, ilk defa VII. yüzyılda Doğu ve Batı Türkistan'ı Yedisu üzerinden birbirine bağlayan bir başka güzergâh vardı. Çünkü Yedisu, tüm Türkistan ve Doğu Avrupa'nın bir kısmını hâkimiyetine alan Altay civarında yaşayan Türk hanlıklarına giden yol üzerinde idi ve bu hanların otağlarının bulunduğu yerler önemli ticaret noktaları haline gelmişti³¹⁶.

X. yüzyılda Müslümanlar'ın Doğu Asya halklarıyla olan ticarî ilişkileri yoğundu. Hatta İbni Havkal'dan aktarılan bilgiye göre, Semerkand'ın doğu kapısına “Çin Kapısı” adı verilmişti³¹⁷.

³¹³ Salman, “Çin İmparatorluğu'nun, s.934.

³¹⁴ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.61-62.

³¹⁵ Bartold, *Orta Asya*, s.47.

b) Karadeniz'in Kuzeyi ve Doğu Avrupa'daki İpek Yolları

Türkler'in yayılma hareketlerinden biri Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a ulaşan kuzey yolu vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Tesadüfi olmadığı herkesçe kabul edilebilecek olan bu tarihi gelişmeyi kolaylaştıran ve teşvik eden sebepler vardır. Yayık Dağları'ndan Orta Avrupa'ya kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki sahalar, bitki örtüsü ve iklimiyle Türkler'in kendilerine has hayat tarzlarını sürdürmeye elverişli olması nedeniyle, Türkistan'daki bozkırların doğal bir uzantısı durumundadır. Ayrıca, bu yön ve yol üzerinde doğal bir engel veya zamanın büyük devletleri Çin, İran, Bizans³¹⁸ gibi siyasî bir engel bulunmuyordu.

Orta ve Doğu Avrupa sahasındaki güzergâhlar da Avrupa'dan Türkistan'a uzanan ticaretin ana merkezini oluşturmuşlardır. Hunlar, Sofya, Niş, Filibe gibi büyük şehirlerin bulunduğu Belgrat-İstanbul ana yolunu ve Kama-İdil yolunun kontrolünü ellerinde tutmuşlardır³¹⁹. 441 yılında Hunlar'a gönderilen Doğu Roma elçisi Odessus (Varna)'a kadar gemi ile gitmiş, oradan da Tuna üzerinden Attila'nın sarayına ulaşmıştır³²⁰.

Daha uygun başka bir güzergâh, Yedisu'daki Turfan üzerinden geçiyordu. Bu yol, VI.-VII. yüzyıllarda Göktürkler döneminde kullanılmıştı. Fakat Türkler Kuzey Kafkasya'yı fethedince ipeğin İran şahına etek dolusu gümrük ödenmeden doğrudan Avrupa'ya naklinin mümkün olduğu ortaya çıkmıştı. Ancak, bu yolu kullanabilmek için savunma kaleleri kurmak, kuyular açmak ve yol işaretleri koymak gerekiyordu, ama bu da zor işti. Dolayısıyla ticarete Harezmliler de katılincaya kadar, kuzey yolu kullanılamamıştır. Araplar'ın Türkistan'ı fetihlerinden sonra bu yolu açmak için

³¹⁶ A.e. , s.48.

³¹⁷ A.e. , s. 62.

³¹⁸ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.1004; Deopin D. V. Vsadniçeskaya Kultura v Verhovyah Yanszı Gvostoçniy Variant "zverinnogo stilya"/Kultura i Gskustvo Narodov Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekove. Moskva, 1979, s. 67.

³¹⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları", **Bellekten**, LXIX, S.254, Ankara, TTK, Nisan/2005, s.119.

³²⁰ Ahmetbeyoğlu, "Büyük Hun Hükümdarı Attila", **Sosyal Bilimler Dergisi**, İstanbul, s.3; O.J. Maenchen-Helfen, **Die Welt Der Hunnen**, 1978 Köln, s.70.

imkân doğmuş, Doğu İran'daki daimi isyanlar Gurgenc'den İdil'e yani Üstyurt'tan Hazarya'ya giden yolun canlanmasına yol açmıştır³²¹.

Hunlar'ın ortaya çıkışıyla birlikte kuzey yolu seferleri birkaç asır sekteye uğramıştır. Bölgenin VI. yüzyılda Türkler'in hâkimiyetine geçmesinden sonra, Türkistan'dan Bizans'a giden bu yol tekrar canlandırılmaya çalışılmış fakat çölleri geçmenin güçlüğü nedeniyle ticaret İran üzerinden giden yola kaydırılmıştır. Kuzey yolu ancak Uygurlar ve Karluklar'ın Müslüman tüccarlara Sibiryaya yolunu güçleştirmelerinden sonra tekrar canlanabilmiştir. İdil'in önemi de bundan sonra fark edilmiştir³²².

Hazarlar İdil, Yayık, Don ve Kuban Nehirleri vasıtasıyla pek çok yolun kavşak noktasına sahiplerdi. *Çin-Türkistan*-(ünlü Put 'iz variag v greki yolu ile³²³) *Bizans-Anadolu-İran-Harezmi, Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi-İskandinavya* güzergâhları³²⁴, Hazarlar'ın topraklarından geçmekte idi. Ayrıca Hazarlar, Doğu Avrupa'da iki önemli ticaret yoluna sahipti. Bunlardan biri Hazarya'nın ana ticaret merkezi İdil Şehri'nden İdil Nehri'ni takip ederek kuzeye, Kama Nehri ile Urallar'a ve İdil'in yukarisından bazı küçük ırmaklarla Ladoga Gölü ve Fin Körfezi'ne oradan da İskandinavya ülkelerine gitmekte idi. Diğeri ise, önce Dnyeper (Özü) Nehri üzerinden, sonra elli altmış kilometre karadan ve tekrar ırmaklar üzerinden İlmen Gölü'ne, oradan Fin Körfezi'ne ve bugünkü İsveç'e ulaşmaktaydı³²⁵. Ruslar ve Bulgarlar İdil üzerinden, Kafkas-ötesi ülkeleri Hazar Denizi yoluyla, İran tacirleri Akdeniz yoluyla, Harezmi ve Türkistan Şehirleri kervanlarla İdil'e geliyorlardı. Avrupa tacirleri ya Macaristan- Rusya –İdil Bulgaryası üzerinden, ya da Karadeniz ve Azak Denizi yoluyla ve Don'a hatta nehrin yukarı kesimlerinde İdil kıvrımlarına kadar geliyorlardı³²⁶.

³²¹ A.e.

³²² Artamonov, a.g.e. , s.516-517.

³²³ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.125-126; G. Vernadsky, **Kievan Russia** (New Haven, 1948), s. 338; P. G. Liubomirov, "Torgovye svyazi Rusi s Vostokom v VIII-IX vekax" **Zapiski Saratovskogo Universiteta**, I, 3 (1923), s. 17-18.

³²⁴ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.18; Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun, s.122.

³²⁵ Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun, s.122.

³²⁶ Artamonov, a.g.e. , s.517-518.

İdil Bulgar Devleti topraklarından akan İdil Nehri, Hazar Denizi'ne akmakta ve Orta İdil sahasına ve Yayık'a, kolu Kama vasıtasıyla da Kafkaslar ve İran'a bağlamakta idi. Ayrıca Türkistan ve Harezmi'den gelen ticaret kervan yolunun üzerinde olması hasebiyle de Türkistan ve Çin'e uzanan güzergâh noktasını oluşturmaktaydı³²⁷. Bu nedenle ülke, her milletten tacirin memleketlerinin ürünlerini sattığı ve buradan odun, kereste ve esir aldığı bir ticaret merkezi idi³²⁸. Bulgar Devleti'nin en ünlü pazarı, İdil'e altı kilometre uzaklıkta, bir limanı bulunan ve her zaman açık olan Aga Pazarı idi³²⁹.

Kaynaklardan, Bulgarlar'ın en çok Harezmi, Hazar ve Rus halkı ile ticarî münâsebette buldukları anlaşılmaktadır. Mesudî, “[Bulgar] *Kervanları sürekli Horasan'ın Havarizm civarına gider. Havarizm'den de onlara kervanlar gelir. Bu ticaret yolu, diğer Türk kabilelerinin topraklarından geçer ve onların koruması altındadır.*” demektedir. *Horasan, X. yüzyılda gelişmiş bir iktisadî yapıya sahip olup gelişen transit ticaret de bu bölgeye gelir sağlamaktaydı*³³⁰. Horasan, aynı zamanda bir coğrafi bölgenin adı olup Horasan'ın dört ana kısmından birini oluşturan Belh Şehri, bugünkü Afganistan sınırları içinde Amuderya (Ceyhun) Nehri'nin güneyinde yer almakta ve Türkistan sahasının en eski şehirlerinden biri kabul edilmektedir. Hindistan ile yapılan ticaret için büyük önem taşıyan şehir, askeri üs olarak da işlev görmüştür³³¹.

Ayrıca Bulgarlar'la Hazarlar arasında gidip gelen gemilerin, ismini Hazaryaya ile Bulgar arasında yerleşmiş ve Hazar melikine bağlı bir Türk kavmi olan Burtaslar'dan alan Burtas Nehri'ni kullandıklarını belirtmiştir³³². İbn Rusteh'e göre,

³²⁷ Füsün Kara, “X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgar Devleti'nin İktisadi Vaziyeti”, **Türk Kültürü**, S.517-518, Y.XLIV, TKAE, İstanbul Mayıs- Haziran 2006, s.158.

³²⁸ German A. Ferorov-Davydov, **The Silk Road and the Cities of the Golden Horde**, California 2001, s.31-32; Füsün Kara, **a.g.m.**, s.160.

³²⁹ Füsün Kara, **a.g.m.**, s.159, dp.26; Nadir Devlet, “Moğol İstilasası”, **DGBİT**, IX, s.330-331.

³³⁰ Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr: I. Sâ mânîler”, **TİD**, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , XXVI, S.1, İzmir Temmuz/2011, s.140; Osman Çetin, “Horasan”, **DİA**, C.18, İstanbul 1998, s.237.

³³¹ Cihan Piyadeoğlu, “Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”, **Tarih Dergisi**, S.49, İstanbul 2010, s.1-2; Recep Uslu, “İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular'a Kadar Afganistan”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 2002, s.13.

³³² Mesudî, **Murûc ez-Zehb (Altın Bozkırlar)**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay. , İstanbul 2004, s.72.

Hazarlar'ın başşehri ile Burtaslar arasında yirmi beş günlük, Gerdizî'ye göre ise, Burdas ile Hazar arasında on beş günlük mesafe vardır³³³.

X. yüzyılda yağmur sularını toplayarak sakin bir nehir olmaktan çıkan İdil Nehri ve kollarının Hazar Denizi'ne taşıdıkları alüvyonlar, bir süre sonra başlayan kuraklıkla birleşince Hazar Denizi'ni büyük gemilerin seferlerine uygunsuz hale getirmiştir. Bu yüzden de Hazar'ın kıyısını dolaşan kervan yolları daha çok kullanılır olmuştur. En uygun görülen kervan yolu, Bağdat'tan başlayarak Kafkaslar üzerinden Derbent'i geçerek Hazarya'ya, oradan da Bulgar ve Büyük Perm'e ulaşmakta idi. Diğer seçenek ise, Mery, Buhara, Harezmi üzerinden Amuderya kıyılarına, oradan Türk yurduna açılan Üstyurt yaylasıyla Emba, Yayık, Sakmar Nehirlerini geçerek İdil'in sol sahiline ve Bulgar'a ulaşan yoldu. Bu yol Peçenek, Oğuz ve Başkurd topraklarından geçtiği için tercih edilmiyordu. Nitekim Başkurdlar, acımasız kelle keser olarak tanınıyorlardı. Oğuzlar ise, İbni Fadlan'ın seyahati sırasında halifenin elçilerini kesmek, çırılçıplak soyarak geri göndermek ya da onları Hazarlar' da bulunan kendi adamlarına karşılık teslim etmek istemişler, neyse ki sonradan İbni Fadlan'ın gitmesine müsaade etmişlerdi³³⁴.

Türkistan'daki Aşağı Emba ve Yayık Nehirlerinin aşağı akımları üzerinden İdil'e ulaşan yol üzerinde kervansaraylar ve her biri yirmi beş kilometre mesafe³³⁵ ile açılmış kuyular bulunmakta idi. Bütün bu imkânlarla rağmen doğu yolu, batıdaki Kafkas yolundan daha uzun ve zordu. Bu nedenle mecbur kalınmadıkça kullanılmıyordu³³⁶.

Uluslararası ticaretin can damarı olan İpek Yolu, Türk toprakları üzerinden Çin'e kadar bütün Avrasya'yı boydan boya geçmekte idi. Bu dünya ticaretinin Türkler'in elinden geçtiğini, Doğu ve Batı'nın kendine has emtialarının uzak diyarlara ulaşmasında aracı olduklarını göstermektedir. Zira Grekler'in "pax turcica"

³³³ Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2.bs. , Ankara TTK, 2001, s.36 ve 83.

³³⁴ Gumilëv, **Eski Ruslar**, s.221-222.

³³⁵ Bir kervanın günlük kat edebileceği mesafe idi. Bkz. **a.e.**

³³⁶ **A.e.** , s.222.

³³⁷ adı verdikleri Türk barışı olmasa doğu-batı arasında ticarî akış olmayacağı gibi, elçilerin geliş gidişleri de çok daha meşakkatli olurdu diye düşünüyoruz.

Hazarlar döneminden başlayarak XV. Yüzyıla kadar Güneydoğu Avrupa'nın can damarı olan İdil ticaret yolu, İdil Şehri'nin Rus Svyatoslav tarafından 965 yılında tahrip edilmesiyle kısmen zarar görse de önemini yitirmemiş; Kıpçaklar döneminde de sürdürmüştür³³⁸.

III. KONAKLAMA YERLERİ

Çin ile Batı arasındaki yol, birkaç kola ayrılmaktaydı. Taraz/Talas'tan ayrılan yol Kimaklar ülkesine giderken, bir diğer kol Yenisey Kırgızları ülkesine ulaşıyordu. VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman tüccarlar da bu güzergâhları kullanmışlardır. İpek Yolu'nun hâkimi olan Türk devletleri, yol boyunca kervanların emniyetini sağlamak için kerpiçten, dörtgen, kuvvetli kervansaraylar yaptırmışlardır³³⁹. Zamanla bu yapıların etrafında oluşan yeni yerleşim teşekkülleri şehirleşmeyi beraberinde getirmiştir.

Hazarlar'ın ticaret ve sanayi şehri Sarkel'de, şehre gelen büyük kervanların konaklayabilecekleri kervansaraylar mevcuttu. Yolcuların dinlenebilecekleri odalar olduğu gibi, hayvanları için de ağılları ve gece güvenliği sağlayan avlularının varlığı buluntulardan anlaşılmıştır. Hatta hayvanların ihtiyaçları düşünülerek şehrin yakınında nalbant dükkânı yapılmıştır³⁴⁰.

Büyük ticaret yolları üzerinde yaklaşık otuz-kırk kilometrelik (menzillik) mesafelerle inşa edilen Selçuklu kervansarayları, bize tarihi yol güzergâhları ve haklarında çok fazla bilgimiz olmayan diğer devirlere ait kervansaray ve hanların

³³⁷ Golden, **Türk Halkları**, s.125.

³³⁸ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.6; Gökbel, **a.g.e.**, s.197.

³³⁹ Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir", **TED**, S.6, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak., 1975, s.95.

³⁴⁰ Brook, **Bir Türk İmparatorluğu**, s.84.

mahiyetini anlamak bâbında ışık tutacaktır. Antalya'dan başlayarak Alâiye (Alanya), Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum üzerinden İran, Türkistan ve Çin'e kadar uzanan uluslararası yol üzerinde pek çok kervansaray tespit edilebilmektedir³⁴¹. Ticaret kervanları, elçilik heyetleri, seyyahlar ya da müstakil yolcuların konaklayıp tüm ihtiyaçlarını giderebildikleri kervansaraylar, aynı zamanda düşman, göçebe ya da eşkıyanın baskınlarına karşı korunma ve savunma tertibatına sahiplerdi. Surları, kuleleri ve burçları olan kervansarayların bir sebeple tahribata uğrayıp güvenlik vasfını yitirmesinin, o yolu işlemez hale getirdiğinin tarihte örnekleri vardır.

Bunlardan biri, Alâiye Hanı (Alâaddin Keykubad Hanı) olayıdır. Gazan Han'ın yarlığı ile Kerîmüddin Aksarayî'nin Selçuklu vakıflarına nâzırlığı zamanında, Karamanlıların saldırısı nedeniyle Memreş adlı bir Türk Beyi'nin sığındığı Alaiye Hanı'nın burçlarından ikisi yıkılmış ve Konya–Aksaray yolu kapanmıştır. Ülke vezirlerinin yarlığı ve altın damga hükmü ile Aksarayî'nin burçları yaptırması sayesinde yol eski işlerliğini kazanmıştır³⁴².

Büyük yollar üzerindeki köprüler ve köprübaşlarına yapılan hanlar (fonduk) ise, ücretli müesseselerdi. “*Artuk oğulları zamanında (560 hicrî) Ahlat'dan [Ahlat'tan] Bidlis'e [Bitlis'e] doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler ve köprülerin başlarında fonduk (han) lar yapıldı ki, Bidlis [Bitlis] altındaki fonduk üç yüz yolcuyu, hayvanlarını ve bu nisbette [nispette] emteayı [emtiayı] alacak bir durumda idi*”³⁴³.

Bir anda yüzlerce kişiyi ağırlayabilecek kapasitede olan kervansarayların yatakhane, aşhane, erzak ambarları, şadırvan, mescit, hamam, ticari eşyalarını koyacakları depolar, lostra, ilaç deposu, hayvanlar için ahır, samanlık, nalbant, baytar hizmetleri ile bütün bunları karşılayacak gelir ve masrafların idaresini yapan memurları düşündüğümüzde önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Genellikle vakıflara

³⁴¹ Osman Turan, “Selçuk Kervansarayları”, **Belleten**, TTK, X, S.39, Temmuz/1946, s.472-474.

³⁴² Turan, **a.g.m.** , s.477; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s.246.

³⁴³ Turan, **a.g.m.** , s.478.

bağlı olan kervansaraylardaki bu hizmetlerin hepsi zengin, fakir, tüccar ve sair tüm yolculara ücretsiz sunulmakta idi.

Kervansarayların menşelerini ribâtlar oluşturmaktadır. *Ribâtlar umumiyetle İslâm dünyasının hudutlarında, askeri gayeler için, yapılmış müstahkem yerlerdir*³⁴⁴. Müstahkem surlar üzerinde kulelerle teçhiz edilen ribâtlarda da yatacak yer, yemekhane, ambar, mescit, hamam, ahır bulunmakta idi. Askeri amaçlı yapılmış olsalar dahi, gelip geçen yolculardan “eman/aman” sahiplerinin, elçilerin ve başı sıkışanların buralarda ağırlandıkları az bir ihtimalle de olsa düşünülebilir. Diğer taraftan zamanla sınırların yer değiştirmesi ile askeri mahiyetini yitiren bu mekânların yolculara mahsus hale gelmiş olmaları, kervansarayların menşelerini daha iyi açıklamaktadır. İstahrî’den verilen bilgiye göre, X. yüzyılda Türkistan’da yolcu ve hayvanlara ücretsiz bakan ribâtlar mevcuttu³⁴⁵. Arap coğrafyacılarına göre yalnız Maverâünnehr’de on bin ribât bulunmaktadır³⁴⁶. Makdîsî, *Türkistan’daki ribâtlardan bahsederken, Espîcap’da 2700 ribât bulunduğunu, şehirdeki Karatekin ribâtının vakıflarından aylık gelirinin yedi bin dirhem olduğunu, bunun fakirlerin ekmek ve yemek parasına sarfedildiğini*³⁴⁷ belirtilmiştir.

Elçiler gittikleri yerlerde mevkilerinin büyüklüğüne denk mekânlarda kalıyorlardı. İsfahanî’den aktarılan bilgiye göre Kündürî’ye Bağdat’ta tahsis edilen yer şöyle idi:

“Amîdü’l-mülk, Nevbetü’ş-şerife dairesinde hazır bulundu. Ona dârü’l-hilâfe’den latif bir menzil tahsis edildi³⁴⁸. Gene Kündürî, bir Bağdad [Bağdat] seyahatinde Bâbü’n-nûbî (Halifelik hâcibinin makamı)de ikâmet etti³⁴⁹. Kündürî, Beytü’n-nûbî’de de bulundu³⁵⁰.

³⁴⁴ **A.y.** , s.489.

³⁴⁵ **A.y.**

³⁴⁶ **A.y.** ; Fuad Köprülü, “Ribât”, **Vakıflar Dergisi**, II, s.267-288.

³⁴⁷ Turan, **a.g.m.** , s.490.

³⁴⁸ Aydın Taneri, “**Büyük Selçuklu**”, s.148; İsfahanî, **Arapça met.11, Türkçe trc.8.**

³⁴⁹ Taneri, **a.g.m.** , s.148; İsfahani, **Arap. met. 20, Türk. terc.18.**

³⁵⁰ Taneri, **a.y.** , s.148; İsfahani, **Arap. met.26, Türk. terc. 24.**

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRK YURDUNA GELEN YABANCI ELÇİLERLE TEMASLAR

ELÇİLERİN GELİŞ SEBEPLERİ VE TALEPLERİ

a) Savaş ve Barış Zamanında Gelenler

Mete'nin barış mesajlarına karşılık, Çin İmparatoru Wen-ti de barış taraftarı olduklarını dile getirmiş ve çeşitli hediyeler sunmuştur. Kendi giydiği astarlı kıyafetten, nakışlı, uzun elbise ile parlak desenli elbiseden birer tane, altınla süslü bir kuşağı, on top nakışlı ve otuz top parlak resimli kumaşı, kırk top kırmızı ve yeşil ipekli kumaşı Chung-tai-fu unvanlı “İ” ve İ-chê unvanlı **Ling-chien** ile göndermiştir³⁵¹.

622 senesinin Ağustos'unda Çin İmparatoru Kao-tsu, Göktürkler'in Çin sınırına yaptıkları saldırıları engelleyebilmek için Kağan'a gönderdiği bir elçi ile Göktürkler'in Çin topraklarını ele geçirseler bile ordada yaşayamayacaklarını, ganimetlerin kumandan ve askerlerin eline geçmesindense T'ang İmparatorluğu ile anlaşıp Göktürk hazinesini doldurmasını teklif etmiştir. Göktürk Kağanı bu teklifi kabul ederek elçiyi geri göndermiştir.

b) Cenaze Törenlerine İştirak ve Taziye Bildirme

Eski Türkler'de önemli kişilerin cenaze törenleri ilkbaharda ve sonbaharda olmak üzere yılda iki kez gerçekleştirilirdi. Bunun sebebi, iklim şartları dikkate alınarak mezarın hazırlanması için bir süre bırakılması yanında, cenaze törenine

³⁵¹ Li, a.g.e. , s.103-104.

uzaklardan gelip iştirak edecek yabancı elçilerin ve görevlilerin beklenme zorunluluğu idi³⁵². Çünkü resmî taziyeler, ritüelin önemli bir parçasıydı. Yazıtlarda, çok sayıdaki ulusun taziyelerini sunmak ve törene katılmak için heyetler yolladıklarının dile getirilmesi bunun ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim bu, Türk Devleti'nin diğer devletler nezdinde tanınması veya Türk Devleti'ne bağlılığın bir göstergesi idi. *“Pien-i Tien”de Türklerde [Türkler'de]cenaze töreni için tüm erkek ve kadınların gösterişli ve süslü giysilerini giydikleri ve mezarın yanında toplandıkları [toplandıkları] belirtilmektedir*³⁵³.

Cenazenin genellikle çok uzak bir bölgeye götürülmesi sırasında cenaze arabası kullanıldığı kayıtlıdır. Pazırık kurganlarında bulunan tek parça halindeki araba, bunu doğrulamaktadır³⁵⁴. Ayrıca yine Pazırık kurganlarında, kulaklarında farklı damgalar bulunan; kuyruk, yele ve topuk saçları kesik on at iskeleti, kabilelerin ölen önemli kişiye at kurban ettiklerine işaret etmektedir. Hsia Hun Devleti (407-431) 'nin kurucusu İmparator Ho-lien Po-po'ya (407-425) on dört kabileden, on dört at hediye sunulduğu kaydedilmiştir³⁵⁵. Altaylar'daki Pazırık kurganlarından birinde bulunan on at cesedinin kulaklarındaki on ayrı damga ile kesilmiş kuyruk ve yeleler, bu Hun prensinin cenaze törenine katılan çeşitli kabilelere işaret etmektedir³⁵⁶.

552 yılında Bumin Juan-juanlar'ı yenip, devletin bağımsızlığını ilân ettikten sonra ölmüştür. Onun cenaze merasimine Asya'nın ve Avrupa'nın pekçok kavmi temsilci gönderdiği gibi, Ak-Hunlar da (Avar) elçi yollamışlardır. Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün-doğusundan Bök-halkı³⁵⁷, Çöllüg-illiler, Çinliler, Tibetliler, Avarlar,

³⁵² Tilla Deniz Baykuzu, “IV. Ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”, **TİD.**, XX, S.2, İzmir Ege Üni. Ed. Fak. Yay Aralık/2005, s.8; J.P.Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, İstanbul, Kabalıcı,1999, s.239, 248, 256, 257.

³⁵³ Baykuzu, **a.g.m.**, Aralık/2005, s.9; Roux, **a.g.e.**, s.273-274.

³⁵⁴ Baykuzu, **a.y.**

³⁵⁵ **A.y.** s.11-12; Abdülkadir İnan, “Altaylarda Bazırık Harfiyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah”, **II. Türk Tarih Kongresi**, Ayır Basım, İstanbul 1937, s.4-5.

³⁵⁶ Orhan Türkdoğan, “Orta Asya Türk Kültürü Üzerinde Yeni Araştırmalar”, **Türk Kültürü**, S.219, Y.XIX, İstanbul, TKAE, Ocak-Şubat/1980, s.113.

³⁵⁷ Çin kaynaklarında Kao-kou-li/Kao-li, Bizans kaynaklarında Mukri, Tibetçe metinlerde Mug-lig şeklinde geçen bir halk olabileceği konusunda bilgiler mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Düzeltilmiş 2.bs., Ankara, Akçağ Yay., 1999, s.12, dp.47.

Romalılar, Kırgızlar, Üç-Kurikanlar, Otuz-Tatarlar, Kıtınlar, Tatabılar gelip ağlamış, yas tutmuşlar. Bu kadar ünlü kagan imiş³⁵⁸.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında cenaze törenine birçok yabancı elçinin geldiği kayıtlıdır. Köl Tigin Yazıtı'nda gelen elçilerin adları şöyledir: Kıtın ve Tatabı milletinden **Udar Sengün**'ün başkanlığında yasçı ve ağlayıcılar gelmiştir. Çin'den gelen **İsiyi Likeng**, beraberinde on bin altın ve fazlasıyla gümüş getirmiştir. Tibet'ten adı zikredilmeyen bir bakan gelmiştir. Soğdlardan **Berçik-er**, Bukarak halkından **Enik Sengün** ve **Ogul Tarkan**, On-oklar'dan Türgiş **Makaraç Tamgaçı** ve **Oğuz Bilge Tamgaçı**, Kırgızlar'dan **Tarduş İnançu Çor** katılmışlardır. Türbe, resim ve yazılı taş yapımı için de Çin İmparatoru'nun yeğeni **Chang Sengün** ile başka usta ve sanatkârlar hediyeleriyle gelmişlerdir. Usta ve sanatkârlar talebiyle Bilge Kağan'ın Çin'e gönderdiği elçisinin adı ise, **Toygun İl-teber**'dir³⁵⁹. Bunlardan başka, Bilge Kağan'ın cenaze törenine, General Lisün Tay başkanlığında beş yüz kişinin geldiği, bol miktarda altın, gümüş, yas töreninde tütsü olarak kullanılan sandal ağacı getirmişlerdir³⁶⁰.

618 Haziran'ında, Doğu Göktürk Kağanı Shih-pi'nin ölümünden sonra taziyelerini bildirmek için Çin İmparatoru, Ch'u-lo Kağan'a otuz bin parça ipekli kumaş hediyesiyle birlikte elçisini yollamıştır³⁶¹. A. Taşağıl'a göre, elçi **Kao Ching**, Shih-pi Kağan henüz hayatta iken yola çıkmış fakat yanına varamadan kağan ölmüştür³⁶².

³⁵⁸ S.Gömeç, “ “ İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi” Adlı Kitapta Kök Türklerle İlgili Yanlış Değerlendirmeler”, **Türk Kültürü**, S.456, Y.XXXIX, İstanbul, TKAE, Nisan/ 2001, s.217; Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 3-4; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 4-5.

³⁵⁹ Saadetin Gömeç, “Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi: 2001-2003 Çalışmaları”, **MTAD**, C.2, S.1, Ankara, DTCF Yay. , Mart/2005, s.13, dip.1; Türükoğlu Gök-Alp, “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: VI Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Kırgız Budunu”, **Türk Kültürü**, S.207-208, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Ocak-Şubat/1980, s.112-113; Türükoğlu Gök-Alp, “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: V Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Tabğaç Budunu III”, **Türk Kültürü**, S.209-210, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Mart-Nisan/1980, s.171, 189-190.

³⁶⁰ Gök-Alp, **a.g.m.**, İstanbul Mart-Nisan/1980, s.190; Ergin, **a.g.e.**, s.55.

³⁶¹ İzgi, “ **XI. Yüzyıla**, s.100.

c) Asil Soydan Elçi Gönderilmesi İsteği

Han sülalesi elçisi **Wang-wu**, Hunlar'a, asilzâde birinin elçi olarak gönderilmesi isteğiyle gitmiştir. İsteği kabul edilmiş ve bir asilzâde elçi olarak gönderilmiştir. Fakat elçinin orada hastalanarak ölmesi üzerine Han sülalesi, Çin elçisi **Lu-ch'ung-kuo**'yu cenazeyle birlikte göndermiştir. Türk elçisinin öldürüldüğü düşünülerek Çin elçisi Hun yurdunda alıkoyulmuştur.

d) Ülkenin Tanındığını Belirtmek Üzere Gönderilmesi

Çin kaynakları "**Chou shu**" ve "**Sui shu**"da, Bumın Kagan devrinde Çin'in gönderdiği elçiye dair bilgi şöyledir:

"Ta-t'ung saltanat devresinin on birinci senesinde (545), (Çin İmparatoru) T'ai-tsu, (T'u-mên'e=Bumın) Chiu-ch'üan barbarlarından An-no-p'an-t'o'yu elçi olarak gönderdi. "(Bütün Göktürk halkı)birbirlerini karşılıklı olarak tebrik ettiler ve şöyle dediler:

-"(Artık)bugün büyük bir memleketin elçisi bizim (nezdimize) gelmiş bulunuyor. (Bu sebeple) devletimiz çabucak büyüyecektir³⁶³.

Bu bilgiye göre, Çin İmparatorluğu'nun Göktürkler'e gönderdiği ilk elçilik heyetidir, yani Göktürkler'i devlet olarak tanımasıdır.

e) Suikast Amaçlı

Hunlar'la Bizans arasında 441-442 ve 447 yıllarında olmak üzere iki Balkan Savaşı gerçekleşmiştir. Harplerin sonucunda ağır tazminat ve vergilerle karşı karşıya kalan Bizans İmparatoru II. Theodosios, Attila'yı bir suikastla ortadan kaldırma niyetiyle Attila'ya bir elçilik heyeti göndermiştir. Durumdan haberdar olan Attila,

³⁶² Taşağıl, **Göktürkler I**, s.69.

heyette yer alan Bigila'yı sorguya çekerek maksatlarını itiraf ettirmiştir. Heyetkilere dokunmadan da imparatora iletmek üzere bir mektup göndermiştir. Mektubu şöyledir:

“Theodosios, Attilâ gibi, asîl bir babanın oğludur. Attilâ, babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attilâ'nın haraç-güzârı olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi olan Attilâ'nın canına kıymak istemiştir”³⁶⁴.

f) Ticarî Amaçlı

Çin kaynaklarından “Shih Chi”den nakledildiğine göre, Chang Chien'den sonra batıya gönderilen resmi elçilik heyetleri özentisiz oluşturulmuştur. Genellikle de maceracı, fakir aile çocuklarından meydana gelmiştir. Bu sebeple de amaçları, taşıdıkları kıymetli hediyeler yanında batıdan getirdikleri ucuz malları Çin'de satarak gelir elde etmek olmuştur.

Çin İmparatoru Wu, methini duyduğu ve “Cennet Atları³⁶⁵” ismini verdiği Fergana atlarına sahip olabilmek için Fergana ülkesine bol miktarda altınla bir elçilik heyeti yollamıştır. Ancak bu diplomatik girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

g) Kontrol Amaçlı

Elçiler, iki ülke arasında haber götürüp getirmekten başka zaman zaman provakatörlük ve suikast plânlama faaliyetleriyle de istihbarat görevini de üstlenmişlerdir. Hunlar'la Çinliler arasında savaşların olduğu bir dönemde (M.Ö.

³⁶³ Ögel, “Doğu Göktürkleri, s.123-124.

³⁶⁴ Kafesoğlu, *TürkMillî*, s.76-80; Donuk, “On Dilli, s.537-538.

³⁶⁵ Fala inanan imparatorun, bu atları savaş aracı olmasından çok kendisini ruhlar dünyasına taşıması için getirttiği üzerinde durulmuştur. Bkz. Onat , “Çin-Türkistan, s.919, dp. 23.

101-96), Çinliler bilgi toplama amaçlı elçiler göndermişler³⁶⁶, Hunlar da bunların ondan fazlasını geri göndermemişlerdir.

Hunları kontrol etmek amacıyla elçi olarak gönderilen, Han sülalesinden **Wang-wu** ve heyeti, bunun bir örneğidir.

³⁶⁶ De Groot, **a.g.e.** , s.133-134.

SONUÇ

Dünya tarihinde, küçük bir boydan cihan devleti var eden milletlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Türkler bu özelliğe mashar olmuş ender milletlerden biridirler. Cihan devleti olmanın çeşitli sebeplerini içlerinde barındıran Türk devletleri için içte ve dışta kuracakları münâsebetler son derece önemli olmuştur. O dönemlerde uluslararası temaslarda sözünü dinletebilmek, daima askerî ve ekonomik güce dayalı olmuştur. Siyasî üstünlüğü komşu devletlere aksettirecek ve devleti temsil edecek yegâne vasıta elçi ve elçilik müessesesidir.

Geniş bir coğrafyada uzun yıllar devlet kuran Türk milleti de kendisini temsil edecek elçilerini, gayet titiz bir biçimde seçmiştir. Elçi olarak tayin edilen kişiler, fizikî görünümlelerinden karakterlerine, eğitim durumlarından yeteneklerine kadar sıkı bir tenkidden geçirilerek bu göreve getirilmişlerdir.

Eski Türk kültüründe, uluslararası ilişkileri düzeltmek, geliştirmek ve pekiştirmek gibi beklentiler için yapılan diplomatik ziyaretler esnasında verilen canlı veya cansız nesnelere oluşan hediyeler, eski Türk devletlerinin diğer milletlerle münâsebetlerinde, hâkimiyeti tanıma, bir zaferi kutlama, tâbi-metbû ilişkileri kurma, dostluk ve akrabalık ilişkileri tesis etme, barış ve yardım gibi amaçlarla verilmiş; daha çok da kabul edilmiş görülmektedir. Eski Türk devletleri ile temas kurdukları diğer milletler arasında yapılan barış anlaşmaları gereği her yıl verilen vergiler de - özellikle Çin ve Bizans kaynaklarında- kendileri veriyorlarsa hediye, diğer devletlerden alıyorlarsa haraç adı altında zikredilmişlerdir.

Araştırmamız esnasında, elçilerin gelirleri konusunda bir bilgiye rastlanmamıştır. Elçilerin her birinin bir meslek erbabı olduğundan yola çıkılarak yapılabilecek bir yorum ise, ayrı bir araştırma konusu olup böyle bir araştırmanın sonucunu gerektirmektedir. Bununla birlikte, hükümdar ve diğer devlet büyüklerine sunulanlardan ayrı olarak elçinin şahsına takdim edilen hediyeleri, bir nevi ek gelir olarak kabul edebiliriz. Ayrıca elçilerin geçtikleri güzergâhlardaki halklar ve

konakladıkları yerlerdeki görevliler, bedelsiz olarak onların ihtiyaçlarını karşılamakla mükelleflerdi.

Elçilerin gönderilip kabul edilmelerinde uygulanan protokol kuralları ve törenlere sıkı sıkıya bağlı olunmasından başka, elçilerin ve elçilik heyetlerinin hangi durumlarda harekete geçirilmeleri gerektiğinin kararı da aslında o ülke liderinin bir siyasi yeteneği idi. Bu yetenek mevcut değilse, elçi, acizliğin ve teslimiyetin temsilcisi durumuna düşüyordu.

Elçilerin kullandıkları güzergâhlar konusunda da kaynaklarda maalesef net bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, X. asra kadar büyük bir önem arz eden ticaret yollarının, elçiler tarafından da kullanıldıkları düşüncesinden yola çıkararak, ticaret güzergâhları ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

1- ANA KAYNAKLAR

- Abû'l-Farac, Gregory: **Abû'l-Farac Tarihi**, I, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Ankara, TTK, 1999.
- Attaleiates, Mikhael: **Tarih**, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay. , 2008.
- Aksarayî, K.Mahmud-i: **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK, 2000.
- Bryennios, Nikephoros: **Tarihin Özü**, çev. Bilge Umar, İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yay. , 2008.
- Clausen, Sir Gerard: **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, Clarendon Press, 1972.
- Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, 41. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay. , 2008.
- El-Cevzî: **Mir'at-üz-Zemân fî Târihi'l-A'yân**, nşr. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1968.
- Hâcib, Yusuf Has: **Kutadgu Bilig**, çev. Reşid Rahmeti Arat, 8. Baskı, Ankara, TTK,2003.
- İbn Fakîh: **Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân** (Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler), çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, Gelenek Yay. , 2004.

- Kalankatlı, Moses: **Alban Tarihi**, Azeri Türkçesine çev. Prof. Dr. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine çev. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yay. , 2006.
- Khoniates, Niketas: **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK. , 1995.
- Kaşgarlı, Mahmud: **Divanü Lûgat-it-Türk**, I-IV, çev. Besim Atalay, Ankara, TDK, 2006.
- Kommena, Anna: **Alexiad**, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1996.
- Kudâme: **Kitâbü'l-Harâc (Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler)**, çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, Gelenek Yay. , 2004.
- Mesudî: **Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**, Arapçadan çeviri ve notlar: Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2004.
- Nizamülmülk: **Siyasetnâme**, haz. Sadık Yalsızuçanlar, İstanbul, Antik Dünya Klasikleri, 2010.
- Orkun, Hüseyin Namık: **Eski Türk Yazıtları**, 3. Baskı, İstanbul, TDK, 2011.
- Porphrogenitus, C. : **De Administrando Imperio**, Greek text edited by Gyula Moravcsik, English Translation by Romilly J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia 2008.
- Râvendî: **Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr**, I-II, trc. Ahmed Ateş, Ankara, TTK, 1957.

Zonaras, Ioannes: **Tarihlerin Özeti**, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay. , 2008.

2- ARAŞTIRMA ESERLER

Abbasov, N. Nurlan: “Kitab-ı Dede Korkut Destanı ve Oğuz Türklerinin İctimai-Siyasal Kuruluşu Hakkında”, **Karadeniz Araştırmaları**, C.6, S.22, Yaz 2009, s.147-153.

Abdurrahman, Varis: “Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, **Belleten**, LXVII, S.250, Ankara, TTK, Aralık/2003, s.771-779.

Adalıoğlu Hasan Hüseyin: “Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lûgati’t-Türk Adlı Eserindeki Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar”, **TKİD**, S.17, İstanbul, Kocav Yay. , 2007, s.1-28.

Agacanov, S.G. : **Oğuzlar**, çev. Ekber. N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, 3.Baskı, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.

Agişev, İ. , M. : **Télénéñ Hüzlégé**, Meskev 1993.
Başkurt V.D.

Ahmetbeyoğlu, Ali: “Madara Kaya Kabartması ve Kitâbeleri”, **Tarih Dergisi** Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, S.35, İstanbul 1994, s.34-54.

- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, **TİD.** , XVIII, S.1, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Temmuz/2004, s.155-157.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.13, Ankara, KaraM Yay. , Bahar 2007, s.35-42.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Büyük Hun Hükümdarı Attila”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, S.7, Bişkek, Manas Üni. Yay. , 2003, s.1-20.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV,1995.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Attila ve Ares’in Kılıcı”, **Türk Kültürü**, S.416, Y.XXXV, İstanbul, TKAE, Aralık/1997, s.739-740.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları”, **Bellekten**, LXIX, S.254, Ankara, TTK, Nisan/2005, s.117-129.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “1550. Yıldönümünde “Anatolius Barışı” Hakkında Düşünceler”,**Tarih Dergisi**, Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, S.36, İstanbul, 2000, s.1-5.
- Akalın, Şebnem: “Kervansaray”, **DİA**, Xxv, Ankara 2002, s.299-302.
- Akok, Mahmut , “Konya’da Üç Tarihi ve Mimari Eser. Altınapa Kervansarayı, Hasbey Darülhuffazı ve Selim II. İmaretı”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.XX-I, Ankara, TTK, 1973, s.5-36.

- Almas, Turgun: **Uygurlar**, Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2010.
- Altungök, Ahmet: **IV. ve VII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri**, Fırat Üni. Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anabilim Dalı YLS Tezi, Dnş. Abdulhalik Bakır, Elazığ 2007.
- Amanoğlu, E.Kulı: “Uygur Devleti’nin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine”, **Türk Kültürü**, S.456, Y.XXXIX, İstanbul, TKAE, Nisan/2001, s.200-204.
- Arık, Feda Şamil: “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”, **TAD**, Ankara Üni. DTCF. Tarih Bölümü, XVII, S.28, Ankara 1996, s.1-50.
- Arsal, Sadri Maksudi: **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1947.
- Arseven, Celâl Esad: **Sanat Ansiklopedisi**, II, MEB, İstanbul 1965.
- Artamonov, M.İ.: **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Rusçadan çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay. , İstanbul 2004.
- Aslan, Nasi: “Risâlet”, **TDİA**, XXXV, İstanbul 2008, s.125-126.
- Aslanapa, Oktay: “Ortaçağda Türklerin İleri Bir Sosyal Müessesesi: Kervansaraylar”, **TKAE**, İstanbul Mart/1963, s.26-29.
- Ayan, Ergin: “Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz’in Kuzeyi”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.30, Ordu, 2011/Yaz, s.43-70.

- Aynakulova, Gülnisa: “Gregoryen Kıpçaklar’a Dair”, **Belleten**, LXIX, S.256, Ankara, TTK, Aralık/ 2005, s.825-839.
- Aşukin, N. S.: **Politika Sözlüğü**, çev. Mazlum Beyhan, İstanbul, Sosyal Yay. , 1979.
- Barišić, F.: “Le Siége De Constantinople Par Les Avars et Les Slaves En 626”, **Byzantios**, Tome XXIV, 1954, Reprinted in Nendeln-Leichtenstein 1966.
- Barthold, V.V. : **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- Barthold, V.V. : **Orta Asya**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2010.
- Barthold, V.V. : **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Hazırlayan: Kâzım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, TTK, IV. Dizi, Sayı 16, Ankara 2006.
- Barthold, W.: **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi, S.15, Ankara 2006.
- Baski, İmre: “Demirkapılar (Temir Qapıy , Vaskapu, Dömörkapu) ”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**, İzmir 2006, s.73-88.
- Baştav, Şerif: “Hazar Hakanlığı Tarihi”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, Ankara Üni. Rektörlüğü Yay. , 1987, s.139-182.

- Bayat, Fuzuli: “Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.1, Çorum, KaraM Yay. , s.1-9.
- Bayat, Fuzuli: “Bazı İskit/Saka Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.7, Güz/2005, s.1-10.
- Baykara, Tuncer: “Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir”, **TED**, S.6, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , 1975, s.75-97.
- Baykuzu, Tilla Deniz: “Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl)”, **TİD.** , XXI, S.1, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Temmuz/ 2006, s.1-18.
- Baykuzu, Tilla Deniz: “IV. Ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”, **TİD.** , XX, S.2, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Aralık/2005, s.1-15.
- Bayram, Sadi: “Kervansaraylarımız” , **Millî Kültür**, C.1, S.8, Y.1, Ankara Ağustos/1977, s.40-46.
- Bazin, Louis: **les Calenderies Turcs Ancients et Medievaux**, These Presentée Devant l’üniversite de Paris III, I December 1972.
- Bekin A. Rıza: “Han Sülalesi Zamanında Çin’in Türkistan Siyaseti”, **Doğu Dilleri**, V, S.2, Ankara, D.T.C.F. Yay. , 1993, s.1-6.
- Bekin A. Rıza: “Chang Ch’ien’in Batıya Seyahati”, **Doğu Dilleri**, V, S.1, Ankara, D.T.C.F. Yay. , 1992, s.1-5.

- Bela, Kossanyi: “XI.-XII. Nci Asırlarda Uz’lar ve Koman’ların Tarihine Dair ”, Türkçeye çev. Hâmit Koşay, **Belleten**, VIII, S.29, Ankara, TTK, II. Kânun/1944, s.119-136.
- Beşevliyev, V: “Proto-Bulgarların Dini”, **Belleten**, S.34, Ankara, TTK, 1945, s.213-261.
- Beşevliyev, V.: **Die Protobulgarischen İnschriften**, Berlin, 1963.
- Bilsel, M. Cemil: **Devletlerarası Münasebat**, İstanbul, İstanbul Üni. Hukuk Fak. Yay. , 1936.
- Binyazar, Adnan: **Dede Korkut**, İstanbul, Cem Yay. , 1991.
- Bozkurt, Nebi, A. Turan Yüksel: “Kervan”, **DİA**, XXV, Ankara, TDV Yay. , 2002, s.298-299.
- Buharalı, Eşref: “Hazar Türkleri’nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar”, **Türk Kültürü**, S.340, Y.XXIX, TKAE, İstanbul Ağustos/1991, s.504-509.
- Buharalı, Eşref: “İslam Kaynaklarındaki Türk’lerin Nesebi ile Alakalı Bilgilerin Göktürk Türeyiş Efsaneleri ile İrtibatlandırılması”, **Türk Kültürü**, S.357, Y.XXXI, TKAE, İstanbul Ocak/1993, s.19-35.
- Bulduk, Üçler: “Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar”, **TAD**, XVIII, S.29, Ankara, DTCF. Yay. , 1997, s.247-251.
- Caferoğlu, Ahmet: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK, 1968.

- Canberk, A.: **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi**, İstanbul, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği, 1978.
- Chang, Jên-t'ang: **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Belgeler (618-745)**, Doktora Çalışması, Taipei 1968.
- Chas W. , Jr. Freeman: **The Diplomat's Dictionary**, United States Institute of Peace Press, Washington D.C. 1997.
- Chavannes, Edouard: **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yay. , 2007.
- Clauson, S. G.: "Some Notes on the Inscription of Toñuquq", **Studia Turcica**, Budapest, 1971, p.125-152.
- Coq, A.v. Le. : **Türkçe Mani Elyazıları (Manichaika)**, I, çev. F. Köseraif, İstanbul, TDK, 1936.
- Cordier, H.: **Histoire générale de la Chine**. Vol I. P. 1920.
- Czeplédy, Cároly: **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri**, çev. Mutlu Gün, Doruk Yay. , Ankara 2004.
- Çağatay, N.: **İslâm Öncesi Arab Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, Ankara Üni. Basımevi, 1971.
- Çağbayır, Yaşar: **Ötüken Türkçe Sözlük**, I-V, İstanbul, Ötüken Yay. , 2007.
- Çandarlıoğlu, Gülçin: "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler ", **Tarih Dergisi**, S. 28-29, İstanbul 1975, s.63-70.

- Çandarlıoğlu, Gülçin: “Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunun İçyüzü”, **Tarih Dergisi**, S.31, İstanbul 1978, s.37-46.
- Çavuşoğlu Ali: “Kıyafet İlmî ve Kutadgu Bilig’de Kıyafet İlmî/Fizyonomi İzleri, **Bilimname**, XVII, Kayseri 2009, s.293-302
- Çay, Abdulhaluk , İlhami Durmuş: “İskitler” **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.575-596.
- Çetin, Osman: “Horasan”, **DİA**, C.18, İstanbul, TDV Yay. , 1998, s.234-241.
- Dağ, Ahmet Emin: **Uluslararası İlişkiler Diplomasi Sözlüğü**, İstanbul, Anka Yay. , 2004.
- Dakukî, Hüseyin Ali: “Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar”, **Türk Kültürü**, S.289, Y.XXV, İstanbul, TKAE, Mayıs /1987, s.308-311.
- Davies Norman: **Avrupa Tarihi**, Ankara, İmge Kitapevi, 2006.
- Delilbaşı, Melek: “Türk Sultan ve Beylerine Ait Yunanca Belgeler Hakkında Bazı Bilgiler”, **TAD**, , XV, S.26, Ankara, DTCF. Yay. , 1991, s.73-84.
- Deguines, Y.: **Histoire des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux avant et depuis**, J. C. Jusqu’a present. Vol. I. P. , 1758.

- Demir, Mustafa: **Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri**, Sakarya, Sakarya Kitabevi, 2005.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 22. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi, 2005.
- Di Cosmo, Nicola: “Hun İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişi”, **Türkler**, I, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yay. , Ankara 2002, s.709-719.
- Divitçioğlu, Sencer: **Oğuz’dan Selçuklu’ya Boy, Konat ve Devlet**,4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2005.
- Doğan, Levent: “Kırgız Atasözleri Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, **Türk Kültürü**, S.447, Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Temmuz/2000, s.407-428.
- Donuk, Abdülkadir: **Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler**, Nu.60, İstanbul, TDAV Yay. , 1988.
- Donuk, Abdülkadir: “Eski Türk Devlet Teşkilâtında «Tarkan» Unvanı ve Tarihî Gelişmesi”, **Tarih Dergisi**, Prof. Dr. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra Sayısı, S.34, İstanbul 1984, s.81-90.
- Donuk, Abdülkadir: “ “On Dilli” Bizans”, **Türk Kültürü**, S.259, Y.XXII, İstanbul, TKAE, Eylül/1984, s.537-540.
- Doerfer, Gerhard: **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, TMEN II: 653.

- Dubs, H.H.: “An Ancient Military Contact Between Romans and Chinese”, **American Journal of Philology**, Vol.63, Nu.3, 1941, p.322-330.
- Dunlop, D.M.: **The History of the Jewish Khazars**, Princeton, Princeton University Press, 1954.
- Dunlop, D.M.: **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. Baskı, İstanbul, Selenge Yay. , 2004.
- Dunlop, D.M.: **Hazar Yahudi Tarihi**, İngilizceden çev. Zahide Ay, İstanbul, Selenge Yay. , 2008.
- Eberhard, W.: **Çin’in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, 2. Baskı, Ankara, TTK,1996.
- Eberhard, W.: “Hsiung-Nu’ların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri”, Türkçeye çev. İkbal Berk, **Belleten**, VIII, S.29, Ankara, TTK, II. Kânun /1944, s.143-145.
- Eberhard, W.: **Çin Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, TTK. , 2007.
- Eberhard, W.: “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, **Belleten**, S.35, İstanbul, TTK, 1945, s.319-337
- Eberhard, W.: “Muahhar Han Devrinde (M.S.25-M.S.220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış”, **Belleten**, IV, S.16, Ankara, TTK, I. Teşrin/1940, s.337-385.
- Eberhard, W.: **Conquerors and Rulers**, Social Forces in Medieval, Netherlands, Pub. Brill Leiden, 1952.

- Eberhard, W.: “Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar”, **Belleten**, XI, S.41, Ankara, TTK, Ocak/1947, s.15-26.
- Ecsedy, H.: “Old Turkic Titles of Chinese Origin, **Acta Orientalia**, 18, Budapest 1965, p.83-91.
- Erdal, M.: “Die Türkisch-mongolischen titel Elxan und Elçi”, **Altaic Berolinensia**, The Concept of Sovereignty in the Altaic World, PIAC 34th Meeting, Wiesbaden, w. date.
- Erdemir, Hatice: “The Nature of Turco-Byzantine Relations in the Sixth Century AD”, **Belleten**, LXVIII, S.252, Ankara, TTK, Ağustos/2004, s.423-430.
- Ertaş, M. Yaşar: “İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)”, **TKİD**, S.15, İstanbul, Kocav Yay. , 2006, s.1-24.
- Esin, Emel: “Gök-Türklerin Ecdâdından Tsü-k’ü Mêng-sün (M.367–433) Devrinde Sanat”, **Türk Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı 100, Y.IX, Ankara 1971, s.314-326.
- Esin, Emel: “Muyanlık”Uygur “Buyan” Yapısından (Vihaāra) Hakanlı Muyanlığına (Rıbāt) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara, TTK. , 1972, s.75-102.
- Esin, Emel: “Türk Tarihi Işığında Bulgaristan”, **Türk Kültürü**, S.187, Y.XVI, İstanbul, TKAE, Mayıs 1978, s.16-29.
- Esin, Emel: “Hicret’in Onbeşinci Asrı Münasebeti ile ilk Müslüman Olan Oğuzlardan “Sül”(Çöl) Tigin’e Dâir Bir Not”, Türk

- Kültürü Dergisi, S.205-206, Y.XVIII, İstanbul, TKAE,
Kasım-Aralık/1979.
- Evans, Graham & Jeffrey Newnham: **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, çev. H. Ahsen Utku, Gökkuşbu, İstanbul 2007.
- Fédorov, Ya. A.: **Ranniye Turki na Severnom Kafkaze** (İstoriko etnoğrafiçeskiye oçerki). M, 1978.
- Ferorov, German, A. Davydov: **The Silk Road and the Cities of the Golden Horde**, California, 2001.
- Fehér, Géza: **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, TTK,1984.
- Gabain A.v.: , **Eski Türkçenin Grameri**, çev. M. Akalın, Ankara, TTK 1988.
- Gabain A.v.: “Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period”, **The Cambridge History of Iran**, Vol. 3(1).
- Genç, Reşat: **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. 1981.
- Geninig V. F. - A. H. Halikov: **Rannie Bolgarı Na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)**, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964.
- Giraud, René: **Göktürk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)**,çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, Ötüken Yay. , 1999.
- Gibb, H.A.R.: **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yay. , Ankara 2005.
- Golden, Peter B.: **Hazar Çalışmaları**, İngilizceden çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yay. , İstanbul 2006.

- Golden, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Osman Karatay, Karam Yay. , Ankara 2002.
- Gökalp, Cevdet: **Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğalstanda Kabileler**, Cumhuriyetin 50. Yılı Armağanı, Atatürk Üni. ,Yay. , No. 236, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.
- Gökalp, Ziya: **Türkçülüğün Esasları**, Haz. Mehmet Kaplan,5. Baskı, MEB. , İstanbul 2004.
- Gökalp, Ziya: **Türk Töresi**, İstanbul 1975.
- Gök-Alp, Türükoğlu: “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: VI Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Kırgız Budunu”, **Türk Kültürü**, S.207-208, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Ocak-Şubat/1980, s. 111-117.
- Gök-Alp, Türükoğlu: “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: V Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Tabğaç Budunu III”, **Türk Kültürü**, S.209-210, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Mart-Nisan/1980, s.170-190
- Gökbel, Ahmet: **Kıpçak Türkleri**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2000.
- Gökhan, İlyas: “Arapların Fethinden Selçuklular zamanına kadar Maraş”, **Bellekten**, TTK, LXXIII, S.266, Nisan/2009, s.35-76.
- Gömeç, Saadetin: **Kök Türk Tarihi**, Düzeltilmiş 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yay. , 1999, s.4-5.

- Gömeç, Saadettin: “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi: 2001-2003 Çalışmaları”, **MTAD**, C.2, S.1, Ankara, DTCF Yay. , Mart/2005, s.7-16.
- Gömeç, Saadettin: ““İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi” Adlı Kitapta Kök Türklerle İlgili Yanlış Değerlendirmeler”, **Türk Kültürü**, S.456, Y.XXXIX, TKAE, İstanbul Nisan/2001, s.217-220.
- Gömeç, Saadettin: “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine kısa bir Değerlendirme”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Ötüken Yay. , İstanbul 2008, s.209-217.
- Gömeç, Saadettin: “Kagan ve Katun”, **TAD**, XVIII, S.29, Ankara, DTCF. Yay. , 1997, s.81-90.
- Gömeç, Saadettin: “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları Üzerine”, **TİD**. , S.X, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , 1995, s.219-222.
- Gömeç, Saadettin: “ Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, **Türk Kültürü**, S.443, Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Mart/2000, s.129-141.
- Gömeç, Saadettin: “Terhin Yazıtı’nın Tarihî Açısından Değerlendirilmesi”, **Türk Kültürü**, S.414, Y.XXXV, İstanbul, TKAE, Ekim/1997, s.577-590.
- Gömeç, Saadettin: **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Düzeltilmiş, Yeniden Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yay. , t.y.
- Groot, J.M de, G. A. Asena: **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, Pan Yay. , İstanbul 2010

- Grousset, René: **Bozkır İmparatorluğu Attila- Cengiz Han-Timur**, çev. M.Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Yay. , 2006.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç: **Avrasya'dan Makaleler-1**, Rusça'dan çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2006.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç: **Eski Türkler**, Rusça'dan çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2007.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç: **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, I, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay. , 2006.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç: **Hunlar**, İstanbul, Selenge Yay. , 2002.
- Gülensoy, Baybars: "Türk Minyatür Sanatı Üzerine", **Türk Kültürü**, S.451, Y.XXXVIII, TKAE, İstanbul Kasım/2000, s.693-696.
- Gürün, Kamuran: **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, I-III, İstanbul, Karacan Yay. , 1981.
- Güterbock, H.G.: "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", **JCS**, 10/2, 1956, s.94-98.
- Has Hâcib, Yusuf: **Kutadgu Bilig**, çev. Reşid Rahmeti Arat,8. Baskı, Ankara, TTK, 2003.
- Haussig, Hans Wilhelm: **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev. Müjdat Kayayerli, İstanbul, Ötüken Yay. , 2001.
- Haussig, Hans Wilhelm: "Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında", çev. Ergin Ayan, **TKİD**, S.13, İstanbul, Kocav Yay. , 2005, s.225-236.

- Hith, F.: “The story of the Chang Kien, China’s Pioneer in Western Asia”, **Journal of the American Oriental Society**, vol.37, 1917, p.94-116.
- Howorth, H.H.: “The Avars”, **Journal of The Royal Asiatic Society**, vol. XXI, part IV, London, 1889, p.721-810.
- Huseyinova, Gülnur: “Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2008, s.198-204.
- Huzin, F. Ş.: **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)**, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997.
- İnan, Abdülkadir: ““Adaş” ve “Sağdıç” Kelimelerinin En Eski Anlamları”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, TTK, 1968, s.295-304.
- İnan, Abdülkadir: “Eski Türklerde ve Folklorunda “Ant””, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, TTK, 1968, s.337-330.
- İnan, Abdülkadir: “Türk Etimolojisini ilgilendiren Birkaç Terim ve Kelime Üzerine”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, TTK, 1968, s.628-644.
- İnan, Abdülkadir: “Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar”, **Türk Kültürü**, S.98, İstanbul, TKAE, Aralık 1970
- İnan, Abdülkadir: “Altaylarda Bazırık Harfiyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah”, **II. Türk Tarih Kongresi**, Ayrı Basım, İstanbul, 1937, s.4-5.

- İpşirli, Mehmet: “Elçi”, **TDİA**, XI, İstanbul, 1995, s.3-15.
- İzgi, Özkan: **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**,2. Baskı, Ankara, TTK, 2000.
- İzgi, Özkan: “Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlar’a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, **TED**, İstanbul Üni. Ed. Fak. , S.7-8, İstanbul 1977, s.7-16.
- İzgi, Özkan: “Moğollar’ın Ortaya Çıkışına Kadar Türkler’in Çinliler’e Tesirleri”, **Türk Kültürü**, S.160, Y.XIV, İstanbul, TKAE, t.y. , s.223-233.
- İzgi, Özkan: “Kao’ch’ang’dan Çin’e Giden Elçiler”, **TED**, İstanbul Üni. Ed. Fak. , S.6, İstanbul 1975, s.105-110.
- İzgi, Özkan: “ XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin’le Yaptığı Ticarî Münasebetler”, **TED**, İstanbul Üni. Ed. Fak. , S.9, İstanbul 1978, s.87-106.
- İzgi, Özkan: “Orta Asya’nın Türkleşmesi ”, **TED**, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, İstanbul, s.627-640.
- İzgi, Özkan: “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar’da Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, **Tarih Dergisi**, S.31, İstanbul, İstanbul Üni. Yay. , 1977, s.29-31.
- İzgi, Özkan: **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. , 1987.
- Juvaini, Ata-Malik: **The History of the World-Conquror**, I, trans. John Andrew Boyle, Harvard University Press, 1958.

- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay. ,2005.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk- İslâm Sentezi**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2008.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Asya Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, S.45, Ankara, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay. , 1976, s.729-752.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)”, **Türk Kültürü**, S.211-214, Y.XVIII, TKAE, İstanbul Mayıs-Ağustos/1980, s.218-222.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, **TED**, İstanbul Üni. Ed. Fak. , S.2, İstanbul 1971, s.1-16.
- Kafesoğlu, İbrahim: “XII. Asra Kadar İstanbul’un Türkler Tarafından Muhasaraları”, **İstanbul Enstitüsü Mecmuası**, III, İstanbul 1957, s.1-6.
- Kamalov, İlyas: “Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar” **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2008, s.25-38.
- Kara, Füsun: “X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgar Devleti’nin İktisadi Vaziyeti”, **Türk Kültürü**, S.517-518, Y.XLIV, İstanbul, TKAE, Mayıs- Haziran 2006, s.154-166.
- Karakurt, Deniz: **Türk Söylence Sözlüğü Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü**, (Çevrimiçi)
<http://upload.wikipedia.org/wikipedia/tr/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>, 20 Nisan 2012.
- Karatay, Osman: “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, **Bilig**, 18, Ankara, Yaz/ 2001, s.27-47.

- Karatay, Osman: “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları-Altın Orta Öncesi Dönem”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.3,Çorum, KaraM Yay. , Güz 2004, s.1-70.
- Karatay, Osman: “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, **Belleten**, LXXIV, S.269, Ankara, TTK, Nisan/2010, s.71-111.
- Kavuncu, Muallâ: “Kutadgu Bilig’de Toplum Felsefesi”, **Türk Kültürü**, S.444,Y.XXXVIII, İstanbul, TKAE, Nisan 2000.
- Kayabalı, İ. , C. Arslanoğlu: “Tarih Boyunca Türk Ordusunu Meydana GetirenTürk Devlet, Beylik ve Hanedanlıkları (Kaynak-1), **Türk Kültürü**, S.130, Y.XI, TKAE, İstanbul, s.822-882.
- Kesik, Muharrem: **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)**, Ankara, TTK, 2003.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin: **Kars Tarihi Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğu’na Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kataloğu**, I, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953
- Kiselev, S.V.: **Drevnyaya istoriya yuzhnoi Sibiri**, Moskva, 1951.
- Klyaştorıny, S.G.,V.A. Livic: “The Soghdian Inscription of Bugut Revised”, **AOH**, 26/1, 1972, p.69-102
- Klyaştorıny, S.G.: “A Propos des mots Sogd Berçeker Buqaraq Ulys de l’inscription de Kul Teghin, **CAJ**, III, 4, 1958.
- Koca, Salim: “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, **Türkler**, I, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.651-663.

- Koca, Salim: “Uygur Devleti ve Tarihî Rolü”, **TDTD**, VIII, TDAV Yay. , Temmuz 1990, s.18-23.
- Koç, Dinçer: “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.27, Ankara, KaraM Yay. , Güz/2010, s.37-58.
- Koçsoy, Şevket: “Türk Tarihi Kronolojisi”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.73-188.
- Koşay, Hâmit Zübeyr: “Türklerin Ana Yurdu, Göçleri ve Komşuları ile İlgili Meseleleri”, **Türk Kültürü**, S.229, Y.XX, İstanbul, TKAE, Mayıs/1982, s.406-412.
- Köprülü, Fuad: “Ribât”, **Vakıflar Dergisi**, II, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1942, s.267-278.
- Köprülü, Fuad: “Çavuş”, **İA.** , III, MEB, 1977, s.362-369.
- Köprülü, Fuad: “Hâcib”, **İA.** , V, MEB, 1987, s.30-36.
- Köprülü, Fuad: “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, **THİT Mecmuası**, II, İstanbul 1938, s.17-32.
- Kösoğlu, Nevzat: **Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de-İslâm’da ve Osmanlı’da Devlet**, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Yay. , 2004.
- Köymen, Mehmet Altay: “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı” , **TAD**, V, S.8-9, Ankara, DTCF Yay. , 1967, s.1-100.
- Köymen, Mehmet Altay: **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, Kültür Bakanlığı,1976.

- Köymen, Mehmet Altay: “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı”, **TAD**, IV, S.6-7, Ankara, DTCF. Yay. , 1966, s.1-74.
- Kramer, S. N.: **Tarih Sümer’de Başlar**, çev. M.İ. Çığ, Ankara, TTK, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet: **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri**, Ankara, Murat Kitabevi, 1992.
- Kurat, Akdes Nimet: “Avarlar”, Yay. Haz. Serkan Acar, **TİD**. , Ege üni. Ed. Fak. Yay. , XXVI, S.1, İzmir Temmuz/2011, s.81-110.
- Kurat, Akdes Nimet: “Doğu Avrupa Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, S.45, Ankara, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay. , 1976.
- Kurat, Akdes Nimet: “Abu Muhammed Bin A’sam Al-Kuff’nin Kitab Al-Futukh’u”, **DTCF**, VII/2, 1949.
- Kuzeyev, R.G.: **İtil-Ural Türkleri**, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yay. , 2007.
- Kuzgun Şaban: **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara, Alıç Matbaacılık, 1993
- Lessing Ferdinand D.: **Moğolca-Türkçe Sözlük**, çev. Günay Karaağaç, Ankara, TDK, 2003.
- Li, Li-Ching: “Chang-ch’ienin Elçiliği Zamanında Çin ile Kuzeybatı Komşularının Münasebetleri”, İstanbul Üni. Sos. Bil. Ens. , **YLS Tezi**, İstanbul, 1987.

- Ligeti, L.: **Bilinmeyen İç Asya**, Macarcadan çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1998.
- Ligeti, L. : “Bilinmeyen İç-Asya”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.672-683.
- Liu, Mau-Tsai: **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul, Selenge Yay. , 2006.
- Luckenbill, D.D. : **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, II, New York, 1968.
- Mackerras, Colin: **The Uighur Empire 744-840**, According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra, 1968.
- Maenchen O. , J. Helfen: **Die Welt Der Hunnen**, Köln, 1978.
- Mahir, Banu: “Türk Minyatürlerinde Hil’at Merasimleri”, **Bellekten**, LXIII, S.238, Ankara, TTK, Aralık/1999, s.245-255.
- Mangaltepe, İsmail: **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay. , 2009.
- Mangaltepe, İsmail: “Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.10, Ankara, KaraM Yay. , Yaz 2006, s.1-124.
- Menges, K.H. : “Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions”, **Byzantion**, XXI, 1-2 , 1951.

- Meray, Seha L. : “Diplomasi Temsilcilerinin Hukuki Statüsü”, **Ankara Üni. S.B.F. D.** , XI, S.3, Ankara, Ankara Siy. Bil. Yay. , 1956, s.79-117.
- Merçil, Erdoğan: **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara, TTK,1989.
- Merçil, Erdoğan: **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, TTK,2000.
- Merçil, Erdoğan: “Karahanlılar”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay., S.45, Ankara 1976.
- Merçil, Erdoğan: “Emîr Savtegin”, **TED**, S.6, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , 1975, s.63-74.
- Merçil, Erdoğan: “Türkçe Selçuknâme’ye Göre Malazgirt Savaşı”, **TED**, İstanbul Üni. Ed. Fak. , S.2, İstanbul 1971, s.5-8.
- Merçil, Erdoğan: “ Sipehsâlâr: I. Sâmânîler”, **TİD.** , XXVI, S.1, İzmir, Ege üni. Ed. Fak. Yay. , Temmuz/2011, s.139-150.
- Merçil, Erdoğan: “Selçuklularda Rüşvet”, **Bellekten**, LXXI, S.261, Ankara, TTK, Ağustos/2007, s.445-478.
- Mori, Masao: “Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, **TED**, S.9, 1978, s.209-226.
- Muhamedyarov, Ş. F.: **Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etničeskoj İstorii Tatarskoj Narodnosti**, Moskova, 1968.
- Necef, Ekber N.: **Karahanlılar**, İstanbul, Selenge Yay. , 2005.
- Németh Gyula: “Zur Geschichte des worte tolmács”, **AOH**, VIII 1958.

- Németh Gyula: **A Honfoglaló Magyarság Kialakulása**, Budapest 1930.
- Numelin, R. , **Les Origines de la Diplomatie**, Paris 1945.
- Onat, A. , S.Orsoy, K. **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun)**, XXVIII.
Ercilasun: Dizi, S.5, Ankara, TTK, 2004.
- Onat, Ayşe: **Han Sülâlesi Zamanında Ch'e-Shih Bölgesindeki Hun-Çin Mücadeleleri**, Ankara, San Matbaası, 1978.
- Onat, Ayşe: “Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, **Bulleten**, LIV, S.211, Ankara, TTK, Aralık/1990, s.913-920.
- Onat, Ayşe: “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri hakkında Kısa Bir İnceleme” , **TAD**, XV, S.26, Ankara, DTCF Yay. ,1990-1991, s.63-71.
- Onat, Ayşe: “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö.206-M.S.220)”, **Bulleten**, LI, S.200, Ankara, TTK, Ağustos/1987, s.611-624.
- Onat, Ayşe: “Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi (M.S.2546)”, **DTCFD**, XXXI, S.1-2, Ankara, DTCF Yay. ,1987, s. 383-395.
- Oppenheim: **International Law**, I, edited by Lauterpacht, London 1955.
- Orkun, Hüseyin Namık **Türk Tarihi, I**, Ankara, Akba Kitabevi, 1946.
- Ostrogorsky, Georg: **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, 7.Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, TTK, 2011.

- Ögel, Bahaeddin: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II**, Kültür Eserleri Dizisi 2, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları,1981.
- Ögel, Bahaeddin: **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara, TTK, 2003
- Ögel, Bahaeddin: **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, I ve II, İstanbul, MEB. , 1971.
- Ögel, Bahaeddin: **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, I, 4. Baskı, Ankara, TTK, 2003.
- Ögel, Bahaeddin: **Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar)**, II, 3. Baskı, Ankara, TTK, 2006.
- Ögel, Bahaeddin: “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, **Belleten**, XIX, S.75, Ankara, TTK, Temmuz/1955, s.331-376.
- Ögel, Bahaeddin: “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, **Belleten**, XXI, S.81-84, Ankara, TTK, 1957, s.81-137.
- Ögel, Bahaeddin: “İstemi Kağan (Batı Türklüğünün Atası)”, **Millî Kültür**, C.3, S.1, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. Haziran/1981, s.6-8
- Ögel, Bahaeddin: “Bilge Tonyukuk (Büyük Göktürk Veziri)”, **Millî Kültür**, C.3, S.2, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. , Temmuz/1981, s.10-12.
- Ögel, Bahaeddin: “Bumın Kağan”, **Millî Kültür**, C.2, S.12, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. , Mayıs/1981, s.6-8.

- Ögel, Bahaeddin: “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, **Belleten**, Ankara, TTK, XIX, S.75, Temmuz/1955, s.331-376.
- Ögel, Bahaeddin: “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I(Yüeh Chi'ler)”, **DTCFD**, XV, S.1-3, Ankara, DTCF Yay. , 1957, s.247-278.
- Ögel, Bahaeddin: “Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi”, **DTCF**, XVII, S.1-2, Ankara, DTCF Yay. , 1959, s.261-273.
- Ögel, Bahaeddin: “Mete'nin Oğlunun Büyük Veziri” , **Millî Kültür**, C.2, S.9, Ankara Şubat/1981, s.46-48.
- Özaydın, Abdülkerim: **Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-489/1092-1104)**, İstanbul, ÇantayYay. , 2001.
- Özergin, Kemal: **İpek Yolu**, S.38, İstanbul, Boğaziçi Yay. , 1985.
- Özey, Ramazan: “Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları”, **Türkler**, I, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.266-276.
- Özyetgin, A. Melek: “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı” , **MTAD**, C.1, S.1, Ankara, DTCF Yay. , Kasım/2004, s.90-105.
- Özyetgin, A. Melek: “Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar”, **Belleten**, LXXV, S.273, Ankara, TTK, Ağustos/2011, s.337-360.

- Palaz Erdemir, Hatice: **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay. , 2003.
- Parkers E. H.: **A Thousand Years of the Tartars**, 2. Baskı, New York 1924.
- Piyadeoğlu, Cihan: “Horasan’ın Doğu Bölgesi: Kubbetü’l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”, **Tarih Dergisi**, S.49, İstanbul, İstanbul Üni Yay. , 2010, s.1-25.
- Pritsak, Omeljan: “Hazar Hakanlığı’nın Museviliğe Geçişi”, çev. A. Tayfun Özcan, **Karadeniz Araştırmaları**, S.13, Çorum, Bahar/2007, s. 15-34.
- Pritsak, Omeljan: “Von den Karluk zu den Karachaniden” **ZDMG**, 101, 1951.
- Pulleyblank, E. G.: “A Soghdian Colony in Inner Asia”, **TP**, 41, 1952, s.317-356.
- Radlov, Wilhelm, **Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte**, I, Mouton & Co, ` s-Gravenhage 1960.
- Rasonyi,L.: “Ortaçağda Erdel’de Türklüğün İzleri”, **II. Türk Tarih Kongresi** (20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s.577-581.
- RásónyĪ, László, **Tarihte Türklük**, İstanbul, Örgün Yay, 2007.
- Rona-Tas, Andras: “Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti”, **Türkler**, II, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.625-629.
- ROUX, J.P.: **Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm**, İstanbul, Kabcacı Yay. , 1999.

- Safran, Mustafa: **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/ Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, TKAE. Yay. , Seri:1, S. A.27, Ankara 1993.
- Salman, Hüseyin: **Türgişler**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay. Başvuru Kitapları Dizisi/53, 1998.
- Salman, Hüseyin: “Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkeleri'ne Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon)”, **Bellekten**, LIV, S.211, Ankara, TTK Yay. , Aralık/1990, s.921-935.
- Salman, Hüseyin: “Gök Türk Hsieh-li Kağan'ın (618-630) Oğlu A-shih-na P'o-luo-men'in Mezar Kitabesi Üzerine” , **MTAD**, C.4, S.4, Ankara, DTCF Yay. , Aralık/2007, s.7-20.
- Salman, Hüseyin: “Che-koei Kağan Devrinde (611-618) Batı Göktürk Hakanlığı” , **MTAD**, DTCF Yay. , C.2, S.4, Ankara Aralık/2005, s.198-205.
- Shaphira, Dan D. Y.: “Some Notes On Jews and Turks” , **Karadeniz Araştırmaları**, S:16, Ankara, KaraM Yay. , Kış/2008, s.25-38.
- Sarıtaş, Eyüp: **Çin Kaynaklarına Göre Türğişler Boyu ve Hakimiyeti**, YLS Tezi, Ankara Üni. , Sosyal Bilimler Ens. , Tarih Anabilim Dalı, Yöneten Prof. Dr. Ayşe Onat, Ankara 1996.
- Sertkaya, Osman Fikri: “Orta ve Eski Çağlarda Türklerin Takvimleri”, **Türk Kültürü**, S.194, Y.XVII, TKAE, İstanbul Aralık/1978, s.73-82.

- Sevim, Ali: “Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, **Malazgirt Armağanı**, Seri: XIX, S.4, Ankara, TTK, 1972, s.219-229.
- Sevim, Ali: “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi” , **Belgeler**, S.22 Ankara, 1997
- Sevinç, Necdet: “İslâm Öncesi Türk Hukuku”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, I, Yıl.1, S.6, İstanbul, TDAV Yay. , 1980, s.161-184.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler” , **TAD**, Ankara Üni. Tarih Bölümü, XXVIII, S.45, Ankara, DTCE Yay. , Mart/ 2009, s.1-11.
- Shiratory, K.: **On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t’u Toyo-Bunko**, S.5, Tokyo 1930.
- Sinor, Denis: “The Inner Asian Warriors”, **The Journal of the American Oriental Society**, vol.101, 1981, s.133-144.
- Smirnov, A. P.: **Voljskie Bulgarı**, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskva, 1951.
- Sükan, Özer: **Çin Halk Cumhuriyeti Tarihi- Kurulması- Gelişmesi- Türkiye ve Diğer Devletlerle olan İlişkileri**, İstanbul, Harp Akademisi Komutanlığı, 2000.
- Sümer, Faruk: **Oğuzlar (Türkmenler)**,5.Baskı, TDAV. , İstanbul 1999.
- Sümer, Faruk: “Bilge Kağan I”, **TDTD**, V, S.25, Ocak/1989.
- Sümer, Faruk: “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, **Bellekten**, XXIV, S.96, Ankara, TTK, Ekim/1960, s. 567-594.

- Stratos, A. : **Byzantine Empire in the Seventh Century, IV**, Amsterdam 1978.
- Şahmatov, A.A. : **Zametka ob yazıke volzskih bolgar**, Sbornik Muzeya Antropologii Etnografii, Petrograd 5/1918.
- Şeker, Mehmet: **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ,t.y.
- Şen, Serkan: "Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış" , **MTAD**, C.5, S.3, Ankara, DTCF Yay. , Eylül/2008, s.162-172.
- Şeşen, Ramazan: **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. Baskı, Ankara, TTK, 2001.
- Şişman, Simon: "İstanbul Karayları", **Türk Kültürü**, S.110, Y.X,2, İstanbul, TKAE, Aralık/1971, s.90-96.
- Tagirov, İ. R. : "İdil Bulgarları", çev. İlyas Kamalov, Avrasya Fatihî Tatarlar, Haz. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s.35-62.
- Taneri, Aydın: **Türk Devlet Geleneği**, İstanbul, MEB. , 1997.
- Taneri, Aydın: "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik" , **TAD**, Ankara Üni. DTCF. Tarih Bölümü, V, S.8-9, Ankara 1967.
- Taneri, Aydın: "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti" , **TED**, S.7-8, İstanbul, İstanbul Üni. , Ed. Fak. Yay. , 1977, s.17-54.
- Taneri, Aydın: "Türk Tarihinde "Eman" Kurumu", **TAD**, XVII, S.28, Ankara, DTCF Yay. , 1996, s.165-172.

- Taneri, Aydın: “Hâcib”, **DİA**, XIV, İstanbul 1996, s.508-511.
- Tarhan, Taner: “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.597-610.
- Taşagıl, Ahmet: **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, TTK, 2004.
- Taşagıl, Ahmet: **Gök-Türkler**, I-III, Ankara, TTK. , 2004.
- Taşagıl, Ahmet: “İdil Bulgar Hanlığı”, **DİA**, XXI, İstanbul, TDV Yay. , 2000, s.472-474.
- Taşagıl, Ahmet: “Kapgan Kagan (692-716)”, **Bellekten**, LVII, S.218, Ankara, TTK, Nisan/1993, s.51-70.
- Taşagıl, Ahmet: “Avarların Göçünün Türk ve Avrupa Tarihine Etkisi”, **TDTD**, VIII, TDAV Yay. , Ağustos 1990, s.45-51.
- Taşagıl, Ahmet: “Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında”, **Bellekten**, LXVIII, S.252, TTK, Ağustos/2004, s.403-421.
- Taşagıl, Ahmet: “Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri”, **Bellekten**, LXIII, S.236, TTK, Nisan/1999, s.23-41.
- Taylor, W.C.: **The History of the Owerthrow of the Roman Empire**, London 1836.
- Tekin, Talat: “Yeni Bir Uygur Anıtı”, **Bellekten**, LXVI, S.84, Ankara, TTK, Ekim/1982, s.798-837.

- Temir, Ahmet: “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, **Türk Kültürü**, S.118, Y.X,10 İstanbul, TKAE, Ağustos/1972, s.1110-1127.
- Terzi Mustafa Zeki: “Abbâsi Devleti’nin Askerî Teşkilâtında Ordu Komutanlığı ve Rütbeler”, **Bellekten**, LIII, S.206, Ankara, TTK, Nisan/1989, s.153-165.
- Tezcan, Mahmut: “Folklorik ve Antropolojik Yönleriyle Hediye Geleneği ve Türk Kültüründeki Yeri”, **Ankara Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Ankara, Ankara Üni Yay. , 1989, s.29-36.
- Tezcan, Mehmet: “I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve "Beş Tuzak" (Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler)”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.729-742.
- Tezcan, Mehmet: “Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, **TİD.** , XXII, S.2, İzmir, Ege Üni. Ed. Fak. Yay. , Aralık/2007, s.167-194.
- Theophanes: **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, yay. Cyril Mango-Roger Scott, New York 1997.
- Kazhdan, A.(ed.): **The Oxford Dictionary of Byzantium**, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Thierry, A: **Historie D’Attila**, I, Paris 1865.
- Togan, İ. , G. Kara, C. Baysal: Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi **(ChiuT’ang-shu) 194 a “Türkler” Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)**, Ankara, TTK. , 2006.
- Togan, Nazmiye: “Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu

- Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, IV, Cüz 1-2, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , İstanbul 1964, s.21-64.
- Togan, A. Zeki Velidî: **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cilt I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, No.1534, Tarih Araştırmaları No.2, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Tolstov, S.P. : **Scythians of the Aral Sea and Khorezm**, Moskova,1960.
- Tsai, Wen-shen: **Li Te-yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Doktora Çalışması, Taipei, 1967.
- Tuncer, Hüner: **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler**, , 3. Baskı, İstanbul, Kaynak Yay. , 2010.
- Turan, Osman: “Selçuk Kervansarayları”, **Belleten**, X, S.39, Ankara, TTK, Temmuz/1946, s.471-496.
- Turan, Osman: “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, IX, S.35, Ankara, TTK, Temmuz/1945, s.305-318.
- Turan, Osman: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, 17. Baskı, İstanbul, Ötüken Yay. , 2008.
- Turtledove, Harry: **The Chronicle of Theophanes**, University of Pennsylvania Pres, Philadelphia 1982.
- Türkçe Sözlük**, I-II, İstanbul, TDK,1992.
- Türkdoğan, Orhan: “Orta Asya Türk Kültürü Üzerinde Yeni Araştırmalar”, **Türk Kültürü**, S.219, Y.XIX, İstanbul, TKAE, Ocak-Şubat/1980, s.258-261.

Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, II, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, TDK, 1941.

Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, III, Ankara, TTK, 1942.

Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, V, Ankara TTK, 1957.

Türkkan, Reha Oğuz: “Türk Tarih Tezleri”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, I, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.409-423.

Türükoğlu Gök-Alp: “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: V Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Tabğaç Budunu III”, **Türk Kültürü**, S.209-210, Y.XVIII, TKAE, İstanbul Mart-Nisan/1980, s.170-190.

Türükoğlu Gök-Alp: “Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: VI Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları Kırgız Budunu”, **Türk Kültürü Dergisi**, S.207-208, Y.XVIII, İstanbul, TKAE, Ocak-Şubat/1980, s.111-117.

Tzvetkov, Plamen S.: “Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni”, **Türkler**, II, Ed. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.599-605.

Uludağ, Süleyman: “Fırâset”, **DİA**, XIII, İstanbul, TDV Yay. , 1996, s.116-117.

User, Hatice Şirin: “Eski Türkçeden Başkurtçaya Kent, Konut, İkamet Nomenclaturası Üzerine Notlar”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, İstanbul, Ötüken Yay. , 2008, s.294-312.

Uslu, Recep: “İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular’a Kadar Afganistan”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**,

- Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.
- Uydu Yücel, Muallâ: **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, TTK, 2007.
- Uydu Yücel, Muallâ: “Hazar Hakanlığı”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, II, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.445-463.
- Uydu Yücel, Muallâ: “Kuman-Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi”, **Bellekten**, LXX, S.258, Ankara, TTK, Ağustos/2006, s.523-559.
- Uydu Yücel, Muallâ: “Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i İle Nizamü'l-mülk'ün Siyaset-name' sinin Karşılaştırılması”, **Türk Kültürü**, S.351, Y.XXX, İstanbul, TKAE, Temmuz/1992, s.428-436.
- Uyumaz, Emine: **Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler (XI. yüzyılın sonu-XIV. yüzyılın başları)**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2011.
- Üçer, Müjgân: “Folklorumuzda El (İl)”, **Millî Kültür**, C.2, S.9, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Şubat/1981.
- Üçer, Müjgân: “Mete'nin Oğlunun Büyük Veziri”, **Millî Kültür**, C.2, S.9, Ankara, Kültür Bakanlığı Şubat/1981, s.49- 52.
- Ülker, Hasan: “Nogay Atasözlerinden Örnekler”, **Türk Kültürü**, S.413, Y.XXXV, İstanbul, TKAE, Eylül/1997, s.531-539

- Vásary, István: **Eski İç Asya'nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötüken Yay. , 2007.
- Wensinck, A.J.: “Resul”, **İA**, IX, İstanbul, MEB, 1964 s.692-693.
- Xinru, Liu: “A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam”, **Journal of World History**, vol. XXII, Nu.1, USA, University of Hawai'i Press, March 2011, p.55-81.
- Yakıcı, Ali: “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim Ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, **SÜTAD**, S.29, Konya Bahar/2011, s.411-420.
- Yakubovskiy, A.J.: “IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topografisi Meselesine Dair”, **Bellekten**, çev. Abdülkadir İnan, TTK, LXVI, S.62, Nisan/1952, s.273-297.
- Yalman (Yalkın),Ali Rıza: **Cenupta Türkmen Oymakları**, II, Haz. Sabahat Emir, 256 Kültür Eserleri:14, İstanbul, Kültür Bakanlığı, 1977.
- Yarshater, Ehsan (Ed.), **The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods**, Cambridge Univ. Pres, 1983.
- Yazıcı, Nesimi: “İdil (Volga) Bulgar Hanlığında İslamiyet”, **Genel Türk Tarihi**, II, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.394-408.
- Yıldız, Nuray: “Eskiçağ Kültür Tarihinde Kâtip”, **TED**, S.16, İstanbul, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. , 1998, s.1-19.
- Yiğit, İsmail: “Ribât”,**DİA**, XXXV, İstanbul, TDV, 2008, s.76-79.

- Yiğit, Turgut: “Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine”, **TAD**, XVIII, S.29, Ankara, DTCF Yay. , 1997, s.233-245.
- Yörükan, Yusuf Ziya: **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, İstanbul, Selenge Yay. , 2004.
- Yü, Ying-shih: **Trade and Expansion in Han China**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1967.
- Zahoder, B.: “Dendanekan”, çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, TTK, XVIII, S.72, Ekim/1954, s.581-587.
- Zajaczkoski, Ananiasz: **Karaims in Poland**, Warsaw, 1961.
- Zimonyi, István: “Bodun und El im Frühmittelalter”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** , vol. 56 (1), 57-59.
- Zimonyi, István: “Bulgarlar ve Oğurlar”, **Türkler**, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, II, Ankara, Yeni Türkiye Yay. , 2002, s.606-616.
- Zimonyi, István: **The Origins Of The Volga Bulgars**, Szeged, 1990.